

Deeds of Great Men are a Dowry of a Nation.

नामदार थायदूति

महादेव गोविंद रानडे-चुं

जीवन चरित्र.

... and, you know, I am like this, I am not
... my mind, great desires, true with me
... hands. SIR WILLIAM JONES.

That ... community has lost a man who
was not only a ... but also a ... of
a lifelong Worker for the ... and a ... of
real interest in his countrymen. Lord Curzon.

महाराज साहेबराव देवायभी

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ખરાદેવ ગો. રાનડે

વિષય સ્ત્રી : ૪ : દેવ રાનડે

(Sanctioned for Schools as a "Prize & Library" Book.)

A SKETCH

THE LIFE OF THE LATE HON'BLE MR. JUSTICE
MAHADEV GOVIND RANADE,

M. A., L. L. B., C. I. E., & C., & C.

Judge, High Court of Judicature Bombay.

Compiled in Gujarati By

From R. B. Mankar's work and various other sources.)

Suryaram Someshwar Devashrayee.

(Formerly) Head Master, 1st. G. A. V. Schools.

Rewa-Kantha; (Lately) Asstt. Dy. Edl. Inspector.

Ahmedabad. S. D.

Translator of Mr. Sardesai's 'Musalmāni Riyasat.'

— Publishers:—Ravishankar. S. Devashrayee.
Shivashankar. S. Devashrayee.
AHMEDABAD.

(Registered under Act XXV of 1867.)
Fourth Edition. 1000 Copies.

Printed at the Jain V. V. P. Press, Ahmedabad, by
Popatlal Amathabhai.

A. C. 1921.

Samvat 1977.

Price Re. 1-12-0.

" Temperance, proof

**Against all trials; industry severe
And constant as the motion of the day ;
Stern self-denial round him spread, with shade
That might be deemed forbidding, did not there
All generous feeling flourish and rejoice ;
Forbearance, charity in deed and thought,
And resolution competent to take
Out of the bosom of simplicity
All that her holy customs recommend. "**

Wordsworth.

**" Something mighty and sublime
Leave behind to conquer time
Glorious 'tis to live for aye,
When these forms have passed away !"**

Goethe.

**" His life was gentle, and the elements
So mixed in him that nature might stand
And say to all the world; 'This was a man'."**

Shakespeare.

**" Lives of great men all remind us,
We must make our lives sublime,
And departing, leave behind us
Footprints on the sands of Time."**

Longfellow.

[કળવણી ખાતાએ 'ધનામ' અને 'લાઠિયીરો' માટે મંજૂર કરેલું.]

સ્વર્ગસ્થ નામદાર ન્યાયમૂર્તિ

મહોદેવ ગોવિંદ રાનડે,

એમ. એ., એલ. એલ. બી., સી. આઇ. ઇ., વગેરે.

મુંબઇ હાઇકોર્ટના માજી સુપ્રસિદ્ધ જજ, - એમનું

સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

(રા. બ. માનકરના અગ્રણ્ય પુસ્તકના તથા અન્ય આધારો ઉપરથી.)

લેખક

સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી (હુણાવાડાના).

(પ્રથમ) હેડમાસ્ટર, એન્ગ્લો વર્નાક્યુલર, રેવાકાઠા.

(બેરટ) આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર, અમદાવાદ વિભાગ.

રા. સરદેસાઇકૃત, " મુસલમાની રિયાસત "ના અનુવાદક.

" હશ્વર, અમને નરરતનો આપ. હાલના સમયમાં દૃઢ મન, પ્રૌઢ હૃદય,
ખરેખરી શ્રદ્ધા અને કાર્ય પરત્વે તત્પરતાવાળા મનુષ્યોની જરૂર છે."

સર વિલિયમ જોન્સ

અતુલ્ય આવૃત્તિ.

પ્રત ૧૦૦૦.

રજીસ્ટર કરાવી સર્વ હક સ્થાપીત રાખ્યા છે.

રીપ્રીન્ટના પુલ તાલે આવેલા શ્રીજીન વિદ્યાવજય પ્રેસમાં

શ્રી. પોપટલાલ અમથાભાઇએ છાપ્યું અમદાવાદ. નં. ૧૧૬

ઇ. સ. ૧૯૨૧.

સંવત ૧૯૭૭.

મુલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦.

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥

श्री० भ० गीता, अ० १६, श्लो० १-३-

महतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनौजसः ।

मास्ताविक.

नवनीतोपमावाणी करुणा कोमलं वच ।

धर्मबीजमसूतानामेतत्प्रत्यक्षलक्षणम् ॥

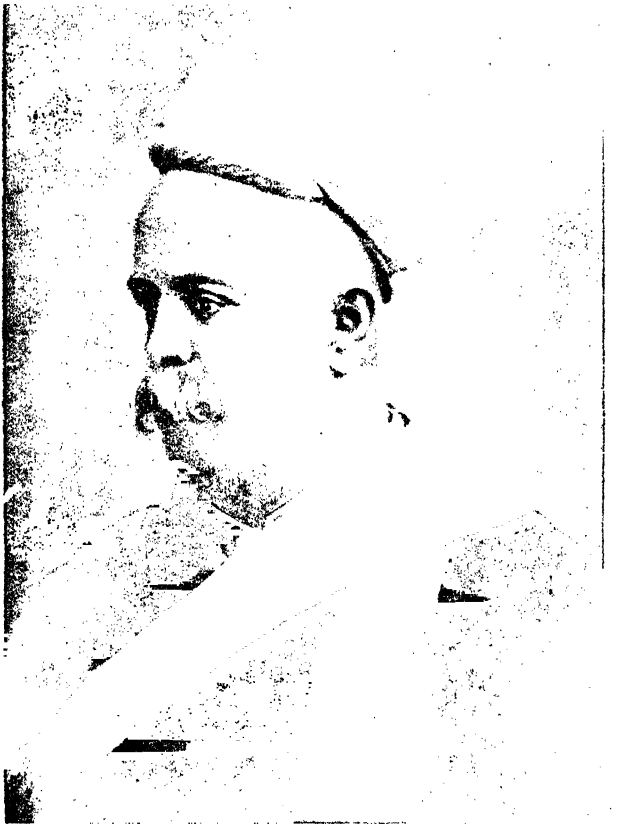
पद्मपुराण.

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥

भर्तृहरि नीतिशतक, श्लो० ७३-

जननी जणजे भक्तजन, कां दाता, कां शूर,

नहिर रहेजे बांझणी, मत्त गुमावीच नूर.



स्व. ना. न्या. महादेव गोविंद रानडे.

जन्म, १८ जान्युआरी सन १८४२.

मृत्यु, १६ जान्युआरी सन १९०१.

Preface (By the *Publishers.*)

We respectfully crave leave to place before the public,—this fresh (4th) Edition of this—so successful a literary production of the unceasing and devout labours of our most revered and sublimest Father. Owing to his perfectly developed “Constant Ecstatic Unity” with the Almighty Lord although in our midst, he has now no inclination to share in worldly concerns as *far best* as possible, and so it becomes our duty, in spite of our *tender* age, to shoulder up the Yoke which he has for long born on at any cost. We confidently hope that best possible patronage will be accorded to the book from all quarters in view of its growing utility as a Biography of a really very great and all-admired-veteran Public Worker of this country!

We think it our solemn Duty to add to this Edition a photo expressive of the *State* of the ‘ **Final Beatitude** ’ enjoyed by our most beloved sacred Father, taken on a *divinely* very significant occasion three years ago.

Ahmedabad,	}	R. S. Devashrayee.
Khadia No. 1513-14		
16th April 1921.		S. S. Devashrayee.

પ્રકાશકોની પ્રસ્તાવના.

અમારા પરમ પૂજ્ય અને અતિ ઉન્નત જીવનવાળા શિર-
ચ્છત્ર પિતાશ્રીના સતત અને ભક્તિભાવયુક્ત પરિશ્રમના ફળરૂપ
આટલા બધા પ્રશંસાપાત્ર નીવડેલા આ ગ્રંથની આ તાજી-ચતુર્થ
આવૃત્તિ જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરવાની અમે સવિનય આજ્ઞા
માગીએ છીએ. તેઓશ્રીનો સંસારપાશ ખાસ ચમત્કૃતિપૂર્વક
'આદિતીય' રીતે બેદાષ જમને, હાલ પોતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ
"અખંડ બ્રહ્માનંદમાં મસ્ત રહીને સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં બનતા
દરેક પ્રયત્ને-લાભ ન લેવાની ઉચ્ચ વૃત્તિ ધરાવે છે. આથી અમારૂં
કર્તવ્ય છે કે, જે સંસારધુરાનો બાર તેઓએ અત્યાર સુધી અનેક
કષ્ટ વહન કર્યો છે તે હવે અમારે, અમારી છેક કિશોરાવસ્થામાં
પણ, યથાશક્તિ તૈયાર થઈ સ્વતઃ ઉપાડી લેવો જોઈએ. ભારત
બામિના આ ખરેખરા મહાન અને સર્વમાન્ય સર્વદેશી કાર્યકર્તા
નરરત્ન ના જીવનચરિત્રની દરખાણે વધતી જતી ઉપયોગિતા ધ્યા-
નમાં લેવાઈ ચોમેરથી પુસ્તકને બની શકે તેટલો ઉત્તમ આશ્રય
મળ્યા જશે એવી અમે સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી આશા રાખીએ છીએ.

અમારો ધર્મ સમજીને, એક ઘણા ધાર્મિક 'અર્થસૂચક'
પ્રસંગે ત્રણ વર્ષ ઉપર લેવાયલી અમારા પરમ પ્રિય અને પૂજ્ય
પિતાશ્રીની 'અંતિમ દુરીયાવસ્થા'ની છબી આ આવૃત્તિ સાથે
આપીએ છીએ.

ખાડીઆ, અમદાવાદ,
ધર નં. ૧૫૧૩-૧૪
શ. ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૧

રત્નશંકર સૂર્યરામ દેવામચી.

સિવરાંકર સૂર્યરામ દેવામચી.



स्वरूपस्थित जीवन्मुक्त

श्रीमान् सूर्यराम सोमेश्वर देवाश्रयी.

(लम्बक पोते) 'तुगीया'वन्ध्यामां.

('सविशेष धर्मनियमोना शार्ङ्गीय परित्याग' ना प्रसंगे
ना. २१-१-१८ ने राज्ञे देवायत्रा द्रोष्टे उपस्था.)

અર્પણ પત્રિકા.

—❦—

સર્વથા અતિ વિચિત્ર અને કાયંદર ભાસતા આધુનિક સંધિકાળના મામલામાં, કેવળ ગુપ્ત પણ 'સહેતુક' ઈશ્વરચ્છાથી, નેઓ આ નમ્રતમ લેખકના પોતાના જીવાત્માને આ મૃત્યુ લેખકમાં જન્મ આપીને તેને સ્થૂળ જીવનના માત્ર આવશ્યક સાધનો કીક પૂરાં પાડવા સાથે, તેના વ્યક્તિગત જીવનના છેકજ "અંતિ-મ લક્ષ્ય" ની-ઉચ્ચ દેવી અર્થસૂચક, અદ્વિતીય અને અકલ્પનીય ચમત્કૃતિ પૂર્વક, આ જીવન માટે અગાઉથી નિર્ણીત થઈ ચૂકેલી કેવળ ઓચિંતી પરંતુ સંપૂર્ણ "પરિસિદ્ધિ"ના માર્ગે તેના સહજ સ્વભાવે પણ અનેક શુભ સંસ્કારો વડે તેને ચઢાવવામાં પોતે પોતાના ઉચ્ચ-રાસ્ટ્રસિદ્ધ પુણ્યજળ અને તપોભળના પ્રભાવથી નિમિત્તમૂલ થઈ શક્યા તેવા તેના—

પરમ પુરયાત્મા, સર્વથા પૂજ્ય, કેવળ દેવસ્વરૂપ,
વિદેહમુક્ત પિતાશ્રી

શ્રીમાન ૧૦૮ શ્રીસોમેશ્વરભાઈ કૃપાશંકરજી દેરાસરી,

નેઓ હુણાવાડા સંસ્થાનની નોકરીમાં 'હવેલી મહા-ભક્તરી' ના પદે કેવળ સીધી લીટીએ-સ્વાત્મબળથી પહોંચી શક્યા હતા, તેમના પરમ વંદનીય નામને, તેમના તરફથી થયેલા અનેક અપરિમિત ઉપકારોના યત્કિમિત સ્મરણ-ચિહ્ન તરીકે, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતાથી થયેલા સ્વરૂપ પ્રયાસના કંઈક સંગીન રૂણ રૂપ આ નમ્રતમ ગ્રંથ સહાને માટે પરમ પવિત્ર પ્રેમ-પૂર્વક અર્પણ થતાં વૃત્તિ યત્કિમિત કૃતાર્થતા સાથે પરમ આતર સંતોષાનંદ અનુભવે છે!!!

અનુક્રમણિકા.



ક્રમરેખ.	નામ	પૃષ્ઠ
૧-હું	ખાત્તાવસ્થા અને વિદ્યાભ્યાસ...	૧-૧૬
૨-હું	સરકારી નોકરી	૧૭-૪૩
૩-હું	નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. '... ..	૪૪-૭૫
૪-યું.	સંચાર સુધારો	૭૬-૧૦૬
૫-મું.	ધાર્મિક વિચારો	૧૦૭-૧૫૭
૬-કું.	રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ	૧૫૮-૧૭૫
૭-મું.	વિદ્યાદેવીની અનેક પ્રકારે ઉપાસના ...	૧૭૬-૨૨૧
૮-મું.	ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર ...	૨૨૨-૨૫૬
૯-મું.	ગૃહસંસાર	૨૫૭-૨૬૪
૧૦-મું.	અંતકાળ અને તે સમયનું સન્માન ...	૨૬૫-૩૩૨
૧૧-મું.	ગુણાવલોકન	૩૩૩-૩૭૬
	સાર્વજનિક દિતના અને મગજના ગુણો.	
૧૨-મું.	ગુણાવલોકન (ચાલુ.)	૩૮૦-૪૩૫
	હૃદયના ગુણો, અને ઉપસંહાર.	



PREFACE.

(By the Writer, to the New-4th Edition.)

Merciful Providence Himself having been quite unexpectedly pleased, within only a couple of months, *just after* the publication of the last-3rd Edition of this book, to create a quite inconceivably and inexpressibly *Unique* "**Divinest Occurrence**" giving the *very very last* Sublimest Stroke to the Soul of its so very crude, humble, **least** practical in these Times and therefore perhaps all along the most self-diffident Writer, for the Best, the very Best and the *very very* **Best**-exceptionally miraculous Attainment of the most ultimate "**Goal of Individual Existence,**" without any pointed-special effort in that direction in this life, it is being consequently felt to be an inexpressibly **most** pleasant Divinest Duty to bid his ' Farewell ' to the World, at least as an *ordinarily* interested Writer of this book, transferring hereby, after the manner of the World, all the interest in the book to the Souls

that have had, by His Grace on them, the Good Fortune, from a *best-spiritual* point of view, to be born and known as his Sons in this—his decidedly the very last life, after being goaded on anyhow only when badly pressed to let this Edition pass through the press under his general guidance !!! It may or may not be conceived, it cannot help being declared even here that the Sublimest *Eminence* to which this Individual soul happens to have been by *this* time—ever infallibly pushed on by Providence Himself on the *Religious* or *Spiritual* plain, even while being dragged on in the active Worldly life of an almost daily-travelling Government servant so specially secured to him by Him, that stuck to him until very lately, is, quite irrespective of his equally-most trying *Status* on the Temporal *Plain*, experienced to have been *indeed* such as can quite rightly be held to be envied and therefore most earnestly sought even by great Gods in the Invisible Worlds, to give *any* befitting expression to which, *no* better words are at all likely to be found even by the very *Greatest* of the *University Scholars* of these Times ! ! ! ! !

It is believed there is *now* no need, to re-establish here the importance of the best Biographical Literature as also of a Work on the Life of a highly developed and all-admired *eminent* personage like the late *Justice Ranade*;—perhaps the *only* earliest public Worker of his type to awaken the several masses of India to the necessarily keenest sense of their temporal interests in almost *all* the spheres of life,—at a time, when it was so badly needed, of course, according to the *very best* strength of his high individual human insight, scope, and capacities, even though he happened to have been tied down to the silvery fetters of Government Service up to the very end of his life, and it is no exaggeration to observe that it is to Mr. *Ranade* that *most* of the present activities of the Modern-Awakened *New India* owe more or less in reality for their origin in one way or the other.

Even at the *present* so sublimest a stage of his life, the Writer is led to consciously think that he cannot *at all* be justified if he were the *least* negligent of his duty to once more hereby duly

express his deepest sense of indebtedness to all that were moved to come forward to help him in any way in the publication of the 1st Edition of the book, especially Shriman Sheth Purushottamdas V. Mavjee and Sir Bhalchandra rao K. Bhatawdekar Kt. of Bombay and Mr. Narmadashankar D. Mehta, the Chief Officer of the Ahmedabad Municipality, as also to all Rulers and the Ruled in this presidency for the cordial reception that the previous three editions of the book (1905, 1909 and 1914) have had at their respective hands.

This edition has been allowed to be a mere reprint of the last-3rd Revised and Enlarged Edition from various considerations, excepting the omission or replacement wherever possible, of the so very common and monotonous-courteous appellation of "Mr" with the surname of Ranade, the latter *naked* word now sounding as evoking more reverence after a lapse of 20 years, and the omission of the English and and Gujarati Prefaces to all the three previous Editions covering over some 45 pages.

The fact that a Hindi Translation of this

book by two M.A. L.L.B. pleaders of *Agra* by a *special* permission has been published in 1918 will be held enough to prove the recognized '**national-Utility**' of *this* humble work.

It is the *Transitional Times* of quite *abnormally heavy* Rates of *every* kind of material that have necessitated the comparatively much lower external get-up of this Edition, *much against the Will*, with a view to let it remain within the easy reach of the student-world at a price allowed to be increased ~~to~~ nominally by four annas.

May He soon spread Divinest Light and Order over the now *materially*, much Misguided World !!!

<p>Ahmedabad, 16th April 1921. Chaitra. Sudi 9, s. 1977.)</p>	<p>} S. S. Devashrayee.</p>
---	-----------------------------

પ્રસ્તાવના.

(લેખકની—આ નવીન ૪ થી આવૃત્તિ માટે.)

દયાનિધિ પરમાત્માએ પોતેજ, આ ગ્રંથની છેલ્લી—ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકટ થયા પછીના માત્ર બે માસની અંદરજ, તેના એ-
ટલા મધ્ય નૈમર્ગિક, નમ્ર, આધુનિક વિચિત્ર જગદ્વ્યાપારના છેકજ
અનભિત, અને તેથીજ કદાચ અત્યારસુધી પોતાના વિષે સૌથી
વધારે શંકાશીલ રહેનાર લેખકના આત્માને, તે દિશાના તેના આ
જીવનના કંઈ પણ નિર્ધારિત યત્ન વગર, બ્યક્તિગત જીવનના
છેકજ અગ્નિમ “લક્ષ્યસ્થાન” ની ઉત્તમ, ધણીજ ઉત્તમ, અને
છેકજ સર્વોત્તમ,—અપવાદરૂપ ચમકારયુક્ત પરિસ્થિતિ આપનાર,
છેક છેલ્લામાં છેલ્લા પરમ દૈવી ધસરકા તરીકે, કેવળ અકલ્પનીય
અને અનિર્વચનીય રીતે અદ્વિતીય “દિવ્યતમ પ્રસંગ” નીપજન-
વવાની, તદ્દન અચાનક રીતે પ્રસન્નતા દર્શાવ્યાથી,—તેના પરિણા-
મમાં, માત્ર ખાસ અનિવાર્ય જરૂર જણાઇ ત્યારેજ આ આવૃત્તિ
મમે તેમ કરીને પોતાની સામાન્ય દેખરેખ નીચે પસાર થવા દ-
છને, જે જીવાત્માઓને તેના પોતાના આ નિશ્ચયાત્મક રીતે છેક
છેલ્લા જીવનમાં તેમના પરની પ્રભુની કૃપાના બળે તેના પુત્રેક
તરીકે જન્મવા અને જોળખાવાનું ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ
જોતાં સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેઓને, સંસારના ક્રમ પ્રમાણે,
આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ સ્વાર્થસંબંધ સ્વાધીન કરી દછને,
સમાજને આ પુસ્તકમાં સામાન્ય રીતે સ્વાર્થ ધરાવનાર
તેના લેખક તરીકે છેલ્લું વંદન કરવાનું અનિર્વચનીય રીતે

સર્વોત્તમ આનંદપ્રદ પુણ્યતમ કર્તવ્ય મનાય છે । ॥ મનાય
વા ન મનાય, પરંતુ અત્રે પણ એટલું તો વિદિત કરી દીધા વ-
ચન નથી રહી શકાતું કે, પ્રભુએ પોતેજ એવી ખાસ યોજનાથી
મેળવી આપેલી લગભગ નિત્યપ્રવાસી જીવનવાળી શ્રીદેશ ગવર્મેન્ટની
નોકરી, જે છેક હમણા સુધી વળગી રહી હતી, તેની અંગીજ્ઞ
પ્રવૃત્તિથી યુક્ત સાંસારિક જીવનમાં ધસકાવા સાથે, તેણે પોતેજ તેને
ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં જે સર્વોત્તમ ઉચ્ચતાએ કદી પાછા
ન પડાય એવી રીતે બકો મારીને અત્યારસુધીમાં ચલાવી દીધો છે
કે, તે ઉચ્ચ સ્થિતિ તેની સ્થૂળ-આવહારિક પ્રદેશ પરની તેટલાજ
પ્રમાણમાં અતીવ કસોટીમય પરિસ્થિતિ બાબુપર મૂકતાં, ખરેખર
એવી 'સહેતુક' અનુભવાઇ છે કે તે માટે તદ્દન બ્યાજખી રીતે અદૃશ્ય
સૃષ્ટિઓમાંના મહાન દેવો પણ ઇર્ષ્યા કરતા, અને તેથી તેની સિદ્ધિ
માટે અત્યંત આતુરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા માની શકાય, અને તેનું
કંઈક પણ યોગ્ય દર્શન કરાવવાને આધુનિક જમાનાના વિશ્વ-
વિદ્યાલયોમાંથી પાકેલો સર્વોત્તમ પંડિતવર્ગ પણ કંઈ વધારે ઉત્કૃષ્ટ
જાહેદો શોધી કાઢી શકે એ કામ રીતે સંભવિત મણાય તેમ નથી ॥

માનવામાં આવે છે કે, સર્વોત્તમ ચારિત્ર્યોના સાહિત્યની,
તેમજ સદ્ગત ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, કે જેઓ જો કે પોતાના જીવ-
નના છેક અંત સુધી સરકારી નોકરીરૂપી રૂપેરી બેડીથી જડાયલા
રહ્યા હતા, તોપણ અલગત પોતાની વ્યક્તિગત માનુષિક ઉચ્ચ
અંતઃકર્ષિ, અવકાશ, અને શક્તિઓના સર્વોત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય અનુ-
સાર આર્થવર્તના પચરંગી જનસમાજને, બ્યારે તેની ધણીજ
જરૂર હતી તેવા સમયે, એકી વખતે જીવનના લગભગ સુલભ
પ્રદેશમાં તેના સ્થૂળ દિતને માટે જરૂરની તીવ્રતમ લાગણી જ

અતઃ કરનારા તેમની પોતાની હખના માત્ર એકલાજ પહેલવહેલા જાહેર કાર્યકર્તા પુરૂષ હતા, તેમના જેવા હયા પ્રગ્નરને વિકાસ પામેલા મહાન પુરૂષના જીવનચરિત્રના અંચની ઉપયોગિતા અત્ર પુનઃ સ્થાપિત કરવાની કંઈ આવશ્યકતા હવે રહેતી નથી; અને આધુનિક-જાગૃત થયેલા-‘નૂતન હિંદુસ્થાન’ની હાલની પ્રવૃત્તિઓમાંની ઘણીખરી પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, થોડે કે ઘણે અંશે, એક યા બીજી રીતે વસ્તુતઃ શ્રીમાન્ રાનડેની આભારી છે એમ કહેવામાં કંઈજ અતિશયોક્તિ થતી નથી.

પોતાના જીવનની હાલની એટલી બધી સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રમિકામાં પણ, લેખકને જાગૃત રીતે વિચાર સ્ફુરે છે કે અંચની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસિદ્ધિમાં કાંઈ ને કાંઈ રીતે તેને સહાય આપવાને આગળ પડવાની જેઓને પ્રેરણા થઈ હતી તે સહજા ગૃહસ્થો, અને ખાસ કરીને મુંબઈનિવાસી શ્રીમાન્ શેઠ પુરૂષોત્તમદાસ વિંઠ માવજી અને સર લાલચંદ્રરાવ કૃષ્ણરાવ ભાટવડેકર નામદ, અને અમદાવાદ ની મુનિં ના ચીફ ઓફિસર રા. રા. નર્મદાશંકર દેવરાંકર મહેતા પ્રતિ, તેમજ હાલના જે રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રજાવર્ગ તરફથી અંચની (૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૪ ની) ત્રણ આવૃત્તિઓને જે સહાય સત્કાર મળ્યો છે તે સર્વેની પ્રતિ, પોતાની હડામાં કેડી આભારની લાગણી ફરીથી અત્ર યોગ્ય રીતે દર્શાવવાના પોતાના કર્તવ્યમાં જે તે જગતક પણ પ્રમાદવશ થાય તો તેને માટે તે યોગ્ય થયેલું ન મણાય.

આ આવૃત્તિને છેલ્લી-ત્રીજી સુધારા અને વધારાવાળી આવૃત્તિના માત્ર પુનર્મુદ્રણના સ્વરૂપમાં વિવિધ કારણોને લીધે નીક-

જવા દેવામાં આવી છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે રાજડોનાં અવ-
ટંક સાથે એટલો જથ્થો સાધારણ અને કંઈક કંટાળો ઉપજાવે
સેવા થઈ પડેલો માનસૂચક મિં. (મિસ્ટર) શબ્દનો ઉપયોગ, આજ
૨૦ વર્ષ પછી અવટંકનો માત્ર સાદો શબ્દ વધારે પૂજ્યભાવનો
પ્રેરક લાગવાથી, ન્યાં ન્યાં ખની શક્યું ત્યાં પડતો મૂકવામાં આ-
વ્યો છે, અથવા તો તેના બદલે અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે;
અને લગભગ ૪૫ પૃષ્ઠ રોકતી પાછલી ત્રણે આવૃત્તિઓની અંબે
અને ગુજરાતી પ્રસ્તાવનાઓ પડતી મૂકવામાં આવી છે.

આપાના બે એમ્. એ., એલ્. એલ્. બી. વકીલોએ
આ પુસ્તકનો હિંદી અનુવાદ ખાસ પરવાનગી માગીને ૧૯૧૮
માં બહાર પાડ્યો છે એ બિના એની ‘ પ્રજાકીય ઉપયોગિતા ’
દર્શાવવાને પૂરતી છે.

દરેક પ્રકારની વસ્તુના તદ્દન હુદપાર વધી ગયેલા ભાવોના
હાલના સંધિકાળના જમાનાને લીધે, કદચેઆથી ઘણાજ વિ-
રુદ્ધ જાહેર, ખર્ચાવિચાર કરીને આ આવૃત્તિને વિદ્યાર્થીમંડળને
સહેલથી લબ્ય રહી શકે તેટલા માટે પ્રમાણમાં ઘણાજ ઉતરતા
પ્રકારના સ્થૂલ સ્વરૂપમાં મૂલ્યમાં માત્ર ચાર આનાના નામના
વધારા સાથે બહાર પડવા દેવાની જરૂર પડી છે.

ફેવળ આર્થિક દષ્ટિથી હાલમાં છેક અવળે રસ્તે ચઢી
ગયેલા જગત પર પરમાત્મા સત્વર દિવ્યતમ પ્રકાશ અને આ-
દેશને મોકલી આપો ! ! !

અમદાવાદ.

ચૈત્ર સુદિ ૬, સં. ૧૯૭૭.

એપ્રિલ ૧૯૨૧.

સુવંશભ સોમશ્વર દેવાભયો.

Brief Extracts from Opinions.

In an easy, intelligible and impressive language, he puts before the Gujarati-reading public the *principal* events of the late Justice Ranade's eventful life in a way that the *salient* features of his Character may not be lost in the thread of the story but *prominently* attract the attention of its reader. The arrangement seems to be well-suited to the purpose in view. Mr. Devashrayee must be *congratulated* upon the *successful* termination of his labours. Sir (Dr.) Bhalchandra Krishna, Kt.

I had no time to go through it and appreciate the *service* you have rendered to Gujarat and Gujarati Literature. Through your *zeal, enthusiasm* and *effort*, Gujarat has been fortunate to make itself familiar with the remarkable and inspiring life of **Ranade**. To move in company with *such* a man and his thoughts in your pages has been a **unique** pleasure and inspiration.. You command a *style* which **vividly** portrays the man and the events in which he moved. Your language is quite *appropriate* to the various subjects dealt with. Wishing your book a very wide circulation and thereby **enriching** and **ennobling** the *Life of Gujarat*.

Sir Prabhashankar D. Pattani, K. C. I. E.,

અભિપ્રાયોમાંથી થોડાંક અતિ ટૂંક અવતરણો.

મિ. દેવાશ્રયીને તેમના પરિશ્રમના આવેલા સફળ પરિણામને માટે ધન્યવાદ આપવોજ જોઈએ. સર (ડૉ.) લાલચંદ્ર કુમ્હર.

તેનું સંભાળપૂર્વક અધ્યયન કરવાની હું સર્વને બલા-મણ કહેછું. રા. બ. લાલચંદ્ર ઉમિયાશંકર.

પુસ્તકની ભાષા સરળ અને શુદ્ધ છે, અને નિરૂપણ રસિક છે. દરેક કુટુંબ, જેને દેશનું હિત સર્વોચ્ચ સમજવાની ઈચ્છા છે તેણે આ પુસ્તક રાખવું જોઈએ. પ્રો. આનંદશંકર બા. કુવ.

ગુજરાતી શાળાઓનાં ઉપદ્યા ધોરણોમાં અભ્યાસ કરતા દરેક આળીફના હાથમાં એ પુસ્તક મુકાવા યોગ્ય છે. રા. રા. નર્મદાશંકર દે. મહેતા.

એ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયલું છે. પુસ્તકની ભાષા સાદી અને સ્પષ્ટતાવાળી છે. રા. બ. રમણભાઈ મ. નીલકંઠ.

રચના પ્રશંસનીય છે, અને શૈલી એકદરે ઝલેહદાર અને અસરકારક છે. તે ગ્રંથની ઉત્કૃષ્ટતા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું.

મિ. ક. ર. નાનજીઆણી.

તમારું પુસ્તક વાંચી જવાનો અને તમે ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યની જે સેવા બજાવી છે તેની કદર કરવાનો મને અવકાશ નહોતો. ' નવીન ભારતવર્ષ ' ના આ મહાન રિ-ચારકની તમારા ઉમંગ, ઉત્સાહ અને યત્નોથી રાનડેના સુ-પ્રસિદ્ધ અને પ્રેરણાત્મક જીવનથી જાણીતા થયાને ગુજરાત પોતે ભાગ્યશાલી મળું છે. આવા પુરૂષની અને તેમના વિચારોની સં-ક્રિતિ તમારા પુસ્તક દ્વારા રહેવાથી મને અપૂર્વ આનંદ

અને આંતઃપ્રેરણા મળેલાં છે. તમે એવી લેખનશૈલી ધરા
વો છો કે જે તે પુરુષ અને તેમના સંબંધના બનાવોને આબે-
હુબ રીતે ચીતરે છે. તમારી ભાષા ચચેલા વિવિધ વિષયોને
બરાબર અનુસરતી છે. તમારા પુસ્તકને ધણો બહોળો ફલાવો
હજીતા, તે દ્વારા તમે ગુજરાતના જીવનને સફર અને ઉજાત
બનાવો એમ હું ખચ્છું છું."



શ્રીમાન્ નામદાર ન્યાયમૂર્તિ

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું

સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ લું.

—❖❖❖❖—

બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાભ્યાસ.



મદાર ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ—રાનડે એમ. એ., એલ્., એલ્., બી., સી. આઇ. ઇ., નો જન્મ નાશિક જિલ્લામાં આવેલા નિ- ફાડ નામના ગામમાં શકે ૧૭૬૩ ના માઘ માસના શુક્લપક્ષની ૬, તા. ૧૮ મી જન્મ્યુ-

આરિ સને ૧૮૪૨ ને મંગળવારને દિને સામંકાળે થયો હતો. તેમના પૂર્વજો જાતે દક્ષિણી કેાકણ્થ્ય આઠાણ હોઇ રત્નાગિરિ જિલ્લાના ચિપલૂન તાલુકામાં આવેલા મોઢારપાચેરી ઉર્ફે પાચેરી- સડા નામે ગામના મૂળ વતની હતા. શ્રીમાન્ રાનડેના વડદાદાના ખડદાદા એટલે તેમના આડમી પેઢીના પુરુષ પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં ગુજરાનનાં પૂરતા સાધન ન મળવાથી તથા કુટુંબકલદને લીધે પોતાનું વતન છોડી શેલાપુર જિલ્લાના પંઢરપુરની પાસેના

૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ લું.]

કિર્કામ-કરકંબ નામના ગામમાં આવી વસ્યા હતા. ‡ અહિં તેમને મરાઠી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાતિ પામેલું સરદાર પટવર્ધન કુટુંબ, જેના વંશજો હાલ દક્ષિણ મરાઠા પ્રાંતના સાંગલી, મીરજ અને કુરુદવાડનાં સંસ્થાનોમાં રાજ્ય કરે છે, તેનો સારો આશ્રય મળી આવ્યો હતો. મહાદેવરાવ રાનડેના વડવા ભાસ્કરરાવ અપ્પા ઉર્ફે આપાજી ભગવંત તેમનાં માતાપિતાને એકના એક દીકરા હતા. પોતાનાં ધણાં સંતાન નાશ પામ્યાથી પુત્ર જીવે તેટલા માટે આપાજીની માતા કૃષ્ણાબાઈએ અનેક વ્રત અને ધર્મક્રિયાઓ કરી હતી, અને બાર વર્ષ સુધી પીપળાની અને ગાયત્રી પ્રદક્ષિણા કરી ગાયત્રી જવ ચરાવી તેના છાણુમાંથી નીકળેલા જવના દાણાના લોટની ગોમૂત્રથી ખનાવેલી ભાખરીનો માત્ર આહાર કરી તેની પાછળ એક લાખ ફેરા ફરવાનું વ્રત કર્યું હતું એમ કહેવામાં આવે છે. ગમે તેમ હો, તોપણ આવી સાધ્વી માતાનો આ પુત્ર જાતે ધણો ધાર્મિક હોઈ આગળ જતાં ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લશ્કરનો ઉપરી બન્યો હતો, અને પૂનામાં પેશવાના દરબારમાં સાંગલી રાજ્યના પ્રતિનિધિ-વકીલની પદવી મેળવીને એક મોટા કુટુંબનો સ્થાપનાર નીવડ્યો હતો. આ આપાજીને વિશ્વાસઘાત કરી પોતાના ધણીના હક્કને નુકસાન પહોંચાડવાનું અને તેમ ન

‡ શ્રીમતી મિસિસ રમાબાઈ રાનડે પોતાના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે મિ. રાનડેના ચોથી પેઢીના પૂર્વજ ભગવંતરાવ કરકંબમાં આવી વસ્યા હતા, અને તેમના પુત્ર આપાજી ભગવંતે સરદાર પટવર્ધન તરફથી મોગલો સાથે લડીને એક કિલ્લો સર કર્યો હતો. તેમના બુદ્ધિજળ તથા પ્રમાણિકપણાથી ખુશ થઈ તે સરદારે અંગ્રેજ સરકાર પાસે પોતાના વકીલ તરીકે તેમને નીમી રાખ્યા હતા.

કરે તો તેમને કેદ કરવાનું પેશવા તરફથી કહેવામાં આવ્યા છતાં તેમણે કેદી બનવાનું પસંદ કર્યું હતું. આવી નિમકહલાલ નોકરીના બદલામાં તેમને સાંગલી સંસ્થાન તરફથી કંઈક વતન કાઢી આપવામાં આવ્યું હતું, જે હજી પણ તેમના વંશજો ભોગવે છે. આ આપાજીના ચાર પુત્રોમાંના એક અમૃતરાવ આ ચારિત્રના નિરૂપ્ય ન્યા. રાનડેના દાદા થાય. તેમણે પૂના જીલ્લામાં ઘણાં વર્ષ પર્યંત મામલતદાર તરીકે નોકરી કરી હતી. તેમના દીકરા ગોવિંદરાવ ન્યા. રાનડેના પિતા-એ નાશક જીલ્લામાં નિશાડના મામલતદાર પાસે ફર્ડાનસ અથવા અવલ કારકુનની સરકારી નોકરી મેળવી હતી. આ કારણને લીધે તેમના પિતાનું નિશાડમાં રહેવું થતું હોવાથી, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન્યા. રાનડેનો જન્મ તે ગામમાં થયો હતો. આ પછી ગોવિંદરાવે નોકરીમાંથી પેન્શન લઈ નિવૃત્ત થતા અગાઉ કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં કેટલાક મોટા ઓહાઓ ભોગવ્યા હતા. તેમનું મરણ ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં થયું હતું.

કોલ્હાપુરની મરાઠી શાળામાં પાન્ડોબા તાતીઆ દિવેકર નામના પ્રખ્યાત શિક્ષકના હાથ નીચે પોતાની પ્રાથમિક કેળવણી લીધા પછી મહુમ રા. બ. નાના મોરોજ, જેઓ પાછળથી અંગ્રજીના પ્રેસિડેન્સ મેજિસ્ટ્રેટના અધિકાર પર નીમાયા હતા, તેમના પ્રયત્નથી તેજ શહેરમાં સ્થપાયેલી અંગ્રેજી શાળામાં યુવાન રાનડેએ પ્રવેશ કર્યો. રાનડે, પોતાની આ શાળાના વડા શિક્ષક કૃષ્ણરાવ આંપાજી, જેઓ પ્રાઈસર હેત્રી ગ્રીનના શિષ્ય હતા, તેમનાં તેમની અંગ્રેજી શિખવવાની ઢગ માટે ઘણાજ વખાણ કરતા. મહારાજા હોલ્કરના દિવાન મહુમ રા. બ. વિનાયક જનાઈન કીર્તને, પૂના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર મહુમ રા. મહાદેવ

૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ લું.]
 મોરેશ્વર કુંતે બી. એ., અને તેજ હાઇસ્કૂલના પેન્શન પર
 નિવૃત્ત થયેલા હેડમાસ્તર રા. વિક્રમ નારાયણ પાઠક એમ. એ.,
 એઓ રાનડેના કોલ્કાપુરના સહાધ્યાયીઓમાં મુખ્ય હતા.

શ્રીમાન રાનડે અસાધારણ શુદ્ધિવાળા નીવડશે એવું તેમના
 મૂળના છેક એકમાર્ગી અને થોડાબોલા સ્વભાવને લીધે આરંભમાં
 તેમના માતાપિતાને તેમજ શિક્ષકવર્ગને જણાતું નહોતું. છ વર્ષના
 તેઓ થયા ત્યાં સુધી તો તેમને કંઠસ્થાનીય અક્ષરો ખિલકૂલ બો-
 લતા આવડતા નહોતા, અને તે અક્ષરોને બદલે તેઓ મૂર્દસ્થા-
 નીય અક્ષરોનો ઉપયોગ કરતા. આથી તેમનાં માતાને ધણી દિલ-
 ગીરી થતી, અને ભવિષ્યમાં તેમનું શું થશે તે વિષે તેઓ નિરંતર
 ફિકરમાં રહેતાં. ધણી વખત તો તેઓ પોતાના પુત્રની આ ખામી
 દૂર કરી તેને વિદ્વાન બનાવવાને વિદ્યાના દેવ ગણપતિની સ્તુતિ
 અને વ્રત કરતાં. પરંતુ પોતાનું ધારવું જીલભરેલું હતું, અને
 પોતાનો સુસ્ત તથા જડ દેખાતો પુત્ર આગળ ઉપર હાઈકોર્ટ
 (વરિષ્ઠ અદાલત)નો ન્યાયાધીશ થયો તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટી
 (વિશ્વવિદ્યાલય) ની પદવી મેળવનારાઓનો અગ્રેસર કહેવાયો એ
 જોવાને તેઓ દુર્ભાગ્યે વધુ વખત જીવી નહિ, અને ઈ. સ. ૧૮૫૩માં
 તેમને માત્ર અગીઆર વર્ષના મૂકી તેઓ દેવલોક પામ્યા હતાં.

ખરેખર શ્રીયુત રાનડે શરૂઆતમાં પોતાનાં માતાપિતાને તથા
 સહાધ્યાયીઓને જેવા જણાતા હતા તેવા તેઓ ખરી રીતે નહોતાં
 તેમના સૌકેટીસના જેવા કંધક કદરૂપા દેખાતા ચહેરા ઉપરથી
 તેમના વિષે ખરો અભિપ્રાય બાંધવામાં સૌ કોઈ આડે માર્ગે દોર
 વાઈ જતું. તેઓ શાન્ત, રૂંશરમાળ અને દીઠે રસ્તે જવાની પ્રકૃતિ-
 વાળા હતા, પરંતુ ધણીજ ઉછોગી અને વિદ્યાવ્યસની હતા. હર

વખત પોતાની પરીક્ષાઓ ધણુ માન સાથે પસાર કરવા છતાં અન્યથા જેવું એ હતું કે બીજા સાધારણ છોકરાઓની જેમ તેઓ તે વિષેની ખબર પોતાના માતાપિતાને પણ આપતા નહિ. જ્યારે આમ હતું ત્યારે બીજાઓ આગળ તે વિષે બહુ તો શાનીજ મારે ! માત્ર તેમના વર્ણના છોકરાઓ પાસેથીજ તેમના માતાપિતા તેમણે વખતોવખત નિશાળમાં મેળવેલી ફોટોની ખબર મેળવી શકતા. જ્યારે તેઓ પોતાને આમ વખતસર આવી ખુશાલીની ખબર ન આપવા માટે તેમને કપકા દેતા ત્યારે તેઓ કહેતા કે, “ એ વિષેની ખબર આપવાની જરૂર જેવું મને કાંઈ જણાતું નથી, કેમકે પરીક્ષા પસાર કરવી એ તો દરેક બાલુનાર-વિદ્યાર્થીનું કર્તવ્ય છે. અને વળી અમુક મુદત સુધી ખાસ અભ્યાસ કરીને પસાર થવું એમાં તો કાંઈજ નવાઈ નથી. ”

શ્રીમાન રાનડે એટલા બધા શરમાળ હતા કે તેઓ પોતાના પિતાની રૂબરૂ બાગ્યેજ કાંઈ પણ બોલતા. આથી તેમના પિતા તેમને મૂર્ખ ધારતા, અને તેને લીધે જ્યારે તેઓ કંઈક દેખાવ ધારણ કરતા ત્યારે તેઓ બહુજ બહીતા. તેમનાં માતાશ્રી ગોપિકાબાઈ તેમને અગીઆર વર્ષના મૂકી મરણ પામવાથી તેમનાં માતાપિતાએ તેમની વર્તણૂકનો પાયો રચવામાં બહુ બાગ લીધો નહોતો એ દેખીતું છે. આ કારણને લીધે તેમને સ્વાશ્રય-એટલે પોતાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખી વર્તવાની ટેવ-નો આશ્રય લેવાની જરૂર પડી હતી, અને તેથી તેઓ સ્વસત્તાથી કેળવાયેલા અને દીપ્ત નીકળેલા પુરૂષ હતા. તેઓ શરમાળપણાને લીધે પોતાના પિતાની સમક્ષ બોલી શકતા નહિ એટલુંજ નહિ પણ તેમના દાદા અમૃતરાવજીની સમક્ષ પણ તેઓ બોલતા ન-

૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ હું.]

હિ. ન્યારે ઈ. સ ૧૮૬૩-૬૪ માં બી. એ. અને એમ. એ. ની પદવીઓ મેળવ્યા પછી રાનડે તેમના દાદાને પાખલ ગામે મળવા ગયા હતા ત્યારે તેમને તેમના એક મિત્રની સાથે પોતાની ૩ બેઠક વાતચિત કરતાં સાંભળીને તેઓ પોતાના પુત્ર વિષે આપ્રમાણે બોલ્યા હતા એમ કહેવાય છે: “આજ સુધી હું ધાર-તો હતો કે મારો વહાલો માધવ* ન સુધરી શકે એવો થોડા-બોલો છે, અને મારી ૩બેઠક પોતાની વાણી કાઢતાં મેં એને આ પહેલીજ વખત જોયો છે.”

કોલ્કાતાપુરની અંગ્રેજી શાળામાં જેટલી કેળવણી અપાતી હતી તેટલી લાઈ રહ્યા પછી રાનડેને તેમની ચૌદ વર્ષની વયે એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વધુ શિક્ષણ માટે તેમના મિત્ર (રા. બ.) વિનાયકરાવ કીર્તને તથા તેમના બે પિત્રાઈ ભાઈઓ અણવંત-રાવ અને વ્યયંકરાવ કીર્તને સાથે મુંબઈ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશન, જે તાલ એલ્ફિન્સ્ટન હાઉસમાં કહેવાય છે, તેના બીજા વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. રાનડેના પિતા પોતાના શરમાળ પુત્રને મુંબઈ જેવા દૂરના સ્થળે મોકલવાને પ્રથમ તો નારાજ હતા. રાનડે પોતે પોતાના પિતાની એટલી બધી આમન્યા રાખતા કે તેઓ તેમને એ વિષે કંઈ પણ કહી શકતા નહિ. તેથી તેમણે આખાસાહેબ કીર્તનેને તેમના પુત્રો સાથે પોતાને અભ્યાસ માટે મુંબઈ મોકલવા બે ત્રણ મહિના સુધી નિયમસર એવા કાલાવાલાથી વિનંતિ કરી હતી કે

* ન્યા. રાનડેને તેમનાં કુટુંબીજનો ‘ માધવ ’ એ નામથી બોલાવતા, પરંતુ તેઓ પોતે લખાણ વગેરેમાં ‘ મહાદેવ ’ નામનો ઉપયોગ કરતા.

તેમના અત્યાગ્રહથી દુઝાઇ જઇને તેમના પિતાને તેમને મોકલવાનું છેવટે કબૂલ કરવું પડ્યું હતું.

જે વર્ગમાં આ છોકરાઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા તે વર્ગના શિક્ષક ખા. બ. કેપુશર હોરમસજી આલપાર્કિવાળા હતા, જેઓ પાછળથી સુરતની સ્કૉલ કોલેજના જનરલ થયા હતા. મિ. આલપાર્કિવાળાને રાનડે ધણા હોશિયાર અને ભવિષ્યમાં ધણી સારી કારકાર્દિવાળા વિદ્યાર્થી નીવડશે એવું માલૂમ પડ્યાથી તેમણે તેમને તેમની સ્કૂલમાં દાખલ થયા બાદ માત્ર એ ત્રણ મહિના પછી ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮ માં રાનડેએ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અનુક્રમે ઇ. ૧૦, ૧૫, અને ૨૦ની સ્કૉલરશિપો-શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં મુંબઇ મધ્યે યુનિવર્સિટી તરફથી પહેલવહેલી લેવાયલી 'મેટ્રિક્યુલેશન'ની પરીક્ષામાં પસાર થનાર ધણા થોડા-એટલે મુંબઈના ૧૪ અને પૂનાના ૭ ઉમેદવારોમાં રાનડે પણ એક હતા. આ પરીક્ષા પસાર કરતાં તેમને, ડૉ. ભાંડારકર અને ઓન. રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક જેમણે મિ. રાનડે સાથેજ મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં ફતેહ મેળવી હતી તેમની સાથે, દરમાસે રૂ. ૬૦ ના પગારની 'દક્ષિણા પ્રેલો'ની જગા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા. 'દક્ષિણા પ્રેલો' કેટલેક અંશે શિક્ષક અને કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થી કહેવાય, કેમકે તેને પોતાના વખતનો કેટલોક ભાગ પોતાનાથી ઉતરતા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં અને કેટલોક વખત પોતાને પસાર કરવાની યુનિવર્સિટીની ચઢતી પરીક્ષાઓ માટે અભ્યયન કરવામાં ગાળવાનો હોય છે. 'જ્યૂ નિયર' પ્રેલો તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યા પછી તેમને

૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ હું.]

દરમાસે રૂ. ૧૨૦ ના પગારથી 'સીનિયર' ફેલો નીમવામાં આવ્યા આ જગ્યાએ તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કર્યું. પોતાના અભ્યાસમાં ઘણા ઉમંગથી મગ્યા રહીને ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં તેમણે તે સમયની લિટલ-ગ્રો (હર્ટ બી. એ.) ની પરીક્ષા પસાર કરી. અને ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ડૉ. લાંડારકરની સાથે પહેલા વર્ગમાં આવીને બી. એ. નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેજ વર્ષે તેમણે એકલાએ ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયોમાં 'ઓનર્સ' ની પરીક્ષા માટે પણ ઉમેદવારી કરી, અને બીજા વર્ગમાં મુકાબને ઘણા માન સહિત તે પરીક્ષા પસાર કરી. સામાન્ય રીતે આવી પરીક્ષાઓમાં પહેલા વર્ગમાં આવવું ઘણું માનભરેલું ગણાય. પરંતુ તે સમયે યુનિવર્સિટીની ધારણા એવી હતી કે અમુક ઉમેદવારને પહેલા વર્ગમાં આવેલો જાહેર કરતા પહેલાં તેને આપવામાં આવેલાં સવાલપત્રોનાં ઉત્તરો આપવામાં તે પોતે નવીન વિચારને દિલ્લવ આપવાની અસાધારણ માનસિક શક્તિ (Original ability) ધરાવે છે, અને પરીક્ષા માટે તેણે બારે શ્રમ લીધો છે, એ ખાતર તેણે પોતાના પરીક્ષકોની ખાતરી કરી આપવાં જોઈએ. આ એ પ્રકારની કુશળતા પૈકી અથાગ શ્રમ લઈ પરીક્ષા પસાર કરવી એ તો એક ઘણા દિલોગી અને મહેનતુ વિદ્યાર્થીની જની શક્તિ તેમ છે. પરંતુ ઇતિહાસ જેવો અગાધ વિષય, જેની અંદર પરીક્ષા આપવા રાનડેએ ઉમેદવારી કરી હતી, તેને માટે આપવામાં આવેલાં જૂદાં જૂદાં ચાર સવાલપત્રોમાંના દરેકને માટે ઠરાવેલા ત્રણ કલાક જેટલા ટૂંક સમયમાં પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવા સાથે તે દ્વારા પોતાની કુદરતી માનસિક શક્તિનું યથાચોખ્ખ દર્શન કરાવવું એ કંઈ સહેલી વાત નથી. કદાચ લાડ એકન જેવાને પણ ત્રણ

કલાક જેટલા ટૂંક સમયમાં જવાબોની અંદર આમ પોતાની સ્વા-
ભાવિક શક્તિ દેખાડી આપવાનું સહેલું પડે નહિ. આવા કારણોને
ધીધે રાનડે પહેલા વર્ગમાં ન આવી શક્યા તેથી તેમના માનમાં
દાઢ રીતે ઘટાટો થતો નથી. પોતાના જવાબપત્રોમાં પોતાની
નિપુણતા અને સ્વાભાવિક શક્તિના દર્શનથી રાનડેએ પરીક્ષકોને
એટલા બધા ચકિત કર્યા હતા કે તેથી પ્રસન્ન થઇને, જોકે તેઓ બીજા
વર્ગમાં મુકાયા હતા તોપણ તેમને સર્વોત્તમ કુશળતા ધરાવનાર
સાયક ઉમેદવાર ગણીને, પહેલા વર્ગમાં આવનાર ઉમેદવારનેજ
આપી શકાય એવો સોનાનો ચાંદ અને રૂ. ૨૦૦નું ઇનામ તેમને
આપવાને તેઓએ ખાસ ભલામણ કરવાથી યુનિવર્સિટિ તરફથી
તેમને તે આગવામાં આવ્યા હતા. ‘ઓનર્સ’ના પરીક્ષામાં મેળ-
વેલી ફતેહને લીધે યુનિવર્સિટિના ધારા પ્રમાણે મૅટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા
પસાર કર્યા પછી પાંચ વર્ષે-એટલે ઈ. સ. ૧૮૬૪-માં તેઓ
એમ. એ. ની પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા. ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં તેમને
આપણી યુનિવર્સિટિના ‘ફેલો’ નીમવામાં આવ્યા. મુજબની યુનિ-
વર્સિટિ તરફથી ‘ગ્રેજ્યુએટ’ની પદવી મેળવનારાઓમાં ‘ફેલો’ તરી-
કેનું માન મેળવનાર પણ રાનડે પહેલાજ ગૃહસ્થ હતા. ગ્રેજ્યુએ-
ટોને ડીગ્રીઓ (પદવીઓ) આપવા માટે યુનિવર્સિટિ તરફથી ઈ.
સ. ૧૮૬૫ માં ભરવામાં આવેલી સભા (કોન્વોકેશન) માં આ-
ન્સેલર (અધ્યક્ષ) સર બાર્થોલોમ્યુએ યુનિવર્સિટિના આ સૌથી
પહેલવહેલા અને નામાંકિત ગ્રેજ્યુએટનો તેમની એક ફેલો તરીકે
થયેલી નિમણૂક માટે નીચેના શબ્દો વડે સત્કાર કર્યો હતો:-
“ ભવિષ્યમાં માનવંતા ફેલોઝની થનારી લાંબી યાદીમાંના પહેલ
વહેલા ફેલો તરીકે હું મિ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેને ખાસ આવ-

૧૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ હું.]

કાર આપું છું. તેઓ 'માસ્ટર ઓફ આર્ટ્સ'ની માનવંતી પદવી મેળવનાર પહેલા ટ્રેન્યુએટ હોઇ, આ યુનિવર્સિટિના પહેલા દેશી શ્રેણી તરીકે નીમાવાનું ખાસ માન તેમણે ધણી યોગ્ય રીતે મેળવ્યું છે."

મહુમ રા. બાળ મંગેશ વાગલે, જેઓ પાછળથી હાઇકોર્ટના ઍડવોકેટ થયા હતા, તેમની સાથે ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં રાનડેએ પહેલી એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી. તેઓ બન્ને પહેલા વર્ગમાં મુકાયાથી યુનિવર્સિટિના ધારા પ્રમાણે કાયદામાં 'ઓનસ' ની પરીક્ષા માટે તેજ વર્ષે ઉમેદવારી કરવાનો હક્ક તેમને પ્રાપ્ત થયો. તેઓ બન્ને આ પરીક્ષામાં પણ પાસ થયા, પરંતુ રાનડે એકલાજ પહેલા વર્ગમાં મુકાયા. 'આર્ટ્સ' ના વિભાગની પેઠે કાયદાની આ પરીક્ષામાં પણ પહેલા વર્ગમાં આવનાર ઉમેદવારે, પોતે અસાધારણ કુદરતી શક્તિ ધરાવે છે અને તે ઘણા શ્રમથી તૈયાર થયો છે એમ બતાવી આપવું જોઈતું હતું. આ પરીક્ષામાં યુનિવર્સિટિના ધારા પ્રમાણે જોખતી કુદરતી શક્તિની કરોડીમાં રાનડે બરાબર ઉતર્યા હતા એમ કહેવાય છે. આ પછી હાઇકોર્ટે ઠરાવેલી 'એડવોકેટ'ની પરીક્ષા માટે લાયક થવા સારૂ તેઓએ બે વર્ષ સુધી હાઇકોર્ટમાં હાજરી આપી, અને તે પરીક્ષા પણ ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં ધણી માનભરેલી રીતે પસાર કરી. આ પ્રમાણે રાનડેની એક વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકાર્દ ધણીજ ઉજ્જવલ અને યશસ્વી હતી. તેમણે સઘળા 'આર્ટ્સ' અને કાયદાની પરીક્ષાઓ ધણીજ કુશળતાથી પસાર કરી હતી, અને આગળ આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ 'આર્ટ્સ'ની 'ઓનસ'ની પરીક્ષા સિવાયની સઘળી પરીક્ષાઓમાં તેઓ પહેલાજ વર્ગમાં મુકાયા હતા. આ પ્રમાણે ઈ. એ., એમ. એ., અને એલ. એલ.

ખી., ની પઠવીઓ પહેલવહેલી મેળવનારાઓમાંના તેઓ એક હતા એકંદુર નહિ, પણ આપણી યુનિવર્સિટિના ધણા ઘોડા એન્ડ-એટા, જેઓ એક પણ પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા નથી અને જેમણે ધણા ઉંચા પ્રકારના માન મેળવ્યા છે, તેમાંના તેઓ એક વિરલ પુરુષ હતા. એમ કહેવામાં આવે છે કે ખી. એ. ની પરીક્ષાના અંગ્રેજી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોના જવાબપત્રોમાં તેમણે એટલી બધી અસાધારણ વિદ્વતા અને માનસિક શક્તિ દેખાડી આપી હતી કે, તેમના એક પરીક્ષક અને તે સમયના મુખ્ય ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મહુમ્મિ. ઇ. આર્થ. હાવર્ડ સાહેબ,* એક હિંદુ વિદ્યાર્થી કેટલે બધે દરજ્જે વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે ખોતાના વિદ્વાન મિત્રોને દેખાડી આપવાના હેતુથી તે જવાબપત્રો ખોતાની સાથે ઇંગ્લાંડ લઇ ગયા હતા.

ખોતાના અભ્યાસક્રમની અંદર આવી ચળકતી અને લાગ-લાગટ ફેરફાર કાંઈ મહાભારત ઉદ્યોગ વગર મળી શકે નહિ. તેમને ઉદ્યોગ કેવા પ્રકારનો અને કેટલો ભારે હતો તે સંબંધે ખી. એ. ની (આનસવાળી) અને એલ્. એલ્. ખી. ની પરીક્ષાઓ માટે વાંચેલાં પુસ્તકોની સવિસ્તર યાદી, જે તેમણે દક્ષિણા શ્રેણી તરીકે કરેલા (વાર્ષિક) રિપોર્ટની અંદર આપી છે, અને જે ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ અને ૧૮૬૫-૬૬ ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તે પરથી સહજ ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આ લાંબી યાદી અત્રે આપ-

* એક બે સ્થળે વાંચવામાં આવ્યું છે કે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના તે સમયના પ્રિન્સિપાલ સર એલેક્ઝાંડર ગ્રાન્ટ સાહેબ તેમના જવાબપત્રો ખોતાની સાથે ઇંગ્લાંડ લઇ ગયા હતા.

૧૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ હું.]

વાનું ઉચિત ન ધારતાં વાંચકવર્ગને તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે એટલું તો જણાવવું જરૂરનું લાગે છે કે ‘ધર્મીદાસ’ના વિષય માટે ૪૪૦૦૦ ઉપરાંત પાનાનાં નામીયા અંચકારોના મોટા કદના ૪૪ પ્રશ્નો, ‘પોલિટિકલ ઇકોનોમી’—અર્થશાસ્ત્રના વિષય માટે તેવાં દશ પુસ્તકો, અને ‘કાયદા’ માટે જૂદાં જૂદાં અંચકારોનાં ઘણાં મોટા કદનાં ૬૦ પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં હતાં. આમાંનાં કેટલાંકનું તો તેમણે ખાસ અધ્યયન કર્યું હતું, કેટલાંક બે બે અને ચાર ચાર વખત વાંચ્યાં હતાં અને કેટલાંક એકબે વખત વાંચ્યાં હતાં.

કાયદાની પરીક્ષા માટે વાંચેલાં પુસ્તકોની યાદી સંબંધે રાનડે દક્ષિણા ફેલો તરીકે પોતાના ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ ના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે:—‘આ પરીક્ષા માટે તૈયાર થવાના દરદાથી મેં વાંચેલા કાયદાનાં પુસ્તકોની યાદી હું આ સાથે સામેલ રાખું છું. મારા મિત્ર મિ. બ્રાજ મંગેશ વાગલે અને હું બન્ને જણ માત્ર આ પરીક્ષા માટે ઉમેદવારો હોવાથી અમે બન્ને ઘણું લાગે એકઠા અભ્યાસ કરતા, તેથી આ યાદી અમે બન્નેએ વાંચેલાં પુસ્તકોની છે. આ યાદી હું કાંઈ અત્યાનંદના આવેશમાં આવી જઈને સામેલ રાખતો નથી, પરંતુ અમારા માટે જોએ કાળજી ધરાવે છે તેઓને અમારે કેવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવો પડ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવી શકે એવા અને અમે અમારા ‘ફેલો’-તરીકેના દરજ્જાને મળતા હકોનો અને સગવડોનો ગેરઉપયોગ કર્યો નથી તે દર્શાવવાના હેતુથી આ સાથે યાદી આપવાનું હું જરૂરનું ધારું છું. અને મારી ખાત્રી છે કે આ સંબંધે મારો ખરેખરો

ધારેલો હેતુ સર્વને દષ્ટિગોચર થશે, અને અમે આત્મશ્લાધાદિક દોષોને પાત્ર ગણાવશું નહિ. ”

આટલા બધા પુસ્તકોના વાંચનથી રાનડેની તબિયતને ધન્ય થયા વગર રહી નહિ. તેમની આંખો જે અસહ્ય નયનળી હતી, તેમને તેમના ઉપર નાખવામાં આવેલા હદ ઉપરાંત ખેંચાઈ ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં કાનમનું નુકસાન થયું. આંખો ખગડી દેખાતું તદ્દન બંધ થવાથી જ માસ સુધી ડા. બાઉ દાજની સારવાર નીચે રહી બધી સંભાળથી ઉપચાર કરતાં દરદ મટ્યું, પરંતુ એક આંખ છેક નયનળી પડી ગઈ હતી. આવા મહત્ત્વ સુદ્ધિકૌશલ્યની સાથે આટલા બધા ઉદ્યોગ અને વિદ્યતાનું અયોજન થવાથી આ મહાપુરુષને દૂક સમયમાં મુંઝવના અન્યુએટોના શિરોમણિ-પદવી-ધરમુકુટમણિ (Prince of Bombay Graduates) નું ઉપનામ મળ્યું એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાર્તા નથી. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના ઇ. સ. ૧૮૬૧-૬૨નો સાલના રિપોર્ટમાં એવી નોંધ લેવામાં આવી છે કે:-“ એક વિદ્યાર્થી, મિ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ બી. એ. ની પરીક્ષામાં બધી નામના મેળવેલી કહેવાય છે. તે ઇતિહાસના વિષયમાં ‘અંબાસ’ ની પરીક્ષા માટે હાલમાં અભ્યાસ કરે છે. ’ તેજ વર્ષના ડિરેક્ટર એફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના રિપોર્ટમાં જણાવેલું છે કે તે પરીક્ષા પછી તેમણે “ સંમાન સાથે ” પસાર કરી છે.

શ્રીયુત રાનડેને સધળી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે અભ્યાસ કરવામાં લાગેલા સમયના બધાખરા ભાગ દરમિયાન આગળ કલા પ્રમાણે પ્રથમ તો તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના ‘ન્યુનિયર’ અને પાછળથી ‘સીનિયર’ રહેતા હતા. આ ફેલોશિપો

૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ હું.]

પહેલા પેશવા સરકાર તરફથી સંસ્કૃત પાઠિતો અને વિદ્વાન માણસોને 'દક્ષિણા' તરીકે અક્ષિપ આપવાને જૂદા કઢાયલી નાણાંની રકમમાંથી સ્થાપવામાં આવેલી હોવાથી 'દક્ષિણા ફેલોશિપો' કહેવાય છે, અને તે સૌથી વધારે લાયકાત ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનેજ આપવામાં આવે છે. એક 'દક્ષિણાફેલો' તરીકે રાનડેને પોતાના અભ્યાસ ઉપરાંત અઠવાડિયામાં કેટલાક કલાક પોતાનાથી હિતરતા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને તેમની પરીક્ષા માટે ઠરાવેલા કેટલાક વિષયોનું શિક્ષણ આપવું પડતું એમ આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. આ કાર્ય તેઓ કેવા ઉત્કૃષ્ટ રીતે અભવતા તે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના તે સમયના મુખ્ય અધ્યાપક (પ્રિન્સિપાલ) મહુમ સર એલેક્ઝાંડર આન્ટ, ખારોનેટ, ના ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩ ના વર્ષના રિપોર્ટના નીચેના ફકરા ઉપરથી જણાઈ આવે છે:—“મિ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ ગયા વર્ષમાં અભવેલા કામનો જે પ્રશંસાપાત્ર રિપોર્ટ તેમની તરફ રજુ થયો છે તે તરફ હું આપનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. હંચા પ્રકારની માનસિક શક્તિવાળા એક હિંદુ વિદ્યાર્થીના શ્રમ અને તેણે કરેલા મહત્ત્વ કાર્યનું તે રિપોર્ટમાં યથાસ્થિત વર્ણન છે. વળી તે ઉપરથી દક્ષિણા ફેલો તરીકે નીમાતા માણસો કેવું ઉત્તમ કાર્ય ખનાવે છે તેની પણ સાબિતી મળે છે. આથી જગાએ નીમાતા મનુષ્યો ઘડાઈને વિનયવાળા, પ્રમાણિક, અને સ્વપ્રતિષ્ઠા સાચવનારા થઈ જોખમદારીવાળા ઓદ્યોગો ભોગવવાને લાયક બને છે. મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે અંગ્રેજ કેળવણી હિંદુસ્થાનના વતનીઓના નીતિના નિયમોને નુકસાનકારક છે એવો સામાન્ય અભિપ્રાય તદ્દન ખોટો છે. કૉલેજમાં અને જગ્યાયું છે કે વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી વડે વિદ્વાન માણસ

તરીકે જે ઉન્નતિ સંપાદન કરે છે તેના પ્રમાણમાંજ તેઓ ખીન્નઓના વિશ્વાસપાત્ર થવામાં અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સમજતા થવામાં એકસરખી રીતે આગળ વધતા જાય છે. ”

ઉપર જણાવેલા સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ સાહેબને તેમના સ્વદેશગમન વખતે માનપત્ર આપવાને ફરામણ દાવસજી હોલમાં મળેલી સભાની અંદર તે વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે “ મિ. રાનડે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી નીપજેલું એક અતિ સુશોભિત આબૂપણ છે ” એમ જણાવી તેમના ‘ અદ્ભુત બુદ્ધિબળ ’ અને વિશાળ અર્થાત્ ‘ અનેકવિષયગ્રાહી મન ’ ની પ્રશંસા કરી હતી.

એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના એક શિક્ષાગુરૂ, પ્રોફેસર હ્યુલિંગ્સ તેમના અંગ્રાધમાં એક પ્રસંગે ખાલ્યા હતા કે:—“ કોલેજમાં સ્વતંત્ર તર્ક કરે એવા વિદ્યાર્થી દ્રક્ત મિ. રાનડેજ છે. ” કેળવણીનો મુખ્ય ધર્મ મનુષ્યને વિચાર ચલાવતાં શિખવવાનો હોવાથી રાનડેએ પોતાને મળેલી કેળવણીને કેવી સાર્થ-ઉપયોગી કરી હતી તે એ ઉપરથી પૂર્ણ રીતે જણાઇ આવે છે.

જે કે શ્રીયુત્ રાનડેને હાઇકોર્ટના એડવોકેટ (દેશી ખારિસ્ટર) થયા પછી તે કોર્ટના જન્ને વિભાગમાં પોતાનો ધંધો ચલાવવાને હક પ્રાપ્ત થયો હતો, તોપણ તેમણે વકીલાતનો ધંધો કદી છોડ્યો નહિ. પરંતુ ‘ આર્ટસ ’ અને ‘ કાયદા ’ ની શાખાઓ માટે કરાવેલી જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓ પસાર કર્યા પછી તેઓ વકીલ તરીકેના પોતાના ધંધામાં મળવાના લાભાલાભના અનિશ્ચયને લીધે ઓછા પગારવાળી પરંતુ વધારે નિર્ભયતાવાળી સરકારી નોકરી પસંદ કરી તેમાં જોડાયા હતા. કદાચ તેમના એકમાર્ગી અને નિરભિમાની સ્વભાવને લીધે, તેમની એકદમ અંગ્રાધાવી ન પડવાની

૧૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ લું.]

અસાહસિક વૃત્તિ અને અનુપમ વિનયને લીધે, તેમજ પોતાની બારે કુશળતા પર અવિશ્વાસને લીધે, અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યને પ્રકાશમાં ન મૂકવાના રમ્ય સંક્રાંત્યને લીધે, વકીલાતના સ્વતંત્ર ધંધા કરતાં તેમણે સરકારી નોકરીને વધારે પસંદ કરી હશે. જો તેમણે પોતાની પસંદગી ઉલટી રીતે કરી હોત અને વકીલાતના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું હોત તો તેમનાં નિર્મળ મગજશક્તિ, તેમની બુદ્ધિની સક્ષમતા, કાયદામાં નિપુણતા, તેમની તાત્કાલિક અને સરળ જાણણી કરવાની શક્તિ, અંગ્રેજી ભાષામાં મેળવેલી બારે પ્રવીણતા, તેમની સામાન્ય હિંદી સમજશક્તિ તથા તેમનો અચાગ ઉદ્દોગ અને ખંત-આ સધળા ગુણો, જે એક ધારાશાસ્ત્રી તરીકે ફતેહ મેળવવાને પૂરતા છે, તે ગુણોને લીધે તેમને પશ્ચાતાપ કરવાનો સમય કદી આવ્યે ન હોત. જો વકીલાતનો ધંધો તેમણે સ્વીકાર્યો હોત તો કદાચ તે તેમને મદુમ ન્યા. તેલંગ જેટલો લાભપ્રદ થયો ન હોત તોપણ ન્યા. તેલંગ કરતાં તેઓ હાઇકોર્ટના ન્યાયાસન પર વહેલા બિરાજવા પામ્યા હોત. પણ તે ધંધામાં ન પડવાથી વકીલાતમંડળને જે ખોટ ગયેલી ગણાય તેટલોજ લાભ તેમની સરકારી નોકરીથી પ્રાપ્તવર્ગને મળી ચૂક્યો છે.

જે પ્રમાણમાં કુદરતી બુદ્ધિના આત્મ પ્રકાશથી ન્યા. રાનડેનું મન પરિપૂર્ણ હતું તેજ પ્રમાણમાં તેઓ સરકારી નોકરીમાં પણ ખ્યાતિ મેળવ્યા વગર રહ્યા નથી. નોકરી દરમિયાન બળવેલાં મહત્ત્વ કાર્યોનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે.

પ્રકરણ ૨ જી.

સરકારી નોકરી.



લેખમાં તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં શ્રીયુત રાનડેને પહેલવહેલા કેળવણી ખાતામાં મરાઠી ટ્રાન્સલેટર (ભાષાંતર કરનાર) તરીકે દર માસે રૂ. ૨૦૦ ના પગારથી કામ કરવાને નીમવામાં આવ્યા હતા. આ જગ્યાએ તેમણે તા. ૨૮ મી મે ૧૮૬૬ થી ૨૦ નવેમ્બર ૧૮૬૬ સુધી કામ કર્યું. આ અર- સામાં રાનડેએ વચ્ચે કેટલોક સમય શોલાપુર જીલ્લામાં આવેલા અકલકોટ સંસ્થાનના કારભારી તરીકે કામ કર્યું હતું. આ સંસ્થા- નને આ વખતે તેના રાજ્યકર્તાની ઝેરવર્તણૂકને લીધે મુંખાના ગવર્નર શ્રી આર્ટલ ફ્રીઅર મહુમ દાદાસાહેબ વિન્યુરકરને રી- જન્ટ-રાજપ્રતિનિધિ નીમી તેમની સત્તા નીચે મૂક્યું હતું. આમ માત્ર ચોવીસ વર્ષની ઉંમરના કેલેબમાંથી તાજા નીકળેલા એક યુવાન ગૃહસ્થને અકલકોટ જેવા અગત્યના સંસ્થાનના રાજ્યવહી- વટમાં ભાગ લેવાને નીમવો એ બેશક શ્રીમાન રાનડેને અને ના મહાર સરકાર જન્મેને એકસરખી રીતે શોભાપ્રદ હતું. રાનડેનો અકલકોટનો ટૂંક સમયનો કારભાર એટલો બધો વખણાયો કે તુરતજ તેમને કોલ્હાપુરના વધારે મોટા દેશી રાજ્યમાં રૂ. ૪૦૦ ના દરમાંથી ન્યાયાધીશ તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા. પણ કાયદાની 'ઓનર્સ' ની પરીક્ષા પસાર કરી બાદ તુરતજ નોકરી મળ્યાથી તેઓ ઓફિસોટની પરીક્ષા પસાર કરી શક્યા નહોતા. આથી કોલ્હાપુરની

૧૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

જગાનું ધણીજ થોડી મુદતમાં રાજનાયું આપી મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસર-શિક્ષાગુરુને કામ ચલાડે એવો તેમણે સ્વીકાર્યો. જે વખતે આ દેશમાં કેળવણી છેક ખાલ્યાવસ્થામાં હતી તેવા વખતે એક યુરોપીયન વિદ્વાનને જાનતા અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસરના એવો ઉપર રાનડે જેવા દેશીની નિમણૂક થઈ હતી એ કંઈ સાધારણ વાત ન હોવાય. આ એવાનું કામ તેમણે એવી સંતોષકારક રીતે બજાવ્યું કે તેથી સરકાર તરફથી કામમાં પ્રોફેસરના પાછા આવતાં તેજ કૉલેજમાં તેમને માટે મદદનીશ પ્રોફેસરની નવીન જગા કાઢવામાં આવી. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રોફેસર તરીકે તેમણે બજાવેલા કામકાજથી તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે તેમણે માહિમાહિ ઉધરાણું કરીને રૂ. ૩૦૦ ની કિંમતનું એક સોનાનું ધડિયાળ પોતાના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચેટરીફ સાહેબની આગેવાની નીચે તેમને બક્ષિસ આપ્યું હતું. આ મદદનીશ પ્રોફેસરની જગાએ તેમણે ઈ. સ. ૧૮૬૭ થી ૧૮૭૧ સુધી કામ કર્યું. આ અરસામાં તેમણે ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં ઍડવોકેટની પરીક્ષા હમેશ પ્રમાણે ધણી નામના સાથે પસાર કરી. પરંતુ પાછલા પ્રકરણના અંતમાં જણાવેલાં કારણોને લીધે હાઈકોર્ટમાં ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કામ કરવાનું પસંદ નહિ કરતાં તેમણે સરકારી નોકરીમાં ચાલુ રહેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. આ ઉપરથી તા. ૧૭ મી માર્ચ ૧૮૭૧ ને રાજ મુંબઈના ત્રીજા પોલિસ મેજસ્ટ્રેટ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા. મેજસ્ટ્રેટ તરીકે થોડો વખત કામ કર્યા પછી તેમણે મુંબઈની રેમેન્ડમેન્ટ કોર્ટના ચોથા જજ તરીકે આસરે બે માસ કામ કર્યું હતું.

૫. સં. ૧૮૭૧ ના નવેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે રાનડેને પૂનાના પહેલા વર્ગના દરજ્જાના સર્જાઈનેટ જજ તરીકે કામ કરવાને નીમવામાં આવ્યા. આ જગ્યાએ તેમને ઇ. સ. ૧૮૭૩ના ફેબ્રુઆરિમાં સરકારે કાયમ કર્યા હતા. દર માસે રૂ. ૮૦૦ ના પગાર વાળી ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ ગ્રેડ સર્જાઈનેટ જજની જગ્યા, જેને માટે સર્જાઈનેટ જજને પોતાની નોકરીના અંત સમયેજ આશા રાખી શકે, તે ન્યા. રાનડેને સરકારે ન્યાય ખાતામાં પ્રવેશ કરતાની સાથે આપી એજ ઉપરથી નામદાર સરકારનો તેમના બુદ્ધિયળ અને જ્ઞાનને માટે કેવો ઉચો અભિપ્રાય હતો તેનું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે. સરકારે આ પ્રમાણે આવી બારે અને જોખમદારી વાળી જગ્યા રાનડે જેવા યુવાન અને નહિ કસાયલા અમલદારને લગભગ ત્રીશ વર્ષની વયે આપી જે ભરોસો તેમના ઉપર મૂક્યો હતો તે અસ્થાને નહોતો એવું તેમણે પોતાની નોકરી ન્યાયીપણાથી અને નિષ્પક્ષપાતીપણાથી બજાવી પૂર્ણ રીતે સિદ્ધિ કરી બતાવ્યું હતું, કેમકે સર્જાઈનેટ જજ તરીકે તેમની કારકીર્દિ એકસરખી રીતે પ્રશંસાપાત્ર નીવડી હતી. એક ફર્સ્ટ ક્લાસ સર્જાઈનેટ જજને સરકાર સિવાય ગમે તેવા મનુષ્યની વિરુદ્ધ અને ગમે તેવી મોટી રકમના સઘળા જાતના દાવા ચૂકવવાના હોય છે, અને તેથી તે કામ બહુ બારે અને જોખમભરેલું મણાય છે. વળી વસ્તી, સંખ્યકીય અગત્ય અને લોકોની બુદ્ધિ તથા ઉદ્યોગના પ્રમાણેમાં મુજબ ઈલાકામાં પૂના બીજા નંબરનું શહેર ગણાય છે એ વાત ખ્યાનમાં લેતાં તો રાનડેની જોખમદારી ખાસ કરીને વિશેષ બારે હતી.

પરંતુ ન્યા. રાનડેએ પોતાની કારકીર્દિના સઘળા પલકકારાને

૨૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

તેમના કામની અંદર સંપૂર્ણ સંતોષ આપીને અને પોતાની જો-
ખમદારી ભરેલી ફરજો યોગ્ય રીતે બજાવીને સર્વેને દેખાડી આપ્યું
કે તેઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલા કાર્યને માટે જોષ્ટ્યે તે કરતાં
વધારે કુશળ હતા. ધીરજથી અને સૂક્ષ્મ રીતે પૂછપરછ કરવાની
તેમની પદ્ધતિ, પોતાની પાસે આવતા દરેક કેસની સંપૂર્ણ રીતે તપાસ
અલાવવાની તેમની રીત, કેસની અંદર સામેલ રાખેલા દરેક દસ્તા-
વેજ અને કાગળનું સંભાળપૂર્વક અવલોકન, સત્યાશ્રત્યનું સરસ
રીતે તેમના હાથે થતું પૃથક્કરણ, ખરા પુરાવાની તેમની તરફથી
થતી વ્યાજબી તુલના, ચાલતા પ્રશ્નને લગતી દરેક બાબતનું
બહુ શ્રમે સ્પષ્ટીકરણ કરવાની તેમની પદ્ધતિ, અને છેવટે પોતે જે
નિર્ણય ઉપર આવ્યા હોય તેની સાબિતીમાં દર્શાવેલાં કારણોની
સખળતા—આ સઘળા બાબતોને લીધે પ્રખ્યાત થયેલા તેમના ચુકા-
દાઓ માટે હાઇકોર્ટ તરફથી વારંવાર પ્રશંસા થતી; અને તે
એટલે બધે ફરજને કે મુંબઈની હાઇકોર્ટના પોતાની કુશળતા
માટે સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ન્યાયાધીશ ચીફ જસ્ટિસ સર
આઇઝકલ વેસ્ટ્રોપ રાનડેના એક ચુકાદા પર થયેલી અપીલને લગતી
તકરાર સંભાળતાં એવું બોલેલા કહેવાય છે કે, “ આ ચુકાદાનો
લખનાર મારી સાથે હાઇકોર્ટના આસન પર બિરાજવાને લાયક
છે. ” નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઇ ઇંગ્લાંડ ગયા પછી આ માનવંત
મૃહસ્થે તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૪ ને રોજ એક પ્રમાણ
પત્ર (સર્ટીફિકેટ) તેમને મોકલી આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે જણા-
વ્યું હતું કે, “ ચીફ જસ્ટિસ તરીકે બધાં વર્ષ સુધી મિ. રાન-
ડેના ચુકાદાઓ સાથે થયેલા મારા પરિચય ઉપરથી હું કહી શકું
છું કે, તેમના ચુકાદાઓ મુંબઈ હાલમાં તે વખતના કાઈ પણ

સર્વોડિનેટ જજના ચુકાદાઓ કરતાં બુદ્ધિબળ અને કાયદાના જ્ઞાન માટે ધણજ ચઢીઆતા હતા. મિ. રાનડે પોતાનું કામ ઉત્તમ રીતે બજાવવામાં માન સમજતા, અને તેનું પરિણામ આગળ જણાવ્યા મુજબ આવ્યું છે " (એટલે કે આ વખતે તેમને પૂનાની રમૌલ કૌર્ટના જજ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા તે સંજોગે તેમણે અત્રે ઇસારો કર્યો હતો.)

ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના સિવિલ કોર્ટના કાયદાની રૂએ, ડિસ્ટ્રિક્ટ (જિલ્લા) જજ તરફની મોકલવામાં આવતા સેકન્ડ ક્લાસ સર્વોડિનેટ જજને ફેસલાઓ ઉપર અપીલ સાંભળવાની સત્તા મેળવનાર ઘણું કરીને પહેલા સર્વોડિનેટ જજ રાનડે હતા. એ કહેવાની જરૂર નથી કે અપીલ સાંભળવાની સત્તાનો પણ એમણે એવી ઉમદા રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો કે તેથી એક ન્યાયાધીશ તરીકે તેમની ખ્યાતિમાં ઘણોજ વધારો થયો હતો.

એક સર્વોડિનેટ જજને એકની એક જગાએ ત્રણથી પાંચ કરતાં વધારે વર્ષ પર્યંત રાખવો નહિ એવા તે સમયે અમલમાં મુકાયલા એક નવા ધારાની રૂએ રાનડેની બદલી ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં પૂનાથી નાશક કરવામાં આવી. એક જગાએ બહુ વખત રહીને ત્યાંના લોકોની સાથે ઘાડા પરિચયમાં આવવાથી એક ન્યાયાધીશનું મન જાણ્યે અજાણ્યે પણ વહેમાઇ જાય એવા હેતુથી હિપરનો ધારો અમલમાં મુકાયો હતો, અને તેથી એ ધારો ખોટો હતો એમ કહી શકાય નહિ. ન્યા. રાનડે વિષે પ્રજા કે સરકાર આવી શંકાકાંધ રીતે લાવે તેમ નહોતું, છતાં આ ધારા મુજબ એમની બદલી નાશક કરવામાં આવી હતી.

રાનડેને નાશકમાં દોઢ વર્ષ કરતાં વધુ વખત રહેવા દેવામાં

વર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

આવ્યા નહિ. ત્યાંથી તેમને ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે પછાત પડેલા ખાનદેશ જીલ્લાના મુખ્ય સ્થળ ધૂળિયા જેવા ધણાજ અગ્રસિદ્ધ સ્થળે મોકલવામાં આવ્યા. ફર્ટ કલાસ સર્જાડિનેટ જાનજોની બદલીઓ વખતે સરકાર વારંવાર હાઈકોર્ટની સલાહ લે છે. પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે રાનડેની આ બદલીના સંબંધમાં તેમ બન્યું નહિ એટલુંજ નહિ પણ તે કોર્ટે વધી લીધા છતાં, તે સમયના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે સ્વેચ્છાનુસાર રાજ્યદારી કારણે લીધે બદલી કરવામાં આવે છે એમ જણાવી આ પગલું ભર્યું હતું. આ કારણોના સંબંધમાં રા. બ. માનકર જણાવે છે કે, જ્યારે જ્યારે પૂના શહેર કે જીલ્લામાં જર્મીન યા મિલકત સંબંધી, અથવા ન્યાત જાત સંબંધી, ધર્મ સંબંધી કે ઝનુની, હુલ્લોડો ઉઠે છે, ત્યારે જો કે શંકા લઈ જવાને લાગ્યેજ કાંઈ પાયાદાર કારણ હોય તોપણ પૂનાના બાલણો નામદાર અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ ફિતૂરી ધરાદા ધરાવે છે એવો તેમના પર તેમના કમનસીબે પ્રસંગોપાત્ત વહેમ લઈ જવામાં આવે છે. આવો એક પ્રસંગ ઇ. સ. ૧૮૭૮-૭૯માં બન્યો હતો. આ વખતે વાસ્તુદેવ બલવંત ફડકે નામના એક જામિત મનના અને ઝનુની બાલણે શિવાજીના જેવું ફરીથી કાર્ય કરી તેની પેઠે નામના મેળવવાનો અને ફરીથી મરાઠી રાજ્ય સ્થાપવાનો મૂખાંક બારેલો વિચાર દર્શાવવા માંડ્યો હતો. આ તદ્દન અસંભવિત કાર્ય સાધવા માટે તેણે થોડાક હુંટારા અને ઠગારાઓ એકઠા કર્યા, અને કેટલાક વેગળેનાં નિરાધાર ગામડાં હુંટવા લાગ્યા. પરંતુ સરકારે તુરતજ લશ્કર મોકલી આ તોફાનો સહેલાઈથી દાબી નાખ્યાં, અને સ્થળે સ્થળે તેની પાછળ લાગીને ધીમે ધીમે ઘટતી જતી

તેના મદદગારોની ટોળા સાથે તેને પકડી એક મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાંપણ એક વખત નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી તે મૃત્યુશરણ થયો. આ જંગલી અને મૂર્ખાઇભરેલી યોજનાને પૂનાના વગવાળા બાહ્યોનો હથોપો મળ્યો છે એવી સરકારને શંકા ઉપજી. તે સાથે પેશવાને રહેવાના યુધવારવાડા નામના મહેલને અને વિશ્રામઆગનો પૂનાની હાઇસ્કૂલ ન્યાં એસતી તે બાગ, એ ખન્નેને ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના મે માસમાં એક દિવસે સળગાવી મૂકવાનું કામ આ યોજનાનો વિભાગ હતું એમ પણ માનવામાં આવ્યું. પરંતુ પૂનાના બાહ્યોના સારે નસીબે એવું બન્યું કે તે ઝનુની હગારો પોતાના કામોની અને પોતાને જેની તરફથી માણસ અને દ્રવ્યની મદદ મળતી તેની એક ડાયરી-નિલનોંધ રાખતો તે પકડાઈ આવી. તે ઉપરથી ખુદી રીતે માલુમ પડી આવ્યું કે પૂનાના બાહ્યોએ તેને કોઇ પ્રકારની મદદ કરી નહોતી તેમજ તેનાં કામો તરફ તેઓ દિલસોજી ધરાવતા નહિ, અને પેશવાના મહેલને સળગાવેલી આગ સાથે તેને પોતાને કંઇ સંબંધ નહોતો, પણ તે તો 'રાનડે' ની અઠકવાળા એક સરકારી ડીપોની ચોપડીઓ વેચનારનું કૃત્ય હતું, જોણે સરકારી ચોપડીઓ અને સિલક ઉચાપત કરી તે દુષ્ટ કૃત્ય છુપાવવાના હેતુથી આ નીચ પગલું ભર્યું હતું. આ મકાન સળગાવનાર દુષ્ટ માણસ છેવટે ધણે બાગે ન્યા. રાનડેના ચલથી પકડાયો, અને પૂનાના સેશન્સ જજને કામ ચલાવી તેને જન્મ દેશનિકાલની સજા કરી. આવી રીતે એમણે એ કામમાં મદદ કરી તેની કદર થવાને બદલે નાશકથી ધૂળિએ તેમની એકદમ ખદલી અર્થ તેનું કારણ એ હતું કે, ચોપડીઓ વેચનારે પોતાની જુખા-

૨૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

નીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મકાનો સળગાવી મૂકવાના કામમાં તેમનો હાથ નહોતો એમ માલુમ પડ્યા છતાં, તે વખતે ફૂડકેની ડાયરી નહિ જડેલી હોવાથી પૂનાના સૌથી આગેવાન બ્રાહ્મણોમાંના એક તરીકે તેમણે તેના કામમાં કોઇને કોઇ રીતે તેને મદદ કરી લીધી એવો સરકારને વહેમ આવી ગયો હતો. રાનડેએ આમ પોતાના ઉપર આપત્તિ રૂપી કસોટીના પ્રસંગો આવ્યા છતાં, અને એકાએક ધૂળિયા જેવા સ્થળે બદલી થયાથી અનેક રીતે અડચણ આવી પડ્યા છતાં, *ગલગાયા વગર ધીરજથી જે બન્યું તે સહન કર્યું. તેમને સારે નસીબે ધૂળિયામાં પોતાની વિશાળ બુદ્ધિને વધારે વખત કટાવા દેવાની જરૂર પડી નહિ, કેમકે ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના અંતમાં ફૂડકેની ડાયરી પકડાતાં તેઓ પોતે તદ્દન નિર્દોષ ઠરવાથી સર રિચર્ડ ટેમ્પલ બદલાઇને તેમની જગાએ આવનાર ઉદાર અને ગુણુપરીક્ષક નવા ઈવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને ઇ. સ. ૧૮૮૧ ના આરંભમાં તેમને મુખ્યધના એક પ્રેસિડેન્સ મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરવા નીમ્યા. આ જગ્યાએ તેમણે તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૮૧ સુધી કામ કર્યું હતું.

પોતાના આ કામચલાઉ ઓફિસની ફરજો બજાવતાં રાનડેએ ખતાવી આપ્યું કે તેઓ પોતે એકલા દિવાની કાયદાઓમાં નિપુણ છે એટલુંજ નહિ, પણ ફોજદારી કાયદાઓમાં પણ એકસરખી રીતે પ્રવીણ હોઇ એક ખરા શુદ્ધ ન્યાય આપનાર છે,

*શ્રીમાન્ રાનડેનો પૂનાથી નાશક અને ત્યાગી ધૂળિયા થયેલી બદલીના કારણોના સંબંધમાં મિસિસ રાનડેએ પોતાના પુસ્તકમાં કંઈક વિશેષ વિસ્તારથી હકીકત આપેલી છે.

અને ફરિયાદનું ખર્ચ સ્વરૂપ સમજી શકે છે. આ સંબંધમાં તેમણે ચૂકવેલા કંઈક સરખા પ્રકારના બે કેસની નીચેની હકીકત પરથી પૂરતી ખાતરી થશે.

એક યૂરોપીઅનને રૂ. ૫૦ ની ચોરી માટે રાનડેએ છ માસ કેદની રિક્ષા કરી, જ્યારે એક કાયમન (ધોડાગાડી હાંકનાર), જેણે પોતાના શેડે વટાવવા આપેલી રૂ. ૧૦૦ ની ચલણી નોટનો ગેરઉપયોગ કર્યો હતો, તેને તેમણે માત્ર એક માસનો કેદની શિક્ષા કરી. આ શિક્ષામાં દેખાઇ આવતી વિષમતાથી દેશી મેજસ્ટ્રેટે એક યૂરોપીઅનને એક દેશી કરતાં વધારે સખત સજા કરવામાં પોતાના નિષ્પક્ષપાતીપણાને અને ન્યાયભુક્ષિને ખાતુ પર મૂકી દીધા-છે એવો આક્ષેપ કરી સખળાં અંગ્રેજી પત્રો સખત રીકા કરવા મંડી પડ્યા. પરંતુ તે વખતના થાણાના સિવિલિયન જજન મિ. ફોલ્કેને ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પત્રમાં એક લેખથી જાહેર કર્યું કે; “દેશી મેજસ્ટ્રેટના નિષ્પક્ષપાતીપણા અને ન્યાયભુક્ષિ પર જરા પણ શંકા લઇ જવા જેવું છે નહિ, કેમકે જે યૂરોપીઅનને રૂ. ૫૦ ની ચોરી માટે છ માસની સજા કરવામાં આવી છે તે રેલ્વે સ્ટેશન પરની એક ગાર્ડની ઓરડીમાં બેઠેલી પિસ્તોલ સાથે પેઠા હતો, અને તેણે તે ગાર્ડની ગેરલાજ્જરીમાં તેની પેટી ફાડી તેનાં કપડાં વગેરે રૂ. ૫૦ ની કિંમતનાં ચોરી કર્યાં હતાં. આ વખતે જો કોઇ સામે થનાર હોત તો પોતે બેઠેલી પિસ્તોલ પાસે રાખેલી હોવાથી તેણે કદાચ ખુન પણ કર્યું હોત. પણ ખીજ દેશી ગાડીવાળાના સંબંધમાં એમ અન્યું હતું કે, તેના શેડે પોતાની જુખાનીમાં તેની લાંબી નિમકડલાલ નોકરી અને સારી આલનાં વખાણ કરી તેણે કરેલા હગાધના કામ

૨૬ ન્યા. રાનડેલું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]
 માટે તેને હલકા પ્રકારનો શિક્ષા કરવાને કાર્ટને અરજ કરી હતી.
 આવી જૂદી જૂદી હકીકતવાળા કેસોમાં મેજસ્ટ્રેટે કરેલી જૂદા
 જૂદા પ્રકારની સજા માટે તે મેજસ્ટ્રેટ કદી પણ અપ્રમાણિક કે
 અન્યાયી ગણી શકાય નહિ. ”

મેજસ્ટ્રેટ તરીકે કામ કરવાની મુદત પૂરી થતાં ન્યા. રાન-
 ડેને તા. ૨૦ માર્ચ ૧૮૮૧ ને રાજ ફર્સ્ટ ક્લાસ સેપ્ટાડિનેટ
 જજ તરીકે પાછા પૂને મોકલવામાં આવ્યા. પરંતુ આ જજોએ
 શુભારે ચાર માસ કામ કર્યા પછી, એક ફતેહમંદ ન્યાયાધિકારી
 તરીકે તેમણે મેળવેલી ખ્યાતિને લીધે, ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના દક્ષિ-
 ણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ ડૉ. એ. ડી.
 પોલન જેમના એજ કાયદાની રૂએ ખાસ (સ્પેશલ) જજ તરીકે
 નિમણૂક થઈ હતી તેમના હાથ નીચે તેમને પૂના અને
 સુતારા જિલ્લાની નીચલી કોર્ટો પર દેખરેખ રાખવાને તથા તેમને
 તપાસવાને તપાસવાને તા. ૬ મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૧ ને રાજ સ્પે-
 શલ ફર્સ્ટ ક્લાસ સેપ્ટાડિનેટ જજ નીમત્રામાં આવ્યા. દક્ષિણના
 પૂના, સુતારા, અહમદનગર, અને શોલાપુર એ જિલ્લાઓના ખે-
 ડુતો પોતાના આપદાણના વખતના દેવાના બોજને લીધે ઘણાજ
 કચરાઈ જઈને છેક નિર્માલ્ય થઈ પડ્યા હતા. તેમના સ્વાર્થમાં
 ચતુર શાહુકારો અથવા નાણાં ધીરનારાઓ, જેઓ તે ખેડુતોની
 આપીકી જમીનનો ઉપજમાંથી તેમના બરણપોષણ માટે એક ધૈર
 અનાજ પણ રહેવા દેતા નહિ, તેમના તેઓ સહેલથી ભોગ થઈ
 પડ્યા હતા. આ નિરાધાર ખેડુતોના સંકટનિવારણાર્થે નામદાર
 સરકારે તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૭૬ ને રાજ એક કાયદો બહાર
 પાડ્યો હતો. આ કાયદાનો હેતુ પૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખી રાન-

ડેએ કેવી બાહોશી અને ન્યાયશુદ્ધિ ડા. પોલનની દેખરેખ નીચે પૂના અને સતારા જાણમાં તેનો અમલ કર્યો હતો તે તે અમલદારે પોતાના ઇ. સ. ૧૮૮૧ ની સાલમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી સહજ જણાઇ આવે તેમ છે. ડા. પોલને લખ્યું હતું કે:— “તે ગૃહસ્થ (રાનડે) શુદ્ધિની ગ્રાહકશક્તિ અને અને અવલોકન કરવાની તીવ્ર શક્તિને લીધે એમના અભિપ્રાયો ધણાજ વર્ગનદાર ગણાવાને પાત્ર થાય છે. ” ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ડા. પોલન ફરીથી જણાવે છે કે:— “મારે કહેવાની જરૂર નથી કે તેમના (રાનડેના) આ બાબતને લગતા વિચારો ધણાજ માનનીય અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કેમકે તેઓ પોતાની કુદરતી અવલોકનશક્તિ સાથે ચાલતા પ્રશ્નને લગતી સમગ્રી વિમતોથી માલિનગાર થઈ જવાની ખાસ સુગમતા ધરાવે છે. ”

ઇ. સ. ૧૮૮૪ના ફેબ્રુઆરિની ૨૭ મી તારીખે રાનડેને પૂનાની રેમોલ કૉર્ટના જજની રૂ. ૧૨૦૦ના દરમાયાની જગ્યાએ નીમવામાં આવ્યા. કોઇ પણ સર્વોર્ડિનેટ જજ પોતાની નોકરીને અંતે જને માટે આશા રાખી શકે તેવી આ લગભગ છેલ્લી ઉંચામાં ઉંચી જગ્યા છે. આ જગ્યા સરકારની મહેરબાની મેળવનાર ધણાજ થોડા ગૃહસ્થો મેળવી શકે છે. એક સુખ-જીવન તરીકે તેમણે જેવી રીતે પોતાની ફરજ બજાવી હતી તેવીજ રીતે આ ઝોલાનું કામ પણ તેમણે બજાવ્યું. અપીલ કોર્ટના બંધનો અને દાખમાંથી છૂટા થવાથી રાનડેને એક રેમોલ કૉર્ટ કૉર્ટના જજ તરીકે ‘શુદ્ધ ન્યાય’ આપવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો. ન્યાયકોર્ટમાં ન્યાયાધિકારીઓ દરેક કેસમાં કાયદાની અસંખ્ય ખારીડીઓ અને નિયમોને વળગી રહેતા હોવાથી કેટલેક

૨૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

પ્રસંગે શુદ્ધ અને સરળ ઈન્સાફ અપાતો નથી એવી સામાન્ય વાર્તા ચાલે છે. આ વાર્તા ગમે તેટલે દરજ્જે ખરી હોય, પરંતુ એ તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે એક રમૉલ કોઝ કોર્ટનો જજ એક સર્પાડિનેટ જજ કરતાં અને વળી જલ્લા જજ કરતાં પણ આવી ફરિયાદને માટે જેમ અને તેમ એછાં કારણ આપી શકે. રાનડે તેમના પોતાના જેવી લામકાતવાળા કોષ્ટપણ ન્યાયાધીશ કરતાં કાયદાની ખારીકીઓને એછા વળગી રહેતા હોવાથી અને 'શુદ્ધ ન્યાય' આપવાનું વધારે પસંદ કરતા હોવાથી ઉપર પ્રમાણે ફરિયાદનું કારણ ન આપવાને પૂર્ણ રીતે લાયક હતા. પરંતુ એક રમૉલ કોઝ કોર્ટનો જજ આવા દોષને કોષ્ટ રીતે પાત્ર થઈ શકતો નથી એમ તેઓ પોતાના જાતિદર્શાતથી પૂરતી રીતે બતાવી શક્યા નહિ, કેમકે દક્ષિણના ખેડૂતના સંકટ નિવારણના કાયદાની રૂએ નીમાયલા કાયમી રપેશ્યલ જજ ડૉ. પોલન રજ ઉપર ઈજ્જાડ જતા હોવાથી તેમની જગોએ કામ કરવા તેમને તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ થી નીમર્વામાં આવ્યા. રાનડેને ડૉ. પોલનના મદદનીશ નીમવામાં આવ્યા હતા તે અરસામાં તેમણે પોતાની બાહોશીથી તે ગુણગ્રાહક અમલદારનો સંતાપ અને આર એટલે બધે દરજ્જે મેળવ્યા હતાં કે તે અમલદારને પોતાને રજ પર જતી વખતે રાનડે ખેડૂતોના કાયદાનો ફતેહમંદીથી અમલ કરવાને જોઈએ તેવા લાયક છે, એમ બજાવી તેમને પોતાની જગોએ નીમવા સરકારને લાભમણ કરવાની વૃત્તિ થઈ હતી.

રપેશ્યલ જજ તરીકે ન્યા. રાનડેની પ્રશ્નવિનું વણન કરતા પહેલાં બજાવવું જોઈએ કે, પૂનાની રમૉલ કોઝ

કોર્ટના જજનો ઓફીસર વાસે તેમણે પૂનાની ડેપુટી કોલેજમાં કાયદાના શિક્ષક તરીકે ઇ. સ. ૧૮૮૫ ની શરૂઆતમાં ચાર માસ કામ કર્યું હતું. ત્યારબાદ એકાઉન્ટન્ટ-જનરલે તે સંબંધમાં 'એમ જજાલ્યુ' કે એક માણસને બે જગાનો પગાર એકી વખતે મળી શકે નહિ, તેથી તેમને કાયદાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાનું બંધ કરવું પડ્યું હતું. નહિ તો પૂનાના લૅંડ ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓ તેમની વિદ્વતા અને કાયદાના વિશાળ જ્ઞાનનો લાભ વધારે લાંબા વખત સુધી લઇ શક્યા હોત.

તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ થી ૧૮૮૭ ના નવેમ્બરમાં હાઈકોર્ટના જજની જગ્યાએ તેમની નિમણૂક થઇ લાંબુકાળ વચ્ચે માત્ર થોડાક વખત સિવાય મિ. રાનડેએ સ્પેશ્યલ જજ તરીકે કામ કર્યું હતું. આ થોડાક સમયને માટે હિંદુસ્થાનની સરકારે તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૮૬ ને રાજ હિંદ સરકારના તેમજ ઇલાકાની સરકારોના ખરચખૂટા સંબંધે તપાસ કરવા અને તેમાંથી કંઈક કરકસર બની શકે તેમ છે કે કેમ વગેરે બાબતો વિષે રિપોર્ટ કરવા નીમાયલી ફિનાન્સ-મહેસુલી કમિટીના તેમને સલાહ નીમવાથી તેના કામકાજમાં રોકાવું પડ્યું હતું.

હવે આપણે રાનડેની સ્પેશ્યલ જજ તરીકેની કારકોર્ડ તરફ લક્ષ દોરવીએ. બ્યારે ડૉ. પેલનના મદદનીશ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાની ફરજો ખરા દિલથી અને ખંતથી બજાવી હતી. જોકે તે વખતે તે કાયદાના હેતુનો વધારે બહોળા રીતે અમલ થવા દેવા એમણે કરેલી સૂચનાઓ પર તે વિચારવંત અમલદાર થોડા ધ્યાન આપી તે પ્રમાણે વર્તવા તેમને પૂરતી જરૂર આપતા, તોપણ રાનડે તે સમયે એક મદદનીશ અ-

૩૦ ન્યા. રાનકેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧ જી.]

મલદાર હતા. પરંતુ હવે રૂપેશ્વલ જન્મ તરીકે તે કાયદાની લાભકારક કલમો પોતાને સૌથી સારી જણાતી રીતે અમલમાં મૂકવાને તેમને પૂરતી સગવડ થળી. આ કાયદો રચવામાં કાયદા-દાના અંધન વડે જેમ અને તેમ કરીને દક્ષિણના ગરીબ ખેડૂતો-તી સ્થિતિ સુધારવી એવી સરકારની ઉત્તમ ધારણા હતી. કેટલાક ગૃહસ્થો આ કાયદાને પસંદ કરતા, ત્યારે તેમના અભિપ્રાય થયું તેવાજ વિચારવા અને માનવા યોગ્ય ગણાય એવા કેટલાક બીજાઓ તે કાયદાને માત્ર એક પક્ષનેજ લાભ કરી આપનાર, કરારના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરનાર, દુષ્કાળ કે તંગીના સમયે અથવા સરકારનું મહેસુલ આપવા માટે મદદ કરનાર શાહુકાર અથવા લેણુદારને નુકસાન કરી ગરીબ તાદાર ખેડૂતોને ગેરબ્યાબખી રીતે લાભ આપનાર, અને શાહુકારો તરફથી વખતસર નાણાંની મદદ ન મળવાથી જેમને ખેતીના કામમાં અડચણ પડે અથવા જેમનાથી સરકારનું મહેસુલ વખતસર ન ભરી શકાય તેવા ખેડૂ-તોની સાખને જોખમમાં નાંખનાર જણાવી તેને વખોડી કાઢતા હતા. આ કાયદો અમલમાં મુકાયા પછી કેટલેક વર્ષે જ્યારે તેની કેટલીક કલમોમાં સુધારો કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે હાઈકોર્ટના એક પ્રખ્યાત જજ, જે પાછળથી સુપ્રીમના નામદાર ગવર્નર એક્ઝિક્યુટિવ (ધારાઓ અમલમાં મૂકનારી) કાઉન્સિલનો એક નામાંકિત સભાસદ થયો હતો, તેણે એટલે સુધી જણાવવાની હિમ્મત કરી હતી કે, ' આ કાયદો સુધારવાની સૌથી સારી રીત એ છે કે તેને જલદીથી રદ કરવો. ' પરંતુ રા. બ. માનકર જણાવે છે કે આવા વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો પરિણામ તરફ લક્ષ કરીએ તો બ્યાબખી રીતે અંધાયલા નહોતા, કેમકે તે ધારો અમલમાં

સુકાયા પછીનાં ૨૦ વર્ષ કરતાં વધારે સમયના અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડ્યું છે કે, જે જીલ્લાઓમાં આરંભમાં તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો સાંના ગરીબ ખેડુતોને તેથી જોડલો બધો ફાયદો થયો છે કે તેની સ્થિતિના બીજા જીલ્લાઓમાં પણ તેને અમલમાં લાવવાની આવશ્યકતા અંતરમાં ફેટલેક સ્થળેથી સૂચનાઓ ચલાવી લાગી છે. અને આ પ્રમાણે તે ફાયદો તેના યોજનારાઓની ધારણા ઉપરાંત વધારે ફેલેકમંદ નીવડ્યો છે. વળી આ ફાયદોનો અમલ કેવી રીતે થાય છે અને તેનું પરિણામ કેવા પ્રકારનું આવે છે તેની તપાસ કરવાને જે ત્રણ વખત નીમાયલી કમિટીઓએ પણ આ ફાયદાથી સામાન્ય ખેડુત વર્ગની સાખને બાધ આવતો નથી; પ્રમાણિત અને સારી સ્થિતિના ખેડુતોને ફાયદો અમલમાં સુકાતા પહેલાના વ્યાજના દર કરતાં ઘણો ઓછો દર નાણાં મળી શકે છે; હિડાઉ ખેડુતો વગર કારણે પૈસા દેવા કરતાં અટક્યા છે; તેથી એકંદરે ખેડુતોની સ્થિતિ ઘણીજ સુધરતી જાય છે; અને તેની સાથે શાહુકારોને પણ બહુ નુકસાન થતું નથી, કેમકે તેમના હિસાબો તપાસી તેમને વ્યાજના વ્યાજ સાથે માત્ર મૂળના થોડાક સુદ લ કરતાં અતિ ઘણી લેણી કાઢેલી રકમના બદલામાં 'ઈક્વિટી' (શુદ્ધ ન્યાયનું ધોરણ) ને બાધ ન આવે તેવી રીતે કાટ પોતાને યોગ્ય લાગતી રકમ હરાવી તેના ખેડુતોને હપતા કરી આપે છે, જેથી ખેડુતો પોતે બાપદાદાના વખતના દેવાના બોજનમાંથી મુક્ત થવાની સાથે હપતાની રકમ પોતાના શાહુકારને ત્યાં મુદતસર ભરી શકે છે અને પોતાની વાર્ષિક ઉપજનો ઘણાંખરો ભાગ પોતાના તથા કુટુંબના જરૂરપોષણ માટે શાહુકારના પંજમાંથી ખચાવી શકે છે, તેમ શાહુકારોને પણ પોતાના લેણામાંથી થોડા

૩૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]
 બધાં નાણાં મળતાં જાય છે; તેથી એકંદરે આ કાયદો ખેડુતોને
 બધો લાભકારક હોવા સાથે તેને લીધે શાહુકારોને જેરબ્યાજીવી
 રીતે નુકસાન થતું નથી અને તેનો અમલ આ પ્રમાણે સારી રીતે
 થયાં જાય છે, વગેરે વગેરે અભિપ્રાયો પૂર્ણ ખુલાસા સાથે દર્શા-
 વેલા છે.

ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાની બાબતમાં આ કાયદાનું આ પ્ર-
 માણે સંતોષકારક પરિણામ માત્ર તેના લાભકારક નિયમોને લીધેજ
 આવ્યું હતું એમ નહોતું, પરંતુ તેનો અમલ કરવા નીમાયલા રજે-
 જીને ડૉ. પોલન અને રાનડેની કામ લેવાની ડહાપણ
 ભરેલી રીત પણ તેમાં બધે દરજ્જે ઉપયોગી થઈ પડી હતી. જે
 આ બાહોસ અને ચતુર ન્યાયાધીશોએ આ કામમાં ડહાપણ
 અને હાંડી સમજશક્તિ વાપર્યાં ન હોત, અને જેમના હાથે આ
 કાયદાના જુદાજુદા ભાગોનો અમલ થતો હતો તેવા સંખ્યાબંધ
 સમજીને અને સમજુતિ કરનારા પંચોનાં દામકાજ પર અમલ
 થઈ ખંતથી દેખરેખ રાખી ન હોત તથા તે કાયદાની ફેટલીક
 ગુચવાડા ભરેલી કલમોના સંખ્યાબંધ વખતોવખત ખુલાસા અને
 સુચનાઓ બહાર પાડી ન હોત તો તેને મળેલો ફતેહ, જે હવે
 તેના પ્રતિપક્ષીઓ પણ છૂટથી કબૂલ કરવા લાગ્યા છે તે, આટલે
 બધે દરજ્જે મળી શકત નહિ.

આ કાયદાનો જે ભાગ પક્ષકારોને કોર્ટની મદદ લીધા વગર
 મહિમાદે સમાધાનથી લેણદેણની પતાવટ કરી આપવાની પદ-
 તિને લગતો છે તેનું બ્યાજબીપણું સિદ્ધ કરી આપવાનું અને
 તેનો સર્વેને પસંદ પડે તેવી રીતે અમલ કરી તેને લોકપ્રિય બ-
 નાવવાનું માન તો ડૉ. પોલન કરતાં પણ રાનડેને વધારે ધટે છે.

તે કાયદાના આ ભાગને આરંભમાં નિરૂપયોગી ગણવામાં આવ-
તો હતો, કેમકે તે વખતે દરેક જાણમાં તાલુકામાં કે ગામડામાં
નિષ્પ્રકાશપાતથી તથા ન્યાયશુદ્ધિથી સમાધાન કરી શકે એવા લાયક
ને ભરોસાદાર પંચો સહેલાઈથી મળી આવતા નહિ, અને જે
કેટલાક માણસોને તે કાયદાની રૂએ પંચો નીમીને તે કામ સોંપ-
વામાં આવ્યું હતું તેઓ ધણીવાર અપ્રમાણિક જણાયા હતા.
આથી ડી. પોલનને આ પદ્ધતિના ઉપયોગીપણા વિષે શંકા ઉ-
ત્પન્ન થઈ હતી. પણ રાનડે એ કાયદાના આ વિભાગની પોતાની
કારકીર્દિમાં સધળો વખત ધણી મજબૂત રીતે દિમાયત કરતા.
તેમના હાથે તેનો વહીવટ યોગ્ય રીતે ફતેહમંદ નીવડ્યો છે તે
ખાતરનો રાનડે પછી નિમાયલા અંગ્રેજ અમલદારે ઇ. સ.
૧૮૯૩ ના પોતાના રીપોર્ટમાં યોગ્યરીતે સ્વીકાર કર્યો છે. રાનડે
આ પ્રમાણે તે કાયદાના આ વિભાગની દિમાયત કરતા તેનું
કારણ એ હતું કે તેમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું હતું કે તે
પ્રમાણે કરવામાં પક્ષકારોની તકરારોનો સલાહશાન્તિથી નિવેદો
આવી શકે છે, તેમને ખુબ ખરચ કરવું પડતું નથી, કોર્ટ ચઢ્યા
પછી પરિણામમાં એક જીતના મનમાં જેવી ખોટી લાગણી
ઉત્પન્ન થાય છે તેવી આથી થતી નથી, ન્યાયમંદિરે છેવટની દાદ
મળતાં જે ઢીલ થાય છે તે આ રીતે ઘણું દરજ્જે ઓછી થાય
છે, અને વળી તેથી ભારે ખર્ચે કોર્ટની રીતસર મદદ લીધા
વગર માહોમાંહે સમાધાન કરી શકવાની એક પ્રકારની હોશિયારી
લોકોમાં આવી શકે છે. એકાદ પંચાતીથી કામ લેતાં કેટલીક વખતે
તે લોકલાલચથી અથવા અનુભવની ખામીને લીધે આડે રસ્તે
દોરવાઈ જાય કે ભૂલ કરે એ સંભવિત છે, પરંતુ એક કરતાં

૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]
 વધારે મનુષ્યોનું બનેલું પંચ પોતાના પર મુકાયલા વિશ્વાસને
 કદી પણ ગેરઉપયોગ કરે નહિ. આવો જોમનો અભિપ્રાય કાંઈ
 ખોટો નહોતો, કમકે આવી રીતે સમાધાન કરી આપવાની પદ્ધતિ
 માત્ર જરાક સખત દેખરેખથી ધણી કાયદાકારક નીવડેલી જણાઈ છે.

સ્પેશ્યલ જજ્જ તરીકે, ન્યા. રાનડેને ખેડુતોના કાયદાના
 બીજા પ્રકરણમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે તેવા દાવાઓના સખ-
 જજ્જોના ચુકાદાઓ ફરીથી તપાસવાની સત્તા-રિવિઝનલ પાવર
 પણ મળી હતી. આ કાયદાના હેતુની સફળતાનો આધાર જે રીતે
 સખ-જજ્જો કેસોના ચુકાદાઓ આપે અને સ્પેશ્યલ જજ્જ જે
 રીતે તેમની ફરીથી તપાસ કરી જાય તે ઉપર ઘણે ભાગે રહે છે.
 આથી એક રિવિઝનલ જજ્જ તરીકે પણ રાનડે પોતાની સત્તાનો
 ઉપયોગ ધણી ખારીડાથી અને પૂર્ણ ખંતથી અમુક મુકરદમાને
 લગતી દરેક ખાખત બરાબર લક્ષમાં લઈને અને કાગળે ચટ્ટેસો
 પુરાવો અક્ષરશઃ સંભાળપૂર્વક તપાસીને ધણી સારી રીતે કરતા.
 આથી કરીને તેમના ફરી તપાસના ચુકાદાઓ ઘણા દાખલા ફલી-
 ભોથી યુક્ત હોઈ સખ-જજ્જો અને સ્પેશ્યલ સખ-જજ્જોના ચુકા-
 દાઓ કરતાં ઘણા વધારે લાંબા થતા. દરેક ચુકાદામાં કાયદાના
 સબ્જેક્ટને માત્ર વળગી ન રહેતાં ' શુદ્ધ ન્યાય 'ના નિયમોને લક્ષમાં
 રાખવાની તેમની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. અને તેથી નીચલી
 કોર્ટોના કરાવો ફેટ્લીક વખતે ફેરફારને પામતા અથવા તદ્દન ફરી
 જતા તોપણ તે કોર્ટોના સખ-જજ્જો સંતોષ પામ્યા વગર રહેતા
 નહિ. આ વાત પૂર્ણ રીતે ખરી છે, એવું રા. બ. માનકર પો-
 તાના અતિઅનુભવથી કહે છે. ત્યારે આ પ્રમાણે આટલા ખંત
 અને ખરા કિલ્લો કામ કરનાર રાનડે જેવા અમલદારતા ઉપરી-

પણા નીચે એકુતોના સંકટનિવારણને કાયદો તેના ઘડનારાઓની ધારણા કરતાં પણ વધારે ફતેહમંદ નીવડી શક્યો એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧ લી તારીખે મુંબઈની હાઇકોર્ટના નામાંકિત દેશી જજ જોહન બ્રિસ્ટો કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ ૪૨ વર્ષની હાર યુવાનુવયે સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓએ એક ધારાશાસ્ત્રી તરીકે અને પાછળથી હાઇકોર્ટના એક જજ તરીકેની પોતાની યશસ્વી કારકીર્દિ વડે ઘણી નામના મેળવી હતી. તેમના આ ક વખતના મરણથી સર્વત્ર શોક પ્રસર્યો હતો. તેમના મરણથી ખાલી પડેલી જગ્યાએ નામદાર સરકારે શ્રીમાન રાનડેની પાછલી નિમકહલાલ નોકરીની કદર કરીને તેમની નિમણૂક કરી. આ તેમની નિમણૂકના સમાચાર ફરી વળતાં સર્વ તરફથી એક સરખી આનંદ અને સંતોષની લાગણી દર્શાવવામાં આવી હતી. અને દેશમાં સર્વત્ર પ્રદર્શિત થતા આનંદના ઉભરાઓ વચ્ચે શ્રીયુત રાનડેએ પોતાની આ નવી જગ્યાનો ચાર્જ તા. ૧૩ નો નવેમ્બર ૧૮૬૭ ને રાજ લીધો હતો. આ મહત્વવાળા ઓહા પર નીમાયા પછી આ નરરત્નની કીર્તિ એક ઢાંચા મૂકેલા રત્નને ખુલ્લું કરતાં ફેલાતા પ્રકાશની પેઠે ત્વશથી સઘળા દિશામાં પ્રસરવા માંડી, અને રાનડેનું નામ હવે દક્ષિણના છાત્રોના લોકો ઉપરાંત આખા મુંબઈ ઈલાકાના અને બંદે-આખા હિંદુસ્થાનના લોકોનું ખ્યાન આકર્ષવા લાગ્યું. એમની પાછલી ઉજ્જવલ કારકીર્દિ ઉપરથી લોકો તરફથી તેમના વિષે જે ધારણા બાધવામાં આવી તે સઘળી તેમણે પોતાના આ ઓહાને લગતા કમકામમાં ધણીજ કુશળતા અને દીર્ઘદર્શીપણું બતાવીને પૂર્ણ રીતે ખરી

૩૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]
 પાડી આપી. પોતાની મનની અને મગજની ઉત્તમ શક્તિઓ,
 સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરી સત્યાસત્ય શોધી કાઢવાની શક્તિ,
 દયાળુ અંતઃકરણ, ઉત્તમ પ્રકારની ગંભીર ન્યાયશુદ્ધિ, અથાગ
 ઉદ્ધોગ, અતિશય વિનય, નિર્વિવાદિત પ્રમાણિકપણું, અવિચ્છિન્ન
 જ્ઞાન્તિક નવાઈ જેવી ધીરજ, અને કાયદાઓનું વિશાળ જ્ઞાન—
 આ સમજાઓની પોતાની ખીજી પ્રવૃત્તિઓની સાથે પોતાના આ
 નવા જોવાને લગતા કામકાજમાં પૂરતા ખંતથી ઉપયોગ કરીને
 ન્યાયાસનના બૂપણરૂપ બની તેઓ એક પૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ અને
 સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશ નીવડી શક્યા હતા. તેમની સાત વર્ષની
 હાઇકોર્ટની કારકીર્દિની અંદર તેમના મુખમાંથી લાગણી દુખવે
 એવું એક પણ વચન નીકળ્યું હતું એમ વકીલ મંડળમાંના કોઇ
 પણ માણસ કહી શકે તેમ નથી. તેમના ચુકાદાઓ તેમના વિદ્વાન
 સહન્યાયાધીશો (જેડે બેસનાર જજને) ના ચુકાદાઓ સાથે ઘણી
 સારી રીતે સરખાવી શકાય તેવા છે. વળી એમ પણ કહેવામાં
 આવે છે કે જ્યારે જ્યારે તેમની અને તેમની સાથે બેસનાર
 જજ વચ્ચે મતભેદ પડતો ત્યારે જે ત્રીજા જજને તે કામ
 સોંપવામાં આવતું તે ધણું કરીને ન્યા. રાનડેનો ચુકાદોજ બહાલ
 રાખતો. હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઇડના લાંબા વખતના ધારાથી
 હિલદું અપીલો દાખલ કરવાનું કામ પણ અનુક્રમ પ્રમાણે તેમના
 ભાગે આવતા શ્રેષ્ઠદારી કામ ઉપરાંત તેમને સોંપવામાં આવતું.
 આમ છતાં જરા પણ નાખુશી દેખાડ્યા સિવાય સમગ્ર કામ પૂર્ણ
 રીતે બજાવીને તેમણે પોતાના સાથીજજનેની અને નામદાર વડા
 જજની સંપૂર્ણ પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

હાઇકોર્ટના જજના રૂ. ૪૦૦૦ ના દરમાયાવાળા માનવંતા

ઓફિસમાં ચાન્સ લીધા પછી ન્યા. રાનડે પોતાના મરણપર્યંત અવિ
ચિન્નપણે તે ઓફિસ બોગવી શક્યા હતા. કારણકે ઇ. સ. ૧૯૦૦
ના છેવટના ભાગમાં લીધેલી એક માસની હક્કની રજા સિવાય
તેમણે વચમાં બીજી હક્કની રજા પણ બોગવી નહોતી. આ રજા
પરથી હાજર થયા પછી તેમની તબિયત છેક નાદુરસ્ત થયેલી
હોવાથી તા. ૮ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ થી છ માસની ફેલી રજા
લેવાની તેમને જરૂર પડી હતી. પરંતુ આ રજામાંથી લગભગ
એક અઠવાડિયું જ માત્ર તેઓ બોગવી શક્યા હતા, કેમકે તા. ૧૬મી
જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ને રોજ, નામદાર વડા જજ સર હોર્સ-સ
જેન્કિન્સે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું છે તેમ, મૃત્યુના નિર્દય
હાથે 'ભયંકર રીતે એકાએક' તેમને પકડી લીધા હતા.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, ન્યા. રાનડેને અમુક કેસમાં કાય-
દાની ખારીડીને અને તેના શબ્દેશબ્દને વળગી રહેવા કરતાં
ઇકિવટિ (શુદ્ધ ન્યાય) નાં મૂળતત્ત્વોને આધારે સત્ય વાત શું છે
તે ખોળી કાઢવાનું વધારે પસંદ હતું. આ તેમનું વલણ હાઇકોર્ટના
ન્યાયાસન પરથી તેમણે આપેલા સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓમાં પણ
દીસી આવતું. તેઓ સુપ્રીમકોર્ટ જજ હતા ત્યારથી પેતાની
કોર્ટમાં થતી ફરિયાદો અને દાવાઓને અથવા અપીલોને લગતા-
દરેક કાગળો, તેમને દાખલ કરતી વખતેજ પૂર્ણ રીતે તપાસી
જઈ તેમની હકીકત યાદ રાખવાની તેમને જખરી શક્તિ અને
ટેવ હતી. તેઓ કામથી જરા પણ કંટાળતા નહિ, એને નાના-
કે મોટા મુકરદમાઓ ઉપર એકસરખું જ લક્ષ આપતા. આથી-
એક તેમને પોતાને બહુ મહેનત પડતી અને વધારે કામ વખતે
કંટાળો આવતો, તોપણ તેમને ઇન્સાફના કામમાં બધી સરળતા

૩૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ નું.]
 યદ્યપિ કલ્પી. જીજ્ઞાસોની કોરોમાં ફેટલીક વખતે વફાલો લાંબી અને
 સંખંધ વગરની તકરારો કરતા, તોપણ તેથી જરાએ કંટાળો ન
 ખાતાં શાન્ત ચિત્તવૃત્તિથી તેઓ સંઘર્ષમાં કરતા.

ન્યાયખાતાના પોતાના જૂદા જૂદા ઓઢાઓને લગતી ફરજો
 મળવવામાં ન્યા. રાનડે પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓ અને ગુણો
 રૂપી દેવી બક્ષિસોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરતા તેનો કાંઈક આ-
 જ્ઞાસ વાંચકવર્ત્તને થાય તેટલા માટે ન્યાયાધીશ તરીકે તેમણે
 આપેલા અમણિત ફેસલાઓમાંના એક એ નમૂના રૂપ ફેસલા-
 ઓને લગતી બજીકત અત્રે ટુંકામાં આપીશું.

ઇન્ડિયન લૉ. રિપોર્ટ્સ, ૪, મુ'ખ્ય, ના ૧૨૬ મા પાને
 આપેલા ફેસમાં પ્રીયુત રાનડેએ પૂનાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સમ્પન્ડમેન્ટ
 તરીકે ઘણી આહોશીથી આપેલા ફેસલા ઉપર અપીલ થતાં તે
 વખતના વડા જજ સર માઇકલ્ વેરદ્વાપે તેનો ચુકાદો આપતાં
 જણાવ્યું હતું કે, “ પૂનાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સમ્પન્ડમેન્ટ (રાનડેએ)
 કરાર અમલમાં મૂકવાને લગતું વિદ્વાનશ્રેણી ચુકાદા સાથે જે હુ-
 કમનામું કરી આપ્યું છે તે તેમના બુદ્ધિબળ અને ઉદ્યોગનો એક
 પુરાવો છે. ” આ અથવા આવાજ કોષ્ટ અગત્યના ફેસલા સંખં-
 ધમાં આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે આ વિદ્વાન જજ એમના
 વિષે એવું બોલેલા કહેવાય તે કે, “ આ ચુકાદો મારી પાસે બેઠક
 મેળવવાને લાયક થયેલા ગૃહસ્થનો છે. ”

આ કેસ જુનનરની હાફૂસ ખાગના વેચાણને લગતો હતો.
 ફેસનો વાદો જે એક માળો હતો, તેણે એક યૂરોપીઅન વિધવા
 પાસેથી તે ખામ રૂ. ૧૪૦૦૦ માટે ખરીદવાનો તે ખામ સાથે
 તેણીના વફાલો મારફત કરાર કરીને તેના ખાનામાં રૂ. ૧૦૦૦

આપી તેની પહોંચ લીધી હતી. પરંતુ આ પહોંચ તેણે કાર્ટમાં 'રજીસ્ટર' કરાવી-નોંધાવી નહોતી. પાછળથી તે બાઈનું મન બદલાયું, અને પોતાને વાદીએ પ્રથમ આપવા જણાવેલી રકમ કરતાં વધારે મોટી રકમ માટે તેણે, જે ત્રીજા માણસને પ્રથમ થયેલા કરારની ખબર નહોતી, તેને રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી તે બાઈ વેચાણ કરી આપ્યો. આ સંબંધમાં વાદી તરફથી વિધવા તથા તેની વતી વેચાણ કરનારાઓ સામે કરવામાં આવેલા દાવાની સુનાવણી વખતે, તે વિધવાએ તેની વતી વેચાણ કરનારાઓ સામે મગાને પ્રપંચથી ત્રીજા માણસને તે મિલકત રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી વેચાણ કરી આપવામાં દગો કરેલો છે એવું ન્યા. રાનડેને જણાવ્યું. અને તેથી ઈન્ડિયન રેજિસ્ટ્રેશન એક્ટની કલમ ૪૮, જેથી 'રજીસ્ટર્ડ' દસ્તાવેજે રજીસ્ટર્ડ નહિ થયેલા દસ્તાવેજે કરતાં વધારે મજબૂત ગણી શકાય, તેનો લાભ મેળવવાનો તેને હક્ક નથી એવો અભિપ્રાય તેમણે આપ્યો. કાયદાના શબ્દશબ્દ પ્રમાણે અમલ કરતાં તો ત્રીજા માણસને રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજથી કરેલું વેચાણ મંજૂર રાખવું પડે. પરંતુ તેમ કરતાં 'ખરો ન્યાય' આપ્યો કહેવાય નહિ અને પ્રપંચ કરનાર પક્ષને હિલકું હિતેજન મળે. આથી તેમણે વાદીના લાભમાં ફકમનામું કરી આપ્યું હતું, જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હાઈકોર્ટ ખદાલ રાખ્યું હતું.

ખીજા એક ઠગાઇના કેસમાં રાનડેનો હરાવ ગરીબ, અભણ અને દેવાદાર ખેડૂતોને એક ખરેખરા આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડ્યો છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં શાકુકારો પોતાના દેણદાર ખેડૂતો પાસેથી લેણાના ખદલામાં તેમની જમીનનું વેચાણખત લખાવી લેતા, તેઓ એવાં વેચાણખત સહેલથી લખી આપે એટલા માટે

૪૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.]

એમને મેટ્રિથી એમ સમજાવવામાં આવતું કે એ ખતને વેચાણ-ખત નહિ પરંતુ ગીરાખત ગણી જ્યારે દેવું પૂરું થશે ત્યારે જ-મીન પાછી સોંપવામાં આવશે. હવે જ્યારે દેવાદાર ખેડુતો પોતાનું દેવું વાળી દષ મોંઢાની કબૂલત પ્રમાણે પોતાની જમીન પાછી કબજે લેવા કહેતા ત્યારે શાહુકારો તરફથી તેમને જણાવવામાં આવતું કે, તેમનો હક્ક ઉડી ગયો છે અને એ જમીન તો વેચાણ થઈ ગઈ છે. જો તેઓ કાર્ટમાં ફરિયાદ કરી વેચાણ દસ્તાવેજ લખી આપતી વખતે મોંઢાની કબૂલત ગીરાની છે. અને દેવું વાળી રહેથી જમીન પાછી સોંપવાની શરત છે એમ જણાવી પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા માગતા, તો ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના પુરાવાના કાયદા ૧ ની કલમ ૬૨ મી પ્રમાણે મોંઢાનો પુરાવો કામમાં આવતો ન હોવાથી તેમનું કંઈ ચાલી શકતું નહિ. જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૭૬-૮૦ માં રાનડે નીચલી કોર્ટના ચુકાદાઓ ઉપર અપીલ સાંભળવાની સત્તા સાથે ધૂળિયાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સમ-જજન હતા ત્યારે આવો એક કેસ તેમની પાસે આવ્યો હતો. નીચલી કોર્ટના મુન્સેફ ઉપર જણાવેલા પુરાવાના કાયદાના આધારે પોતાના આગળ થઈ ગયેલા અમલદારોની પેઠે આ કેસમાં વાદીની વિરુદ્ધ ફેંસલો આપ્યો હતો. પણ રાનડે પાસે આ બાબતની અપીલ જતાં તેમણે શુદ્ધ ન્યાયની દૃષ્ટિથી સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લઈ વેચાણખત રદ કરી એક વિદ્વાતભરેલા ચુકાદા સાથે ખેડુતના લાભમાં ઠરાવ કર્યો હતો. આ ઠરાવ હાઇકોર્ટ બહાલ રાખ્યાથી તે ઇ. લો. રિ. ૪, મુંબઈ, પાને ૫૦૪ મે પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને તે ખેડુતોને ધણો લાભકારક થઈ પડ્યો છે. આ ઉપરાંત એમની

શુદ્ધ ન્યાય છણવાની પદ્ધતિ જે ઉપરથી સદજ નજાઇ આવે એવા-ચિંચવડેના દત્તક ખાખતનો, સરંજમેની ઓનો વારસા ખાખતનો, એક મુસલમાની વફૂનામાને લગતો, અને શ્રીમતી બાબાખાઇ મહારાજનો અન્નવજનો, એ વગેરે ઘણા ઘવાઓના ચુકાદા જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ લખાણ થવાના લયને લીધે અત્રે તેમનું વર્ણન આપવું હિચિત ધાર્યું નથી.

હાઇકોર્ટના જજના ઓફીસની રૂએ ન્યા. રાનડેએ આપેલા જાખ્યાબંધ ચુકાદાઓમાં સૌથી વધારે અગત્યના ઇ. સ. ૧૮૬૩ થી ૧૯૦૧ સુધીના ઈંડિયન હો. રિપોર્ટમાં પ્રકટ થયેલા છે. આ સહજા ચુકાદાઓ, નામદાર ચીફ જસ્ટિસે તેમના મૃત્યુ બાદ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યા મુજબ, ન્યા. રાનડેની નિપુણતા અને જ્ઞાન, ગંજીર ન્યાયબુદ્ધિ તથા નિર્મળ સમજશક્તિના સ્મરણસ્તંભ રૂપ ગણાશે. આમાંના માત્ર એક ‘મહારાણીજી વિરૂદ્ધ કહાનજી’ વાળા મુકરદમાને લગતી કાંઈક લટકત અત્રે આપીશું. આ કેસ ઇ. હો. રિ. મુખર્ષિ, પુસ્તક ૧૮ ના પાને ૭૫૮ મે પ્રકટ થયેલો છે. આ મુકરદમો ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના મુખર્ષના હુલડનો એક ફણગો હતો. ઉક્ત કેસમાં આરોપમાં આવેલા (ડ્રવિ) કહાનજી ધર્મસિંહે ગુજરાતીભાષામાં મુખર્ષના હુલડના વર્ણનનું એક કાવ્ય રચી પ્રકટ કર્યું હતું. આ કાવ્યની અંદર હુલડના વર્ણન સાથે ઘાટી અને કામાટી જાતના હિંદુઓની તેમણે મુસલમાન હુલડ-ખોરા સામે કરેલા બહાદુરીભર્યા અટકાવ માટે પ્રસંગોપાત પ્રશંસા કરવામાં આપી હતી. આમાંની જે લીટીઓને માટે વધી લેવામાં આવ્યા હતા તે આ પ્રમાણે હતી:—

૪૨ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૨ જી.

રાગ ખંઝારા.

“ધન્યર યશ તમને આપે, આનંદે નિશ્ચ દિન થાયે;

* ફરી લડો દેશહિત સાદી, ધન ધન લોકો કામાદી.

પદ-ધન્યાશ્રી.

મરવાથી શું ડરવું, ભાષ, મરવાથી શું ડરવું.

મોહું વે'લું એકજ વેળા, છે માણસને મરવું.”

ઉપર જણાવેલી લીટીઓ અને મુખ્યત્વે ફરીને ‘ફરી લડો’ જે શબ્દો ઘાટીઓ અને કામાદીઓને ફૂલડ ફરી મચાવવાને ઉશ્કેરે એવા છે, એવું જણાવી સરકાર તરફથી મજબૂર કવિતા કરનાર કેશનજી તથા તેના પ્રસિદ્ધકર્તા ‘પુસ્તકોત્તેજક મંડળી’ ના માલિકો સામે પોલિસમાં ફરિયાદ માંડવામાં આવી હતી. અને પી. નલકોડ મુજબ વડા પ્રેસિડેન્સિ મેજસ્ટ્રેટ તેઓને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યા હતા. આ ઉપરથી હાઇકોર્ટને અપીલ થતાં મિ. જરિટ્સ બાર્ડિન્ અને મિ. જરિટ્સ રાનડે, જેમની આગળ આ અપીલની સુનાવણી થઈ હતી. તેમણે પોતાના અભિપ્રાય આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા હતા:—“ વાંધાવાળા ફકરાઓનો અર્થ આખા કાવ્ય ઉપરથી કરવાનો છે. કાવ્યનું સામાન્ય વલણ ખુદ્દી રીતે શાન્તિ અને સમાધાનીની તરફેણમાં છે. શરૂઆતથી છેવટ સુધી તે કાવ્યમાં ફૂલડને માટે અને તેનાથી નીપજેલાં મરણો અને પાપમાલીને માટે ફિલગીરી અતાવવામાં આવી છે, હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે શાન્તિ અને સંપ ફેલાવવા માટે વારંવાર શિખામણો આપેલી છે, અને તેના કતાનો ધરાદો હિંદુઓને ઉશ્કેરવાનો અથવા

* ખીજી આવૃત્તિમાં આ શબ્દોને બદલે ‘નહિ ડરો’ એ શબ્દ મૂકેલા છે.

તો મુસલમાનોને ફરીથી ધાંધળ મચાવવાનું કારણ આપવાનો હતો કોવું તેમાં કાંઈ પણ સ્થળે જણાતું નથી. 'ફરી લડો' એ શબ્દો બેશક વાંધા લેવા જેવા છે, પરંતુ એ એ શબ્દને લીધે આખા કાવ્યનો અવળો અર્થ કરવો એ ઠીક નથી." આ ઉપરથી તહોમત રદ કરવામાં આવ્યું હતું. આ કેસમાં રાનડેએ જે ચુકાદો આપ્યો હતો તેમાં તેમણે સમજી ખરી દલીલોત ચોખ્ખી અને નિષ્પક્ષપાતી રીતે દર્શાવી હતી. પોતે જે ઠરાવ ઉપર આવ્યા હતા તેને માટે સખળ કારણો તેમાં આપ્યાં હતાં અને તેમણે કેખાડી આપ્યું હતું કે, સરકારે માંડેલી ફરિયાદના ટેકામાં મજબૂત કારણો જતાવવામાં આવ્યા નથી, પ્રેસિડેન્સ મેજસ્ટ્રેટ પોતાના ચુકરાતી લાપાના અગ્રાનને લીધે તે કાવ્ય પણ ઉચ્કરણી ઉપજાવનાર છે એમ માનવાને જૂલથી દોરવાયા હતા, અને જે તેઓ મજરાતી જણતા હોત અને સમજી કાવ્ય વાંચી ગયા હોત તો તેઓ જૂદા અનુમાન પર આવ્યા પર આવ્યા હોત. ન્યા. રાનડેના સાથીજજ્જ મિ. જસ્ટિસ્ બાર્ડિનનો ચુકાદો ખાહોશી અને વિદ્વતા જરેલો હતો, અને તેમાં અદિ તદિ કાવ્યોનાં ઉદાહરણો આપીને તેને રસિક બનાવ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રમાણે લોર્ડ હૃરિસની સરકારે માંડેલી ફરિયાદ નિષ્ફળ થવાથી તે દફતરને ધણી નાખુશી થઈ હતી.

પ્રકરણ ૩ જી.

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કઠર અને પૂના શહેરની સેવા.



માન રાનડે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા ત્યારથી તેઓ પોતાના ઓદ્ધાની ફરજો એક નિષ્ઠાથી પ્રમાણિકૃપણે બજાવ્યા ગયા હતા એવું આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રકારની તેમની નિમકહલાલ નોકરીની કઠર કરીને નામદાર સરકારે તેમને એક પછી એક ચઢતી જગાઓ આપીને અને ખીજી કેટલીક રીતે તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું હતું. ઈંગ્લાંડમાં નીમાયલી ' ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમિટી ' સન્મુખ સાક્ષી આપવાને ત્યાં મોકલવા માટે ચૂંટી કાઢેલા ખીજા બજાજ થોડા દેશી ગૃહસ્થો સાથે શ્રીયુત રાનડેને પણ તેમની કુશળતા અને કાર્યદક્ષતા 'ધ્યાનમાં લઈ સરકાર તરફથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમને ત્યાં જવાનો અવકાશ મળતાં પહેલાં તે કમિટિને અંત આવવાથી તેઓ ત્યાં જઈ શક્યા નહોતા. વર્ષા ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં સર આર્થર હલિયટના પ્રમુખ-પણા નીચે નીમાયલી ' ફિનાન્સ કમિટી ' માં હોર્ડ ડક્રીનની સરકારે તેમને એક સલાસદ નીમ્યા હતા આ કમિટિના સંબંધમાં દેશના જૂદા જૂદા ભાગોની મુલાકાત લઈને તેમણે બજા-વેલા ઉપયોગી કામથી સરકારને પૂર્ણ રીતે સંતોષ મળ્યો હતો.

નોકરી સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના કહેરની સેવા. ૪૫
 આ સેવાના બદલામાં તેમને મહુમ નામદાર કૈસરેહિંદ મહારાણી
 શ્રી વિક્ટોરિયાએ સી. આઈ. ઈ. (કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઇન્ડિ-
 યન એમ્પાયર) નું માનવંતું પ્રતિષ્ઠાચિન્હ (ખિતાબ) બક્ષી
 તેમની નોકરીની યોગ્ય ગણના કરી હતી.

દક્ષિણના ખેડુતોના સંકટનિવારણના કામદાની રૂએ સ્પેશલ
 જજની નીમાઇને તેમણે કેવી સંતોષકારક સેવા બજાવી હતી તે
 પણ આપણે પાછળ જોઇ ગયા છીએ. તેમની પછી સ્પેશલ
 જજ તરીકે નીમાયલા સિવિલિયન અમલદાર મિ. જૉપના ઇ. સ.
 ૧૮૬૩ ના વાર્ષિક રિપોર્ટ પર થયેલા ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના નં.
 ૬૭૮૭ ના સરકારી ઠરાવમાં નામદાર સરકારે તેમની આ કિમતી
 સેવાનો કેવી યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કર્યો છે તે તે ઠરાવના નીચેના
 ફકરા ઉપરથી જણાઈ આવે છે:—

“અરેબર તે કામદારી ખેડુતોનાં સમ્પર્ક દુઃખનું નિવારણ
 થઇ શકે તેમ નથી, પરંતુ તે કરકસરની ઉત્તમ ટેવને ઉત્તેજન
 આપે છે (એટલે ખેડુતો નાહક ખરચ કરતાં અટક્યા છે એ
 વાત સર્વત્ર કબૂલ થઈ છે. અને ગવર્નર-ઇન્ કાઉન્સિલ આશા
 રાખે છે કે, મિ. જસ્ટિસ રાનડે, જેઓની આ કામદારી મજબૂત
 હિમાયતથી અને જેમની બાહોશીબરેલી દેખરેખથી ઇ. સ.
 ૧૮૬૩ ના રિપોર્ટમાં જણાવેલું પરિણામ આવેલું છે, તેમના
 જેવોજ મિ. જૉપના આ કામદાર સંબંધી વહીવટ ફતેહમંદ નીવડશે.”

અત્રે વળી જણાવવું જોઈએ કે સર માઇકલ વેરટ્ટાપ ન્યા-
 રાનડે માટે માત્ર ઉચો અભિગ્રામ ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ,
 પણ સિવિલ સર્વિસના અમલદારોજ જે જગોએ નીમાતા એવી
 નીમાઈના જોઇન્ટ જજની જગો કામમને માટે મેળવનાર પહેલા

૪૬ ન્યા. રાનડેનું સંલિખિત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ જી.)
 દેશી ગૃહસ્થ મહુમ સરદાર ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખે ન્યારે પે-
 ન્થાન લીધું ત્યારે તેમણે તે જગો શ્રીમાન્ રાનડેને આપવા માટે સર-
 કારને બલામણુ કરી હતી. પરંતુ એમ કહેવાય છે કે તે વખતના
 મુ'બઈના ગવર્નર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે તે અરસામાં પૂનામાં થયેલાં તો-
 શાનેને લીધે પૂનાના આજણો સાથે રાનડે ક્ષેપર પશુ વહેમની નજરથી
 જોતા હતા, અને તેથી તેમની તરફથી આ બલામણુનો કંઈ સંકાર
 થયો નહિ. જો કે રાનડે ઉપર તે સમયે આવો વહેમ લાઇ જવામાં
 આવતો હતો, તોપણ આગળ આપણે જોઇ ગયા છિયે તેમ તેઓ
 તદ્દન નિર્દોષ હોઇ સરકાર તરફ પૂર્ણ વફાદાર હતા, અને જરા
 પણ નિરાશ થયા વગર એક નિષ્ઠાથી પોતાનું કામ બજાવ્યા જતા.
 આથી આખરે સર રિચર્ડ ટેમ્પલ પછી થયેલા મુ'બઈના ગવ-
 ર્નર (સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન, લૅડ' રે અને લૅડ' હુરિસ) ના
 સમયમાં તેમને બ્યાબ્બી ન્યાય મળ્યો. તેમના અમલ દરમિયાન
 તેમની ધૂળિયેથી પૂને બદલી થઇ, અને એક પછી એક દરજ્જે
 ચઢતાં છેવટે હાઇકોર્ટના જજની માનવંતી જગોએ તેમની
 નિમણુંક થઇ. તેઓ રૂપિશ્યલ જજ તરીકે કામ કરતા હતા તે-
 વામાં ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં અને ૧૮૯૦ માં લૅડ' રેએ, તથા
 લૅડ' હુરિસે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં, એમ ત્રણ વખત તેમને પો-
 તાની ધારા બાંધનારી કાઉન્સિલના વધારાના સભાસદ નીમ્યા
 હતા. ધારાસભાના સભાસદ તરીકે તેમણે બજાવેલી સેવાથી પ્રસન્ન
 થઇને લૅડ' રેએ પોતાના તા. ૬ ફે ૧૮૮૮ ના પત્રમાં તે-
 મને લખ્યું હતું કે, " હું આશા રાખું છું કે ધારાસભાના
 સભાસદ તરીકે બજાવેલી કિમતી સેવા માટે તમે મારા
 ખરા દિલનો ધન્યવાદ સ્વીકારશો. " લૅડ' હુરિસે પોતાના તા. ૧૦

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કઠર અને પૂના શહેરની સેવા. ૪૭
 મી માર્ચ ૧૮૬૨ ના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, “આપણી તક-
 રારોમાં તમે જે ઊંચા પ્રકારની મદદ આપી છે તેને માટે ખરા
 અંતઃકરણથી તમારો ઉપકાર માનવાને હું આ પત્ર લખું છું.”

હાઇકોર્ટના ન્યાયવંત દેશી જજના ન્યા. કારીનાથ ત્ર્યં-
 બક તેલંગ તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૩ ને રાજ જર યુવાવ-
 સ્થામાં સ્વર્ગવાસી થતાં તેમની જગા ખાલી પડી ત્યારે તે જગા
 જગા માટે ગણાતા હિમેશ્વરોમાંથી શ્રીયુત રાનડેનો હક્ક સૌથી
 વધારે હતો અને સરકારથી અંજણપણમાં ઠાઠી ન શકાય તેવો
 હતો. કેમકે રાનડે સાહિત્યના, ધાર્મિક, સાંસારિક, રાજદારી અને
 અર્થશાસ્ત્રને લગતા, વગેરે અનેક વિષયો ઉપર ઊંડો વિચાર ચલા-
 વવાની શક્તિ ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાયખાતામાં
 હયામાં હયા ઓછાઓ ભોગવવીને તેઓ તે ખાતાના એક સૌથી
 વધારે ઝગઝગતા શણગાર રૂપ થઈ પડ્યા હતા. શરૂઆતમાં તો
 એવી ધાસ્તી રાખવામાં આવતી હતી કે તે ખાલી પડેલી જગા
 સિવિલ સર્વિસના કોઈ અમલદારથી અથવા તો હાઇકોર્ટમાં કામ
 કરતા કોઈ બારિસ્ટરથી પૂરવામાં આવશે. પણ આખરે મુંબઈના
 મવનર નામદાર લૉર્ડ હુરિસની સરકારે ન્યા. રાનડેના ઉત્તમ
 ગુણો અને તેમની સર્વ પ્રકારની લાયકાત નિવામાં લઈ તેમની
 આ જગાએ નિમણુંક કરી. આ ઉપરથી જણાય છે કે સત્તાની
 પેઠે ન્યાયનો પણ અંતે જય છે. કહેવાય છે કે આ પ્રસંગે નામ-
 દાર લૉર્ડ હુરિસે પોતે ન્યા. રાનડે પર અબિનંદન આપનારો
 એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરી પો-
 તાના સમયમાં આ ખનાવ બન્યો તેને માટે તેમણે પોતાનો સં-
 તોષ દર્શાવ્યો હતો.

૪૮ ન્યા. રાનડું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રારંભ ૩ બું.]

સર માઇકલ વેસ્ટ્રોપે શ્રીમાન રાનડેની સખ-જન્મ તરીકેની નોકરી વિષે બાંધેલા અભિપ્રાય બ્યાનમાં લેતાં માલુમ પડે છે કે, ન્યારે મુખ્ય હાઇકોર્ટના પહેલા માનવંત દેશી જન્મ ના. ન્યા. નાનાભાઇ હરિદાસ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની બાલી પડેલી જમા રાનડેને આપવી જોઈતી હતી. પદંતુ સર માઇકલ વેસ્ટ્રોપ તે વખતે ચીફ જસ્ટિસની જગા પર નહોતા, અને વિદ્વાન, નામીયા શહેરી અને હાઇકોર્ટના ઍડવોકેટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા શ્રીયુત તેલંગ તરફ હાઇકોર્ટના તે સમયના જજોનું અને સરકારનું બ્યાન આકર્ષાતાં ન્યા. નાનાભાઇની જગાએ તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા. જોકે ન્યા. તેલંગે ન્યા. રાન ની પછી કેટલેક વર્ષે ડીપ્રી માટેની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા પસાર કરી હતી તોપણ કેટલીક બાબતોમાં તેલંગની કારકીર્દિ રાન કરતાં ચઢે તેવી હતી. ન્યા. રાનડે ગમે તેવા બાહોશ અને ઉદ્યોગી હતા તોપણ તેમને જુદા-જોડામાં પોતાની ઉદ્યોગી જીંદગી અપ્રસિદ્ધપણે ગાળવી પડી હતી, અને તેથી તેમણે એક ન્યાયાધીશ તરીકે અને જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર લખનાર એક વિદ્વાન લેખક તરીકે બમ્બેલી શાન્ત પણ અત્યંતની સેવા પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકી નહોતી, તથા તેઓ ન્યા. તેલંગના જેટલું સામાન્ય પ્રજાવર્ગનું બ્યાન પોતાની તરફ ખેંચી શક્યા નહોતા. તેમ તેમના શાન્ત, પ્રયોજન વિના માથું નહિ મારવાના, અને એકમાર્ગી રવભાવને લીધે તેમની હિતમ કુદરતી માનસિક શક્તિઓ મુપ્ત અને અપ્રસિદ્ધ રહી હતી. શ્રીયુત તેલંગ પોતે ન્યા. રાનડે માટે ધણી પૂજ્યભાવ ધરાવતા, અને તેમના સંબંધે પ્રસંગોપાત કહેતા કે, પોતાનાથી તેઓ એક વધારે ચ-હતી જુદિના ગૃહસ્થ છે.

નોઠરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. ૪૯

આમ છતાં આખરે ન્યા. રાનડેને ઇન્સાફ તો મળ્યો હતો. રાનડે અને તેલંગ એ બેમાંથી કાણુ વધારે ચઢીઆતો કહેવાય એ સવાલ વિષે વાદવિવાદ કરવાની જરૂર નથી. બેઉ પોતપોતાના માર્ગમાં મોટા હતા. બન્ને આપણી યુનિવર્સિટીમાંથી નીપજેલા અતિ તેજસ્વી રત્નો હતાં. પણ તેલંગે યુનિવર્સિટીની એકે પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં આવીને પોતાની ભવિષ્યની મોટાઈની આશા આપી નહોતી, ત્યારે રાનડે લગભગ સધળા પરીક્ષાઓમાં પહેલા વર્ગમાં આવ્યા હતા અને ઘણી નામના મેળવી હતી. બેઉ પોતાના અધ્યાગ ઉદ્યોગ અને કંઈ ને કંઈ કામને માટે અત્યંત (શાન્ત ન થાય તેવી) ઈચ્છાને માટે પ્રખ્યાત હતા. બેઉ કાંપદાનું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેલંગે સંસ્કૃત ભાષાને પોતાના અભ્યાસનો ખાસ વિષય ઠરાવ્યો હતો અને તેમાં તેઓની કીર્તિ યૂરોપખંડ સુધી પ્રસરી હતી, ત્યારે રાનડેએ એકે વિષય પોતાના અભ્યાસ માટે ખાસ કરીને ઠરાવ્યો નહોતો, પરંતુ સાંસ્કારિક અને ધાર્મિક સુધારણામાં, લોકોની રાજ્યકીય ઉન્નતિ કરવામાં અને તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવામાં તથા તેવી અનેક સાર્વજનિક ખાબતોમાં પોતાનું સઘળું લક્ષ એકસરખી રીતે રોકી લોકોને આ સઘળા ખાબતો સંખષે પોતાનું કર્તવ્ય સમજવામાં જાગૃત કર્યા છે, અને તેથીજ તેઓ લોકોની આટલી બધી અસાધારણ પ્રીતિ સંપાદન કરી ગયા છે. તેલંગ એક વિખ્યાત સંસ્કૃત પંડિત, ઉત્કૃષ્ટ જાહેર વક્તા, અને નામાંકિત ધારાસભ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. ત્યારે રાનડે ઉડી વિચારશક્તિવાળા હોઈ પોતે કામમાં લીધેલા કોઈ પણ વિષય ઉપર પોતાની જાપ પાડી શકતા, કોઈ પણ વિષય ઉપર અસરકારક રીતે વચર તૈયારીએ ભાષણ આપી

૫૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]
 શક્તા. ત્વરાથી લેખો લખી શક્તા, અને જે દરેક વિષયમાં તેમનું
 ધ્યાન રોકી શકાતું તેના સંબંધમાં જરૂરયાતનાં જાણવા લાયક
 હકીકત આપી શકતા, તથા તે વિષયનું સંકારણ વિચારોથી અને
 સુંદર ભાષામાં દર્શાવેલી સખળ દલીલોથી યથાયોગ્ય સમર્થન કરી
 શકતા. આની સાબિતીમાં પૂનાની સાર્વજનિક સભા તરફથી
 ઇ. સ. ૧૮૭૮ થી શરૂ થયેલા ત્રિમાસિક પત્રમાં ન્યા. રાનડે તર-
 ફથી પ્રકટ થયેલા સંખ્યાબંધ લેખો ધ્યાનમાં લેવાથી પુરતી
 ખાતરી થશે.

રૂપેશ્વર જન્મ તરીકે શ્રીયુત રાનડેની નિમણુંક થતા પહેલાં
 વડોદરા રાજ્યના હાલના મહારાજ સાહેબ શ્રીમંત સયાજીરાવ
 ગાયકવાડની સગીર વયમાં તેમના રાજ્યનો વહીવટ કરનાર તેમના
 સુપ્રસિદ્ધ વડા દિવાન મહુમ રાજા સર ટી. માધવરાવે તેમને
 વડોદરા રાજ્યના ચીફ જસ્ટિસની દર માસે રૂ. ૨૦૦૦ ના પગા-
 રની જગો સ્વીકારવા પૂછાવ્યું હતું. ત્યારબાદ મહુમ મહારાજ
 ટુ કાજીરાવ હોદ્દાએ અને તે પછી હાલના મહારાજએ તેમને દર
 માસે રૂ. ૩૫૦૦ ના પગારથી પોતાના રાજ્યના દિવાનની પદવી
 આપવા માંડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં એટલે એક સપ્ટેમ્બરે
 જન્મ તરીકે તેમની નિમણુંક થયા બાદ ચાર વર્ષ જેટલા
 ટુંક સમયની અંદર વડોદરા રાજ્યના તે વખતના દિવાન
 અને પછી વર્ષ સુધી ઈંગ્લાંડમાં રહી પોતાની છેક પાકી
 વયે પણ હિંદુસ્થાનના ભલાને માટે સતત મથન કરનાર
 'હિંદના દાદા' ગણાયલા માનવંત પ્રો. દાદાભાઈ નવરોજ-
 જીએ તેમને તે રાજ્યના ન્યાયખાતાના હિપરી અમલદારની જગો
 આપવા જણાવ્યું હતું, પરંતુ આ સમગી માગણીઓ સ્વીકારવાને

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. પણ તેમણે મુખ્ય હિસ્ટોરિના માણ વડા જનને સર માધકલ વેરદોષ અને સર ચાલસ સાર્જન્ટની સલાહથી ના પાડી હતી. કેમકે તે બન્ને જનને તેમની કુશળતા માટે ધણુ ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતા હોવાથી તેમણે તેમને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે, " સરકારી નોકરીમાં તમે જલદીથી ચઢી જશો, અને એક દેશીને મળી શકે એવો ઉંચામાં ઉંચો ઓહો તમને મળશે અને કાંઈ પણ દેશી રાજ્યમાં ગમે તેવી મોટી જગ્યા પણ સીકારવાથી તમારે તમારી અંમત સ્વતંત્રતાનો ભોગ આપવો પડશે તથા સમય સ્થિતિમાં રહેવું પડશે. સર વિલિયમ વેડર્મને પણ આવીજ શિખામણ આપી હતી અને તેમને એક પત્રથી જણાવ્યું હતું કે, " લોકહિત તરફ દષ્ટિ કરતાં તમારે પૂનામાં રહેવું એ વધારે સારું છે. લોકહિતના ડહાપણ ભરેલા અને સ્વતંત્ર છતાં વિવેકયુક્ત સાર્વજનિક વિચારો ધરાવવામાં હાલમાં આખા હિંદુ-સ્થાનમાં પૂના આગળ પડતું જાય છે. અને મને પોતાને પૂર્ણ ખાતરી છે કે આ સંઘર્ષ ધણે દરજ્જે તમારી જાતની ભવ્ય અસરનું પરિણામ છે, અને જો તે ભવ્ય અસર અંધ પડી જાય તો તેથી ભારે નુકસાન થાય. પોતે શાન્ત અને એકમાર્ગી સ્વભાવના હોવાથી ઉપરના ચીફ જસ્ટિસોના અભિપ્રાયો તેમની મનોવૃત્તિને સારો રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યા હતા. જો તેઓ તેથી વિરુદ્ધ રીતે ચર્ચા કાઢી દેશી રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હોત તો સર ચાલસ જન, સર ટી. માધવરાવ, અને સર રાજા દિનકરરાવ જેવા રાજ્યકાર્યભારકુશળ દેશી ગૃહસ્થોની દૂંઝી પણ ચળકતી ચાદીમાં અવસ્થ પોતાનું નામ ઉમેરો શક્યા હોત.

આ. રાંડેની નોકરીની નામદાર સરદાર તથા અમલદાર

પર ત્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

વર્ગ તરફથી કેવી કદર થઈ હતી તથા નામીયાં દેશી રાજ્યોનો તેમની કુશળતા માટે કેવો જિંઓ અભિપ્રાય હતો તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે સમગ્ર પ્રજાવર્ગ અને પ્રખ્યાત અંગ્રેજ તથા દેશી ગૃહસ્થો તેમના માટે કેવો મત ધરાવતા હતા તે જોવાની જરૂર છે, અને તે માટે એમની હાઇકોર્ટના જજજ તરીકે થયેલી નિમણૂકને સર્વ તરફથી કેવા આનંદની લાગણીથી વધાવી લેવામાં આવી હતી તે તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ.

શ્રીમાન્ રાનડેની મુઝાઇ હાઇકોર્ટના એક જજજ તરીકે નિમણૂક થતાં આખા મુઝાઇ ઇલાકામાં અને દેશમાં સર્વત્ર આનંદ અને ઉજ્જમ પ્રસરી રહ્યો હતો, જેનું કંઈક સૂચન આગળ કરવામાં આંખું છે. જ્યારે આ ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે એમનો મુકામ શેલાપુરમાં હતો. ત્યાં તેમને આ પ્રસંગે માન આપવામાં બારે તૈયારી કરવામાં આવી હતી. લાંના લોકો તરફથી એક સભા બોલાવી તેમને માનપત્ર આપવામાં આંખું હતું, અને ઉમદા શબ્દોમાં તેમની બધી પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે પૂનામાં તેમને આપવામાં આવેલા માનની જે કાંઈક નોંધ આ પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવેલી છે તે ઉપરથી જણાશે કે તેમને તે શહેરમાં મળેલું સન્માન પણ અસાધારણ પ્રકારનું હતું. વળી આ મોટી માનવંતી જગો મેળવવા માટે અભિનંદન આપનારા સંખ્યાબંધ પત્રો દેશમાંના તેમના અનેક મિત્રો, શુભેચ્છકો, અને પ્રશંસકો તરફથી તેમને મળ્યા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઇંગ્લાંડથી લૉડ્ રે, સર જેમ્સ પીલ, સર રાયમંડ વેસ્ટ, અને સર વિલિયમ વેડર્બર્ન જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તરફથી પણ તેના અનેક પત્રો મળ્યા હતા. સર જેમ્સ પીલે પો-

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. ૫૩
તાના તા. ૨ જી નવેમ્બર ૧૮૬૩ ના પત્રથી જણાવ્યું હતું કે,
હાઇકોર્ટમાં એક જજ તરીકે તમારી નિમણૂક થયેલી વાંચી
મને ખુશો સંતોષ થયો. મિ. જર્સ્ટસ તેલંગની જગાએ નીમાવું
એ ગમે તેવા ઉચ્ચ બુદ્ધિના મનુષ્યને પણ મગરૂર થવા જેવું છે.
પણ મારી ખાતરી છે કે તમે તે માનને માટે સર્વત્ર યોગ્ય ગણાશો.
દક્ષિણના ખેડૂતોના સંકટનિવારણના કાયદા સંબંધે તમે ઘણા
વર્ષ સુધી બળવેલી સખત નોકરીની આ યોગ્ય કદર થઇ છે.
એક હાઇકોર્ટજજની ઉંચી પદવીમાં તમને હું ઘણી કૃતેદ અને
આબાદી ઇચ્છું. ”

સર રાયમંડ વેસ્ટે તેમના તા. ૩ જી નવેમ્બર ૧૮૬૩ ના
પત્રમાં લખ્યું હતું કે:-“હાઇકોર્ટના જજ તરીકે થયેલી તમારી
નિમણૂક માટે સુખારકબાદી આપવાને હું થોડીક લીટીઓ લખું છું.
તમે હું હાલમાં મુખ્ય સરકારની નોકરીમાં હોત તો ખરેખર હું
આજ જગો માટે તમારી ભલામણ કરત, અને આપણા નામાંકિત
અને શુદ્ધમાન મિત્ર મિ. તેલંગના મરણથી ખાલી પડેલી જગો
તમારાથી પુરાવાની તજવીજ કરત. હાઇકોર્ટમાં નીમાવાથી ત-
મારા દેશને તથા સામાન્યને ઉપયોગી થઇ પડવાનો તમને ઘણો
વધારે અવકાશ મળશે, કે જે (સામાન્ય) ને મારા અભિપ્રાય
પ્રમાણે, દુનિયામાં સઘળા પ્રકારના વ્યવહારના માર્ગો સરળ થઇ
પડ્યા છે તેવા ચાલુ સમયમાં, પ્રજાના સંબંધમાં એકસરખા આ-
શય અને અભિલાષાવાળું બનવાની, અને રાજ્યવ્યવસ્થાના સંબં-
ધમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તા નીચેના મુલકમાં વસતા વિવિધ જા-
તના લોકોમાંના રાજ્યકાર્યભારમાં કુશળ એવા મનુષ્યોના સમુ-
દાય થી રચવાની જરૂર છે. અલગત તમે રાજ્યદારી હિલચાલમાં

૫૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

ખિલકુત્ર લાગ લઈ શકશે નહિ, તોપણ દેશની સામાજિક અને સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવામાં તમે તમારો વગ પૂરતી રીતે ચલાવી શકો તેમ છે. તેમ કરવાથી તમારી મોટી પદવી અને સર્વત્ર સ્વીકારાણી લાયકાતને લીધે, જેથી તમારા દેશીઓને ઘણા લાભ થાય અને જે સરકારના તમે એક અવયવ છો તેને શોભા રૂપ થઈ પડે એવું કાર્ય તમે કરી શકશો. બુદ્ધિમણ અને લાયકાતવાળો માણસ, જેને એક વખતે વીસારી દેવામાં આવ્યો હતો અને ખીજી વખતે જેના પર ઈતરાજી બતાવવામાં આવી હતી, તેની પણ આ પ્રમાણે યુજ થાય છે અને તેને ખટલો મળી શકે છે એ ખીના યુવાન વિદ્યાર્થીઓને અને ખાસ કરીને તમારી જાતના યુવાન દેશી જજોને ઘણી ઉત્તેજન આપનાર થઈ પડશે. અને મારી ખાતરી છે કે હાઈકોર્ટના દેશી જજોને ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે એવી ચાલતી લોકવાયકા મિ. તેલંગના અને તમારા પોતાના દાખલાથી આખરે વધારે સાચી દરશે. ”

શ્રીમાન રાનડેના કૉલેજના એક સહાધ્યાયી અને મુખ્ય સરકારની ધારાસભાના સભાસદ મહુમ ઓન મિ. ઝવેરિલાલ ઉમિયાચંદર યાજ્ઞિકે આ પ્રસંગે તેમના પર લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, કેટલાક વખતથી પૂનામાં જે ઘણા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેના તમે આત્મા-મુખ્ય સહાયક છો. પણ મારી ખાતરી છે કે તે શહેરમાં જેમના ઉપર તમારા કામ અને જાતિદ્રષ્ટાંતની સારી અસર થઈ શકે (એટલે જેઓ તમારી પેઠે દેશસેવા કરવા હિમ્મતથી ખઠાર પડે) એવા ખીજા ઘણા ગૃહસ્થો (તમારા સહવાસથી તૈમાર થયેલા) છે. ” આ પ્રસંગે કલકત્તાના ‘ અમૃત બજાર પત્રિકા ’ નામના પત્રે તેમની બુદ્ધિ

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. પણ સંખ્યા ધણી ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવી જણાવ્યું હતું કે “દેશના જુદા જુદા વર્ગના લોકોને તેમની નિમણૂકથી આનંદ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે તેઓ એકલા મુંબઈ છલાકાના છે એમ નથી. પરંતુ દરેક છલાકો તેમને પોતાના ગણવાનો દાવો કરે છે.” કલકત્તાનાં (ઇન્ડિયન મિરર ’ પત્રે નોંધ લીધી હતી કે, “ મિ. રાનડેના જોવા શુદ્ધિમાન અને સર્વ તરફથી એકસરખી રીતે માન અને પ્રીતિનું પાત્ર થયેલો બીજો મનુષ્ય હિંદુસ્થાનમાં મળવો મુશ્કેલ છે.” આ પ્રસંગે મુંબઈનાં તેમજ આખા દેશનાં સઘળાં અંગ્રેજ અને દેશી વર્તમાનપત્રોએ આવી રીતે એકે અવાજે શ્રી-માન રાનડેની હાલકોટના જાજી તરીકે થયેલી નિમણૂક તરફ પ્રસન્નતા દર્શાવી હતી.

હાલકોટના જાજી તરીકે નિમણૂક થતાં આ પ્રમાણે સર્વ તરફથી દર્શાવવામાં આવેલા અસાધારણ માનને માટે ન્યા. રાનડે ખરી રીતે પાત્ર હતા એવું તેમણે પોતાના તે મહાન ઓછાને લગતું કામકાજ પૂર્ણ ન્યાયશુદ્ધિ, નિપુણતા અને ખંતથી બજાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તેઓ પોતાની કાર્યદક્ષતા વડે સર્વકોઈની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા, અને કોટના એક આભૂષણ રૂપ ચર્ચ પડ્યા હતા.

મનુષ્યના ગુણોની યુજ તેના જીવન સમયે થાય તેના કરતાં તેના મરણ પછી થાય તો તે ગુણોની ખરી કસોટી થયેલી ગણાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે, જો કે એક જાજી તરીકે શ્રીયુત રાનડેની કારકીર્દિનાં વખાણ તેમના જીવન સમયે થયાં હતાં, પરંતુ તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની સફળ કારકીર્દિની શોકોદ્ધારના પ્રસંગોમાં કેવી પ્રશંસા થઈ હતી તે જોવાનું અત્રે ઉપયોગી ગણાયશે.

૫૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

ન્યા. રાનડેની હાઇકોર્ટ જજ તરીકેની કારકર્દી કેવી રીતે-
દમદ અને યશસ્વી નીવડી હતી અને તેની કેવી પ્રશંસા થઈ હતી
તે જાણવા સારૂ ઇન્સાફના કામમાં જેઓને તેમની સાથે રહીને
કામ કરવું પડ્યું હોય, અથવા જેઓ વકીલ તરીકે તેમની સાથે
વખતોવખત સંબંધમાં આવ્યા હોય, અને તેથી કેવા પ્રકારના
ન્યાયાધીશ તેઓ હતા એ જાણવાની જેમને ઉત્તમ તકો મળી હોય
તેમના અભિપ્રાયો સર્વ કામને માટે અગત્યનું સાધન ગણી શકાય.
નામદાર વડા જજ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સ, કામચલાઉ ઍડવો-
કેટ-જનરલ ઍન. મિ. ઍસિલ રેકૉટ, ગવર્મેન્ટ પ્લીડર રા. બ.
વી. જે. કીર્તિકર, મુખ્યની રમૉલકોઝ કોર્ટના જજને, તથા
ત્યાંના પ્રેસિડેન્સ મેજિસ્ટ્રેટો, અને જજાઓના જજને, વગેરે તે-
મની તરફ કેવું માન અને પ્રીતિ ધરાવતા હતા તથા તેમના કા-
મથી કેવા સંતુષ્ટ હતા તે તેમના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં તે
સર્વે માનવંતા ગૃહસ્થોએ તેમને માટે કાઢેલા શોકાદ્ગારો પરથી
સહજ જણાઈ આવે તેમ છે. આમાંથી નામદાર વડા જજ
ઍડવોકેટ-જનરલ, અને સરકારી વકીલ વગેરેના તેમના વિષેના
વિચારો અત્રે ટૂંકમાં આપીશું.

નામદાર વડા જજને તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ને
રાજ નામદાર જજને મેલર્સ ફ્રેન્ડી, બ્રુદીન તૈયબજી, રસલ,
કો, બ્રીટવર્થ અને ચંદાવરકર સાથે હાઇકોર્ટમાં પોતાના આ-
સન પર બિરાજતા, ન્યા. રાનડે જેઓ આગલે દિવસે મુજબ
હતા તેમના સંબંધમાં ઍડવોકેટ-જનરલ અને સરકારી વકીલ
રા. બ. કીર્તિકરને સંબોધીને નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારો જ-
ણાવ્યા હતા:—

નોકરોની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. પાઉ

“ મિ. જસ્ટિસ રાનડેના મરણથી આપણી કોર્ટને, આ ઇલાકાને, અને હું અતિશયોક્તિ વગર કહી શકું કે, આખા દેશને જે ભારે નુકસાન થયું છે તેને માટે (આપણી દિલગીરી દર્શાવવા) આજરોજ આપણે સૌ અત્રે એકઠા મળ્યા છીએ. અત્રે હાજર થયેલામાંના ઘણાઓ મારા કરતાં તેમની સાથે વધુ લાંબા વખતનું ઓળખાણ અને મિત્રાસારી ધરાવતા હશે. પણ આ કોર્ટના સંબંધમાં જે ટૂંક વખત માટે મારે તેમની સાથે રહેવાનું બન્યું છે તેટલા વખતને માટે પણ તેમના સંબંધમાં આવનાર હરકાંઈ માણસ તેમને ઉંચા પ્રકારની સમજશક્તિવાળા, ગંભીર, દિલસોજીની લાગણીવાળા, અને ખરો ન્યાય કરવાની પ્રમણ ક્ષમ્બાવાળા ન્યાયાધીશ તરીકે પારખી કાઢ્યા વગર રહી શકે નહિ. તેમનો અભિપ્રાય તેમની જોડે બેસનાર જજોને કિમતી ગણતા, અને તેમના ચુકાદાઓ બિનિષ્યમાં તેમના ઉંચા જ્ઞાન અને વિદ્વતાના સ્મરણ સ્તંભ તરીકે જળવાઈ રહેશે. એમ છતાં આજે આપણે એકઠા મળી તેઓ એક કુશળ અને નામીયા જજ હતા એટલા માટે જ નહિ, પરંતુ તેઓ એક મહાન અને સદ્ગુણી પુરુષ હતા તે માટે દિલગીરી કરીએ છીએ. તેમનું પરલોકગમન પ્રજા સમસ્તની એક આપત્તિ સમાન ગણી શકાય તેમ છે. તેમનું મરણ લાગણી અને કંટાળા ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે થયું છે. થોડા વખત જરૂરનો આરામ લઇને પાછા પોતાની અસલ શક્તિ સહિત આપણી સાથે કામમાં જોડાશે એવી આપણે આશા રાખતા હતા તેવામાં આ તેમનું મૃત્યુ બપોરે રીતે ઓચિન્દું નીપજ્યું છે. તેઓ સાહિત્યને લગતાં પોતાનાં કિમતી લખાણો તૈયાર કરવામાં શકાયલા હતા તેવામાં, અને તે સંખ્યા કરતાં તેમની પોતાની

૫૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

કામ, જેના લલાને માટે તેઓ ખરા અંતઃકરણથી લાગણી ધરાવતા, તેના ઇતિહાસમાંના એક અતિ અગત્યના પ્રસંગે, જે સમયે તેમની ચતુરાઈ, દીર્ઘ દષ્ટિ, વિવેકબુદ્ધિ, અને દિલસોજની લાગણી, એ સધળાની ખાસ જરૂર છે તેવા અણીના વખતે, તેમને આ દુનિયા છોડી જવું પડ્યું છે. પોતાની કારકાદિ દરમિયાન તેઓ પોતાના ઉમદા હેતુઓ અને ધારણાઓ અમલમાં લાવી શક્યા હતા, અને જે માન તેમને વગર પ્રયત્ને મળ્યાં જતાં તે ખરૂં જતાં, તેમના ઉમદા ગુણો અને લાયકાતના પરિણામ રૂપ હતાં. હમણા તેઓ આપણી આગળથી ચાલ્યા ગયા છે, પરંતુ તેમનું નામ એક માનીતી વસ્તુ તરીકે હમેશા જળવાયલું રહેશે, કેમકે તેઓ આપણે માટે એક સાદા, નિષ્કપટી અને ઉમદા જીવનના દર્શાત રૂપી કિમતી વારસો પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે. ”

નામદાર ઍડવોકેટ-જનરલે પોતાના ઉત્તરના એક ભાગમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:—

“ હું મારા જાતિઅનુભવથી જાણું છું કે, જેઓ આ હાઇકોર્ટના આસન પર તેમની (ન્યા. રાનડેની) સાથે વખતોવખત ખિરાજતા અને તેથી તેમના કામ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાની જેમને ઉત્તમ તક મળી હતી તેઓ એટલે મિ. જસ્ટિસ બાર્ડેન અને મિ. જસ્ટિસ પાર્સન્સ તેમની ગંભીર ન્યાયબુદ્ધિ, પુરાવામાંથી સત્યાસત્ય શોધી કાઢવાની તેમની ચતુરાઈ, અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના તેમના વિશાળ જ્ઞાન સંબંધી હમેશા ધણા ઉચ્ચ અભિપ્રાયો દર્શાવતા હતા. તેમનો ઉદ્યોગ લગભગ એક કહેવત રૂપ થઈ પડ્યો હતો, અને શારીરિક નિર્બળતા સામે ટકર ઝીંલવાની તેમની દિમ્મત સર્વ કોઈના જાણવામાં છે. એક ન્યાયા-

નોકરોની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂતા શહેરની સેવા. પદ
ધીશ્વરી, તેઓ ધણી લાયકાત ધરાવતા હતા, તોપણ એક
લોકપ્રસિદ્ધ પુરુષ તરીકે અને હિંદુ લોકોમાં ઉદ્ભવ પામેલા ઉત્તમ
વિચારોના પ્રેરક તરીકે તો તેમનું નામ હમેશાં સૌથી વધારે સારી
રીતે સ્મરણમાં રહેશે. તેમના બુદ્ધિમજ વિષે એ મત છેજ નહિ.
જે સઘળાઓએ સાર્વજનિક હિતના સવાલો વિષેનાં તેમનાં વિ-
ચારવંત લાષણો વખતોવખત સાંભળ્યાં છે અથવા વાંચ્યાં છે
તેઓને ખાતરી થઈ હશે કે તેમના મરણથી પ્રજામતનો એક
નેતા—આગેવાન અને પોતાની સખળ લાગવગનો સુધારા અર્થે
અને તેની સાથે જૂની સંસ્થાઓનું વગર વિચાર્યે ઉલ્લાંચન નહિ થવા
દેવા માટે ખરા દિલથી ઉપયોગ કરનાર પુરુષ આપણે ખોયો છે.”

હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઈડ ન્યા. ન્યા. રાનડે પોતે એ-
કલા ખિરાજતા ત્યાં કામ કરતા સઘળા વહીવટાંની વતી સર-
કારી વહીવટી રા. બ. વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરે જવાબમાં આ-
પેલા લાષણને અત્રે પૂરતું સ્થાન આપીશું, કેમકે તેમને ન્યા.
રાનડેનો એક જજ તરીકે અનુભવ મેળવવાની દરેક તક મળી
હતી. તેઓ બોલ્યા હતા કે;—“અમે હાઇ કોર્ટની એપેલેટ
સાઈડ પર કામ કરતા સઘળા વહીવટી મિ. જસ્ટિસ રાનડેના સં-
બંધમાં આપ નામદારે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેનો સાથે પૂર્ણ
રીતે મળતા છીએ. એ ઉત્તમ મહાપુરુષના ઉચ્ચ સ્વભાવ અને
સદ્વર્તન સંબંધી અમારી લાગણી ખતાવવાને યોગ્ય શબ્દો મને
જડી શકતા નથી એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તેમની અગત્ય-
ની લાંબી કારકીર્દિનું વર્ણન, હું વાપરી શકું તે કરતાં વધારે
ઉંચા શબ્દોમાં, અપાવું યોગ્ય છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે

૬૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

હૃદય લાગણીથી ઉભરાઇ જાય છે ત્યારે તે લાગણી મુખ દ્વારા બહાર નીકળે છે. એમ છતાં મારા સંબંધમાં તો લાગણીથી હૃદય ઉભરાઇ જતું હોવાથી મુખ યોગ્ય રીતે વિચારો દર્શાવી શકતું નથી. હું મિ. જરિટ્સ રાનડેને તેઓ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી ઓળખું છું, અને હું ખાતરીથી કહું છું કે તેમની કૉલેજની કારકીર્દિ ઉપરથી તેમના વિષે જે આશાઓ રાખવામાં આવી હતી તે સઘળી તેમની જાહેર જીંદગીમાં પૂર્ણ રીતે ફળાજૂત થયેલી છે. તેમના વિશાળ વાંચન અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તથા ઇતિહાસને લગતી ગુચવાડાબરેલી અને કઠિણ ખુંચો સમજવાની તેમની શક્તિ વિષે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના જે વિદ્યાર્થીઓએ તે કૉલેજમાં તેમનાં ભાષણો સાંભળ્યાં છે તેમની પૂરતી ખાતરી થયેલી છે. તેમના આ વિષયોને લગતા ઉંડા જ્ઞાનને લીધે તેઓ લોકહિતની વ્યાવહારિક હિલચાલમાં જાગ લેવાને સારી રીતે લાયક થયા હતા. આવી નૈસર્ગિક (કુદરતી) માનસિક શક્તિવાળા મનુષ્ય પોતાને જે ધંધામાં પડવાનું બની આવે તેમાં નક્કી શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકે છે. તેઓએ કાયદાઓનું સૂક્ષ્મ રીતે અધ્યયન કર્યું હતું, અને ન્યાય ખાતામાં ટૂંક સમયમાં ઉંચે સ્થાને ચઢી જઇ એટલી બધી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી કે તેઓ આ કોર્ટના આસન પર બિરાજવાને પાત્ર ગણાયા હતા. એક ન્યાયાધીશ તરીકે મિ. રાનડેની કારકીર્દિ એકસરખી રીતે સફળ અને સંતોષકારક નીવડી હતી. કોઇ પણ કેસનો નિકાલ કરતા પહેલાં તેની હકીકતથી તેઓ સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ થયા વગર રહેતા નહિ, અને ન્યાય આપવામાં બીજા કોઇ બહારના વિચારથી અથવા લાગવગથી દોરવાઈ જતા નહિ. તેમની પાસે કામ કરતા વકીલ

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કઠર અને પૂના શહેરની સેવા. ફર
મંડળના સધળા મનુષ્યો તરફ તેઓ હમેશા સમ્યક્તાથી અને મી-
લનસારપણાથી વર્તતા, અને આવી સ્તુતિપાત્ર નીતિરીતિથી તે-
મના સંબંધમાં આવનાર સધળા મનુષ્યોને તેઓ પ્રિય થઈ પડ્યા
હતા. નામદાર સાહેબો, મિ. રાનડેના પરલોકગમનથી અમે એક
નિખાલસ અંતઃકરણવાળો મિત્ર, એક નિઃસ્વાર્થી સલાહકાર, એક
નૈસર્ગિક વિચારશક્તિવાળો પુરૂષ, કુશળ વિદ્વાન, નિપુણ તત્ત્વજ્ઞાની
અને એક પૂર્ણ રીતે વ્યવહારકુશળ પુરૂષ ખોયો છે. ખરેખર અમે
એક મૂલ્યવાન રત્ન ગુમાવ્યું છે, અને તેથી સમગ્ર પ્રજાને કદી ન
પૂરાય એવી બારે ખોટ પડી છે. નામદાર સાહેબો, અમે આવા
પુરૂષના મરણ માટે શોક કરીએ છીએ-અરે, ખરા દિલથી દિલ-
ગીર થઈએ છીએ. ”

મિ. જસ્ટિસ પાર્સન્સ, જેઓ ન્યા. રાનડે સાથે કેટલાક
વર્ષ સુધી સહન્યાયાધીશ તરીકે બિરાજ્યા હતા, તેઓ ઇ. સ.
૧૯૦૦ ના એપ્રિલમાં નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈ ઇંગ્લાંડ ગયા ત્યારે
હાઇકોર્ટના વકીલમંડળ તરફથી તેમને આપવામાં આવેલા મા-
નપત્રના પ્રત્યુત્તરમાં રાનડે સંબંધી આ પ્રમાણે ખોલ્યા હતા:—
“ હું મારા મિત્ર મિ. રાનડે સાથે આ રથને બહુ વર્ષ સુધી
એકા પું. એમના જેવા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા
અને પોતાના દેશી બાઈઓના વર્તન અને પ્રમાણિકપણાને લગતો
વિશાળ અનુભવ ધરાવનારા ગૃહસ્થની સાથે રહીને કામ કરવાનું
મળ્યું તેથી મને કેટલી બધી સગવડ મળી છે એ જણાવવાની
બાગ્યેજ જરૂર છે. ”

મિ. જસ્ટિસ પાર્સન્સની વિદાયગીરી વખતે ‘ ટાઇમ્સ ઓફ
ઇન્ડિયા ’ પત્રે ન્યા. રાનડેના સંબંધમાં આવી રીતે નોંધ લીધી:

ફર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]
 હતી:—“ ધણી વર્ષ સુધી તેઓ (મિ. પાર્સન્સ) મિ. જરિટસ
 રાનડે સાથે એકજ કોર્ટમાં બિરાજતા છે. તેમની જોડ એવી હતી
 કે તે ધણા વખત સુધી યાદ આવતા દિલગીરી થયા વગરે રહેશે
 નહિ. તેઓ એક બીજાને પોતાના જ્ઞાનથી સહાયભૂત થઈ પડ્યા
 હતા. મિ. રાનડે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પોતાના અનુપમ જ્ઞાનનો
 અને તેમની કોર્ટમાં કામમાં આવતા બીજા સંખ્યાબંધ ધારા-
 ઝોના અનુભવી જ્ઞાનનો લાભ આપતા. જે પ્રસંગે તેમના સાથી
 જજને, તેમના પોતાના અનુભવ છતાં, જરૂર પડતી તે પ્રસંગે
 પોતાના દેશી બાઈઓ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન ઇન્સાફની બાબત
 પર અજવાળું પાડવામાં વારંવાર ઉપયોગી થઈ પડતું.”

મિ. જરિટસ (હાલમાં સર જોન) જર્ડિન, મિ. પાર્સન્સ પહેલાં ન્યા. રાનડે સાથે હાઇકોર્ટના આસન પર બિરાજતા,
 તેઓએ તેમની વિધવા પર મોકલેલા એક આશ્વાસનપત્રમાં તેમના
 વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“ તેમણે ઇતિહાસ અને સાહિત્ય
 બંનેની ધણી સેવા બજાવી છે. સાંસારિક સુધારાઓમાં તેઓ
 હકાવણુ અને હિમ્મતવાળા હતા, તથા હાઇકોર્ટના પોતાના ઝો-
 કાને લગતા કામકાજમાં હું ખાતરીથી કહું છું કે તેઓ વિદ્વાન
 અને કુશળ હતા, અને તેઓ એટલા બધા અનુભવી અને મહે-
 નતુ હતા કે તેમના ચુકાદાઓ અત્યંત માનનીય ગણવામાં આવતા.”

આ પ્રમાણે ન્યા. રાનડેની હાઇકોર્ટના જજ તરીકેની
 કારકીર્દિ સંપૂર્ણ રીતે ફત્તમંદ નીવડી હતી, અને સર્વ તરફથી
 તેમના કામની એકસરખી પ્રશંસા થતી હતી, એમ ઉપર ટાંકેલા
 અભિપ્રયો ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ય અનેક

નોકરીની સર્વત્ર થયેલી કઠર અને પૂના શહેરની સેવા. ફક્ત નામાંકિત ગૃહસ્થો તરફથી તેમના સંબંધમાં આવાજ અભિપ્રાયો વખતોવખત દર્શાવવામાં આવ્યા હતા અને આવે છે.

શ્રીમાન રાનડેએ હાઇકોર્ટના જજ થતા પહેલાં પૂના શહેરમાં ધણી વર્ષ પર્યંત નોકરીના અંગે રહી તે શહેરની ધણી અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી હતી. આના સંબંધમાં સર માઇકલ વેસ્ટ્રોપે અને એમ.ન. મિ. ઝવેરિલાલ વગેરેએ પોતાના પત્રોમાં ઇતિહાસ કરી તેમને યોગ્ય અભિનંદન આપ્યું હતું એ આપણે પાછળ જોઈ ચયા છીએ. તે સેવાઓ કેવી હતી, અને તેના બદલામાં પૂનાવાસીઓએ તેમની કેવી કઠર કરી હતી, તેને લગતી કેટલીક હકીકત આપણે અત્રે આપીશું તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહિ.

પૂનાના ફર્સ્ટ ક્લાસ સર્જનજી નીમાઈને શ્રીયુત રાનડેએ તે શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૭૧ ના નવેમ્બર માસમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના નવેમ્બરમાં મુખ્ય હાઇકોર્ટના જજ તરીકે નિમણૂક થવાથી મુખ્ય જવું થયું ત્યાંસુધીના ૨૨ વર્ષ પર્યંત તેમને પૂનામાં નિવાસ કરવાનું બની આવ્યું હતું. વયગાળે નાશક અને ખૂણિયે બદલી થવાથી માત્ર ત્રણ વર્ષ તેમને પૂનાથી બહાર જવું પડ્યું હતું. પૂના શહેર સાથેના આટલા લાંબા વખતના સંબંધ દરમિયાન તેમણે પોતાના અધ્યાગ ઉદ્યોગ અને ખંત વડે ખરી સ્વદેશકલ્યાણની લાગણીને લીધે તે શહેરમાં અનેક સભાઓ અને સંસ્થાઓ ઉભી કરીને લોકોમાં અસાધારણ જાગૃતિ ફેલાવી દીધી હતી. ટૂંકામાં આ અરસામાં પૂના શહેરમાં રાજ્યદારો, સાહિત્ય સંબંધી વ્યાવહારિક ધાર્મિક અને ઉદ્યોગ તથા અર્થશાસ્ત્ર અને લગતી બાબતો સંબંધે જે જે વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓએ દેખા દીધા હતા તે સમગ્રી શ્રીમાન રાનડેની પ્રેરણાનુંજ પરિણામ હતી.

૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ ભુ.]
 તે શહેરમાં મનુષ્યજાતના ઉદ્યોગોને લગતાં જે કાંઈ કારખાનાં
 ઉભા થયાં હતાં તે સવળામાંનાં કાંઈ પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, કાંઈ
 પોતાને રસ્તે ચલાવવા માટે તો કાંઈ પોતાની વ્યવસ્થામાં થયેલા
 અગત્યના સુધારા માટે અથવા આખાદી માટે, એમ કાંઈને કાંઈ
 રીતે તેમનાં આભારી હતાં. જે સવળી મંસ્થાઓ અને કારખા-
 નાંઓ સાથે તેમનો સંબંધ જોડાયો હતો તેમનાં નામ નીચે
 પ્રમાણે છે:—

૧. સાર્વજનિક સભા.
૨. તે સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર.
૩. હીરાખાગમાં બંધાવેલું ટાઉન હોલનું મકાન.
૪. પૂના નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરિયું હોલનું મકાન.
૫. ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સો. (વિચાર ચલાવવા મળેલી સભાઓ)
૬. ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો.
૭. ઉદ્યોગોત્તેજક મંડળી.
૮. રે મ્યુઝીઅમ. (સંગ્રહસ્થાન.)
૯. રે અને રેશમ કાંતવાની તથા વણવાની કંપની.
૧૦. ધાતુના ઘાટ બનાવનારી કંપની.
૧૧. ફ્યુર્યુસન કોલેજ.
૧૨. સ્ત્રીઓની હાઇસ્કૂલ.
૧૩. વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી.
૧૪. લવાદ અથવા પંચાતી કોર્ટ.
૧૫. સમ-જનજોનું કોન્ફરન્સ.
૧૬. પૂના મકેન્ડાઇલ બેંક.
૧૭. પ્રાર્થનાસમાજ મંદિર.

નોઠારીની સર્વત્ર મહેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. ૬૫

૧૮. વકતૂલોત્તેજક સભા.

૧૯. દેશી સાહિત્યોત્તેજક સભા.

૨૦. પૂના સમર સેક્યર્સ. (વસંત વ્યાખ્યાનમાળા.)

૨૧, પૂના રંગશાળા.

૨૨. રે પેપર મિલ. (કાગળ બનાવવાનું કારખાનું.)

આ ટીપ જો કે લાંબી જણાય છે તોપણ કદાચ કેટલાંક બીજાં નામો ઉમેરવાં રહી ગયાં હશે. વગર સંબંધનાં નામ તો તેમાં દાખલ થયાં જ નથી. આ ઉપરથી એટલું જ માત્ર જાણવાનું કે મિ. રાનડેની પ્રેરણાથી કેવી જાદુઈ રીતે સંઘના પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પૂનામાં એકાં વખતે જાગૃત થઈ શકી હતી ! આ જૂદાં જૂદાં ખાતાંઓ સાથે કેવા પ્રકારે તેમનો સંબંધ જોડાયો હતો તેનું અત્રે સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરી જઈએ.

આ સંઘની સંસ્થાઓમાં સૌથી પહેલવહેલા શ્રીયુત રાનડે પૂનાની પ્રખ્યાત સાર્વજનિક સભાના સંબંધમાં આવ્યા હતા. આ સભા જો કે શરૂઆતમાં મર્દૂમ મિ. મણેશ વાસુદેવ એશી, જેમનું નામ તે સભાના મકાન સાથે જોડવામાં આવ્યું છે, તેમના પ્રયાસથી સ્થપાઈ હતી, તોપણ તે કેટલાંક સમય પૂર્વેત મહત્તર ધરાવનારી થઈ પડી તે તો રાનડેના પ્રતાપથીજ. તે સમયના સાર્વજનિક હિતના પ્રશ્નો સંબંધે જે વજનદાર, સમ્રાજ્ય, વિચારવંત અને સુંદર શબ્દોમાં ધડાયલાં અરજપત્રો તે સભા તરફથી સરકારને રજુ કરવામાં આવતાં તે સંઘનાંમાંનાં કેટલાંક તેમનીજ કલમથી લખાતાં અને કેટલાંક તેમની તરફથી મળેલી સલાહ મુજબ તૈયાર થતાં. તે સંઘનાં અરજપત્રો સરકાર તરફથી સહમતતાપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાતાં એટલું જ નહિ, પણ તેથી લોકોની

૬૬ ન્યા. રાનડેનું' સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

દષ્ટિમાં સલાનું' ગૌરવ વધતું, અને હિંદુસ્થાનની તે સમયની કોઈ પણ રાજ્યકીય સવાલો અર્થતારી સંસ્થાને નહિ મળેલી પ્રતિષ્ઠા તેણે સંપાદન કરી હતી. આ સલાએ શ્રીમાન્ રાનડેની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા નીચે છ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ ના દુષ્કાળ સમયે લોકોની બધી પ્રશંસાપાત્ર સેવા બજાવી હતી. પણ અફસોસની વાત છે કે આ સલા હાલમાં કમનસીબે તેના વ્યવસ્થાપકોના માટે મહિના કુસંપથી અને બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે છેક મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં આવી પડી છે અને તેના પૂર્વ સ્વરૂપના હાડપિંજરની હાલત બોગવે છે. તેની હાલની સ્થિતિ સાથે તેની પૂર્વ સ્થિતિની સરખામણી કરતાં “અરે ! મહાનની પણ ટૂંકી પડતી થાય છે !” એમ હરકોઈ મનુષ્યથી કહી લગર રહેવાય તેમ નથી.

આ સલાનું ત્રિમાસિક પત્ર પ્રકટ કરવાનું કામ એમણે એકલાએ જ માથે લીધું હતું, અને તેમાં રાજ્યદારી, અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી અને ઉદ્યોગ વગેરેને લગતા વિષયો આવતા. આ લેખો સંબંધે મુખ્યત્વે “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” પત્ર ન્યા. રાનડેનાં મરણની નોંધ લેતાં જણાવે છે કે, “તે પત્રમાં પ્રકટ થયેલા લેખો તેમના ઉત્તમ નિબંધોના નમૂના છે, અને તેમને હાલ બંધ થયેલા એક પત્રના પાનાઓનાં સડવા દેવા કરતાં તેમના (રાનડેના) યુવાન મિત્રોએ એક પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરી અંધકારમાં પડી રહેવા ન દેવા જોઈએ.”

ઔદ્યોગિક ક્રાન્દર-સો અને પ્રદર્શનો, લવાદ અથવા પંચાતી કાર્ટ, પૂનાની ઉનાળામાં વ્યાખ્યાનો આપનારી મંડળી, લાઉન હોલ અને પ્રાર્થનાસભાનું મંદિર—એટલાં તો મુખ્યત્વે કરીને શ્રી-માન્ રાનડેના ઉદ્યોગનું પરિણામ હતાં. લગભગ પંદર વર્ષ સુધી

નોકરીની સર્વત્ર ધણેલી ઠકર અને પૂના શહેરની સેવા. ફક્ત
 ઉનાળાની રજાઓના બે માસમાં પૂના તેમની આજેવાની નીચે
 આનંદમય પ્રવૃત્તિવાળું બની રહેતું. અનેક વિદ્વાનો આ સમયે
 પૂના આવતાં તેમની હાજરીના લાજ લઈ જનહિતની વિવિધ પ્રવૃ-
 ત્તિઓ ચાલુ કરવામાં આવતી. વસંત વ્યાખ્યાનમાળાનાં તથા
 ખીજાં અનેક વ્યાખ્યાનો થતાં, અને પ્રેમ અને જ્ઞાનની અસંત
 છૂટથી આપ લે થતી. આ સમયે હિલચાલોને અંગે રજાઓના
 સમયમાં પણ પરિશ્રમના મુખ્ય બોલે એમના ઉપર એટલે બધે
 દરજ્જે પડતો કે ફેટલીક વાર તો રાતે બે બે કલાક પણ તેમને
 ઉંઘવાનું મળતું નહિ. પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરના સંપર્કમાં તે
 જગો સંક્રાંતિ ગલીમાં આવેલી છે, અને તેની આબુખાબુનો ભાગ
 અસ્વચ્છ અને અનારોગ્યવાળો છે એનો વિચાર કરીને જ્યારે
 તેમને કોઈએ કહ્યું કે, ‘ મંદિરને માટે તમે અયોગ્ય જગો પસંદ
 કરી છે, ’ ત્યારે તેમણે હસીને જવાબ દીધો, ‘ આપણે આ જ-
 ગોએ નરકનું સ્વર્ગ બનાવવા પારીએ છીએ. ’ આમાં સત્ય વાત
 એ હતી કે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છતાં મંદિર માટે વધારે સારી
 જગો મળી શકી નહોતી, તેથી તેવી જગો ઉપયોગમાં લેવાની તે-
 મને જરૂર પડી હતી.

રે પેયર મિલના સ્થાપકો-પૂનાના ત્યાગીકિત પદમજી કુટુંબ-
 વાળાઓને શ્રીમાન રાનડે તરફથી જે મદદ મળી હતી તેનો તે
 કુટુંબના વડા, સરદાર ખાનખલાદુર દોરામજી પદમજીએ (એમને
 રાનડે તેમની મ્યુનિસિપાલિટીને લગતી લાંબી અને સુપ્રસિદ્ધ કાર-
 કાર્દિને લીધે હાસ્યવિનોદમાં પૂનાના લૉડ મેયર કહેતા) એમના
 અત્યુ પછી તેમના કુટુંબ પર જે દિલાસાપત્ર લખ્યો હતો તેમાં
 એમ સ્વીકાર કર્યો હતો.

૬૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

રેશમ અને રૂંકાતવાની અને વણવાની કંપનીની સેવા રા-
નડેએ તેને તેના ઉપર એક વખતે તેના નાશ થવાના આવી પ-
ડેલા ભયમાંથી બચાવીને સારી રીતે બળવી હતી.

પૂના નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરી પણ લગભગ તેવીજ રીતે
રાનડેની આભારી છે, કેમકે જે ભવ્ય મકાનની અંદર હાલ તે
આવેલી છે તે તેમના પ્રયાસ અને લાગવગથી ઉભું થયેલું છે.
પહેલાં આ લાઇબ્રેરી યુધવારવાડાવાળા મહેલમાં હતી, પરંતુ આ-
મળ જણાવ્યા પ્રમાણે તે મકાન આગથી નાશ પામવાથી લાઇ-
બ્રેરીનાં સધળાં પુસ્તકો પણ નાશ પામ્યાં હતાં. પણ ‘પેન્શન
લીધા પછી તેઓ લોકોને કોઇ પણ રીતે ઉપયોગી થઇ પડતા
નથી અને પોતાનો સમય બ્યર્થ ગુમાવે છે’, એવો પેન્શનરો પર
મૂકવામાં આવતો અપવાદ પેન્શન લીધા પછીની પણ પોતાની
ઉલોગી અને ઉપયોગી કારકર્દી વડે ખોટો પાડી બતાવનાર મહુમ
રા. બ. વિષ્ણુ બાલકૃષ્ણ સીડેની સહાયતા વડે, રાનડેએ
ઉધરાણાથી અને સરકાર તેમ લોકો પાસેથી મદદ મેળવી એક
ચોટું ફંડ એકઠું કરીને હાલનું મકાન એક બીજા પેન્શનર શિ-
ષ્યશાસ્ત્રી અને ઇન્જનેર રા. બ. વી. બી. કાનિટકરની દેખરેખ
નીચે તૈયાર કરાવ્યું હતું, અને તે લાઇબ્રેરીને તેની હાલની સ્થિ-
તિમાં મૂકી જવાને પોતાનાથી બન્યો તેટલો પ્રયાસ કર્યો હતો.
આ લાઇબ્રેરીના લાગતાવળગતાઓએ પોતાનો આભાર દર્શાવવા
એક હિંદુ કારીગર તૈયાર કરેલી ન્યા. રાનડેની આખા કદની છબી
તે મકાનના ઓરડામાં મૂકી તેને શણગાર્યો છે.

હાલની ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી (મરાઠી ભાષા-
માં ભાષાંતર કરી પુસ્તકો પ્રકટ કરનારી દક્ષિણની મંડળી) પણ

નોકરીની સર્વત્ર ચચેલી કદર અને પૂના સહેરની સેવા. ફક્ત
 પોતાના પુનરુદ્ધાર માટે શ્રીમાન રાનડેના પ્રયાસની આભારી છે.
 તેમણે તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો એટલું જ નહિ, પણ તેને માટે નાણાં
 ની એક મોટી રકમ મેળવી, જેનું બ્યાજ દર વર્ષે રૂ. ૧૫૦
 આવે છે. આ સંબંધમાં ડૉ. જાંડારકરે, પોતાના આ મહત્ત્વ
 મિત્રની જાણી ખુશી મુકવાની ક્રિયા પૂનાના કલેક્ટરના હાથે તા.
 ૨૭ મી એપ્રિલ સને ૧૯૦૧ ને રાજ થઇ ત્યારે પોતે આપેલા
 એક ટૂંકા પણ રસિક ભાષણમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:— “આ
 નામની શુમારે ૨૦ વર્ષ ઉપર એક મંડળી હતી, પરંતુ તે બંધ
 પડી ગઇ હતી. તે મંડળીની નાણાંની રકમ મુખ્યત્વે ઇલાકાના સર-
 કારી એકાઉન્ટન્ટ જનરલને ત્યાં જમા મૂકેલી હતી. કેટલાંક વર્ષ
 સુધી તે રકમને માટે દાવો કરનાર કોઇ ન મળવાથી તેનું બ્યાજ
 વધ્યાં જતું હતું. મિ. રાનડેના પ્રયાસથી આ રકમ ખાળી કાઢ-
 વામાં આવી, અને તે મળવા સરકારને અરજ કરવામાં આવતાં
 તે રકમ સરકારે હાલની ઉક્ત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન
 કરી હતી. ” વારંવાર એવું કહેવામાં આવે છે કે જો ન્યા. રાન-
 ડેએ સરકારી નોકરી રૂપી રૂપેરી બેડી પહેરી ન હોત તો પોતાના
 દેશને માટે તેમણે જે કાંઇ કર્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે કરી
 શક્યા હોત. પણ આ વાતમાં ઝાઝું સત્ય જણાતું નથી, કેમકે જો
 તેમણે ન્યાયખાતામાં મોટા જોદા બોગવ્યા ન હોત અને એક
 ખાનગી મૃદસ્થ તરીકે તેઓ રહ્યા હોત તો દેશના કલ્યાણને માટે
 જે મોટી લાગવગ તેઓ વાપરી શક્યા તે ભાગ્યેજ વાપરી શક્યા
 હોત. હાખલા તરીકે, ઉક્ત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના લાભ માટે
 ઉપર જણાવેલી નાણાંની રકમ માટેની તેમની માગણી જેટલી
 ત્વરાથી સરકારે સ્વીકારી તેટલી ત્વરાથી કોઇ ખાનગી મૃદસ્થની

૭૭ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ નું.]
 માગણી બાજ્યેજ સ્વીકારી હોત. તેમજ કાયદેસર પગલાં લઈ વગર
 સર મંગળદાસ નથુભાઈએ પોતાના વિલમાં દરાવેલી નાણાંની રકમ
 યુનિવર્સિટી માટે બાજ્યેજ કાઢી ખાનગી મુદ્રસ્થ મેળવી શક્યો હોત.
 આ સંબંધમાં બીજા અનેક કાબલાઓ આપી શકાય તેમ છે.

ન્યા. રાનડેની પૂના શહેરની સેવાઓના સંબંધમાં, સને
 ૧૯૦૪ની તેમની ત્રીજી પુણ્યતિથિને દિવસે મુંબઈની “ હિંદુ યુનિ-
 યન કલ્પ ” સન્મુખ વંચાયલા નિબંધમાં તે નિબંધના લેખક અને
 એમના એક મિત્ર રા. અમાશે જણાવે છે કે, “ ઇ. સ. ૧૮૭૩
 પહેલાં પૂનામાં ફક્ત એકજ જાહેર સંસ્થા હતી. આ જાહેર સંસ્થા
 તે તે સમયે યુધવારવાડામાં આવેલી નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરી
 હતી. તે વખતે તે શહેરમાં જ્ઞાતિના રિવાજોનું ઉદ્ધવન કરનાર
 મહંમદ ફઝલ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકર જેવા કાંઈ બ્રાહ્મણને જ્ઞાતિ બહાર
 મુકવા માટે જ્ઞાતિની સભા મળતી, અથવા તો કાંઈ આવ્યો ગયો
 વિદ્વાન પદોણો લાપણ આપનાર હોય ત્યારે સભા ભરવામાં આવ-
 યતી તે સિવાય ત્યાં બીજી કાંઈ પણ જાતની હીલચાલ જોવામાં
 આવતી નહિ. મિ. રાનડેએ પૂનાને જીવન બક્ષ્યું—ત્યાંના કાર્યદક્ષ
 જોનાના મંડળના જીવન રૂપી રક્તને તેમણે ઔદ્યોગિક, રાજ્ય-
 કીય, આમાજિક, જીવણીને લગતા, અને ધાર્મિક વિષયો રૂપી ની-
 કામાં છુટથી વહેતું કર્યું. એમનાજ વખતમાં પૂના જાહેરમાં આમજ
 પડતું થયું, અને હિંદુસ્થાનનો બાકીનો ભાગ તેનું કહેવું માન
 અને ખ્યાનપૂર્વક સાંભળતો અને તેમાંથી પોતાને માટે યોગ્ય માર્ગ
 ચોજી કાઢતો ગયો. ” આ બાબી જૂની લાઇબ્રેરીને માટે વધારે
 સમવડાવેલું મકાન, અને સાર્વજનિક સભા માટે શહેરના મધ્ય
 ભાગમાં એક મકાન, એક સારી લાઇબ્રેરી અને તેના કાચખા

નોઠ્ઠીની સર્વજ્ઞ થયેલી કદર અને પૂના સહેરની સેવા. ૭૬

નિભાવ માટે એક સાફ ફંડ મેળવીને, ઔદ્યોગિક હીલચાલ માટે શુક્રવાર પેંડમાં વાકડેના વાડાવાળું મકાન, આર્યનાસમાજ માટે એક સુંદર મંદિર, કન્યાઓની હાઈસ્કૂલ, જે તેમના અને મરુમ મેલસે પાંડત નૂજર અને લીડે વગેરેના બનેલા તેમના સહાયક મંડળના પ્રયત્ન વગર કદી હયાતિમાં આવી શકી ન હોત તેને માટે ખાસ ધાગાનું મકાન, અને પૂનાના લોકો સાથે માંગલિક મેળાવડાઓ માટે હીરાખાગનું મકાન, જ્યાં હાલમાં ડેક્કન ક્લબનામની સભાનું સ્થાન છે અને જ્યાં મોટા મોટા અમલદારો સાંસારિક મેળાવડાઓમાં એકઠા મળે છે તે—એમ જૂદી જૂદી જાહેર સંસ્થાઓ માટે શ્રીમાન્ રાનડેએ યોગ્ય મકાનો મેળવીને અને અન્ય રીતે કરેલી સહાયના સંબંધમાં તેમણે યોગ્ય સૂચન કર્યું હતું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૨૨ વર્ષના અરસામાં પૂનામાં ઉદ્દભવ પામેલી લગભગ સઘળી પ્રવૃત્તિઓ માટે ન્યા. રાનડેનેજ માન ઘટે છે એમ જણાવવામાં એવો હેતુ રહેલો નથી કે તેમાં બીજા કોઈએ ભાગ લીધો નથી. રાનડેનું કામ જૂદી જૂદી લોકહિતની હીલચાલો ઉત્પન્ન કરવાનું અથવા તેનું ઉપરીપણું લેવાનું હતું. બીજા બાળતોમાં ગમે તેવા મત ધરાવતા હોય પરંતુ પોતાને જે કાર્યમાં જરૂર હોય તેમાં મદદ કરી શકે એવા જૂદી જૂદી વૃત્તિઓવાળા મનુષ્યોના ઉત્સાહને તેઓ છુટથી પોતાના કામમાં લેતા. પૂનામાં ઉદ્દભવેલી જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાં બીજાઓના પ્રયત્નો સાથે શ્રીમાન્ રાનડેએ લીધેલા ભાગની તુલના કરતાં માલુમ પડે છે કે, જ્યારે બીજાઓની પ્રવૃત્તિ શરીરના બીજા અવયવોના વ્યાપાર સમાન ગણાય ત્યારે રાનડેની પ્રવૃત્તિ મગજના વ્યાપાર જેવી ગણાય. પોતાના કામમાં મદદ કરી શકે એવા મનુષ્યો પોતાની આસપાસ એકઠા કરવાની રાનડેમાં અદ્ભુત શક્તિ હતી.

૭૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.
 સરકારને કોઈ બાબત વિષે મોકલવાનું અરજપત્ર તૈયાર કરવાનું
 કે સભાના ત્રિમાસિક પત્ર માટે કોઈ લેખ લખવાનું, અથવા કોઈ
 સંસ્થા કે સભાની બ્યવસ્થાનું કામ, એ વગેરેમાંનું જે જેનાથી
 ખતે તે તેને સોંપવામાં આવતું. અને તેમની મોકલક રીતભાતથી,
 મીઠા સ્વભાવથી, અને જાતે અધ્યાગ કામ કરનાર હોવાથી તેમના
 પોતાના દાખલાથી તે સમજા મનુષ્યોને એવી જાદુઈ અસર થતી
 કે પોતાને સોંપવાનું કાર્ય તુરત ઉત્સાહથી કરવાને તેઓ આવીને
 હાજર થતા. આવા ગૃહસ્થોમાં પૂના સાર્વજનિક સભાના પિતા
 મહુમ રા. ગણેશ વાસુદેવ જોશી મુખ્ય હતા. તેઓ એક મનુષ્ય
 શરીર રૂપ હતા, જેના પ્રેરક આત્મા રાનડે હતા. વળી
 મહુમ રા. સીતારામ હરિ ચિપલૂનકર, મહુમ રાવ ખલાદુરો
 વિષ્ણુ બાલકૃષ્ણ સોહોની, વિષ્ણુ મોરશ્વર લીડે અને ચિંતા-
 મણુ નારાયણ ભટ, એના. પ્રોફેસર ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે,
 જેમના ખબા ઉપર ન્યા. રાનડેના પ્રગલ્ભિતના કર્તવ્યોને જલ્દી
 પડતો હોય એમ જણાય છે, (એટલે જેઓ લોકહિતની ધણી
 ખરી બાબતોમાં ન્યા. રાનડેની જગો પુરશે એમ જણાય છે) તેઓ
 અને રા. શિવરામ હરિ સાહે, આ ગૃહસ્થો પણ રાનડેના
 મજબૂત સહાયકો હતા.

ફર્ટ કલાસ સમ-જનજી તરીકે, સ્કૉલ કૉલ કોર્ટના જનજી
 તરીકે, અને છેવટે ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ

† જ્યારતવર્ષની પ્રજાને સુવિદિત છે કે શ્રીમાનુ ગોખલેએ
 પોતાના ગુરુ રાનડેના પરલોકગમન પછી કેવી ઉંચા પ્રકારની
 પ્રજાસેવા ૧૪ વર્ષ સુધી જાળવીને સને ૧૯૧૫ ના આરંભમાં
 આ જગતનો ત્યાગ કરેલો છે !

મોકરીની સર્વત્ર થયેલી કદર અને પૂના શહેરની સેવા. ૭૬
 નીમાયકા સ્થેસ્થત જનજ તરીકની તેમની રર વર્ષની લાંબી કાર-
 કીર્દિની અંદર પોતાના શુદ્ધિપ્રાપ્ત્ય અને નિષ્પક્ષપાતીપણા વડે
 પોતાના ઝોદાની ફરજો બજાવ્યા ઉપરાંત સ્વદેશહિતની લાગણીથી
 પૂના શહેરની, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, બધી ભારે સેવા તેમણે
 બજાવી હતી. એ શહેરમાં તેમણે એટલી બધી પ્રીતિ અને લાગ-
 વગ સંપાદન કર્યા હતા કે ડૉ. જે. પોલન જેવા મરકરના એક
 માનવંતા અમલદાર તરફથી) તેમને ‘પૂનાના મુકુટરૂપ ચિહ્ન
 વિનાના રાજા’ (Uncrowned King of Poona) એવું
 ઉપનામ આપવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે તેઓ પૂનામાં પહેલવહેલા
 આવ્યા ત્યારે તે ભાગ્યેજ સારી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું હતું.
 બહારની દુનિયાને તે પેશવાની ખંડિયેર ચર્ચ ગયેલી રાજપદાની
 તરીકે, અને એક બાબુએ જૂના વિચારના પ્રાક્ષણના અને બીજી
 બાબુએ પૂર્ણ નાસ્તિકતાવાળા મતબ્યોના મુખ્ય સ્થળ તરીકે જણા-
 વ્યું હતું. પણ શ્રીમાન રાનડેના નિવાસ દરમિયાન તે એટલું બધું
 આગળ પડતું થયું હતું કે તે મહારાષ્ટ્રને અભિમાન કરવાનું, મુઁખ-
 ધને ધખ્યાં કરવાનું, અને હિંદુસ્થાનના બાકીના ભાગને આશ્ચર્ય
 પામવાનું કારણ થઈ પડ્યું હતું. અને માતૃષિક ઉલોગની જૂદી
 જૂદી સાખાઓમાં તેણે એટલી બધી નામના મેળવી હતી કે પ્ર-
 ખ્યાત અંગ્રેજ કવિ પોપે તત્ત્વજ્ઞાની ન્યૂટનને માટે ‘મૃત્યુકેશ’
 તરીકે જે ટૂંક બનાવી હતી તે યોગ્ય ફેરફાર સાથે ન્યા. રાનડેને
 નીચે પ્રમાણે લાગુ પાડવાને હરકોઇને મન થાય:—

અનુક્રમ.

પૂના અને પુનવાસી, હતાં સૌ અધકારમાં;

પ્રશ્ન ૧, “ રાનડે જન્યો, ” આવ્યા સર્વ ઉન્નેશમાં.

૭૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૩ જી.]

આ એક અતિશયેક્ષિત કહેવાય, પણ શ્રીમાન્ રાનડેના પુ-
નામાંથી વિદાય થયા બાદ તેમણે જન્મ આપેલા ઉલોગો અને
પ્રવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ થવાને બદલે ત્યાં કેટલી બધી શુદ્ધિની મ'દત,
જડતા અને એદરકારી ઉત્પન્ન થઇ છે, અને નજીવી બાબતો વિષે
કેટલો બધો કલહ ચાલે છે, તથા જે જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તેમની
પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થઇ હતી તે કેટલી બધી નબળી પડી છે અથવા
તો તદ્દન નાશ પામી છે, એ સમજાવના ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ.
ત્યારે તે અતિશયેક્ષિત નથી એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ.

આમ છતાં સંમતિ વચનો કામદો ધડાયો ત્યારે અને જન-
શ્રીતો થયેલો રૂખમાખાઇનો કેસ ચાલતો હતો તેવામાં તે બાબ-
તોને લીધે પૂનામાં ઉઠેલા બારે ખજાનખાનના સમયે તે શહેરના
કેટલાક વર્તમાનપત્રોમાં શ્રીમાન્ રાનડે સામે દ્વેષયુક્ત બાબમાં જે
કાબાણો પ્રકટ થયાં હતાં તે પરથી અનુમાન કરતાં એવી ધાસ્તી
લાગતી કે, જેવી રીતે એરિસ્ટાઇડીસ અને ડેમોસ્થનીસ તરફ
એથેન્સ શહેર અનુપકારી નીવડ્યું હતું તેવી રીતે પૂના પણ પો-
તાના આ ક્ષિતિચિંતક તરફ અનુપકારી નીવડશે. પરંતુ પૂનાને માટે
એ ધણી શોભા આપનારી વાત છે કે તેમ ખનવા પામ્યું નહિ,
પણ તેથી ઉલટું ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં ન્યારે એમણે હાઇકોર્ટના
જજ તરીકે બદલી થતાં, તે શહેર છોડ્યું ત્યારે તેણે ઘણો આ-
નંદોત્સવ ગતાવી તેમને ઘણું બારે અને અપૂર્વ માન આપી પો-
તાની આબારની લાગણી દર્શાવી હતી. જે જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ
તેમના શ્રમથી ઉદ્ભવ પામી હતી, અથવા જે તેમની તરફથી મ-
ળતી સલાહ માટે કે તેમના અધ્યક્ષપણા માટે અથવા અન્ય કાંઈ
રીતે તેમની આબારી હતી, તે સમજી તેમના વિદાય થવાના સમયે
તેમને માન આપવામાં તેમની ધણીજ આબારની છતાં એક

નોકરોની સર્વત્ર થયેલી કઠર અને પૂના શહેરની સેવા. ૭૫
 ખીજની સાથે હરીદાર્શિમાં પડી હતી. - સોમવાર તા. ૧૩ મી
 નવેમ્બર ૧૮૬૩ થી સોમવાર તા. ૨૧ મી નવેમ્બર
 મુધીનું ગરોબર એક અઠવાડિયું પૂનામાં આ કામ માટે
 ગાળવામાં આવ્યું હતું. ખાણીની મિજલસો, પાનસોપારીની બેઠકો,
 દારૂખાનાના દેખાવ વગેરે તે સમયનું મુખ્ય કામ હતું, અને આ
 પ્રમાણે જોને કેટલાક મનુષ્યો તરફથી તેમના નામ પરથી તે સમયે
 'મહાદેવોત્સવ' કહેવામાં આવ્યો હતો એવો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો
 હતો. એમ જણાવવામાં આવે છે કે હાલમાં જીવતાં માણસોની
 યાદગીરીમાં પૂનાના કોઈ પણ સરકારી અમલદારને પહેલાં એટલું
 બધું ઉપરાઉપરી અને સાર્વજનિક માન મળ્યું નહોતું. આ પ્રસંગે
 વધુ હીલચાલ અને ખર્ચ થતો અટકાવવા માટે પોતે મુંબઈ જવા
 અગાઉથી ઠરાવેલો દિવસ ફેરવાને બે ત્રણ દિવસ વહેલા રાતની
 ગાડીએ કંઈક છાનામાના ઉપડી જવા ગોઠવણ કરી હતી, જે
 યિના તેમનું નિર્માનીપણું દર્શાવવાને પૂરતી ગણી શકાશે. શ્રીયુત્ત
 રાનડે પોતે પૂના શહેર માટે અસાધારણ લાગણી ધરાવતા હતા
 એ તો નિઃસંશય છે. તે શહેર છોડી જતી વખતે તેમણે એક રા-
 જને શાલા આપે એવી રૂ. ૨૫૦૦૦ ની મોટી રકમની ખલિસ તે
 શહેરની જૂદી જૂદી ઉપયોગી સંસ્થાઓને કરી હતી, અને તેની
 વ્યવસ્થા બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોને સોંપી હતી. આ આંકડો પાછ-
 ળથી વધારીને તેમના વસિયાતનામામાં રૂ. ૫૦૦૦૦ નો ઠરાવવામાં
 આવ્યો છે એવું કહેવાય છે.

હવેનાં પ્રકરણોમાં જૂદી જૂદી ખાબતોમાં ન્યા. રાનડેએ
 ખજાણેલી દેશસેવા અને તે સંબંધે તેમના વિચારોનું અવલોકન
 આપવામાં આવશે.



પ્રકરણ ૪ થું.

સંસારસુધારો.



યુત રાનડે યુનિવર્સિટીની જૂદી જૂદી ચઢતી પરીક્ષાઓ ધણા માન સાથે પસાર કરવામાં અને તે પછી સરકારી નોકરીમાં જોડાઈને તેને લગતી પોતાની ફરજો ઉત્તમ રીતે બજાવી એક પછી એક ચઢતા ઓફિસો મેળવવામાંજ માત્ર પોતાને કૃતાર્થ માની બેસી રહ્યા નહોતા. આરંભમાંથીજ દેશનું હરેક રીતે કલ્યાણ કરવાના વિચારો તેમને થવા માંડ્યા હતાં. તેમણે દેશની ઉન્નતિ અર્થે પોતાની પ્રવૃત્તિ જૂદી જૂદી કર્તવ્ય-જૂમિકાઓમાં વહેંચી નાંખી હતી. સાંસારિક સુધારો, ધાર્મિક અને રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ, વિવિધ પ્રકારે સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના અને દેશના ઉદ્યોગોદ્ધાર અર્થે પ્રવૃત્તિ એ વગેરે એમની દેશસેવાના વિષયો હતા, જેમાં તેમણે પોતાને ઈશ્વરે બક્ષેલા શુદ્ધિબળનો હરેક રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. આમાંની તેમણે કોઈ કરેલી સંસાર-સુધારાને લગતી હીલચાલનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

હિંદુ સંસાર જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા કેટલાક ઠઠંગા રિવાજોને લીધે ધણે ભાગે કચળેલો છે, તેથી આપણે પ્રજા જે પ્રાચીન કાળમાં સર્વોત્તમ ગણાતી તે અર્વાચીન સમયમાં વિદ્યા, કળા, ઉદ્યોગ અને આપણાદિ આખતમાં હલકી રિવાજો પહેંચી છે, અને

તેથી તેને ત્વરાથી સુધારવાની જરૂર છે, તથા તેમાં યોગ્ય સુધારો થયા વગર દેશનો પુનરુદ્ધાર થઇ શકવાનો નથી એમ રાનડે માનતા હતા: અને તેથી છેક કાલેજમાં હતા ત્યારથી તેમનું લક્ષ સંસાર સુધારા તરફ દોડ્યું હતું. વિધવાઓને પુનર્લગ્ન નહિ કરવા દેવાથી થતા અનર્થો, બાળલગ્નનો રિવાજ, વૃદ્ધ પુરૂષો સાથે નાની બાળ-કીઓનાં થતાં કળેડાંવાળાં લગ્નો, હિંદુસ્થાન બહાર મુસાફરીએ જવાની મનાઇ, એકજ મુખ્ય યાત્રિના પેટા વિભાગોમાં મહિંમહિ લગ કરવાની બંધી, લગ્ન વખતે થતાં લખલુટ ખર્ચો, અને સ્ત્રી-કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ, એ વગેરે સવાલો તરફ એમનું બ્યાન ત્વરાથી ખેંચાયું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૬ સુધી રાનડે 'ઇન્ડુ-પ્રકાશ' પત્રના અંગ્રેજી કાલમોમાં નિરાધાર વિધવાઓ, જેમને મૃત્યુ પર્યંત સાંસારિક શુભ કાર્યોમાંથી બાતલ કરવામાં આવે છે, જેમની તરફ તરસ્કારથી વર્તવામાં આવે છે, જેઓ પોતાને મળેલી વૈધવ્યદશાને માટે કોઇ પણ રીતે ગુન્હેગાર નથી, અને તેથી જેમની તરફ દયા બતાવવાની જરૂર છે, તેમનો પક્ષ પકડી છૂટથી અને હિંમતથી લખાણ કરતા. એક ચોપાનિયું જે હાલમાં રા. દયારામ ગિદ્મલના 'હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, એ નામના પુસ્તકની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે, તેની અંદર તેમણે બતાવી આપ્યું હતું કે, જો હિંદુ શાસ્ત્રોનો ખરાખર રીતે અર્થ કરવામાં આવે તો માલૂમ પડશે કે તેમાં વિધવાવિવાહની મનાઇ કરેલી નથી. પુનર્વિવાહના દૃઢ, હિંમતવાન અને વિદ્વાન ઉત્તેજક મહંમ વિજય શાસ્ત્રી પંડિતને પુનર્વિવાહ શાસ્ત્રોક્ત છે એ બાબત સંખ્યા જૂના વિચારના શાસ્ત્રીઓ સાથે થયેલી તકરારમાં રાનડે તેમનો જમણો હાથ-પૂર્ણ સહાયક થઇ પડ્યા હતા. પુનર્વિવાહ-

૧૭૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [અકરણ ૪ થું.]

ક્ષત્રી જોજોડા માત્ર તેનું ખરાપણું સાબિત કરવાનો યત્ન કરીને બેસી રહ્યા નહિ, પરંતુ તેમણે જમખંડીના સરદાર શામંત આપ્પા સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં સ્થપાયત્રી પુનર્વિવાહ મંડળી ના આશ્રય તળે એક વિધવાનું પુનર્લગ્ન પણ કરાવ્યું. વિષણુ શાસ્ત્રી પાંડિત આ મંડળીના સેક્રેટરી (મંત્રી) હતા; અને રાનડે પોતે વ્યવસ્થાપક મંડળીના સભાસદ હોઇ તેમણે પુનર્વિવાહની હાલચાલનો જુડો ઉપાડ્યો હતો. આ મંડળીએ કેટલાંક વર્ષ સુધી કામ કર્યું, અને ઉપર જણાવેલું પહેલું પુનર્લગ્ન તેની તરફથી ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં કરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરથી જૂનાં વિચારવાળાએ જાણ્યું કે, આ મંડળી પુનર્વિવાહના સંખંધમાં માત્ર બોલીને બેસી રહે તેમ નથી, અને જેટલા માટે દક્ષિણ મરાઠા પ્રાંતના સરદારોએ પાંડિતોની સભા ભરી યોગ્ય નિર્ણય કરાવી વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓને ઘટ્ટી શિક્ષા કરવા હિંદુ ધર્મના વડા ગુરૂ શ્રીશંકરાચાર્યને વિનંતિ કરી. આ વિનંતિ ઉપરથી શંકરાચાર્યે સભા બોલાવી, અને તેમાં પુનર્વિવાહ સશસ્ત્ર છે કે કેમ તેના નિર્ણય કરવા અર્ધા જૂના વિચારવાળા તરફથી અને અર્ધા સુધારાવાળા તરફથી પસંદ થયેલા શાસ્ત્રીઓનું પંચ નીમવું એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. આ ઠરાવ સુધારાપક્ષે કબૂલ કરતાં પંચ નીમાયું. રાનડેએ, પુનર્વિવાહ પક્ષનું કહેવું ખરું છે, એવું ઠરાવવામાં વિષણુ શાસ્ત્રીને ધણી મજબૂત રીતે મદદ કરી, પરંતુ પંચનો ઠરાવ ધણું મતે-૭ વિરૂદ્ધ ૩ મતે સુધારાવાળાઓની વિરૂદ્ધમાં થયો. પણ આથી પુનર્વિવાહપક્ષને ઝાંઝું નુકસાન થયું નહિ, કેમકે આ પ્રમાણે પોતાના વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની તરફથી ઠરાવ થવાથી નિરાશ થવાને બદલે, તેમને પોતાના પક્ષને

વધારે મળજી રીતે વળગી રહેવાની અને પોતાનાજ ચત્ત પર આધાર રાખી વધારે જાગૃત રહેવાની જરૂર પડી. તેઓ ત્વરાથી એક બીજાં પુનર્લસ પહેલાની પેઠે તદ્દન જૂની ઢમ પર કરાવવાને ચત્ત કરવા મંડી પડ્યા, અને મુંબઇની વિધવાવિવાહોતેજક મંડળીના આશ્રય નીચે એક બ્રાહ્મણ વિધવાનું ફરોચી લક્ષ કરાવવામાં આવ્યું. ત્યારથી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં તેમનું મરણ થયું ત્યાંસુધીમાં દક્ષિણી અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં ૭૦ કરતાં વધારે પુનર્લગ્નો થયાની ગણતરી થયેલી છે.

આ વખતે સભાના મંત્રી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત, તથા બીજા ૭ ગૃહસ્થો મહુમ સરદાર ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખ, મહુમ શ્રી-કૃષ્ણ શાસ્ત્રી તાલેકર અને મેથર્સ વિષ્ણુ પરશુરામ રાનડે, વી. એમ. લીડે, એમ. જી. રાનડે, અને જનાર્દન એસ્. ગાડગીલ, જેઓ પહેલું પુનર્લસ પોતે આગળ પડી કરાવ્યાનું હિમ્મતથી કહેતા હતા તેમને, અને વરકન્યાને તેમનાં નજીકમાં સર્ગ સાથે શંકરાચાર્યે જાહેર રીતે જ્ઞાતિ બહાર મૂક્યા. જ્ઞાતિ બહાર મૂકાયાથી પોતાનાં નજીકનાં સર્ગ સંબંધીઓ સાથેના સવળા પ્રકારનો સંબંધ બંધ પડવાથી તેમને ઘણી આપત્તિ પડી, અને કેટલાક સુધારાવાળાઓ સ્વાભાવિક રીતે તેમના પક્ષમાંથી ખસી જઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી જ્ઞાતિમાં દાખલ થયા. પણ રાનડેએ અને બીજા બે ત્રણ ગૃહસ્થોએ તો તેવું કાંઈ ન કરતાં પોતાના પક્ષનું કામ પૂર જોડથી આગળ ચલાવવાનું જારી રાખ્યું હતું.

જ્ઞાતિ બહાર મૂકાયા છતાં, તેમના ઊંચા ઓદ્યાને લીધે, તેમ દિવસે દિવસે લોકો સામાન્ય રીતે વધારે સુધરેલા અને ઉદાર વિચારના થતા હોવાથી, શીમાન રાનડેને બહુ અડચણ પડી નહિ.

૮૦ ન્યા. રાનડેડું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

કુટુંબની અંદર માહોમાહે ખાવા પીવા વગેરેના સંબંધમાં ભા-
ગ્યેજ કાંઈ વાંધો લેતું. તેઓ પોતાના નાના ભાઈઓનાં લગ્ન પણ
તદ્વન જૂની રીતિ પ્રમાણે કાંઈ પણ જાતની હરકત વગર કરી શક્યા.
આ ખુશાલીના પ્રસંગે જૂના વિચારના બાહ્યો પણ તેમને
ધેર જતા આવતા જોવામાં આવતા. આથી કરીને જ્ઞાતિ બહાર
મૂકીને તેમને અડચણમાં નાંખવાની વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાઓની ધારણા
કેટલેક દરજ્જે નિષ્ફળ ગઈ, અને એમ કહેવાય છે કે તેમનો
પક્ષ દિવસે દિવસે સખળ થતો ગયો.

આમ છતાં ન્યારે ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં બીજા ૬ ગૃહસ્થો સાથે
પંચ હોદ્દા મિશનવાળા ખ્રિસ્તિ પાદરીને ત્યાં ‘ઇવનિંગ પાર્ટી’
ના મેળાવડામાં આ ને ખ્રિસ્તિ લેવાનો આરોપ રાનડે પર મૂક-
વામાં આવ્યો, ત્યારે તેમણે કેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું એવો કાંઈ
પ્રશ્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધમાં જણાવવામાં આવે
છે કે આ વખતે પૂનાના જૂના વિચારના બાહ્યો અને ઉપર
જણાવેલી ‘ઇવનિંગ પાર્ટી’ માં ભાગ લેનારાઓ વચ્ચેની તકરારની
પતાવટ કરવાને શંકરાચાર્યે નીમેલા પંચના દબાણથી દબી ગયેલા
પોતાના નખળા મનના સાથીઓના આગ્રહને લીધે માત્ર તેમને
તેમ કરવું ‘પડ્યું’ હતું. વળી આ પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ જેવું હતું, કેમકે
તે નિમિત્તે શુદ્ધવૃત્તિવાળા બાહ્યોને માત્ર કંઈક રકમ દક્ષિણા
તરીકે આપવાનું કર્યું હતું, અને તે સાથે એવી પણ શરત
હતી કે રાનડે સહિત સંખ્યાઓ આ પ્રાયશ્ચિત્ત સાથે કરે
તોજ તેમાંના કોઈને જ્ઞાતિમાં દાખલ કરવો. આમ છતાં ૨૩ વર્ષ
સુધી શંકરાચાર્યના હુકમ વિરૂદ્ધ વર્તી જ્ઞાતિ બહારરહી અડચણો
બેઠનાર રાનડેએ માત્ર આ બાબત માટે આ હલકા પ્રકારનું પ્રા-

યશિત્ત પણ ન કર્યું હોત. પરંતુ પૂનામાં આ મતભેદથી ઉઠેલા ખળભળાટને શાન્ત પાડવા માટે, અને પોતાના સાથીઓ જેઓને આથી ભારે અડચણો વેઠવી પડી હતી તેમનીજ ખાતર, અને તે સાથે ત્રીશ વર્ષ પર ન્યારે તે વખતના કેળવણીખાતાના વડા સર એલેક્ઝાન્ડર આન્ટને લાંબાં આજીવન લેવાના ગુન્હા માટે કેળવાયલા દેશીઓમાં અગ્રેસર ગણાતા મર્દુમ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકર પાસે મૂછ મુંઝાવી ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે હાલ તેવા ગુન્હા માટે માત્ર થોડાક આના દક્ષિણા આપવાથી શુદ્ધ થઈ શકાય છે એટલે સંસારસુધારો આગળ વધ્યો છે એવું ખતાવી આપવાની ખાતર, તેમણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું. આ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં તે ઘણાજ હલકા પ્રકારનું છે એમ જણાવી શંકરાચાર્યે નીમેલા પંચના નિર્ણય ઉપર જૂના વિચારવાળા બ્રાહ્મણોના પક્ષે શંકરાચાર્યને પોતાને એ ખામત ફરીથી તપાસ કરવા અપીલ કરી, અને તે સંજોગે તેમણે એટલેા બધા આશ્રહ કર્યો કે શંકરાચાર્યને નવેસરથી નિર્ણય કરવા માટે બીજું પંચ નીમવાની જરૂર પડી. આ બીજા પંચે પ્રથમ પંચના નિર્ણય ઉપર લાંબા વખત સુધી વિચાર કર્યા બાદ વધારે ચઢતા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું. આ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલૂનકરને માટે ઠરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત જેટલું સખત નહોતું, તોપણ સુધારાવાળાઓએ તે કરવાની ના પાડી અને બેઠે પક્ષ વચ્ચે પડેલો મતભેદ દૂર થયો નહિ. આમ બન્યા છતાં કેટલોક સમય વીત્યા પછી, માત્ર વખતના જવાને લીધેજ, એકબીજા વચ્ચેનો દ્વેષભાવ ઓછો થતો ગયો હતો.

ન્યારે ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં શ્રીમાન રાનડેનાં પહેલાં પત્ની

૯૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

ગુજરી ગયાં ત્યારે તેમણે એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન ન કરતાં ફરીથી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે રીતસર લગ્ન કર્યું હતું. આ ઉપરથી વિધવાવિવાહ પક્ષને માત્ર તેઓ બહારથીજ ટેકા આપે છે, અને તે કાર્યમાં ખરા અંતઃકરણથી ભાગ લેના નથી, એવી કેટલાકો તરફથી શંકા ઉઠાવવામાં આવી હતી. 'પોતે કહેતા તે પ્રમાણે કરી ખતાવવાને બીજા લગ્ન વખતે એક વિધવા સાથે જો તેઓ પરણ્યા હોત તો પોતાના અંગત દાખલાથી બીજાઓને ઉત્તેજન આપી પોતાના પક્ષને વધારે સખળ કરી શક્યા હોત, અને એક વિધવાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શક્યા હોત; પણ નબળા મનને લીધે તેમ કરી શક્યા નહિ' એવો તેમને માથે જનાપવાદ કેટલાક સમય સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. પરંતુ રા. બ. માનકર જણાવે છે કે, ખરી રીતે જોતાં તેઓ વિધવા સાથે લગ્ન કરવાને નારાજ નહોતા, અને પોતાની સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી એક લાયક વિધવાની ખોળમાં હતાં. પરંતુ તેમના પિતા પોતે તે વખતે હયાત હોવાથી રાનડેના આ ધરાદાની વિરુદ્ધ એટલા બધા થયા હતા કે, જો એમણે પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે કર્યું હોત તો પોતાના પિતા, જેમની તરફ સ્વભાવિક પ્રીતિ ઉપરાંત તેમની તરફથી થયેલા મોટા ઉપકારનું 'પિતૃત્વ' અદા કરવાનું હતું, તેમનાથી તેમને હમેશને માટે જૂદા પડવું પડ્યું હોત. રેલ્વે નહોતી તેવા સમયમાં કોલાપુર જેવા દૂરના સ્થળેથી મુખ્ય જેવા ઈલાકાનો રાજ્યધાનીના—ન્યામાં ખાવા પીવા વગેરેનું ઘણું ભાર ખરચ થાય છે તેવા—સ્થળે તેમના પિતાએ તેમને મોકલીને પોતે ઘણી અડચણ વેડી કેટલાક વર્ષ સુધી અભ્યાસ માટે ત્યાં ન રાખ્યા હોત તો તેઓ આવી ઈચ્છી કેળવણી લઈને યુનિવર્સિટીની

પરીક્ષાએ પસાર કરી આટલા બધા વિદ્વાન અને નામાંકિત નર તરીકે દાખી નીકળ્યા ન હોત. આ કારણેને લીધે તેમજ એક સદ્ગુણી પુત્રને ધટતા સ્વાભાવિક પિતૃવાત્સલ્યથી ઉદ્ભવેલી પિતૃભક્તિને લીધે, શ્રીમાન રાનડે પોતાના વૃદ્ધ પિતાની લાગણી કોઈ રીતે દુખવવાનો અને તેમનાથી હમેશને માટે જૂદા પડવાનો વિચાર સહન કરી શક્યા નહિ. તેમના પિતાની ઈચ્છાને પૂર્ણ રીતે અનુસરતાં તો તેમનાથી નિરાધાર વિધવાઓના પક્ષમાં ધણોજ ઓછો ભાગ લઈ શકાય તેમ હતું. આથી તેઓ પોતાના કર્તવ્ય સંબંધે એક મોટા ગુન્થવાડામાં આવી પડ્યા હતા. ‘ પોતે પુનર્લંઘ કરવું ’ એવી નહિ, પરંતુ ‘ વિધવાવિવાહ કરનારાઓ સાથે જમવા વગેરેનો અવહાર રાખવો ’ એવી તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી, એક પુત્ર તરીકેના ધર્મનો ભંગ કરી પોતાને અતિ પ્રિય એવા પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી ગૃહશાન્તિમાં લાંબા સમયનું વિદ્વ નાખવું એ તેમણે નૈતિક દૃષ્ટિથી ઠીક ધાર્યું નહિ, અને તેથી તેઓ કાંઈ ભારે ઇપકાને પાત્ર નથી. † આમ પોતે પુનર્લંઘ ન કર્યા છતાં આ પછી કદી પણ વિધવાવિવાહપક્ષને આગળ વધારવામાં અથવા

† રાનડેને માત્ર પિતૃવાત્સલ્યને લીધેજ પોતાના દીર્ઘ કાળના પ્રિય સિદ્ધાંતને આ પ્રસંગે બાળુ પર મૂકવાની જેવી રીતે ફરજ પડી હતી, અને તેમના પિતાએ તે માટે કેટલી બધી તજવીજ સાથે દબાળુ વાપરેલું, એનું સવિસ્તર અને આકર્ષક વર્ણન એમના પત્નીએ પોતાના પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં આપેલું છે, જેથી આ વિષે પૂરતી ખાતરી થશે.

૮૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

તેવાં જોડાં સાથે જન્મવામાં અને તેમને પોતાથી બનતી મદદ આપવામાં તેઓ કાંઈ રીતે પાછળ પડ્યા નહોતા. જે મહુમ વિષય શાસ્ત્રી પંડિતની પેઠે તેમણે વિધવા સાથે લગ્ન કરવા હિમ્મત ભીડી હોત તો તે પક્ષને વધારે મજબૂતી મળી હોત એ ખરી વાત છે; પરંતુ તેઓ ઉપરના કારણને લીધે તેમ કરી શક્યા નહિ, તેને માટે તેમને ઇપકાપાત્ર ઠરાવવાને બદલે સર્વેએ તેમની તરફ દિલસોજીની નજરથી જોવું જોઈએ છે, કેમકે ‘રોમના સામ્રાજ્યનો અસ્ત અને પડતી’ (Decline and Fall of the Roman Empire) નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથના લેખક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ગ્રંથકાર*ગિયનની પેઠે જોકે તેમને એક સુધારક તરીકે દિલગીરી કરવી પડી હતી, તોપણ એક પુત્ર તરીકે તો તેમણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું યોગ્ય રીતે પાલન કર્યું હતું. ’ ઇ. સ. ૧૮૬૩ ના આક્ટોબરમાં મહુમ ન્યા. તેલંગની યાદગીરી કાયમ રાખવા સાર યોગ્ય પગલાં ભરવા મળેલી જાહેર સભામાં શ્રીમાન રાનડેએ આપેલા બાંધણીમાંની નીચેની હકીકત આ સંબંધમાં તેમની પોતાની તરફના ખુલાસા રૂપ જણાય છે તેથી તે અત્રે આપીશું:—

“આપણા આ સ્વર્ગસ્થ મિત્રની પચરંગી કારકારિનો મુખ્ય

* આ ગિયન પોતે અમુક સુંદર સ્ત્રીને ચહાતો હતો. તેના પિતા તેને તે સ્ત્રી સાથે પરણવા દેવા રાજી નહોતા, તેથી તેમણે તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો હતો. પિતૃભક્તિને લીધે તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તી શક્યો નહિ, તેથી કહેવાય છે કે તેને એક પ્રેમાસક્ત પુરૂષ તરીકે દિલગીરી કરવી પડી હતી, પરંતુ એક પુત્ર તરીકે તેણે પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું.

સાર એ છે કે, તેઓ આપણી હાલની રિચિતિની ખામ જરૂરી-
આતોને અનુસરતા ઉત્તમ ચરિત્રના નમૂના રૂપ હતા. પૂર્ણ અંશે
જન્મેલા સુધારાના સમયમાં તમારામાંના ધણાખરા હિંદુસ્તા
હોવાથી જો એવડું જીવન-એ પ્રકારના સુધારા, એ પ્રકારના
ધર્મો, અને એ પ્રકારના જીવનપ્રવૃત્તિના માર્ગો વચ્ચે વહેંચાયેલું
અને અન્યોઅન્ય વિરોધી જીવન અમારે ગાળવું પડે છે, તેની ત-
મને કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે. આપણામાં કેટલાક એવા હશે,
જેઓ એમ ધારતા હશે કે આવું વિલકત-વહેંચાયેલું જીવન ગાળ-
વાનું કંઈજ કારણ નથી. આવા કેટલાક મનુષ્યો તો હાલમાં પણ
જૂતકાળ-જે પાછો મેળવી શકાય એવો નથી-એવા ગતકાળની
રહેણી કરણી રાખીને વર્તે છે. તેઓ ધારે છે કે કાળગતિથી કંઈ
પણ ફેરફાર થયો નથી, અને તેથી તેઓ જેવી રીતે તેમના વ-
ડવાઓ દુનિયાના ખીજ દેશોથી જૂદા પડીને પોતાનું જીવન ચ-
લાવી શકતા, તેમ પોતે રહીને પોતાનું શ્રેય સાધી શકે. વળી
આપણામાં ખીજ એવા છે, જેઓ ધારે છે કે જૂતકાળ તો જતો
રહ્યો છે અને જૂલાઈ ગયો છે, તે સમયના લોકોની રહેણીકરણી
સાથે આપણને કાંઈ સંબંધ નથી, અને આપણે તો વર્તમાન
અને ભવિષ્યકાળને અનુસરીને આપણું વર્તન રાખવાનું છે. આવા
એ પ્રકારના અંતિમ-છેવટના વિચારવાળા મનુષ્યોના વર્ગોની વચ્ચે
વચ્ચે અમારા જેવાની થોડીક સંખ્યા છે, જેઓ જૂતકાળ તરફ
માનની દૃષ્ટિથી જોવા છતાં, ઈશ્વરચ્છાએ, અમારા ધારવા પ્રમાણે
આપણા કલ્યાણને માટેજ, જે નવીન પરિસ્થિતિ-સંજોગોમાં આપણે
મુકામલા છીએ તેને અનુસરતો તે (જૂત) સમયના આચારવિચારોમાં
થી મેધીમે ફેરફાર થયેલો જોવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે જૂની રહેણી

૮૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

છેક છોડવા માગતા નથી, અને તે સાથે નવીન રહેણીને દાખલ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી મિત્રો અને પ્રતિપક્ષીઓ એકસરખી રીતે અમારા વિષે વિચાર બાધવામાં આડે માર્ગે દોગધ જાય તેમ છે. આ વર્ગના આપણા મહુમ મિત્ર અગ્રેસર, તત્વવેત્તા અને તેને માટે સ્વત્માર્પણ કરનાર હતા.” આ સંબંધમાં તેમણે છેવટે જણાવ્યું હતું કે, “મિ. તેલંગ અને તેમના મિત્રોને આ સંબંધી જે પ્રકારનું કષ્ટ વેઠવું પડે છે તેની અમારા યૂરોપીઅન મિત્રોને યથાર્થ કલ્પના થઇ શકતી નથી. તેઓ અમારી પોતાની સ્થિતિમાં, અથવા જે સમયે તેમના વડવાઓને એક ખાલુએ સ્થાપિત ફેદિઓની સત્તા અને બીજી ખાલુએ નવીન વિચારોનું બળ એમ બે વચ્ચે વહેંચાયલું જીવન ગાળવું પડતું હતું તે સમયની તેમની સ્થિતિમાં મુકાવા જોઇએ. ગ્રીસ અને રોમને આવા સ્થિતિતરના એટલે સ્થિતિઓના ફેરફારના સમય આવ્યા હતા. મેલાકથન અને ઇરેઝમસ દ્વયધરના સમયમાંજ થઇ ગયા. સર ટોમસ મોર અને હોર્ડ એકન શરૂઆતના કાલ્વિનિસ્ટોના સમયમાં હયાત હતા. અમારી સ્થિતિ તેમના કરતાં વધારે ગુંચવાડાબરેલી છે, કેમકે એકજ ખાખતમાં નહિ, પરંતુ જીવનવ્યાપારની સામાજિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય અને ઔદ્યોગિક એવી અનેક શાખાઓમાં અમને અમારી પરિસ્થિતિથી અડચણ પડે છે. અને અમુક પ્રકારના કર્તવ્યોની બીજાં તેવાંજ અગત્યનાં કર્તવ્યોની સાથે ટુલના કરીને સીધી લીટીએ પરંતુ બીજાઓને તુકસાન ન આપ તેવી રીતે વર્તવાના નિશ્ચયપૂર્વક દરેક પળે કર્તવ્યના માર્ગે ચાલવું પડે છે.”

વળી આ સંબંધે ટીકા કરનાર એક ગૃહસ્થને લખેલા પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ તમે ધારો છો કે સામાજિક વ્યવહારમાં ભૂતકાળ હમેશાં નિરૂપયોગી અને ભૂલી જવા જેવો છે, એ ખરી વાત નથી. આપણે જે કંઈ કર્યું છે તે ખરેખર નાશ પામ્યું નથી. આપણા વડવાઓ જે કંઈ કરી ગયા છે, તે આપણા માટે નષ્ટ થયું નથી તે ગત કર્મો આપણી ઉન્નતિ કે અવનતિ કરનારી એક સજીવ શક્તિ છે, અને એમાંથી કયે માર્ગે વળવું તે દરેક મનુષ્યે પોતાને માટે પસંદ કરી લેવાનું છે. વર્તમાન સમયમાં પણ તમે જેટલું ધારો તેટલું બધું કરી શકો તેમ તથી. વર્તમાન સમયનું તમારું કાર્ય એકદું થઈ એટલું બધું બળવાન અને બારે થવું જોઈએ કે તેથી કરીને તમારા અને તમારા વડવાનાં ભૂતકાળનાં કાર્યો દુઝાડ જાય. ખરેખરા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના સંબંધમાં આમ બનવું શક્ય છે, અને આટલા ઉપરજ અમારી આશા અને ઉદ્ધારનો આધાર રહેલો છે. અમુક બાબત નિશ્ચય કરવાથી તે કાર્ય થઈ જતું હોય તો જીંદગીમાં કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી કે શિક્ષણની જરૂર રહેતી નથી. મિ. તેલંગ જેવા મનુષ્યો ખરા અંતઃકરણની લાગણીના અભાવને લીધે, અથવા તો લોકોને માફું લગાડવાના બચથી, આચકો ખાઈ પાછા હઠતા એવું જો તમે ધારતા હો તો તે કંઈ સાચું નથી. જેઓ ભૂતકાળને વીસારી ઈર્ષ નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારે છે તેઓ સુખ મેળવે છે. મિ. તેલંગ અને તેમના જેવા બીજા મનુષ્યો લોકપ્રિયતા કે સુખ કાંઈ પણ મેળવી શકતા નથી. કેમકે તેમનાથી ભૂતકાળને પૂર્ણ રીતે અનુસરીને વર્તી શ-

૮૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

કાતું નથી. તેમ તેને પૂર્ણ રીતે વીસારી દેવાતો પશુ નથી. અમારા દષ્ટિબિંદુમાં આટલો મુદ્દાનો તકાવત છે.”

એ કહેવાની જરૂર નથી કે ન્યા. રાનડે ઉપર વર્ણવેલા મનુષ્યોના વર્ગના એક અગ્રેસર હતા. પ્રખ્યાત અગ્રેજ વિદ્વાન ષર્કના શબ્દોમાં કહીએ તો સઘળા સાંસારિક અને ધાર્મિક ખાખતોમાં, તેઓ “ એકા વખતે સાચવી રાખવાનું અને સુધારવાનું ” પસંદ કરતા. તેમની ત્રીજી પુણ્યતિથિના દિવસે મુંબઈની ‘ હિંદુ યુનિયન ક્લબ ’ સમક્ષ વંચાયલા નિબંધમાં રા. અગાશે જણાવે છે કે, “ આપણા સામાજિક અને ધાર્મિક ખંધારણમાં જે સઘળું ન્યાયશુદ્ધિને પ્રતિકૂળ ન જણાય, અને જે સઘળું આપણી અર્વાચીન પરિસ્થિતિને વિધ્નકર્તા ન થઈ પડે, તેને તેમ ને તેમ સાચવી રાખવાની તરફેણમાં તેઓ હતા. તેઓ ધારતા કે (સમાજના ખંધારણના) મધ્ય ભાગમાં હજુ જોઈએ તેટલું સત્ત્વ રહેલું છે. તેઓ માત્ર જે સઘળું ક્ષીણ કરતું હોય, જે સઘળું ઉધેષ જેવાં જીવડાંની પેઠે મૂળ આડનો જીવનરસ ચુસી લેતું હોય, તેને કાપી નાંખવા-દૂર કરવા માગતા.” રા. અગાશેએ વધુ જણાવ્યું હતું કે, “ એક પદ્ધતિસર સઘળો સુધારો થવો જોઈએ ’ (Reform all along the line) અને ‘ જેની સામે જોછામાં જોછો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એવી પદ્ધતિથી સુધારો થવો જોઈએ ’ (Reform on the line of least resistance) એ જે તેમનાં નીતિસૂત્ર હતાં, અને તે વડે સઘળા જાતના સુધારાની ખાખતમાં તેમણે સ્વીકારેલી પદ્ધતિની કૃત્રી જડી આવે છે. તેઓ તુરંગી મનવાળા નહોતા, પરંતુ શું શું શક્ય છે તે તરફ તીવ્ર દષ્ટિ રાખતા. જે કંઈ સાફ અને ક-

રવા યોગ્ય દેખીતું જણાય તે કરવા દોરાઈ જતા નહિ. કોઈ પણ સુધારો કરવાનું માથે લેતા પહેલાં ‘ આપણે તે કરી શકીશું ? ’ અને ‘ તેને માટે આપણે લાયક છીએ ? ’ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા તેઓ યતન કરતા.”

‘ ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ ’ આ નામની હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા વિભાગોમાંથી આવતા પ્રતિનિધિઓની અનેલી સભા ઇ. સ. ૧૮૮૫ ની સાલથી દેશના જૂદા જૂદા ભાગોના મુખ્ય સ્થળે પ્રતિ વર્ષ મળી દેશને લગતા નાના પ્રકારના રાજ્યકીય સવાલો પર ધણી સુદૃઢ દૃષ્ટિથી અને પુખ્ત રીતે વિચાર ચલાવે છે, અને તેથી દેશને ઘણો લાભ થતો જાય છે, તોપણ આવી રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિ સાથે પ્રજાની ઉન્નતિ માટે તેની સાંસારિક ખામતમાં જણાતી ખામીઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન સાથે સાથે કરવાની જરૂર છે, એવું ધારનારાઓમાં શ્રીમાન રાનડે અગ્રેસર હતા. રાજ્યદારી ખામતો માટે ગમે તેટલી હીંમત ચલાવે કરવામાં આવે તોપણ પ્રજાની સામાજિક ઉન્નતિ થયા વગર જોઈતી ફતેહ મેળવી શકાશે નહિ, એમ તેઓનું ધારવું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૪ ના ડીસેમ્બરમાં મદ્રાસ ખાતે સોસાયલ કૉન્ફરન્સની ઐક્ય થતા અગાઉ માત્ર એ દિવસ ઉપર લાંબી સોસાયલ રીફર્મ એસોસિએશન આગળ ન્યા. રાનડેએ આપેલા વિચારવંત, વિદ્વાનરેલા, અને રસીલા ભાષણમાં તેમણે યોગ્ય રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ શહેરી અથવા રાજ્યકારભારી તરીકેની એક મનુષ્યની કારકીર્દિનો આધાર તેની સામાજિક પરિસ્થિતિ, તેની સહચારી વર્તણૂક, અને તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઉપર રહે છે. જો આ સમગ્ર જો રાજ્યદારી મંડળમાં તેને રહેવાનું હોય

૬૦ ન્યા. રાનડુનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પ્રકરણ ૪ પુ.]

છે તેને અનુસરવું ન હોય તો તે મંડળની રાજ્યકાંચ ઉન્નતિને તે એક વિધનકર્તા થઈ પડે.” રાજ્યકાંચ પ્રવૃત્તિની સાથે સાંસારિક સુધારાની અગત્ય સંબંધી એમના આવા વિચારો પ્રથમથી હોવાથી, હિંદુસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ રાજ્યકાંચભારકુશળ પુરૂષ મહર્ષિ સર. ટી. માધવરાવ અને મહારાજ તુકોજીરાવ હોદ્દરના માજી દિવાન—દિવાન બહાદુર રઘુનાથરાવની સાથે મળી વિચાર કરતાં, દર વર્ષે કૉન્ગ્રેસને માટે જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી આવતા પ્રતિનિધિઓની મંડળીનો લાભ લઈ તે પ્રસંગે સંસારસુધારાને લગતા પુનર્વિવાહ, બાળલગ્ન, કળેડાં, દેશ બહાર મુસાફરી કરવાની છૂટ વગેરે અગત્યના સવાલો પર વિચાર ચલાવી શકાય તો ધણું કાર્ય કરી શકાય એમ તેમને જણાયું; અને એ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં મદ્રાસમાં મળેલી નેશનલ કૉન્ગ્રેસ સાથે ‘સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ’ નામની સંસારસુધારાની સભાને જોડી દઈ તેની પહેલી બેઠકો ભરી. ત્યારથી અઘાપિ પર્યંત નિયમિત રીતે કૉન્ગ્રેસનું કામકાજ પૂરું થયા બાદ સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ તેના મંડપમાં મળે છે. તેમાં કૉન્ગ્રેસના ડેલીગેટો (પ્રતિનિધિઓ) અને વિઝિટરો (પ્રેક્ષકો) નો મોટો ભાગ હાજરી આપે છે. તેમાં સંસારસુધારાને લગતા જૂદા જૂદા સવાલો પર વાદવિવાદ ચલાવી ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે છે. આ સભાના મુખ્ય મંત્રી (જનરલ સેક્રેટરી) તરીકે રાનડેને શરૂઆતથી નીમવામાં આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના આ ઓદ્યાનું કામ પણ અસાધારણ હિમંમતી પોતાના મરણ પર્યંત બળબડું હતું. ઉપર જણાવેલા મદ્રાસમાં આપેલા પોતાના ભાષણમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે, “સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ એ નેશનલ કૉન્ગ્રેસ ના-

મની મોટી મંડળીની નાની બહેન છે, અને તેની મદદ વગર રાજ્યદારી સવાલો ચર્ચનારી કૉન્ગ્રેસ પોતાના કામમાં ધારણો વિનય મેળવી શકશે નહિ. ” એમ છતાં એટલું તો કહેવુંજ પડ્યું કે કૉન્ગ્રેસના જેટલી કૉન્ફરન્સ લોકપ્રિય થઈ પડી નથી, તેમજ કૉન્ગ્રેસના સભાસદોના જેટલો તેના સભાસદોમાં ઉત્સાહ પણ જણાતો નથી.

સોશ્યલ કૉન્ફરન્સ માટે આ અણુગમાનું કારણ બોળવા જવું પડે તેમ નથી. જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા ધારાઓ અને રીઠિઓ તથા મૂળ ધાલી બેઠેલા વહેમોને દૂર કરવા એ સહેલી વાત નથી, કેમકે તે માટે સ્વાત્માર્પણ અને બહોળા વિચારની જરૂર છે. કૉન્ગ્રેસને માટે એટલા બધા નવતિભોગની જરૂર નથી, પણ તેથી ઉલટું તેમાં ભાગ લેનારાઓને પોતાને રાજ્યદારી હક્કો મેળવવાની લાલચ હોય છે. એમ છતાં કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી કે સંસારસુધારાની હીલચાલ પણ ધીમે ધીમે પરંતુ દઢ રીતે કોઇ ને કોઇ પ્રકારે દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં આપોઆપ આગળ વધતી જાય છે. સોશ્યલ કૉન્ફરન્સના શા હેતુઓ અને મુદ્દાઓ છે, અને તેના યતનોથી તેના સ્થપાયા પછીનાં સાત વર્ષોમાં તે કેટલી અસર સીધી અને આડકતરી રીતે ઉપજવી શકી છે, એ સમજી ન્યા. રાનડેએ મદ્રાસમાં સોશ્યલ રીફોર્મ ઍસોસિએશન સમક્ષ આપેલા બાપણ પરથી સહજ જણાઈ આવે તેમ છે તેથી, તથા તે બાપણ એમણે આપેલાં અનેક વિચારવંત બાપણોમાંનું એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે તેથી તેની વિગતવાર મતલબ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“ ગૃહસ્થો, — એલાં એક હજાર વર્ષથી ન્યાં સમજી જાતના.

૬૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]
 ધાર્મિક, સાંસારિક અને નૈતિક સુધારાનો આરંભ થયેલો છે. એવા
 આ દક્ષિણ હલાકામાં પાછલા સાત વર્ષો સુધી દેશના બીજા ભા-
 ગોની મુલાકાત લઈ આપણને ફરીથી એકઠા મળવાનું આ પ્રસંગે
 બન્યું છે, એ બધા સંતોષની વાર્તા છે. આ હલાકાના ભકતોનાં
 તાપ્રિય ભાષામાં બનાવેલાં ગીતો પાંચમા વેદની જગા લે એવાં
 ઉત્તમ છે, અને વિવાહાદિક માંગલિક પ્રસંગે તથા ધર્મક્રિયાઓમાં
 આચાર્યો તેમનો ઉપયોગ કરે છે. બારસેં વર્ષ ઉપર અદ્વૈત મ-
 તના મહાન્ આચાર્યે બુદ્ધ અને ધરાની મતવાદીઓના મતોને
 તોડી પાડ્યા. તે પછી બસેં વર્ષે વિશિષ્ટાદ્વૈત અને દ્વૈત મતના
 આચાર્યો ઉત્પન્ન થયા, જેમણે કેટલોક સુધારો કરીને જ્ઞાન અને
 યોગ માર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ
 મહાન્ આચાર્યે આ પ્રદેશમાં છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં ઉદ્ભવેલી
 ધાર્મિક ઉન્નતિના મૂળ રૂપ હતા. જૂદા જૂદા વૈષ્ણવ પંથોના મૂળ
 ઉત્પાદક રામાનંદ, બંગાળના ધર્માચાર્ય ચૈતન્ય અને સિખ ધ-
 ર્મના સ્થાપક નાનક, એ સઘળાઓએ ઉપર કહેલા દક્ષિણના ત-
 રવાણીઓના સિદ્ધાંતોના આધારે પોતાના મતો યોજીને ફેલાવ્યા
 હતા. રામાનુજચાર્ય પછી તેમની ગાદીએ થયેલા આચાર્યોએ શ-
 ર્યાતના સાંસારિક સુધારકોનું કામ કર્યું છે. તેઓ વિધવાઓની
 દુઃખદ સ્થિતિ તરફ દયાથી જોતા અને તેમનું દુઃખ દૂર કરવા
 પોતાથી બનતું કરતા. તેઓએ હલકી વર્ણના હિંદુઓની અધમ
 સ્થિતિ પર દયા લાવી તેમને સન્માર્ગે ચલાવ્યા, આ સઘળાને લીધે
 તેજ દક્ષિણ વિભાગના આ મુખ્ય સ્થળમાંથી રાજા સર ટી.
 માધવરાવના શુભ યત્નથી આ સોશયલ કોન્ફરન્સ ઉદ્ભવ પામી,
 એ યોગ્ય થયું છે. હું ખાઈ છું કે તેની ઉત્પત્તિ પછીનાં છેલ્લાં

સાત વર્ષોમાં સામાજિક સ્થિતિમાં આશાજનક સુધારો થવા પામ્યો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે છેલ્લા સાત વર્ષના રાજ્યકીય અને સાંસારિક બાબતોને લગતા આપણા પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા છે, અને પ્રજાવર્ગને થયેલી વિગ્નિતિઓથી તેને કંઈ પણ ઉંડી અસર થઈ નથી. રાજ્યકીય બાબતોને લગતી હીલચાલમાં મળેલી ફતેહ તમારામાંના કેટલાકના જાણવામાં સારી રીતે આવી છે. સંસારસુધારાના સંબંધમાં જે ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે લક્ષમાં લેવાની સૂચના કરવાની હું હિમ્મત ધરું છું. હિંદુસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો તરફ નજર કરીશું તો માલૂમ પડશે કે કોઈ ને કોઈ જાતના સાંસારિક સુધારાની શરૂઆત લાંબીજ થઈ છે. અને તેથી સુધારાની આવશ્યકતા સમગ્ર પ્રજાને જણાવા લાગી છે, એ બાબતની સાબિતી મળે છે. આ રજવાડાઓ રાજદારી કે ઔદ્યોગિક સુધારામાં આગળ પડે તેમ નથી, તોપણ ઉદયપુર જયપુર, જોધપુર, પ્રતાપગઢ, શિરોહી, ડુંગરપુર, વગેરે રાજપુતાનામાં આવેલાં ૧૭ સંસ્થાનોના રાજાઓ ‘ વૉલ્ટરકૃત રાજપુત્ર હિતકારિણી સભા ’ ના સભાસદો થયા છે. તેમનામાં લગ્ન અને મરણાદિ પ્રસંગે થતાં લખણુટ ખરચોમાં સઘળા નાના મોટાઓની આખરૂં રહી શકે તેવી રીતે ભારે ઘટાડો કરી નાંખી તેમજ નવા નિયમો ધડયા છે. અને તે સાથે પોતાની તેમજ પોતાના તાબાની ન્યાતોમાં બાળલગ્ન સંબંધે સારા નિયમો યોજી તે સંભાનું કામ તેઓ ધમધોકાર ચલાવે છે. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજાએ પોતાની અને નજીકની બ્રિટિશ સરહદના મહાજન અને કણબી વર્ગની વિનંતી ઉપરથી તેમની ન્યાતમાં કેટલીક જાતનો સુધારો કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. ખંભાતના નવાબે પણ

૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

તેમ કથું છે. છેક દક્ષિણે તમારી પડોશમાં મહેસુરના મહારાજાએ
ખાળજન અને કળોડાં અટકાવવાના હેતુથી ૮ થી ઓછી ઉમ્મરની
છોકરીને પરણાવવી નહી, અને ૧૪ કરતાં ઓછી ઉમ્મરની
કોઈ છોકરીનું ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતની ઉમ્મરના વૃદ્ધ માણસ સાથે
લગ્ન કરવું નહિ, એવો પોતાની રાજપસલાની અનુમતિથી ગઈ
સાલજ કાયદો પસાર કર્યો છે. કાશ્મીરના મહારાજાએ પોતાના
રાજ્યમાં સ્થપાયેલી સંસારસુધારાની સંજ્ઞાનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું
છે એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પ્રજામાં મરણ પ્રસંગે ભાટે મા-
ણસો રાખીને રડાવવા કુટાવવાના અને લગ્ન થયા પછી પિતા
પોતાની પુત્રીનું મોઢું બોધ શકે નહિ એવા ચાલતા ધારાને ના.
જીવ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે. વળી વડોદરા, ઈંદોર, કપુ-
રથલા, ભાવનગર, મોરવી, ગાન્ડલ, વઢવાણ, કુચબિહાર, અને
કોલ્હાપુર તથા બીજાં ઘણાં રાજ્યોના રાજાઓએ પોતાના રિસાલા
સાથે, અને તેમાંના કેટલાકે તો પોતાનાં ઘૈરાં છોકરાં સાથે પ્રમુદ્ર
પર્યંટણ કરી વિલાયત જઈ તે આખતના સુધારાની પહેલ કરી
છે. આ સંબંધો સુધારો કૉન્ફરન્સના પ્રયાસથીજ થયો છે, એવા
માનનો આપણે દાવો કરતા નથી: પરંતુ જે ઉત્સાહને લીધે
સંસારસુધારા કૉન્ફરન્સની જરૂર ધારવામાં આવે છે, તેજ ઉ-
ત્સાહ વડે આવા સાંસારિક સુધારા આવા સ્થળોમાં આપોઆપ
થયાં જાય છે, એ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ધારેલા હેતુની
સિદ્ધિ અર્થે જૂદાં જૂદાં પગલાં જૂદાં જૂદાં દેશી રાજ્યો તરફથી
આ સંબંધમાં ભરવામાં આવ્યાં છે. મહેસુરમાં કાયદા વડે સં-
સારસુધારાને આગળ ધરાવવામાં આવ્યો છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં
ન્યાયોનાં સૂચનથી આગળ ડગલાં ભરાયાં છે, અને રજપુતાનામાં

કારોઆરી' મંડળના હુકમને અનુસાર સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. દેશી રજવાડાનું સુધારા તરફ આવી રીતનું વલણ જોઈને આપણી પરદેશી પ્રિટિશ સરકાર આ બાબત ઉત્તેજિત થયા વગર રહે તેમ નથી, પણ તેની આપણે જરૂર નથી. તેમ સરકાર પણ એટલી બધી ડાહી છે કે તે આવા કામમાં વચ્ચે પડે પણ નહિ. તે પોતે પોતાની તરફથી અપાતી કેળવણી દ્વારા સાંસારિક ઉન્નતિના સંબંધમાં દરેક વિદ્યાર્થીને તેનું કર્તવ્ય શિખવ્યાં જાય છે. આમ છતાં ખાસ જરૂર જણાયાથી સરકારે વચ્ચે પડીને દક્ષિણની હલકી જાતોમાં ચાલતો અમુક દેવને પ્રસન્ન કરવા વાંસામાં લોટાના આંકડા બેરવી લટકવાનો ધારો (Hook-Swinging) રીતસર જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ કરીને કાઢી નાંખ્યો છે, અને મુખ્ય ઇલાકામાં તથા વાયવ્ય પ્રાંતોમાં કણબી અને રજપૂત તથા ગાંધીયામાં લગ્ન પ્રસંગે થતાં બારે ખરચોની હદ ડરાવી છે. વળી સરકારે રૈયતના કલ્યાણની ખાતર સંમતિ વચનો કાયદો પસાર કર્યો છે, પણ તે વખતે પ્રજામાં ઉઠેલા ખળભળાટને લીધે તે કેટલીક રીતે નારાજ થયેલી છે, અને સાંસારિક બાબતોમાં વચ્ચે પડતાં આવડો ખાય છે. પરંતુ મને જણીને આનંદ થાય છે કે ઓન. મુથુસ્વામી આયરની કમિટીની લલામણુ પ્રમાણે મલખારનો લગ્ન સંબંધી કાયદોનો ખરડો સરકાર બ્યાનમાં લેવા માગે છે, અને ઓન. બાણુ બિહારીલાલનો નવો વહેંચણો કાયદો બંગાળની ધારાસભામાં પસાર કરવાની રજા આપી છે. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો અને સરકાર પણ સંસારસુધારાની અગત્ય જોતી જણાય છે, અને તેથી એકંદરે હૃદયર સૌને એ કાર્ય માટે પ્રેરે છે એમ જણાય છે.

૬૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

કદાચ તમારામાંના કોઈ કહેશે કે રાજ્યસત્તા તરફથી થતો સુધારો એ ખરા દિલનો સુધારો કહેવાય નહિં. પ્રજાનું વલણ તે તરફ સ્વતઃ થયેલું હોવું જોઈએ. ત્યારે છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં આ સં-
ખ્યા પ્રજાવર્ગ તરફથી જે જૂદાં જૂદાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે, તેનું આપણે અવલોકન કરીએ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં ૬-૭ શહેરોમાં આના કરતાં મોટી સભાઓ બારે ઉત્સાહથી હાલમાં ભરાય છે. ઉત્તરમાં મોટી કાયસ્થ ગ્રામની સમાજ ગયે વર્ષે મથુરામાં મળી હતી, વૈશ્યોની કૉન્ફરન્સ ગયે વર્ષે લાહોર મળી અને આ વર્ષે શાહજહાનપુરમાં મળનાર છે, ભાર્ગવોએ ગઈ સાલ લખનૌમાં સભા ભરી હતી. ઉદ્વિગ્ન સભા મુંબઈમાં અને જૈનોની તેમજ મુસલમાનોની સમાજો અમદાવાદમાં મળી હતી. મુસલમાનોની કૉન્ફરન્સમાં વૈશ્યાનો નાયક કરાવવાના તથા લગ્ન પ્રસંગે ઉડાઉપણે ખર્ચ કરવાના રિવાજો તરફ અતિશય નાપસંદગી બતાવવામાં આવી હતી. ખંજભાઈમાં જૂદી જૂદી ન્યાતોની અનેક સભાઓ સ્થપાપલી છે, જેમાં સુરશી સભા, કાયસ્થ સભા અને ખાલસા કે સિંગ સભા એ મુખ્ય છે. તેવી રીતે તમારા પોતાના ભાગમાં શ્રીમાધવો આ અરસામાં તીરપટીમાં એકઠા મળે છે. આ સંઘળું કાર્ય દરેક ગ્રામીણ મંડળ તરફથી આવે છે, જે અમુક ધારાઓ પસાર કરી તેમને ખરાબર અમલમાં ચૂકવ્યા જાય છે. આથી આ સંઘળી સંસ્થાઓ તરફથી આ કૉન્ફરન્સ પોતાના હેતુ પાર પાડવામાં યોગ્ય મદદની આશા રાખે છે.

દેશના કેટલાક ભાગમાં ન્યારે ઉપર જણાવેલી ગ્રામીણ સમાજો સુધારાની બાબતમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, ત્યારે બીજે સ્થળે ધાર્મિક સંસ્થાઓ જેવી કે આશ્રમમાળા, ધર્મમંડાપ, સનાતન

સભાઓ અને બીજી તેવી મંડળીઓ પોતે સ્વતંત્ર રીતે સુધારાના સંબંધમાં કાંઈ ને કાંઈ રીતે ઉપયોગી કાર્ય બજાવ્યા બધ છે. આર્યસમાજે આ સંબંધમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાર્ય કર્યું છે. તેની તરફથી મદદપાનનિષેધક મંડળીઓ સ્થપાઈ છે, અને મદદપાનનિષેધક ગીતો રચવામાં આવ્યા છે. આ ગીતો સ્ત્રીઓ શુભ પ્રસંગે ગાય છે. તે પુનર્જન્મને ઉતેજન આપે છે, છોકરાઓ અને છોકરીઓની નિશાળો અને કોલેજો તેણે સ્થાપી છે, અને અનેક રીતે ઉદારતા બતાવવાની યોજનાઓ તેણે રચી છે. ટૂંકામાં સુધારા માટે જે કંઈ કરવાની જરૂર છે તે સઘળું ધન્યજમાં તે સમાજ તરફથી થયું છે. બંગાળાની બાબુઓ બ્રહ્મસમાજ પોતાને માટે લગ્નનો ખાસ કાયદો બંધીને સુધારાની ધણી ખાબતોમાં આપણાથી આગળ વધી છે.

સુધારા માટે ઉપયોગી થઈ પડતાં જ્ઞાતિમંડળો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપરાંત, આ મદ્રાસની હિંદુ સોશ્યલ રીફોર્મ એસોસિએશન, જેના વાર્ષિક મેળાવડામાં આપણે હમણા હાજર થયેલા છીએ, તેના જેવાં મંડળોનો એક ત્રીજો વર્ગ છે. એલારીની સન્માર્ગ સમાજ, વરાડ સોશ્યલ રીફોર્મ એસોસિએશન, અમદાવાદ અને સિંધ એસોસિએશનો, મુંબઈ, મદ્રાસ વર્ધા અને બીજાં સ્થળોની પુનર્વિવાહોતેજક મંડળીઓ, વગેરે બીજાં અનેક જાતનાં મંડળો છે. આ સઘળાં મંડળો સંસારસુધારો આગળ વધારવાને સોગંદ લેતા પોતાના સભાસદોની પ્રતિષ્ઠા પર મૂકેલા વિશ્વાસ ઉપર આધાર રાખનાર છે. ઉપરનાં બે જાતનાં મંડળો જેટલી આ વર્ગનાં મંડળો સત્તા ધરાવતાં નથી, તોપણ તેઓ પોતાનું કાર્ય ચોખ્ખી રીતે બજાવ્યાં બોધ છે. આ ત્રણે જાતનાં મંડળો ઉપરાંત દે-

૬૯ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

શાના જૂદા જૂદા ભાગોની મહાપાનનિષેધક અને સદ્વર્તનપ્રવર્તક મંડળીઓ પણ અગત્યનું કાર્ય કરી જાય છે.

આ સમજી નગૃતિનું પરિણામ એ આવતું જણાય છે કે, લોકોનું વલણ સદ્વર્તન અને પરાપકારવૃત્તિના નીતિનિયમોની આવશ્યકતા તરફ વળ્યું છે, અને સુધારા સંબંધે ધારેલો હેતુ પાર પાડવામાં આ ધણુંજ અગત્યનું અને આશાજનક લાગે છે. લોકોમાં ઉદ્ભવ પામેલી આ વૃત્તિ તરફ સરકારનું પણ ધ્યાન ખેંચાયું છે. જીવતાં પ્રાણીઓના વધ અને ચેપી રોગોના કાયદા સામે તથા પ્લેગના સમયે સ્ત્રીઓની ફરજિયાત તપાસ સામે લોકોમાં થયેલા ખળભળાટનું મુખ્ય કારણ આ વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિને લીધેજ મહાપાન અટકાવવા સંબંધે લોકોમાં ઉભી થયેલી ચર્ચાના પરિણામમાં સરકારને તપાસ માટે બે કમિશનો નીમવાની જરૂર પડેલી છે. દેવસ્થાન ધર્માદાના રોકડ હકો અન્ય માર્ગે ઉપયોગમાં લેવા સામે ઉભી થયેલી ચર્ચાનું પણ આજ કારણ ગણી શકાય. વેશ્યાઓના નાચ અને ચુસ્ત નીતિ રહિત વર્તન સામે લોકોમાં ઉભી થયેલી લાગણીનું મૂળ પણ આજ વૃત્તિઓ છે એમ માનવામાં આવે છે. તેમજ એજ હેતુથી હલકી વર્ણનાં મનુષ્યોને મદદ કરવાનું વલણ પણ થતું જોવામાં આવે છે. બાળવિધવાઓની અતિ દુઃખદ સ્થિતિ તરફ લોકોનું ધ્યાન ધણું ખેંચાતું જાય છે. અભાલાબાદ, કલકતા, અને પૂનામાં વિધવાશ્રમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે, અને અજમાયશ તરીકે બાળવિધવાનાં પુનર્લેખ કરાવવાના પ્રશ્નનો અમલ કરવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ પરણવાની રીત અને છોકરીઓને પરણાવી તેના જુદામાં નાણાં લેવાની રીત ઓછી થતી જાય છે, જોકે તે તદ્દન

નાણુદ થવી એ બહુ કઠણ છે. ૭૫ કરતાં વધારે પુનર્વર્જનો અમારા છલાકામાં થયાં છે, અને બીજાં થતાં જાય છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે સુધારાપક્ષનું બળ ધીમે ધીમે દબ રીતે આગળ વધ્યાં જાય છે.

હું આશા રાખું છું કે સંસારસુધારા સંબંધે છેલ્લાં ૭ વર્ષનાં આપણા પ્રયત્ન રાજ્યદ્વારી અને ઔદ્યોગિક બાબતમાં થયેલા સુધારા સાથે સરખાવતાં એકંદરે રદ ગયો નથી, એ ખતાવી આપવાને હું પૂરતું બોલી શક્યો છું. મદ્રાસ સોસાયલ રીફોર્મ ઓસોસિએશનના સભાસદો જો કે થોડા છે, તોપણ સમયને અનુસરીને તેઓ જરૂરનું કાર્ય તન મનથી બજાવે છે એ તેમને માટે બધું સંતોષની વાત છે. તેઓ ચૂલામાંથી ખેંચી કાઢેલા બળતા અંગારા રૂપ છે, જેનો અગ્નિ દેવદરકારી અને નિરસાદ રૂપી રાખોડીથી નાશ પામવાનો નથી. તેમના જેવી પ્રવૃત્તિ હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં ચાલી રહી છે, અને જોકે તેમની લડત હાલમાં નાપસંદ પડે એવી છે, તોપણ છેવટે તેમને ખચિત જય મળશે.

વેશ્યાઓના નાચ સામેની મદ્રાસ ઓસોસિએશનની હીલચાલ લાહોર કૉન્ફરન્સને પસંદ પડવાથી તેણે તે ઉપાડી લીધી છે. આખું પંજાબ તે સંબંધે એકમત થવા માંડ્યું છે. અમદાવાદના હિંદુ અને મુસલમાનોએ તેવોજ ઠરાવ પસાર કાઢ્યો છે. રાવળપિંડી, ધારવાડ, બેલારી, મહમીપટ્ટણ વગેરે સ્થળોની સમાજોએ પણ તે ઠરાવ સ્વીકાર્યો છે, અને તેનો બહોળા રીતે અમલ કરવા યત્ન કરે છે.

બાળલગ્નના સંબંધમાં, આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, મહેસૂરની સરકારે હિંમતથી યોગ્ય ધારાઓ બહાર પાડ્યા છે. રાજપુતા-

૧૦૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

નાના રાજાઓએ પણ પોતાના રાજ્યમાં આ તુકસાનકારક રિવાજ બંધ પાડવાને કાયદા બડ્યા છે. આખા દેશનું લક્ષ બાળલગ્નથી થતી હાનિ અને તેમાં કરવા બેધતા સુધારા તરફ ખેંચાતું જાય છે. કેટલેક સ્થળે તો પ્રાંતિમંડળોએ લગ્ન માટે છોકરા અને છોકરીઓની અમુક ઉંમર પણ ઠરાવી છે. બ્રાહ્મણના દેશી કાયદાએ છોકરીઓની પરણવા લાયક ઉંમર ૧૩ વર્ષની ઠરાવી છે, ભાર્ગવોએ ૧૨, મથુરાના ચોખાઓએ ૧૩, અને મહાજન વર્ગે ૧૨ વર્ષની ઠરાવી છે. આ ઉપરથી આ બાબતમાં કાયમનો સુધારો થવાનો સમય હવે બહુ દૂર જણાતો નથી. પુનર્વિવાહના સંબંધમાં માલુમ પડે છે કે ગયે વર્ષ ૧૨ પુનર્લગ્ન થયાં છે. કેટલીક ન્યાતોના આજેવાનોએ આગળ પડીને બાળવિધવાના પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપવાના ઠરાવ પણ પસાર કર્યા છે. †

પરધર્મમાં વટલી ગયેલા તેમજ ઇંગ્લાંડ જઈ આવેલાઓને ન્યાતમાં દાખલ કરી તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવાના સંબંધમાં બે બંગાળીઓ અને એક મદ્રાસમાં એમ ત્રણ જાણુવા યોગ્ય બનાવો બન્યા છે, જે ઉપરથી ન્યાતિ મંડળના આ બાબતના વલણમાં ઘણો સંતોષકારક સુધારો થતો જણાય છે. મિ. ચેટ્ટી અને અમારા દેશસ્થ બ્રાહ્મણોને બહુ હરકત વગર પાછા ન્યાતમાં

† સર્વેને સુવિદિત હશે કે વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે સને ૧૯૦૪માં પોતાના રાજ્ય માટે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો બહાર પાડ્યો છે, જેમાં તેઓએ પરણવા લાયક ઉંમર કન્યા માટે ઓછામાં ઓછી ૧૨ વર્ષની અને વર માટે ૧૬ વર્ષની ઠરાવી છે.

દાખલ કર્યા છે. બંગાળામાં કાયસ્થ જાતિએ મિ. ઉપેન્દ્રનાથ દાસ, જેઓ ઈંગ્લાંડ ગયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ એક અંગ્રેજી સ્ત્રી પરણ્યા હતા અને તેણીનાથી જન્મને છોકરાં પણ થયાં હતાં, તેમને પાછા દાખલ કર્યાં છે. ખંજાળની આર્યસમાજ અને એક સ્ત્રી મંડળીએ મુસલમાન ધર્મમાં વટલી ગયેલા ૧૨ માણસોને પાછા અંગીકાર કર્યાં છે, અને થોડા વખતથી સુધરેલા અને જૂના વિચારવાળા એ બંને પક્ષોનાં કુટુંબો વચ્ચે બહુ સારો સંબંધ પાછો બંધાતો જાય છે એ સંતોષની વાત છે.

મને બહુક લાગે છે કે મેં તમારો વખત હદ ઉપરાંત રોક્યો છે. આપણે હાથ ધરેલું કાર્ય પાર પાડવા અંતરની લાગણી સાથે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા, અથાગ ધૈર્ય, ને પરોપકારવૃત્તિ એ મહાન ગુણોની જરૂર છે. આ ગુણોનું હમેશા મનન કરતા રહી તે પ્રમાણે હઠતાથી જો આપણે વર્તતા રહીએ તો ઇતિહાસમાં વર્ણવેલી આપણા પૂર્વજોની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તેમ કરીશું તો ઇશ્વર પણ નક્કી સહાય કરશે. જો આપણને દુઃખ ભોગવવું પડે તો તે જૂત તથા વર્તમાન કાળનાં આપણાં પાપોનું પરિણામ છે. જો આપણે આપણાં પાપો ધોષ નાખીશું, તો કીર્તિના ચળકતાં કિરણો આપોઆપ પ્રકાશી નીકળશે. આ આશા સાથે આપણે ખાતરી રાખવી કે, આપણે શુભ કાર્યમાંજ ભાગ લઈએ છીએ, અને આપણા યત્નના પ્રમાણમાં આપણને ફતેહ મળશે. ”

સાંસારિક સુધારા માટે ખાસ અગત્યના સાધન તરીકે સ્ત્રી કળવણીનો મોટા પાયા ઉપર ફેલાવો થવાની ધણીજ જરૂર છે એમ આ. શનડેનું પારવું હતું. તેઓ આ કામને માટે પોતાના-

૧૦૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

થી બનતો પ્રયત્ન કરતા, અને હરેક રીતે હિતેજન આપવા ચૂકતા નહિ. પૂનામાં ‘કન્યાઓની હાઇસ્કૂલ’ સ્થાપવામાં તેમણે ધણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. નોકરીના અંગે જ્યાં જ્યાં પોતાની સ્વારી જતી ત્યાં પોતાનાં પત્નીને ત્યાંની કન્યાશાળાની મુલાકાત લેવાની અને તેમના ઇનામના મેળાવડાઓમાં પ્રમુખપદ લઈને અને ખીજી રીતે આગળ પડતો ભાગ લેવા એક પ્રકારની દરજ્જા પાડતા. શીશિકણના હેતુથી ‘હજક કંકુ’ ના મેળાવડા નિમિત્તે તેમની પાસે તેઓ જાહેરની ઓઝોના મેળાવડા પોતાને ત્યાં કરાવતા, અને અનેક સ્થળે સ્ત્રીસમાજો અને મહિલાસમાજો તેમના દ્વારા તેમણે સ્થાપન કરાવી છે. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ઉમરાવતીમાં મળેલી સોશયલ કોન્ફરન્સ સન્મુખ આપેલા એક ઉત્તમ બાપણની અંદર ઓકિળવણીના સંબંધમાં એમણે કહ્યું હતું કે, “ ઓકિળવણી, જેની આપણે અતિશય જરૂર છે, તેની સ્થિતિ હજી પશુ મંદ છે, જોકે આપણી બહેનોનાં નૈતિક લક્ષણો અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાની આવશ્યકતાના સંબંધમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલી પ્રગતીય જાગૃતિ તરફ સર્વની પસંદગી છે એ બાબતના ચિન્હો સ્પષ્ટ રીતે દેખાતાં જાય છે. ” આપણે આશા રાખીશું કે આપણા દેશની બાળાઓ થોડા સમયની અંદર ઉચ્ચ પ્રકારની કળવણી પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ અતિની ગૃહિણીઓ બની સાંસારિક સુધારાની બાબતમાં ધણી સહાયજૂત થઈ પડે.

મિ. મલ્યારીના “ બાળલગ્ન અને દરજ્જામાં વૈધવ્ય ” એ વિષયના લેખ ઉપરથી ‘સાંસારિક બાબતોમાં રાજ્યસત્તાની દરમિયાનગીરી’ એ નામનો એક નિબંધ લખવા રાનડે પ્રેરાયા હતા.

આ નિબંધમાં તેમના ખીજા નિબંધોની થેઠે વિધવાઓના પક્ષની પૂર્ણ હિમાયત કરીને દરજ્જાઆત વૈધવ્યના, બાળલગ્નના, અને એક સ્ત્રી હયાત છતાં વધારે સ્ત્રીઓ પરણવાના રિવાજોને તેમણે લખ્યાણુ વિવેચન સહિત ધણી સખત રીતે વખોડી કાઢ્યા છે. તેમાં તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે કે, જો કે સતી અને બાળલગ્નના ગુન્હા માટે કાયદામાં શિક્ષા ઠરાવી છે, તોપણ તે ગુન્હાઓ કાંઈ પણ જાતના અલ્પ સમયના આવેશમાં આવ્યાથી થતા હોવાથી તેમના કરતાં આ ઉપર જણાવેલા રિવાજોથી થતા ગુન્હાઓ વધારે મનસ્વી પ્રકારના હોઈ જણી જીજ્ઞાસે કરવામાં આવે છે તેથી વધારે ગંભીર પ્રકારના છે, અને તેટલા માટે તેવા રિવાજો સત્ત્વર અટકાવવાની આવશ્યકતા છે. વળી ઓછામાં ઓછી પરણુવા લાયક ઉંમર છોકરાઓને માટે ૧૮ અને છોકરીઓ માટે ૧૨ વર્ષની રાખવી જોઈએ, ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતના મનુષ્યનું ૧૪ કરતાં નાની વયની છોકરી સાથે લગ્ન થવું ન જોઈએ, અને અમુક વિધવાનું પુનર્લગ્ન થતાં તેનો તેના ધણીની મિલકત પરનો હક્ક ઊરાડી દેવો ન જોઈએ, વગેરે બાબતો સંબંધી તેમણે સૂચનાઓ કરી છે.

શ્રીમાન રાનડે સંસારસુધારાની હીલચાલના સંબંધમાં આ પ્રમાણે પશ્ચિમ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા, અને તેથી તેમને 'Father of the Social Conference' સોશયલ કોન્ફરન્સના પિતા' કહેવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં સંમતિ વયનો કાયદો પસાર થયો તે સમયે જૂના વિચારના લોકોમાં ધણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો, તોપણ તેમણે તે સંબંધે ખુબ સારી મદદ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં સોશયલ કોન્ફર

૧૦૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

સ્વસ્થપાત્ર ત્યારથી તેમના મરણ પર્વે તથેલા તેના મેળાવડા-
માંના એકેમાં મમે તેટલી અડચણો વેઠીને પણ તેઓ હાજરી
આપ્યા વગર અને પોતાની તરફનું ધણુંજ રમૂજ અને બોધ-
યુક્ત પ્રાર્થાવિક બાપણ આપ્યા વગર રહ્યા નથી. તેમનું દરેક
બાપણ ઉંચા પ્રકારની ભુદ્ધિનો અને બહુશ્રુતપણાનો નમૂનો
છે. ન્યા. રાનડેનું હર કોષ બાપણ સંબંધિતી વખતે દરેક શ્રોતા-
જનને જાણે તે પોતાના દુનિયાદારીના હમેશના કામકાજની ફિક-
રમાંથી મુક્ત થઈ કોષ ઉંચા પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને પ્રેરણા-
ઓના પ્રદેશમાં આનંદ મેળવતો હોય એમ લાગે છે. આવા
કારણોથી મોહિત થઈ રા. બ. માનકર તેમના આ બાપણોને
' વાર્ષિક વિમાનારોહણ ' (Annual Bollonings,) ની
રૂપમાં આપે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના જન્યુઆરીમાં સોશયલ
કોન્ફરન્સના આ ઉત્પાદકનો દેહાંત થવાથી, તેઓ પોતાની લથડી
મથેલી તબિયતને લીધે ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની કોન્ફરન્સમાંજ માત્ર
હાજર થઈ શક્યા નહોતા. આ પ્રસંગે લાહોર જવાને માટે સં-
પૂર્ણ તૈયારી કર્યા છતાં, છેવટની ઘડીએ તબિયત બહુ નરમ
જણાયાથી પોતાનું જવાનું માંડી વાળવું પડ્યાથી પોતાની ગેર-
હાજરીની ખોટ પૂરી પાડવાને માટે તેઓએ પોતાનું તૈયાર કરેલું
વાર્ષિક બાપણ, જેને કેટલાક નીમાયા વર્તમાનપત્રો તરફથી પાછ-
ળથી મિ. 'રાનડેનો હિંદુ કોમને છેલ્લો સંદેશ' (Mr. Rana-
de's last Message to the Hindu Community)
એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, તે જોન. મિ. ગોખલેને
આપી તેમની સાથે પોતાના બાપને મોકલ્યા હતા. આ પ્રસંગે
આમ અઢાર વર્ષે આ પહેલીજ વખત કોન્ફરન્સમાં બાગ ન

ભાઈ શકવા માટે છાતી બરાબ આબ્યાથી પોતાની પાસેના માથુ-
સો આગળ પોતે ગદગદ કંઠે દિલગીરી દર્શાવી હતી ! આ ભા-
વણુમાં પ્રાચીન સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિક વર્ણોને મહિમાદે
એક બીજા સાથે બોજન તથા કન્યાવ્યવહારનો નિકટ સંબંધ
હતો એ બાબતના કેટલાક દાખલાઓ આપી, પુરાતનકાળના
ઋષિમુનિઓ તરફ પૂજ્યભાવ દર્શાવીને તેમના સમયનો આધુ-
નિક સમય સાથે મુકાબલો કરી બતાવી, હાલના જમાનામાં
જરૂરનો સાંસારિક સુધારો પૂરેતી રીતે કરી શકે એવા-પ્રાચીન
મહાન ઋષિઓ જેવા-સમર્થ ગુરુઓની આવશ્યકતા તેમણે જ-
ણાવી હતી. વળી આ પ્રસંગે પોતાનાથી હાજર ન થવાયું તેને
માટે દિલગીરી દેખાડનારો અને તેમને ગેરહાજરીમાં ક્રાન્દર-સનું
કામકાજ ફતેહમંદીથી પૂર્ણ થયું તેને માટે સંતોષ જાહેર કરનારો
એક પત્ર તેમના એક મિત્ર અને તેમની પછી હાઇકોર્ટના
જજની માનવંતી પદવી સંપાદન કરનાર ઓ.ન. જસ્ટિસ
નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર ઉપર તેમણે તા. ૪ થી જન્યુઆરી
સન ૧૯૦૧ ના રોજ લખ્યો હતો. ન્યા. રાનડે ક્રાન્દર-સને
માટે કેટલી બધી લાગણી ધરાવતા હતા તે જણવાનું વાંચકોને
કાંઈક બની આવે તેટલા માટે તે પત્રની મતલબ અને આપી
આ પ્રકરણ બંધ કરીશું.

લાનોલી. તા. ૪ થી જન્યુઆરી ૧૮૦૧,

“ પ્રિય મિત્ર નારાયણરાવ.

મારા ભાઈ લાહોરથી ગઇ કાલે પાછા આવ્યા છે, અને
ઓ.ન. મિ. ગોખલે પરમ દિવસે આવી ગયા છે. લાહોર ક્રાન્દર-
સના મેળાવકાને પૂરતી દિમામતથી મદદ કરવામાં તમારી સહ-

૧૦૬ ન્યા.રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૪ થું.]

જી શક્તિઓ કામે લગાડીને તમે તમારી બીજી બારે ફરજોના રોકાણમાંથી કેવી રીતે પુરસદ મેળવી છે તેનું તેમની તરફથી જે વર્ણન મળ્યું છે તેથી મને ખણ્ણજ સંતોષ થયો છે. મારી ખાતરી થઈ છે કે તે મેળાવડો દરેક રીતે ફતેહમાં નીવડ્યો છે, અને તે સમય બતાવાયલો ઉત્સાહ પહેલાંના કોઈ પણ મેળાવડા કરતાં વધારે અનુપમ—ચઢીઆતો હતો. તમે ખરા દીલના સ્વાત્માર્થજીથી કોઈ પણ જાતની કચાશ રાખી નથી તેને માટે હું તમારો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. જ્યારે મેં ઝૌન. મિ. જોખલેને કાન્દર-સમાં મારા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવા કહ્યું ત્યારે મેં તેમને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, તમે લાહોરમાં હશે તેથી તમે તમારાથી બનતી રીતે મદદ કરશો. જે સઘળી હકીકત મને મળી છે તે પરથી મને માલૂમ પડે છે કે તમે મારી ખાતરણ ઉપરાંત કાર્ય બજાવવાની મહેરબાની કરી છે, અને તેને માટે હું મારી બારે આભારની લાગણી જાહેર કરું છું. હાલમાં મારાથી ખમી શકાય તે કરતાં અત્રે ઠંડી વધારે સખત પડે છે, અને મારા વૈધવર્ગના મિત્રો હજુ બે ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી મારે પૂને જવું નહિ એવી સલાહ આપે છે. તેટલા માટે હું એકાદ દિવસ પછી મુંબઈ આવવા ધારું છું.

તમારો સાચો મિત્ર,
એમ. જી. રાનડે. ”



પ્રકરણ ૫ મું.

ધાર્મિક વિચારો.



જા રામ મોહનરાય નામના પ્રખ્યાત બંગાળી ગૃહસ્થે આશરે ૭૦ વર્ષ ઉપર બંગાળામાં એક પ્રકારની સેશ્વરવાદી (Theistic) ધાર્મિક હીલચાલ ઉભી કરી હતી. પાછળથી બાણુ કેશવચંદ્ર સેને તેને ‘બહોસમાજ’નું નામ આપીને તેનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો. આ હીલચાલ ઉપરથી મુંબઈ, પૂના અને મુંબઈ ઇલાકાના બીજાં કેટલાંક સ્થળોમાં ‘પ્રાર્થના સમાજ’ નામની ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. ન્યા. રાનડે આ સમાજના ઉત્સાહી, ભાવિક અને ચુસ્ત સલાસદાર હતા. તેઓ સમાજના નિયમો પૂર્ણ રીતે પાળતા, અને તેની દરેક બેઠક વખતે હાજર રહી તેમાં બજોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા. તેઓ પૂનામાં હતા ત્યારે, આગળ એક સ્થળે જણાવ્યા પ્રમાણે, ત્યાંની સમાજનું મકાન બંધાવવા ઉપરાંત તેની દરેક બનતી સેવા બજાવવામાં પાછા હડયા નહોતા. મુંબઈ આવ્યા પછી, તેઓ ત્યાંની પ્રાર્થના સમાજના પણ અગ્રેસર હોઈ તેના પ્રમુખ નીમાયા હતા; અને તે ઓહો પોતાના મૃત્યુ પર્યંત ભોગવીને પોતાના અતિ સરળ,* વિદ્વાદરેહા અને રસિક વ્યા-

* શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડે પોતાના પુસ્તકમાં ન્યા. રાનડે

૧૦૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

ખ્યાનોથી તથા બીજા અનેક રીતે તે સમાજને તેમણે બહુ જાગૃતિમાં મૂકી દીધી હતી. ટૂંકામાં કહી શકાય કે, રાજા રામ મોહનરાય, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, બાણુ કેશવ ચંદ્ર સેન, અને બાણુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર આદિ પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ બંગાળામાં સેશ્વરવાદી ધાર્મિક હોલચાલના સંબંધમાં જે કંઈક કાર્ય કર્યું છે તેવુંજ કાર્ય, જેકે તેથી કંઈક નાના પાયા ઉપર, આપણા પ્રજાકામાં ન્યા. રાનડેએ અને તેમના સહાધ્યાયી મિત્ર ડૉ. ભાંડારકરે કર્યું છે. તેમણે પોતાના સહાયકોની જૂજ સંખ્યા સાથે અનુકરણીય જીવનથી, પોતાના નિષ્કલંક વર્તનથી, સેશ્વરવાદના સિદ્ધાંતોના સમજ અને દૃઢતાપૂર્વક પાલનથી, અને સમાજના મંદિરામાં પોતે કરેલાં હિતકૃષ્ટ વ્યાખ્યાનો અને પ્રાર્થનાઓથી, તથા પોતાના અન્ય સતત વિવિધ પ્રયત્નોથી તે હોલચાલને આગળ વધારવામાં ભારે પ્રયાસ કર્યો છે, અને તેથી તેઓ તેના કાર્યમાં સત્સંભો ગણાયા છે.

પ્રાર્થના સમાજનો ધર્મ એકેશ્વરવાદી છે, અને આખો દેશ

જુનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોની શૈલીનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: “ ગમે તેમ કહો, પણ સાચું જોતાં ‘પોતે’ ધર્મોપદેશ એટલો અર્થપૂર્ણ અને પ્રેમાળ તથા ગંભીર રીતે કરતા કે તે સાંભળનારાને ધન્ય ધન્ય થાય, ક્ષણ માત્ર દેહભાન ભૂલી જવાય, અને હું પ્રત્યક્ષ દેવની સાથેજ બોલું છું, અને તે મારી પ્રાર્થના સાંભળે છે, એમ ભાગી વૃત્તિ તન્મય થાય. કાંઈ કાંઈ વાર તે શાન્ત તથા ભક્તિથી ભરપૂર થયેલી વૃત્તિને લીધે ‘પોતાના મોઢાપર એક જાતનું તેજ દેખાતું.’ વગેરે. ”

વખત જતાં અગ્નેયવાદ (Agnosticism) માં કુબ્ધી જશે એમ જોઓ માનતા નથી તેમનું તો ધારવું એ છે કે તેવો ધર્મ આખા હિંદુસ્થાનનો સામાન્ય ધર્મ થશે. કેમકે ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુષ્યનું મન લાંબે કાળે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને મનુષ્યના જીવની બાવી દશાના સંબંધમાં નિષેધાત્મક ખુલાસાથી કદી સંતોષ પામતું નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને વસ્તુના સ્વરૂપના સંબંધમાં ભાવાત્મક (positive) અને નિષેધાત્મક (negative) એમ બે પ્રકારના ખુલાસા અત્યારસુધીમાં મનુષ્યના અંતઃકરણ આગળ રજુ થયા છે. તેમાંથી તે અંતઃકરણે ભાવાત્મક ખુલાસાને વધારે પસંદ કર્યો છે અને ભવિષ્યમાં તે ખુલાસોજ સ્વીકારાતો ચાલશે. અને તેમાં કંઈ ફેરફાર થશે તો તે માત્ર એટલાજ અંશમાં કે તર્કશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોને તથા સુધારા અને જ્ઞાનની ખાખતમાં માણસો જે પ્રમાણમાં આગળ વધ્યા છે તેને અનુકૂળ એ સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ પલટાશે, અને આવી માનસિક ઉન્નતિ સાથે જે વહેમો અને ભૂલભરેલા વિચારો અયોગ્ય ગણી શકાય તેમને એ સિદ્ધાંતિત્યજવા પડશે. પ્રોફેસર એ. સી. ફ્રેઝર પોતાના 'ગિફ્ટ્સ' વ્યાખ્યાનોમાં કહે છે કે, "જે માનસિક સ્થિતિમાં મનુષ્યનું મન દરેક વસ્તુ વિષે શંકાવાળું રહે છે તે સ્થિતિ એવી છે કે તેમાં મનુષ્ય રહી શકે નહિ.† મનુષ્યના જીવના પશુમય અંશમાં પણ કેટલીક વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, અને તે વસ્તુઓના જડ અથવા ભૌતિક સ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પડે છે. ઉદા-

† શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સંશયાત્મા વિનશ્યતિ । એ વાક્ય. આનો અર્થ ખરાબર સ્પષ્ટ કરે છે.

૧૧૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

હરણ તરીકે, આપણે ખાધા પીધા વગર જીવી શકીએ નહિ, અને ખાવા તથા પીવાની વસ્તુઓને જોઇ તેમને ખાતા કે પીતા પહેલાં તેમના પૌષ્ટિકપણા અથવા સ્વાદ વિશે વિશ્વાસ રાખ્યા વગર આપણે તે ખાઇ કે પી શકીએ નહિ. વળી જાવાત્મક ખુલાસાની પસંદગી આપણી આર્યભૂમિમાં તો છેક પ્રાચીન ઉપનિષદ કાળથી ચાલી આવે છે. જગતના કારણનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરતાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુને તેના પિતાએ કરેલી ઓષ અને તેવાજ અન્ય કેટલાક દૃષ્ટાંતો આ સંબંધમાં યોગ્ય પ્રમાણ રૂપ છે.

ન્યા. રાનડે એવું માનતા કે આ બ્રહ્મોસમાજ અથવા આર્યાનાસમાજની હીલચાલ તદ્દન નવીજ છે એમ નથી, પણ તે પ્રચલિત ધર્મની અંદર મૂર્તિપૂજા અથવા અતેકેશ્વરવાદ, વહેમ અને અનાચારી રૂઢિઓ વગેરે જે દાખલ થવા પામ્યું છે, જેને લીધે ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનનો લોપ થતો જાય છે, મનુષ્યના વર્તન માટે સ્થાપિત કરેલી ઉત્તમ આચાર્યોનો અવગણ અર્થ કરવામાં આવે છે, અને નીતિના નિયમો તથા અંકુશો નિરૂપ-યોગી થઇ ગયા છે, અને જેને લીધે ધાર્મિક ઉમળકાથી ભરેલી બક્તિને બદલે રૂઢિમય ક્રિયાઓ વધી પડી છે, તે સધળાની સામે નાપસંદગી ખતાવી વધી લેનારી છેક છેલ્લી-આધુનિક હીલચાલ છે. ધર્મના દુરૂપયોગ સામે વેદના સમયથી હાલના સમય સુધી કેટલાક ઉપનિષદોના લખનારાઓએ એવા વાંધાઓ વખતોવખત ઉઠાવ્યા છે કે, યજ્ઞયાગાદિકમાં ઉત્તમ ફલને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી તે ક્રિયાઓની આવશ્યકતા નથી; અને દુઃખનો સમુદ્ર ઝાળંગી ખરા સુખના બંદરે પહોંચવાને તેઓ તદ્દન નબ-

જા હોડીઓ છે; અને કર્મમાર્ગમાંથી અર્થાત્ ધાર્મિક ક્રિયા કરવા
 રૂપ માર્ગથી નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગથી અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વ-
 રૂપનું જ્ઞાન મેળવવાના અને તેનું ધ્યાન કરવાના માર્ગથી મોક્ષ
 મેળવે એમ તેમનું (ઉપનિષદોનું) કહેવું છે, એવું ડૉ. લ્યાંડર-
 કરે તા. પમી મે ૧૮૬૫ ને રોજ ઉક્ત કૉલેજના મેળાવડા સ-
 ન્મુખ આપેલા પોતાના વિદ્વતાભરેલા ભાષણમાં જણાવેલું છે.
 વળી ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલા યૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપનાર
 શાક્યમુનિ બુદ્ધ ઉપનિષદોના કર્તાઓથી પણ આગળ વધીને જ્ઞાન
 તથા કર્મ માર્ગને બાજુ પર મૂકી મનોવિકારોને વશ રાખી ઉ-
 ત્તમ પ્રકારની અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કરતા,
 અને પશુચરોથી થતી હિંસા તથા જાતિભેદની વિરૂદ્ધ બહુ સખત
 શબ્દોમાં ટીકા કરતા. તેમને પ્રેમભાવ અથવા પ્રાણીમાત્ર તરફ
 દયા રાખવાના સિદ્ધાંત પર એક નવીન ધર્મ કંઈક વિકાર પા-
 મેલા રૂપમાં પણ હાલમાં મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ પાળે છે.
 મહારાષ્ટ્રમાં તુકારામ, રામદાસ, નામદેવ વગેરે સાધુઓ સોળમી
 સૈકાથી ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા છે. ઇશ્વર પર શ્રદ્ધાથી અથવા ઇ-
 શ્વરના પુનઃ પુનઃ નામોચ્ચારથી મોક્ષ થાય છે, અને આ લો-
 કમાં તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવું એવો આપણી ઉત્પત્તિ-
 નો મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે યાત્રિક રીતે અર્થ વગરની ક્રિ-
 યાઓ અને રૂઢિઓનું આચરણ કરતાં પવિત્ર જીવન અને નિર-
 ભિમાનીપણું શ્રેયસ્કર છે એમ તેઓનું કહેવું છે. વળી તેઓએ
 જાતિભેદનું અને પ્રાર્થના તથા ધર્મક્રિયાઓ માટે સઘળાઓને
 જાણીતી દેશી ભાષાઓને બદલે વપરાતી સંસ્કૃત ભાષાનું નિરૂપ-
 યોગીપણું પણ ખુશી રીતે જાહેર કર્યું છે. રાનડેએ આ દક્ષિણ

૧૧૨ ન્યા. શનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

સુપ્રસિદ્ધ સાધુપુરુષોના અર્થોના સારી રીતે મનન કર્યું હતું. પોતાનું ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન તેમણે આ સાધુઓના અને અન્ય વિદેશીય લેખકોના ધણા અર્થો વાંચીને બહુજ વધાર્યું હતું, અને તે વિષયમાં તેઓ ધણા હિંડા ઉતર્યા હતા. જોકે તેઓ પ્રાર્થના સમાજના એક આગેવાન અને ચુસ્ત સભાસદ ગણાતા હતા, તોપણ માત્ર સામાન્ય રીતે તેના નિયમોને પાળીનેજ તેઓ પોતાને કૃતકાર્મ માનતા નહિ. તેઓ સઘળા જનમંડળ તરફ પૂર્ણ બંધુભાવ ને ઈશ્વર પર અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. પ્રાર્થનાસમાજમાં અને અન્ય સ્થળે તેમણે અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં આપેલાં સંખ્યાબંધ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો, આગળ કહ્યું છે તેમ, ધણા બોધદાયક અને રસિક છે. તેમનાં ભાષણો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓ માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાંજ સારા વ્યાખ્યાનો આપી શકતા એમ નહોતું, પરંતુ પોતાની માતૃભાષાના પણ તેઓ એક સમર્થ અભ્યાસી અને વિદ્વાન હોઈ તે ભાષામાં તેવાંજ ઉત્તમ રસિક વ્યાખ્યાનો આપી શકતા. અને આ પ્રમાણે ચોતે મરાઠી ભાષાના સાહિત્યજંડારથી સારી રીતે વાકેફ હોવાથી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરાવવા માટે તેમણે પૂરતી હિમાયત કરી હતી. આ સઘળાં વ્યાખ્યાનોમાં ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં મુદ્રિતની પ્રાર્થનાસમાજ સન્મુખ તેમણે 'હિંદુસ્થાનનો પ્રોટેસ્ટ ધર્મ' એ વિષય પર આપેલા વ્યાખ્યાનને મદ્રાસના 'હિંદુ' પત્રે 'શક પ્રવર્તાવનાર' (era-making) જણાવ્યું હતું, અને ખરેખર તે તેમનાં ધાર્મિક ભાષણોમાં એક નમૂના રૂપ હોવાથી તેની મતલબ અત્રે વિસ્તારપૂર્વક આપીશું:-

“ આપણા સાધુઓ અને ધર્મોપદેશકોએ જેને ‘ભાગવત

ધર્મ કહેલો છે, અને આપણી સમાજ જેનું એક અવ્યક્ત પ્રતિબિંબ અને નમ્ર હાંટો છે, તેની ઉત્પત્તિ વિષે તથા છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષની અંદર થયેલા તેના ફેલાવાને લગતી હાકીત જાણવાનાં મેં ગયે વર્ષે આ આસન પરથી અને બીજે સ્થળે યત્ન કર્યો કર્યો છે. ભાગવત ધર્મનું ખાસ અગત્યનું લક્ષણ તેનું 'પ્રોટેસ્ટન્ટ'—પ્રચલિત ધર્મની અંદર પેસી ગયેલા અનાચાર સામે વાંધા ઉઠાવવાનું વલણ છે. ચાહુદીઓની પેઠે આપણામાં પણ એક પંક્તિ એક સંતપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે. તેઓએ આપણી ભક્તિનું ખરૂં સ્વરૂપ ઢાંકી નાખે એવા તથા તેના વાસ્તવિક દિવ્ય અંશને આપણી નજર બહાર રાખે એવા આચારવિચારની રૂઢિઓને ધિક્કારી કાઢી તે સામે પોતાની રહેણીકરણી અને આજ્ઞાઓ વડે વાંધા ઉઠાવ્યો છે. તેટલા માટે ભાગવતધર્મ એ નિર્ભયપણે પ્રોટેસ્ટન્ટ—સુધરેલો હિંદુધર્મ કહી શકાય. આ લાંબા વખતથી ચાલતી ધાર્મિક હીલચાલ, જેણે ઘણા ફાયદો કર્યો છે અને હજી પણ ભવિષ્યમાં કરશે એવો સંભવ છે, તેનાં મુખ્ય લક્ષણો તરફ આજે હું તમારૂં ધ્યાન ખેંચીશ. આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં ઉભી થયેલી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની હીલચાલથી ઘણાખરા વાકેફ હશે. પરંતુ ઘણાજ થોડાના જાણવામાં હશે કે તેજ સમયે આત્માના અંતર્ગત હિભરાઓ અને સત્ય વસ્તુને શોધવાનો હૃદયનો વેગ, જેના પરિણામમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ઉદ્ભવ પામ્યો હતો, તેની જગવાનું શક્તિઓ તેજ અરસામાં જોસભેર આપણા દેશમાં પણ ચાલી રહી હતી, અને તેથી તેવુંજ સાચું પરિણામ પ્રકટ થયું હતું. ખ્રિસ્તિ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના આગેવાનોએ દેવળોમાં અને શાળાઓમાં વપરાતી લૅટિન ભાષા

૧૧૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

ચાલુ રાખવા સામે, જૂદા જૂદા વર્ગના સાધુઓની હદ બહારની વૈરાગ્યમય ભાવનાઓ સામે, સંઘળી ક્રિયાઓ વખતે ધર્મોપદેશક-પાદરીઓને હાજર રાખવાની જરૂર સામે, ધર્મોપદેશકોના અની-તિમય જીવન સામે, યાત્રાઓ અને ઉપવાસો કરવા સામે, ધર્મગુરુ આગળ પોતે કરેલા કુકર્મની કથુક્ત આપવાના રિવાજ સામે, અને દોષાદોષના સ્વરૂપના સંબંધમાં ધર્મગુરુઓને રૂચતા સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા સામે સખત વધી ઉઠાવ્યો હતો. ધળી તેઓએ મૂર્તિ-પૂજા, મરણ પામેલા સંતોનાં અસ્થિ આદિની પૂજા, અને જ્યેષ્ઠી માણસનું મન અને હૃદય કાંઈ રીતે ઉન્નતિને પામી શકે નહિ એવી દબદબાવાળી ક્રિયાઓ સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ પોતાના જ મંડળમાં આવા સુધારા દાખલ કરવામાં ફતેહ પામ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમના યત્નોની પ્રકાશમય અસરથી રોમના દેવળને પણ પોતાની રીતિનીતિમાં ફેટલોક સુધારો કરવો પડ્યો હતો, જે વડે ધર્મગુરુઓના અવિચારી બંધનમાંથી છૂટવાના મનુષ્યની બુદ્ધિના વેગ સામે તે રોમનું દેવળ ખિસ્તિ ધર્મના સંપ્રદાયના સંબંધમાં એક પ્રાચીન અને બંધ આપ્ત પ્રમાણ (પ્રતિનિધિ સત્તા) તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી શક્યું છે. આવી ધર્મસુધારણાના યત્નો દ્વયથર, કાલ્લિન અને લેટિમર જેવાનાં મરણોથી અટકી પડ્યા નહોતા. સાંપ્રદાયિક ધર્મવાળાઓ પોતાની પરનાળિકાને હમેશા જોવી ને તેવી ચાલુ રાખવાના હેતુથી પોતાના નિયમોના સંબંધમાં ધણા સખત હોઇ સંતાનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરતા રહે છે, અને યાત્રિક ક્રિયાઓ અથવા વિધિનાં બંધનોને એટલા તો પરત્ર યાય છે કે તેમના સંપ્રદાયમાંથી ધર્મની અગમતી અને નિર્મલ જ્યોતિ બુઝાઇ જાય છે. તેથીજ

કરીને સત્તરમા સૈકામાં પ્યુરિટનો*, કેવેનેન્ટરો* અને અદારમા સૈકામાં વેસ્લેયન* અને મેથડિસ્ટોના* પથો નીકળ્યા હતા, જેઓ સામ્રદાયિક ધર્મના દોષો અને અશુદ્ધિ દૂર કરનારા પથો તરીકે કિમતી ગણાય છે. હવે આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી ધર્મસુધારણાની હીલચાલ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ. તે સંબંધી જે હકીકત હું તમને આપવા માગુ છું તે તે હીલચાલમાં ભાગ લેનારા સંત, સાધુઓ, અને ધર્મોપદેશકોના નાભાજી, ઉદ્ભવ વિદ્યમાન અને પ્રિયદામ જેવા લેખકોએ લખેલાં ચરિત્રો, જે આશરે એક સેક પહેલાં લખાયેલા મહીપતિના ગ્રંથને લીધે સારી રીતે અપણા જીવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી મેળવેલી છે. મહીપતિના ગ્રંથમાં મદારાજના ૫૦ અને હિંદુસ્થાનના ખીજા ભાગોમાંના ૫૦ મળી ૧૦૦ સાધુઓ અને ધર્મોપદેશકોનાં વૃત્તાંત આપેલાં છે. આ સાધુઓમાં આશરે ૧૦ સ્ત્રીઓ, ૧૦ મુસલમાનો, ૪૦ બ્રાહ્મણ અને બાકીના ૪૦ ખીજા જાતિના હિંદુઓ હતા. છેલ્લા ૪૦ માં સંધળી જાતના અને ધધાવાળા જેવા કે ખાટકી, વણકર, સાગવી, ધાંચી, માળી, કુંભાર, સોની, હજમ અને મહારાજાઓ અને ખેડુતો, નાણાવટીઓ અને લડવૈયાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમ સંધળી જાતના પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, હિંદુઓ અને મુસલમાનોએ આ હીલચાલમાં ભાગ લીધો હતો તે ઉપરથી તે હીલચાલ શરૂઆતમાં સમગ્ર પ્રજામાંથી ઉદ્ભવ પામી હતી એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. ગરીબાઇની સ્થિતિમાં જન્મી પોતાના

*ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી 'પ્રોટેસ્ટન્ટ' પછી નીકળેલા અન્ય જૂદા

જૂના પથો.

૧૧૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

ખળના પ્રભાવથી નહિ પણ નમ્રતાના પ્રભાવથી ધર્મસુધારણાની જોખમદારી પોતાના શિર ઉપર લઇ પરિણામે તેમાં ફતેહ મેળવનારા ધાર્મિક અને પવિત્ર પુરુષોની પરંપરા પૃથ્વીના ખીજ કાષ્ટ દેશમાં મળી શકશે નહિ. ન્યાસુધી કાષ્ટ પણ હીલચાલ સર્વમાન્ય ન થઇ પડે ત્યાંસુધી નિરાશા અને નાઉમેદી થવાનું કારણ રહે છે. આર્યસમાજ અને બ્રહ્મોસમાજ તથા આપણી પ્રાર્થનાસમાજ, અસુક પ્રકારના આચારવિચારના વાતાવરણમાં ઉછરી આવનાર ફેટલાક મનુષ્યો સિવાય સમગ્ર પ્રજાનું હૃદય આકર્ષી શકી નથી એ તેમની ખામી છે. એજ કારણથી આ પાછલા ઇતિહાસની ખાસ અગત્ય છે. ઉપર કલા સંતમાધુઓ ૫૦ કે ૬૦ વર્ષના અરસામાં થઇ ગયા, અને હજુ પણ તેવા પુરુષોનો ઝરો સંકાર્ષ મયો નથી. હવે આ સાધુઓએ પોતાના સ્થળ અને સમયને અનુસરીને પોતપોતાની પદ્ધતિ અનુસાર કંઈ કંઈ બાબતેમાં ધાર્મિક સુધારણા કરવા યત્ન કર્યો હતો તે તપાસી જોઇએ. તેઓની હીલચાલથી યુદ્ધો કે જૂલમો થયા નથી, લોહીની નદીઓ વહી નથી, કાષ્ટને ન્યાત કે ધર્મ બહાર મૂકવામાં આવ્યા નથી. જેમ અંતર્યામી પ્રજુની સત્તા આપણી અંદર રહી મુંગી રીતે પણ સ્થિરતાથી કામ કરે છે તેમ તેઓ મુજે મોઢે પોતાનું કાર્ય કર્યો જતા. તેઓએ આ પ્રમાણે ધાર્મિક સુધારાઓ કરવા યત્ન કર્યા હતા:—(૧) તેઓએ ધર્મક્રિયાઓ માટે જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તરીકે વપરાતી સંસ્કૃત ભાષાના સર્વોપરિપણા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો, અને પોતાની ચાલતી દેશી ભાષાઓનો સાહિત્યબંધાર પોતાનાં લખાણોથી ભરપૂર કર્યો હતો. પ્રાચીન ભાષા અને ચાલતી દેશી ભાષાઓ વચ્ચેનો આ ઝગડો જૂના

વખતનો છે. એકનાથ અને તુકારામે પ્રાચીન વિદ્યા તરફ લેક્ષિનું વલણુ થાય, અને હલકાસાં હલકા વર્ગના મનુષ્યના જાણવામાં તે આવી શકે, તેવા માર્ગ લેવાની હિમ્મત ધર્મથી પડિતો તેમના પર તૂટી પડ્યા હતા. પડિતોના કહેવાથી તે ખસેના અંધિ હુખાવી દીધાની વાતો સુપ્રસિદ્ધ છે. * તેવોજ વિવાદ વામન પંડિત અને રામદાસ^૧ તથા નામદેવ અને શાલ્ય રસાલ^૨ વચ્ચે થયો હતો. આ ઝગડામાં છેવટે સાધુઓ જીત્યા હતા. હિંદુસ્થાનમાં દરેક પ્રાન્તમાં દેશી ભાષાની જોટલા અંશમાં ઉન્નતિ થઈ છે

* કહેવાય છે કે આ અંધોને પાણીમાં નાખી દીધા છતાં જળદેવતાએ તેમને નાશ પામવા ન દીધાથી તે કારા રચા ને હૂંખ્યા નહિ, અને તેથી તે વધારે પ્રસિદ્ધ પામ્યા.

૧. વામન પંડિત મોટો સંસ્કૃત વિદ્વાન હતો, અને દેશની ભાષામાં લખવા બોલવાનું પોતે પંડિત હોવાથી પોતાને ઘટિત નથી એમ ધારતો. રામદાસના સંબંધમાં આવતાં તે પોતાની ભૂલ જોઈ શક્યો હતો.

૨. શાલ્ય રસાલ નામના એક બ્રાહ્મણે રામાયણનું ભાષા-તર કર્યું હતું. તેને પોતાની વિદ્વતાનો ખણો ગર્વ હતો. પરંતુ નામદેવ નામનો સાધુ, જે જાતે દરજી હતો, તેની પાસે તેણે પોતાનો અંથ રજી કરવો અને સુધરાવવો એવી તેની દેવી તરફથી તેને સૂચના થયાથી તે અંખવાણું પડ્યો હતો.

(Mr. Ranade's Rise of the Maratha Power, Ch. VIII pp. 160-61.)

૧૧૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

તેટલા અંશમાં આ ધર્મસુધારણાની વૃદ્ધિ થયેલી સમજવાની છે.

(૨) ધાર્મિકવૃત્તિની ઉત્પત્તિ માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓની અગત્ય ત્રિષે અતિથયોક્તિ કરવાના વલણ સામે બીજો વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. સધળી ધાર્મિક ક્રિયાઓ માત્ર ગુપ્તાર્થની સૂચક છે, અને

તેમનું સૂચક સ્વરૂપ જો અસરકારક રીતે સમજાવવામાં આવતું નથી તો તે ક્રિયાઓથી ધાર્મિક વૃત્તિ કુટિત થઈ જાય છે, અને હૃદયની પવિત્રતા અને ખરેખરા ક્ષતિભાવનાં માત્ર સાધન તરીકે તે ક્રિયાઓ યોગ્યએલી હોવા છતાં તે તેમને ગૌણ બનાવી દઈ

પોતાનું સાધન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ઉપર જણાવેલા સધળા સાધુપુરુષો આ બાબતમાં પોતાનાં આચરણથી સદૃષ્ટિની દિશાનું જ્ઞાન કરાવતા. આ બાબતમાં તેમને પહેલી બાબત જેટલી ફતેહ મળી નહોતી, તોપણ જો કોઈ માણસ આપણી સ્મૃતિઓ અને આપણા ધર્મનિશાસનો વાંચી તેમના સખત નિયમો સાથે આપણા હાલના રિવાજો અને ક્રિયાઓની સરખામણી કરે તો તે સાધુઓએ કરેલા કાર્યની મહત્તાનો તેને ખ્યાલ આવી શકે. (૩) દસ-

યોગનાં સખત સાધનો અને તેથી મળતી કહેવાતી સિદ્ધિઓ સામે આ સાધુઓએ પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. આ બાબતમાં તેમને પૂર્ણ ફતેહ મળી છે, કેમકે હિંદુસ્થાનના વતનીઓ યોગથી મળતી સિદ્ધિઓ, જે, જેકે પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થાય તોપણ કંઈ મહત્વનો ફાયદો આપતી નથી, તે મેળવવાના મુખાંતરેલા યત્નોથી કંટાળી ગયા છે. જ્ઞાનદેવ અને ચાંગદેવનો* તથા જ્ઞાનદેવનો પોતાનો નામદેવ સામેનો

* ચાંગદેવે યોગથી મેળવેલી જેટલીક સિદ્ધિઓ વડે વાહ

કબજો સુધારણાને લગતી આ બાબતનું ઉત્તમ દર્શાવ છે. (૪) ચોથી બાબત જાતિભેદ અદે તે સંબંધી નિયમો સખત રીતે પાળવાની વિરુદ્ધ હતી. ઉપર જણાવેલા સાધુઓમાં મહાર, હજમ, મોચી, ખાટકી, તેમજ સ્ત્રીઓ અને મુસલમાનો હતા, એજ ઉપરથી અન્યત્ર લાગ્યેજ જડે એવી વિશાળ દ્રષ્ટિ આ સાધુજનોની હતી એમ જણાઇ આવે છે. આ બાબતમાં એકનાથ, કબીર, રામદાસ અને તુકારામના યત્નો સર્વોત્તમ હતા. આ પ્રવૃત્તિમાં રથાથી ફતેહ મળી નથી તોપણ ધણે સુધારો થયો છે. (૫) દિસા, અપવિત્રતા, પશુઓના અને મનુષ્યોના અપ્રાતા ભોગો, કૂર દેવતાઓની ભક્તિ અને શક્તિમાર્ગની ક્રિયાઓ સામે સખત નાપસંદગી બતાવવામાં આવી હતી. આ દિશામાં યત્નો પૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થયા છે. (૬) નાનક અને કબીરના વધારે આગળ વધેલા પંથો, જેમાં મૂર્તિપૂજા સામે પણ વધી ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો, તે સિવાયના બીજા પંથોમાં એટલા અનેકશ્વરવાદ સામે તેટલાજ સખત રૂપમાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવી હતી. સધળા સા-

ઉપર સવારી કરીને આગખા તરીકે સાપને વાપર્યા હતા, ત્યારે જ્ઞાનદેવે બીંત પર સ્વારી કરી તેને ચલાવી હતી.

+ જ્ઞાનદેવ પોતાના યોગના બળ વડે કદમાં નાનો થઇ ગયો અને એક ઉંડા ફૂવાનું પાણી પી ગયો, ત્યારે નામદેવે પોતાની ભક્તિ વડે સધળો વખત તે ફૂવાનાં પાણી ઉભરાવી નાખ્યાં જેથી રસ્તે જનાર તૃષાતુર જનો પાણી પીને સંતુષ્ટ થતા.

(Mr. Ramade's Rise of the Maatha Power,

Ch. VIII P. 157.)

૬૨૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

ધુઓ એકજ ઇશ્વરને માનતા, અને અનેક દેવોની ભક્તિ સામે તેમણે ઉઠાવેલો ઝઘડો ધણી બહાદુરીભરેલો હતો. (૭) ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ-જનનો છે અને તે પોતાના હલકામાં હલકા પ્રાણી માટે માતૃપિતાના કરતાં પણ વધારે કાળજી રાખે છે એમ તેઓ ખુદ્દી રીતે જણાવતા. પોતાના ભક્તજનો સાથે વાતચિત કરતા, હરતા ફરતા, અને આશ્વાસન આપતા પ્રેમાળ પ્રભુની આવી ભાવના આપણે કિમતી ધાર્મિક ખજાનો છે, જેકે એ ભાવનાથી પ્રકટ થયેલી મનુષ્ય સાથેના પ્રભુના સંબંધની વાતો અતિશયોક્તિ ભરેલી હોવાથી ધણી વિકલ્પ લાગે છે. હિંદુસ્થાનમાં ચાલેલી પ્રોટેસ્ટન્ટ-ધાર્મિક સુધારણાની હીલચાલનાં આ મુખ્ય લક્ષણો છે, અને જે આપણે આપણા વડીલો તરફ પૃત્યભાવ રાખતા હોઈએ તો આપણે ભાગવત ધર્મની આ પદ્ધતિ ઉપરજ કામ લેવાનું છે. ”

રા. અગાશે જણાવે છે તેમ, ઉપરના ભાષણમાં જણાવેલા ‘ભાગવત’ ધર્મના સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ધાર્મિક ઉમળકાથી ન્યા. રાનડેનું મન એટલું બધું ભરપૂર હતું અને ધર્મના રહસ્યનો એવી તત્ત્વદષ્ટિથી તેઓ વિચાર કરતા, તથા સમગ્ર પ્રજાને એકજ ધર્મવાળી બનાવી દેવાના પ્રયત્નને લગતી મુશ્કેલીઓ એવી પૂર્ણ રીતે સમજતા કે તેઓ અન્ય જૂદા જૂદા ધર્મના મનુષ્યો તરફ જરા પણ નાપસંદગી દર્શાવવાને દોરવાજ નતા નહિ. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે ઉંચી કેળવણી પામેલા મનુષ્યોનેજ લાયક ગણાય એવો ગૂઢ અને વિશુદ્ધ ભક્તિ-માર્ગ હલકા પ્રકારની છુદ્ધિવાળા મનુષ્યની કલ્પનામાં ન આવી શકે. આથી કરીને તેઓ ધાર્મિક સુધારણા માટે અધીરાઈ રાખતા

નહિ. આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, 'જેમ અને તેમ ઝોઝો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય.' એવી પદ્ધતિથી કામ લેવાનું તેઓ ચહાતા; અને ઝોઝો સુધરેલા વિચારવાળાઓને પોતાના ધર્મમાં લાવવાના પ્રયત્નો કરી તેમનો દ્વેષ અને શત્રુતા ન વહેરતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની તરફ વર્તીને પ્રબલિતની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં તે- સાથે નોંડાઈ જવાનું વધારે પસંદ કરતા. વળી અન્ય સમળી કામેના અને ધર્મના મનુષ્યો તરફ પણ એકસરખા બંધુભાવથી વર્તી તેઓ સર્વની એકસરખી પ્રીતિ સંપાદન કરી સક્યા હતા. અને આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમના મૃત્યુ પ્રસંગે અનેક સ્થ- ગેથી પ્રદર્શિત થયેલા શોકાદ્ગારો પૈકી મુંબઈની રમૉલ કોઝ કો- ટના એક જજન મિ. મહમદહુસેન હુકામે પોતાની કોર્ટમાં ન્યા. રાનડેના મરણને માટે પોતાની શોકની લાગણી દર્શાવવા આપેલા ભાષણના ઉત્તરમાં મિ. અરદેશર બેજનજી વડીલ નામના એક પારસી વડીલે પોતાના ભાષણમાં જણાવેલો, 'તેઓ એક હિંદુ તરફ હિંદુ હતા, પારસી તરફ પારસી અને મુસલમાન તરફ મુસલમાન હતા,' એવો અભિપ્રાય શબ્દશઃ ખરો હતો.

વળી બાહ્ય દેખાવો કરતાં અંતરાત્મા તરફ વધારે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ તેઓ રાખતા. આ પ્રમાણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનાં મૂળ તરત્તે તેઓ ઉત્તમ રીતે જાણતા હોવાથી ખીજા મતો અને પરનાજિ- ક્ષઓમાં પણ જે સાફ જણાય તે તેઓ સ્વીકારતા. આવા ઉદાર અને વિશાળ દ્રષ્ટિના વિચારને લીધે તેમણે પંદરપુર અને અ- લાંડી જેવાં યાત્રાનાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી હતી; પોતે પ્રાર્થના સમાજના એક ચુસ્ત સભાસદ હોવાથી તે સમાજના કેટલાક આ- મેવાન સભાસદોએ સખત વિરુદ્ધતા દર્શાવ્યા છતાં તે કશાની

૧૨૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

દરકાર કર્યા વગર મુખ્યમાં આપેલા ઠાકુરદારના મુર્તિવાળા દેવ-
ળમાં જઈ તુકારામ, રામદાસ આદિ સંતપુરુષોના ચરિત્રો વિષે
વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા; અને સંસ્કૃત પાઠશાળા, વેદશાસ્ત્રોત્તરક
સભા, કોલ્હાપુરમાં ઉત્તરેશ્વરના દેવાલયમાં બધાવેલો મંડપ, અ-
લ્હામાં બધાવેલી ધર્મશાળા, અને પૂનામાં પાર્વતી હીલની ત-
ળટી પાસે પીવાના-મીઠા પાણી માટે કૂદેલી યોજના વગેરે ઉપ-
યોગી કામોમાં તેમણે સારી રીતે મદદ આપી હતી.

હાલમાં બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને એવા જૂદાં જૂદાં
નામોથી હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ચાલતી સેશ્વરવાદી
ધાર્મિક હીલચાલ તેવી કોઈ પાશ્ચાત્ય હીલચાલનું અનુકરણ નથી,
પરંતુ તે હિંદુ ધર્મના ઉત્તમ કહેવાતા ભાગ પરથી યોગ્ય રીતે
ઉદ્ભવેલી છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય શ્રીમાન રાનડેએ મુખ્ય
ની વિલ્સન કોલેજમાં તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ ને રોજ
‘સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન’ (Philosophy of Theism) એ
વિષય ઉપર આપેલા ભાષણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યો છે. કોલેજના
વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મેંકિન, જેઓ તે સમયે પ્રમુખપદે ગિ-
રાન્યા હતા તેમણે, રાનડેએ આપેલા રસિક ભાષણ માટે
તેમનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે,
“તેમાં એક બાબુએ જડવાદીઓ અને બીજી બાબુએ ચેતનમય
વિશ્વને માનનારા (Pantheists-જગદીશ્વરવાદીઓ) ના મતો
વિષે ઘણી કુશળતાથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, અને કેટલાક
ધાર્મિક વિષયો પર ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પૂર્ણ જ્ઞાન વડે
ચર્ચા કરવામાં આવી છે.” અંતમાં તેઓ બોલ્યા હતા કે “ભા-
ષણની અંદર તેમણે (રાનડેએ) જૂદા જૂદા પ્રકારની (ધાર્મિક)

વિચારસરણીઓ તરફ બતાવેલી નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિ, તેમની દરેક સરણીમાંથી અગત્યની બાબત સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા, અને તે સંબંધ કરતાં તેમાં આદિથી અંત સુધી પ્રવાહ રૂપે વહેતી હોવા પ્રકરની ભૂલિલાપાઓ અને ધારણાઓ, એ સંબંધ આપણે સંયમે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ”

આ ભાષણ ‘સેશ્વરવાદ’ વિષે શ્રીયુત રાનડેના વિચારોનું ઉત્તમ નિરૂપણ કરનાર હોવાથી તેની ટૂંક નોંધ અત્રે અથોઅ ગણાશે નહિ.

આ વ્યાખ્યાન ડૉ. ફ્રેઝરના ‘સેશ્વરવાદનું તત્ત્વજ્ઞાન’ એ વિષય પરના ગિર્ફોર્ડ ભાષણો પરથી ચોંજેલું જણાય છે. પરંતુ ડૉ. મૅકકિનના જણાવ્યા પ્રમાણે, આગણને ‘તેમાં ઓન. મિ. રાનડેના પૌતાના વિચારો ઘણાખરા જડી આવે તેમ છે.’ તે વિચારો શા હતા તે આપણે અવલોકી જઈએ.

ડૉ. ફ્રેઝરે તેમનાં ઉપર જણાવેલાં ભાવદાયક ભાષણોમાં આ ત્રણ પ્રશ્નો સંબંધી નિરૂપણ કરવા યોગ્ય યત્ન કર્યો છે:—‘ક્યાંથી, કહ તરફ, અને શા માટે?’—એટલે આપણે ક્યાંથી આવ્યા છીએ, ક્યાં જઈએ છીએ, અને આપણી આ યાત્રાનું શું પ્રયોજન છે? આ ત્રણ પ્રશ્નોએ તત્ત્વવિચારના અરણ્યોદયથી તે અર્વાચીન સમય સુધીના દરેક યુગના અને દરેક દેશના વિચારો તથા તત્ત્વજ્ઞાનમુખ્યોનું ધ્યાન ખેંચેલું છે એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વસ્તુના અસ્તિત્વ અથવા તેની સત્તાને લગતા આ મહત્ત્વના પ્રશ્નોના જે જૂદા જૂદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેના ત્રણ સ્વીકૃત પક્ષો (Postulates) પાડી શકાય:—(૧) અભિમાની અથવા અહં શબ્દવાચ્ય જીવ (Ego). (૨) અનર્હ

૧૨૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

(હું નહિ તે) અથવા **ઇદમ્** (આ) શબ્દવાચ્ય દશ્ય સમૂહ (Non-Ego), અને (૩) તત્ત્વવિદ્યાનાં સધળાં દર્શનોમાં અને વિચારસરણીઓમાં અધિષ્ઠાન અથવા આધાર રૂપે રહેલું અમર્યાદ તત્ત્વ (the Infinite). કેટલાક આ ત્રણ મૂળ તત્ત્વોનું સ્વ-તંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, કેટલાક એતું અને કેટલાક આ ત્રણમાંના માત્ર એકને માત્ર સ્વીકારે છે, પછી તે કાંતો અહંશબ્દવાચ્ય એ-તન હોય અથવા અનહં રૂપ જડ તત્ત્વ હોય અથવા અમર્યાદ તત્ત્વ અર્થાત્ પરમાત્મા હોય. વિજ્ઞાનવાદીઓ (Idealists), જડ-વાદીઓ (Materialists), અને ચેતનવાદીઓ (Spiritualists) અનુક્રમે વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાની, અનાત્મા અથવા પ્રકૃતિ (Matter), અને અમર્યાદ પરમાત્મતત્ત્વનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારે છે. જ્યારે આપણે એક તરફ વિજ્ઞાનાત્મા અથવા અભિમાનીના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર વિજ્ઞાનવાદીઓના, બીજી તરફ જડ વસ્તુના પ્રાધાન્યને સ્વીકારનાર અનાત્મ જડવાદીઓના, અને ત્રીજી તરફ આ હિમય આત્મ અને અનાત્મ વસ્તુનું પૃથક્ અસ્તિત્વ નહિ માનનાર અને કેવળ પરમાત્મ તત્ત્વના અસ્તિત્વ તથા સર્વા-કુશ્લપણને સ્વીકારનાર ચેતનવાદીઓના વિચાર અને તર્ક પ્રતિ લક્ષ કરીએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે તેમાંના દરેક પક્ષને પોતાના સિદ્ધાંતની તરફેણમાં કંઈ ને કંઈ દેખીતું ખડું અને અગત્યનું કહેવાતું હોય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ નાશ-વંત અસ્તિત્વવાળા છે એનો વિચાર કરતાં પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. તેથી કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે કે સધળી દશ્ય વસ્તુઓનું મૂળ પ્રકૃતિ છે, અને સજીવ કે નિજીવ સૃષ્ટિમાં જે જે વિવિધ દેખાવો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે.

તે તે પ્રકૃતિનાં પરમાણુઓનાં વખતોવખત થતાં રૂપાંતરો છે. પરંતુ આપણા મન પર તેથી થતી અસરો અથવા સંસ્કારો સિવાય આપણે પ્રકૃતિ વિષે વિશેષ શું જાણીએ છીએ ? અને આ સંસ્કારોનું દૃષ્ટા મન જ્યાં સુધી હયાત હોય છે ત્યાં સુધી તેઓ કાયમ રહે છે એ શું આપણે જાણતા નથી ? ત્યારે આવા સંસ્કારો, જે મન કે વિજ્ઞાનાત્માને તેઓ જણાય છે, તેનાથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ શી રીતે માની શકાય ? જે મન કે વિજ્ઞાનાત્માને ખાતલ કરીએ તો તે અસરોનું શું થાય છે ? શું તેઓ શૂન્ય રૂપ નથી થતી ? જ્યારે આવી રીતે પ્રકૃતિથી થતા સંસ્કારો સિવાય બીજું કંઈ તે વિષે આપણા જાણ્યાર્થ આવતું નથી અને તેના દૃષ્ટા પર થતા તે સંસ્કારો તે દૃષ્ટાના અદૃશ્ય થયા પછી નાશ પામે છે, ભૂતિ આપણે જેઓ નિર્જીવ સૃષ્ટિનાં અન્ય પ્રાણીઓ પર સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ અને કર્તવ્ય-બુદ્ધિ વડે વિશેષ સરસાઈ ધરાવીએ છીએ, તેમણે પ્રકૃતિનું ખરૂં અસ્તિત્વ માનવાનું શું કારણ છે ? આમ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્મા, જે, ભૌતિક દેહનો લય થયા પછી પણ કદી નાશ પામતો નથી, તેનું પ્રાધાન્ય અને ખરૂં અસ્તિત્વ સ્વીકારવું અયોગ્ય ગણાય નહિ. કારણવાદનો ખુલાસો કરવા અસમર્થ તથા અસ્તબ્યસ્ત થયેલાં પરણુઓમાંથી સૃષ્ટિની કમપુરઃસર રચના આકસ્મિક રીતે પ્રકટ થયાં જાય છે—એ પ્રકારનો અસંતોષકારક ખુલાસો આપનાર જડવાદની નિર્જાળતા આપણે જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા પોતાના સ્વરૂપ ઉપર વિશ્વના ખુલાસા સારૂ પાછા પડીએ છીએ. રાનડે કહે છે કે, “ જ્યારે આમ જણાય છે ત્યારે વસ્તુ સ્વરૂપ જાણવા માટે આપણું સ્વરૂપ

૧૨૬ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

એજ સાધન છે એમ વિચારને અંતે કહે છે. આ સાધન કેટલેક અંશે સાફ છે, પરંતુ હવે ઉપરાંત તેનો ઉપયોગ કરવાથી તે આત્મધાતક થાય છે. ” ‘ *Cogito ergo sum*, ’ (હું વિચાર કરી શકું છું, તેથી હું છું) એવા ક્રેય તત્ત્વવેત્તા ડેકાર્ટના મનનું અવલંબન કરીને મનુષ્ય એમ કહી શકે કે હું છું, પરંતુ બધારની દુનિયાનું અસ્તિત્વ અને તે સંબંધી પોતાના બદલાયા કરતા જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અથવા પ્રથમ તે વિશ્વનું ચિરસ્થાયીપણું એ ડેકાર્ટના નિયમથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ બાહ્ય સૃષ્ટિના ચિરસ્થાયીત્વ ઉપર શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના બધારણનો આધાર રહેલો છે. કેમકે જો બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને કાંઈ સંબંધ ન હોય પણ માત્ર વિચારકની બુદ્ધિ ઉપર તેનો આધાર હોય તો તે સિદ્ધાંતો શા ઉપયોગના ગણાય ? વ્યક્તિરૂપ વિજ્ઞાનાત્મા એજ વસ્તુના અસ્તિત્વના સંબંધમાં એવટનું અને એકલુંજ પ્રમાણ છે એવું માનનાર તત્ત્વવિદ્યાનું પરિણામ એ આવે કે એક આત્માનો બીજા આત્મા સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો ન હોવાની આપણા નીતિમય જીવનનું બધારણ શિથિલ થઈ પડી જાય. પરંતુ મનુષ્યનું મન આટલેથી કદી સંતોષ પામતું નથી, કેમકે એક વ્યક્તિ તરીકે તેનું મન, દુનિયા અને પોતાના જેવાં બીજાં ચૈતન્યવાળાં પ્રાણીઓ, જ્યારે તે પોતે નહોતો ત્યારે હયાત હતાં અને જ્યારે તે આ દુનિયા છોડી જશે ત્યારે પણ હયાત રહેશે, એ વિચાર કરવા દોરવાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિની રચનામાં પ્રકૃતિ અથવા વિજ્ઞાનાત્માનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારનારા સિદ્ધાંતથી અસંતુષ્ટ થઈથી મનુષ્યનું મન પરમાત્મા જે ખરું અસ્તિત્વ ધરાવે છે, મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ જેના માત્ર વિ-

તર્ત-આભાસ અથવા પ્રતીતિઓ છે, જે સૃષ્ટિના સપ્તમા વ્યતિ-કરો-દશ્ય પદ્ધતિના આધાર અથવા અધિષ્ઠાન રૂપ હોય તેમને નિયમમાં પ્રવર્તાવે છે, અને જેનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની લગભગ સપ્તમા શાખાઓએ એક અથવા બીજા રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે તેની તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવે છે.

મિ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા કેટલાક અજ્ઞેયવાદી તત્ત્વવેત્તાઓ અથવા વિચારકોને પણ વિશ્વનો ખુલાસો કરવામાં પરમાત્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે, કારણ કે તેના વિચાર પ્રમાણે પરિણામવાદને અનુસરતા અર્વાચીન શાસ્ત્રસિદ્ધાંતને પણ વિશ્વના ખુલાસા અર્થે કોઈ અજ્ઞેય ગૂઢ વસ્તુને સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે, જો કે તે ગૂઢ વસ્તુને વ્યક્તિનું રૂપ તે વિચારક આપતો નથી.

જે મત પરમાત્માને સમગ્ર સૃષ્ટિની મૂળ અને નિયામક શક્તિ તરીકે માન્ય રાખે છે તે બીજા મતો કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય, કેમકે જે પ્રકૃતિ અને શક્તિઓથી આપણે વિંટળાયલા છીએ તેની અનંતતા સંબંધે તેનાથી સંતોષકારક ખુલાસો મળી શકે છે, અને તેથી વસ્તુઓના મૂળ તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ઉત્કર્ષિતને લગતા વિકટ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી જે ધાર્મિક પરનાગિકાઓમાં પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને મનુષ્યથી ભિન્ન ગણી તેને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માત્ર વધારે શક્તિમાન અને ત્રિયક્ષણ પ્રાણી માનવામાં આવે છે તેમના કરતાં તે મતમાં પરમાત્માની વધારે ઉચ્ચ, પ્રૌઢ અને સત્ય ભાવના કલ્પવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક સત્તા પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ છે જ નહિ,

૧૨૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

અને મનુષ્ય (ચિત્) તથા સૃષ્ટિ (અચિત્) જે તેનાથી ખરી રીતે જૂદાં ન પડી શકે એવાં હોવાં છતાં આપણી સંકુચિત દષ્ટિને લીધે આપણને જૂદાં લાગે છે તે તેના વિવર્ત છે એમ માનનારી સંસ્થાને વ્યાપક ઇશ્વરવાદ—અદ્વૈતવાદ (Pantheism) કહી શકાય. પરંતુ આ મત યૂરોપીઅન વ્યાપક ઇશ્વરવાદીઓના—અદ્વૈતવાદીઓના મતથી કંઈક ભિન્નત્વ ધરાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિચારકોએ પોતાના વ્યાપક ઇશ્વરવાદનું એવી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, જેથી એનું અનુમાન જાય છે કે તેમના અભિપ્રાયમાં પરમાત્માની સત્તાનો સ્વીકાર થવાથી અન્ય પદાર્થની સત્તાનો અવકાશ જ નથી. પરંતુ હિંદુસ્થાનના વ્યાપક ઇશ્વરવાદીઓ—અદ્વૈતવાદીઓ—નો મત ઉપરનાથી કંઈક જૂદો પડે છે, કેમકે અર્થતઃ તે સેશ્વરવાદને ધણે ભાગે મળતો આવે છે. વળી પરમાત્માનું સર્વોપરિપક્ષું સ્વીકારનારા અદ્વૈત મતના મહાન્ આચાર્ય શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય પણ દશ્ય સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો સર્વોચ્ચ નિષેધ કરતા નથી. પરંતુ યાત્ર એટલું જ જણાવે છે કે તેનું અસ્તિત્વ માત્ર વ્યાવહારિક અથવા માયિક છે, અને પરમાત્માનું અસ્તિત્વ જેવું માનવામાં આવે છે તેવું, તે દશ્ય સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ પારમાર્થિક અથવા વાસ્તવિક નથી. શંકરાચાર્યના શાન્ત થયા પછી તેમના સિદ્ધાંતમાં શામાનુજે ધણો ફેરફાર કર્યો છે, અને તેના ફેરફારના પરિણામમાં હિંદુસ્થાનમાં ધણા વૈષ્ણવ પંથો નીકળ્યા છે, જેઓ ઊંચા પ્રકારના સેશ્વરવાદી છે.*

હિંદુસ્થાનના વ્યાપક ઇશ્વરવાદ અથવા અદ્વૈત મતમાં પશ્ચિ-

* શામાનુજ અને શંકર બન્ને અદ્વૈત મતના હિમાયતી છે,

મના અદ્વૈત મતના દોષો આવતા નથી. પશ્ચિમના અદ્વૈતવાદમાં મુખ્ય દોષ એ છે કે એકજ પરમાર્થ વસ્તુ અથવા તત્ત્વને સધળા ભૌતિક પદાર્થો અને વ્યક્તિ રૂપ વિજ્ઞાનાત્મા સાથે અભિન્ન ગણવાથી જે ગુણધર્મો ભૌતિક પદાર્થોના અને વિજ્ઞાનાત્માના હોય તેનો પ્રવેશ પરમાર્થ વસ્તુમાં થાય છે. આથી પ્રથમથી સ્વીકારાયેલી પારમાર્થિક સત્ય વસ્તુ એકજ વખતે અનંત અને સાન્ત (અંત

હિન)ને પરમાત્માની વાસ્તવ સત્તા સ્વીકૃત છે, પરંતુ જ્યારે શંકર જીવ અને જગત્રૂપ પદાર્થને વ્યાવહારિક અથવા માયિક સત્તાવાળાં માને છે, ત્યારે રામાનુજ તેમને પારમાર્થિક સત્તાવાળાં માને છે. રામાનુજ જીવ અને જગત્ને અથવા ચિત્ અને અચિત્ને પરમાત્મામાં અંતર્ગત માને છે—અર્થાત્ પરમાત્માથી પૃથક્ સ્થિતિ તેમની નથી, તોપણ તેમની પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વાસ્તવ સત્તા હોવાથી રામાનુજના અદ્વૈતને ‘વિશિષ્ટાદ્વૈત’ કહે છે. શંકરના અભિપ્રાયમાં સમ સત્તાવાળા ત્રણ પદાર્થો હોય શકે નહિ અને જો કે જીવ અને જગત્—ચિત્ અને અચિત્—વ્યવહારસિદ્ધિ કરવા સમર્થ છે તોપણ પરમાત્માની સમાન સત્તાવાળાં નથી. તેઓની સત્તા આપેક્ષિક અર્થાત્ ઉચ્ચ દૃષ્ટિર્મિદુના ઉચ્ચ પર્યંત ટકે એવી, પણ ઉચ્ચ પછી વિલય પામે તેવી છે. આ પ્રકારની વ્યાવહારિક સત્તા માનવાથી પરમાત્માના અદ્વિતીય સ્વરૂપને બાધ અથવા લેપ આવતો નથી, તેથી આ અદ્વૈત મતને ‘કેવલાદ્વૈત’ કહે છે. પશ્ચિમના વિચારકો આ શિખર ઉપર હજી ચઢ્યા નથી. રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈત પર્યંત એક તરફ સ્પષ્ટતા અને બીજી તરફ હૈમેલના મતો આવી અટક્યા છે.

૧૩૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

વાળી), વાસ્તવિક અને માયિક થઇ જાય છે. આપણે આપણી આમળ પાછળ જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પરમાર્થ વસ્તુના માત્ર માયિક વિવર્તો અથવા પ્રતીતિઓ (આભાસ) છે એવી મતલબના વિશ્વના ખુલાસાને મન સ્વીકારી શકતું નથી, કારણ કે તે ખુલાસાથી દેશ અને કાળના ક્રમનો અંત આવે છે, કાર્યકારણની જાવનાનો વિધ્વંસ થાય છે, અને પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાના, સદ્-અશુભ દુર્ગુણના અને સારા નરસાના ભેદ, જે આપણા અખંડ જ્ઞાનના વિષય છે, તેનો લોપ થાય છે. આવા છેક દૃઢ બહારના બ્યાપકઈશ્વરવાદથી મનુષ્યનું મન નિરાશ અને અશ્રદ્ધાવાળું થાય છે, અને જીવિત (Being) ના રહસ્ય સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થઇ શકે કે કેમ તે વિષે શંકાશીલ રહે છે. યુરોપના લોકોનું મન તર્કના આ છેવટના પગથીએ આવી પહોંચ્યું છે, અને તેને અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) કહેવામાં આવે છે. પણ કંઈ જાતની સાક્ષિતી વસ્તુના સ્વરૂપ અથવા જીવિતના રહસ્યના સંબંધમાં મળી શકે એમ છે એ જો આપણે જાણીએ તો આપણે આ અજ્ઞેયવાદના નૈરાશ્યમાં હુમલાનું કારણ નથી, તેમ વિચારની સ્તબ્ધતા અથવા જડતમાં આપણા મનને આવી પડતો સંભવ નથી. માનુષિક જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની કેટલીક એવી શાખાઓ છે, કે જે કેવળ તર્ક અથવા ન્યાયના પ્રયોગથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, અને જેમાં આપણે માત્ર આ-આપણા સારાસાર વિચારથી થતા નિશ્ચય ઉપર અને સંકલિત-પણા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પરંતુ એવી ખામતોનું ન્યાયસિદ્ધ પ્રમાણ આપી ન શકાય તેથી એમ માનવાનું નથી કે જ્ઞાનની અથવા શાસ્ત્રની આવી શાખાઓમાં કંઈ પણ નિશ્ચય-

પૂર્વક જાણી શકાય નહિ. જ્યારે આમ છે ત્યારે હર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી માહિતી મેળવવા શા માટે આપણે નિરાશ થવું જોઈએ ?

રાનડેએ પોતાના આ બાપણની અંદર જણાવ્યું હતું કે “પ્રકૃતિ” (Nature) ના અવિચ્છિન્નપણા વિષે અને તેમના નિયમોના એકસરખા રીતે થતા અમલ વિષે આપણને જે શ્રદ્ધા રહે છે, તેનાં કારણો માત્ર તકીથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. અખંડ વિકારને પામતા વિશ્વના ખરાપણા ઉપર રાખવામાં આવતી શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસના પરિણામ રૂપ સમગ્ર શાસ્ત્રોનો જન્મ તે વિશ્વાસવૃત્તિથીજ પ્રકટે છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના ખરાપણા પર શ્રદ્ધા રાખી વર્તવાનું ઉત્પન્ન થયેલું વલણ દીર્ઘ કાળનું પરિમાણ છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો તે આધાર છે એ વાત નક્કી છે. જે શ્રદ્ધાના આ પ્રકારના પાયાની અર્વાચીન શાસ્ત્ર (Science) અવગણના કરતું નથી તો તે શ્રદ્ધાના બીજ અથવા આધારનો પરમત્તમા સંબંધી તત્ત્વજ્ઞાનની ખાખતમાં પચી આપણે સ્વીકાર કરવો એ બ્યાજબી છે. આ પ્રમાણે આપણી પોતાની અને પ્રકૃતિની વચ્ચે એક જાતનો નિકટ સંબંધ છે, અને પ્રકૃતિના નિયમોના એકસરખાપણા વિષેની આપણી શ્રદ્ધા આપણુ અને પ્રકૃતિ એ બે વચ્ચે આ ઘાડો સંબંધ જોડનારી સાંકળ તરીકે કામ બજાવે છે. તે નિયમોનો અમલ એવી રીતે થાય છે કે તેથી તેમના પર આપણી શ્રદ્ધા બેસે છે. પરંતુ તે સાંકળ આપણને પ્રકૃતિ સાથે જોડે છે એટલુંજ નહિ પણ “ તે આપણને અને પ્રકૃતિને તે અનંત સત્તા સાથે જોડી દે છે કે, જે સત્તાનાં પ્રયોજનો, દરદર્શીપણું, કલ્યાણકરક બ્યવસ્થા, સુંદરતા અને અપાર શક્તિ એ સાંકળ દ્વારા આપણી શ્રદ્ધાચુક્ત અને જ્ઞાન-

૧૩૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]
મય દષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રધર્મનું
રહસ્ય શ્રદ્ધાસ્પી મશાલ વડે દેખાડી આપે છે. ” જો આ મશા-
લને હોલવી નાંખો તો સેશ્વરવાદ અને શાસ્ત્રને એકસરખી રીતે
નુકસાન થાય. કેમકે શાસ્ત્રને પણ એકસરખી રીતે નુકસાન થાય.
કેમકે શાસ્ત્રને પણ આખરે પ્રકૃતિના નિયમેના એકસરખાપણા
અને ચિરસ્થાયીપણા વિષેની આપણી શ્રદ્ધા પર આધાર રાખવો
પડે છે.

આ પ્રમાણે સત્તા (અસ્તિત્વ-Existence) નાં ત્રણ પ્ર-
સ્થાનબીજ-અથવા તત્ત્વો (એટલે સ્વીકૃત પક્ષો-Postulates-
મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને અમર્યાદ તત્ત્વ) એક બીજાથી વ્યક્ત અને
નિરાળાં બતાવ્યાં છે. પરંતુ તેઓ એક આખા યંત્રના વિભક્ત-
જૂદા પડેલા ભાગો નથી. ત્રીજા તત્ત્વને પહેલાં બે તત્ત્વો અધીન
અને અનુસરતાં રહેલાં છે. રાનડે કહે છે કે, આ બાબતને લગતી
શોધમાંજ સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું લક્ષ ગુંથાઈ રહેલું છે. સૃષ્ટિની
વ્યવસ્થામાં સ્ફુરતા અગાધ જ્ઞાન અને અપાર શક્તિ, સુંદરતા અને
કલ્યાણકારક યોજનાના દેખાવો સૌથી વધારે અજ્ઞાન તેમ સૌથી
વધારે નિપુણ મનુષ્યોને ડિંડિમ વગાડીને વિશ્વનિયંતાનો સદ્ભાવ
સૂચવે છે એટલુંજ નહિ, પણ સૌથી વધારે નાસ્તિક મનુષ્યને પણ
તે જાગૃત કરે છે. પોતે સુધારાની બાબતમાં પ્રાપ્ત કરેલી જૂદી
જૂદી સ્થિતિ અનુસાર જૂદી જૂદી જાતનાં મનુષ્યો સૃષ્ટિના આદિ
હેતુ-કર્તા વિષે મૂર્તિપૂજા, અને અનેકેશ્વરવાદના અનેક પંથોમાં
આલેખાર્તા જૂદાં જૂદાં ઇશ્વરના કદગાં અને વિચિત્ર કલ્પિત રૂ-
પોથી શરૂ કરીને સેશ્વરવાદી પરનાગિકાઓમાં ઇશ્વર વિષે ધાર-
વામાં આવતી સુધરેલી, હિચ્ચ, અને હિમદા ભાવના સુધીનાં અનેક

જુદાં જુદાં રૂપોની કલ્પનાઓ બાધિ છે. જીવવેદનાં કેટલાંક ઉપનિ-
ષદો ઇશ્વર સંબંધી આવી ઉચ્ચ ભાવનાવાળાં છેક પ્રાચીન માનુ-
ષિક લખાણો છે. સુધારાના અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના વધારા સાથે
આ ભાવનાઓ વધારે અને વધારે સુધરતી ગયેલી છે, અને હા-
લમાં છેવટે દરેક વસ્તુ અને ભાવ રૂપ પદાર્થ, પછી તે પ્રકૃતિ
હો કે ન હો, જડ હો કે ચેતન હો, તે પ્રત્યેકમાં અને જે રચના
અને મુદ્દો અથવા પરિણામી પ્રયોજન પ્રકૃતિમાં પરાવાયલું અનુ-
ભવાય છે, અને જેમાં વ્યવસ્થાપક ઇશ્વરની શુદ્ધિ, સ્વતંત્ર જ્ઞાન-
વાળું મન અને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ સ્પુરે છે તે રચના અને પ્ર-
યોજનમાં પરમાત્મા અંતર્યામી તરીકે રહેલો છે એમ મનાય છે.

“ પ્રકૃતિમાં અંતર્યામી રૂપે રહેલો પરમેશ્વર ” — એટલે
શું ? તેનો અર્થ એટલોજ કે જેમ તાર મારફત કાષ્ઠ મનુષ્યથી
મોકલવત્તા મંદેશા દેશ અને કાળનાં અંતરંગને વટાવી અન્ન
મનુષ્યના હાથમાં આવે છે અને તેનો તે અર્થ સમજી લે છે,
તેમ પ્રકૃતિની શક્તિઓ દ્વારા એક દિવ્ય જ્યોતિ અથવા તત્ત્વ
સ્રષ્ટિની રચના અને નિયમો, તેનાં સૈદ્ધાંત અને ઔદાર્ય, તેમાં
સમાયતી શક્તિ અને કહાપણુ—એ સર્વેને નિયમમાં પ્રવર્તાવી મનુ-
ષ્યને ધર્મનાં તેમ શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ
દિવ્ય જ્યોતિ તેજ અંતર્યામી પ્રભુ છે. પણ આ સિદ્ધાંતમાં પ્રકૃતિ
એકલીજ આ અંતર્યામી વડે દિવ્ય બને છે એમ નથી. મનુષ્ય
પણ પોતાની સ્વયંપ્રભ શુદ્ધિ અને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિઓ, જે
પશુવર્ગમાં જણાતિ નથી અને જેના અભાવે પશુવર્ગ ઉપર
કર્મની જોખમદારી મનુષ્યના જેવી રખાતી નથી, તે શુદ્ધિ અને
ઇચ્છાશક્તિ ધારણ કરનાર હોવાથી પોતાનામાં પણ તે અંતર્યામી

૬૩૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

પ્રભુની કૃપા જ્યોતિર્ભે દાવો કરી શકે એમ છે. મનુષ્યમાં રહેલાં પરશુવર્ષથી જુદાં ગણાવાનાં બેદરશંક ચિન્હો ઉપર, રાનડેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, “ સમજા કામદા અને રાજ્યસંત્રાનો, સમજા નીતિ અને રીતિનો, સામાજિક અને કૌટુંબિક સંસ્થાઓનો, સમજા સાહિત્યને લગતી અને શાસ્ત્રીય કૃષ્ણવૃક્ષીનો અને છેવટે ધર્મ અને ભક્તિનો આધાર રહેલો છે, અને તે બેદરશંક ચિહ્નોથીજ અર્થાત્ તેની સ્વતંત્ર જુદી અને ઇચ્છાશક્તિને લીધેજ મનુષ્યની જાતેમાં જાતે કીર્તિ છે અને તેવીજ જોખમદારી છે. આ પ્રમાણે સમજાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય સૌથી વધારે શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું ગણાય છે, અને તેની આવી ઉંચી સ્થિતિની સાથે તેવીજ વધારે ઉંચા પ્રકારની જોખમદારીઓ જોડાયેલી છે. તેનામાં રહેલો અંતર્દીપ, તેની આ જોખમદારીઓ તેની નજર આગળ અખંડ ખડી રાખે છે, તેનામાં રહેલા સર્વનિયમક પરમાત્માનો સદ્ભાવ પ્રકટ રાખે છે, તેના પોતાના અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માના અનુસંધાન અથવા યોગનું સાધન બને છે, અને જ્યારે જ્યારે પોતાનાં કર્તવ્યની સિદ્ધિ મનુષ્ય કરે છે, ત્યારે ત્યારે સર્વોત્તમ સુખ અને આનંદનું જ્ઞાન કરાવે છે, અને જ્યારે જ્યારે કર્તવ્યથી તે બ્રષ્ટ થાય છે, અથવા નિષિદ્ધ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપ દ્વારા શિક્ષા કરે છે. ” ઇચ્છાશક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય અથવા, રાનડેના શબ્દોમાં કહીએ તો, મનુષ્યમાં રહેલી સ્વયંજી ઇચ્છાશક્તિ, જ્યારે કર્તવ્યની જોખમદારી અને અંગત જવાબદારીના જ્ઞાનથી નિયંત્રિત થાય છે, ત્યારે તે મનુષ્યમાં અમાનુષી અથવા દૈવી બને છે. જ્યારે મનુષ્યનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ નીતિના અને વ્યક્તિમય જીવનના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારવામાં આવે

છે ત્યારે પ્રકૃતિથી સ્વયંવાતા જ્ઞાનનાં રહસ્યો કરતાં વધારે હિંમત પ્રકાશનાં રહસ્યો તે સંબંધથી પ્રકટ થાય છે. આ સંબંધ વડે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની સંકલ્પ બેડાય છે, જેથી આપણી દૃષ્ટિથી હંકાયેલા વિશ્વના ગૂઢ નિયમોની કંઈ નહિ તે અસ્પષ્ટ ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી અને મરણશીલ મનુષ્યને અમરતાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા અને માનુષી સદ્ગુણોની જેનામાં હિંમતમાં ઉચ્ચ કળા પ્રકટ થયેલી છે તેવા તથા માનુષી દુર્ગુણોનો જેનામાં સ્પર્શ નથી એવા એક પુરૂષ રૂપે પરમેશ્વરની ભાવના જે બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રચલિત છે તે દોષવાળી છે, કારણ કે પરમાત્માને તેના વ્યાપક પદમાંથી એક શુદ્ધ પુરૂષ તરીકે નીચે ઉતારવામાં આવે છે, જો કે તે શુદ્ધપદ પૌરાણિક દેવોના પદ કરતાં ઉચ્ચ મનાય છે. એક શુદ્ધ અથવા પૂર્ણ પુરૂષ રૂપે પરમેશ્વરને માનવાથી વિશ્વની વ્યવસ્થામાંથી તેને ખાતલ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી આ ભાવના ન્યૂનાધિક રીતે મૂર્તિપૂજનનું રૂપાન્તર છે, જેની સામે અધર્મ ધર્મની શ્રદ્ધાએ અન્ય ધર્મ કરતાં વધારે અનુભવન વાંધા ઉઠાવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપનિષદવાક્યમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે કે, “જે એમ ધારે છે કે હું પરમેશ્વરને જાણું છું તે જાણતો નથી, અને જે એમ જાણે છે કે હું પરમેશ્વરને જાણતો નથી તે પરમેશ્વરને જાણે છે. પરમેશ્વરના પદથી મન અને વાણી નિરાશ થઈ પાછાં પડે છે. કેવળ શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને વીર્ય વડેજ તેઓ પાસે જવાય છે.”*

૧૭૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [અકરણ ૫ મું.]

રાનડેનો અભિપ્રાય છે કે આ શિક્ષણ પ્રકૃતિસિદ્ધ સેશ્વર-
વાદનું છે. આ પ્રકૃતિસિદ્ધ સેશ્વરવાદની પરિપુષ્ટિ પરમેશ્વરના ઐ-
તિહાસિક પ્રાદુર્ભાવથી થાય છે. આ પ્રાદુર્ભાવ ઉપર સધળા ઐ-
તિહાસિક ધર્મો અને ધાર્મિક હીલચાલોનું ખંધારણ છે, અને આ
પ્રાદુર્ભાવ સર્વ દેશ અને કાળમાં મહાત્મા અને સંત પુરુષોના
જીવનચરિત્ર, શિક્ષણ અને બોધ દ્વારા મનુષ્ય પ્રાણીને જણાય છે.
આ પ્રાદુર્ભાવ પ્રત્યેક દેશકાળને અનુકૂળ ખંધાયેલા હોવાથી આ-
કારમાં ભેદવાળા હોય છે, પણ તે પ્રત્યેક પ્રાદુર્ભાવનો ઉદ્દેશ એ-
કજ હોય છે—એટલે કે ઇશ્વર સંબંધી આપણે ગણિલી ખાવનાને
વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ કરવા તરફ તથા આપણું નૈતિક અને આ-
ધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવા તરફ એ પ્રાદુર્ભાવનું પલણ હોય છે. આ
પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં મહાત્મા અને સંત પુરુષો દ્વારા પ્રકટ થ-
યેલા પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ જે અઘાપિ ચાલુજ છે તેના વડે ધર્મની
શુદ્ધિ થતી ચાલે છે, અને આકાશાદિ ભૌતિક પદાર્થોન મનુષ્યરૂપ

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्त्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्॥ केनोपनिषद्

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ॥ कठोपनिषद्

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥

तैत्તિરીયોપનિષદ્ ।

આપી તેનું પૂજન કરવાની પદ્ધતિને જદલે, પ્રાચીન પૌરાણિક અ-
થવા કાલ્પનિક દેવોમાં જે નૈતિક લાગ્યતા ન રહી તેવી લાગ્યતા-
યુક્ત પરમેશ્વરની વ્યાપક સત્તા, જે ઉપરના સર્વ ભૌતિક પદ્ધ-
તિને નિયમમાં પ્રવર્તાવે છે, તેનું પૂજન સ્થપાતું ચાલે છે. ધર્મની
શુદ્ધિ કયી પછી ઉપનિષદનું ખીણું કાર્ય મનુષ્યના આત્માની શ-
ક્તિનો વિચાર કરવાનું હતું. આ શોધના પરિણામમાં ઉપનિષદના
પ્રણેતાઓ-કર્તાઓના મનમાં જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો અ-
ભેદ ઉદય પામ્યો. પણ પાછળથી પ્રકટ થયેલા શુદ્ધના, અનુયા-
યીઓ આ ગુંચવાડાનાળા સૂક્ષ્મ અને ગહન વિષયોમાં પોતાના
મનને મોકલવાને જદલે, જગતમાંજ ઉપયોગમાં લાવી શકાય તેવા
જ્ઞાનની શોધમાં મગ્યા. તેઓએ મનુષ્યની નીતિની સુધારણાને લ-
ક્ષમાં લીધી, નિરપયોગી અને કૂર પશુયજ્ઞો પ્રતિ વાંધા ઉઠાવ્યો,
અને મનુષ્યમાં રહેલા પશુલાવનો ઉચ્છેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એ-
ટલે કે મનુષ્યમાં રહેલા વિકારોનો જય કરવામાંજ તેમણે ઉંચામાં
ઉંચું અર્થન અથવા પૂજન ગણ્યું; અને એ વિજયનેજ યજ્ઞદિને
જદલે મોક્ષનું સાધન માન્યું. ત્યાર પછી ધણો સમય વીત્યા બાદ
ઈસ્લામનો રુસ્લમાની ધર્મ હિંદુસ્થાનમાં વિજેતાની તરવારના
રૂપમાં પ્રકટ થયો; તોપણ લાગવત ધર્મ પ્રતિ એ ધર્મને કંઈક
આપવાનું હતું. કારણ કે તે ઇસ્લામ ધર્મ શિષ્યો કે વિચારમાં
જ એકેશ્વરવાદને માનવાનો છે એમ નથી, પણ વ્યાવહારિક આ-
ચારમાં પણ તેનુંજ પાલન કરવાનું છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ આ ઉપદેશ
ઉપરાંત વધારામાં ખ્રિસ્તિ સદ્ગુણોનો ખોધ આપે છે. વ્યવસ્થા
કરવાની શક્તિ, મૌન ધારણ કરી ખોટા પ્રતિ ઉપેક્ષા કરવાને જ-
દલે ખોટા ધર્મ પ્રતિ ખુદી તિરસ્કાર પ્રકટ કરવો, આ પુરૂષની

૧૩૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫

મહત્તાનું યથાર્થ જ્ઞાન, ક્રિયાઓમાં યોગ્યથેલું ઔદાર્ય, અને ભાતુ-
ભાવ—એ વગેરે ખ્રિસ્તિ સદગુણો અત્રે ગણ્યા છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ
અને જ્ઞાનવત ધર્મનું સરખાપણું રાનડેએ ભાષણમાં દર્શાવ્યું છે.
ખન્ને ધર્મમાં, જેમાં આપણે જીવીએ છીએ, હરીએ ફરીએ છીએ,
અને જેમાં આપણું આત્મખીજ રહેલું છે એવા એક ચેતનના
સમુદ્ર રૂપ પરમેશ્વરને માનવાનો ભાવ સરખો છે. તથા ખન્નેમાં,
ત્રિમૂર્તિ, અવતાર અને પારકાના દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે અગિદ્વાન
આપવાના ભાવ પણ સમાન છે. પરમેશ્વરના સચ્ચિદાનંદ ના-
મના પ્રત્યેક અવયવથી પરમાત્માનું પૂર્ણ અસ્તિત્વ, ચેતનમયતા,
અને આનંદધનપણું સ્પષ્ટ થાય છે. આ નામ સાથે રાનડે ખ્રિસ્તિ
ધર્મની ત્રિમૂર્તિની સરખામણી કરે છે. આપણા ધર્મનો સત્ અંશ
ખ્રિસ્તિ સર્મના પિતાના પૂર્ણ અસ્તિત્વના સમાન છે, ચિત્ત અંશ
ખ્રિસ્તિ ધર્મના Logos or the Word Eternal પુત્ર અ-
થવા નિત્યશબ્દબ્રહ્મને મળતો છે, અને આનંદ રૂપ અંશ
ખ્રિસ્તિ ધર્મના પવિત્રાત્મા (Holy Comforter) તુલ્ય
છે. પણ આ પ્રમાણે જો કે હિંદુસ્થાનનો સેશ્વરવાદ અન્ય
સેશ્વરવાદની પેઠે સ્વભાવથીજ સારગ્રાહી છે—એટલે કે તે ગમે તે
દિશામાંથી પ્રકાશનાં કિરણો આવતાં હોય તો તે સ્વીકારે છે,
તોપણ તેણે પોતાનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો ખોયાં નથી. દર્શાત
તરીકે—આ ધર્મની સનાતનતા છે, અર્થાત્ કોઈ પેગંબર અથવા
મહાત્માના સંબંધથી તેનો ઐતિહાસિક આધાર થયો નથી,
તોપણ ગમે તે ધર્મના સંત અથવા પેગંબરના બોધને તે સં-
માન આપે છે. ખીજું લક્ષણ જોઈએ તો એ છે કે પરમાત્મા
સાથે જીવાત્માનો સાક્ષાત્ સંબંધ આ ધર્મ સ્વીકારે છે. ત્રીજું

બેદક લક્ષણ એ છે કે મનુષ્યને કેળવણી પામવા સાર તે આ જગતમાં એકજ તક આપતો નથી, પણ તે અનંત જન્મનો સ્વીકાર કરી કેળવણીની અનંત તક માને છે. ચોથું, આ ધર્મ મનુષ્યોની કેવળ મનુષ્યપ્રાણી પ્રતિજ્ઞા આત્મભોજ અને પ્રેમ પ્રકટ કરવાની ફરજ સ્વીકારે છે એમ નથી, પણ સઘળાં સચેતન પ્રાણીઓ જન્મનામાં દુઃખની લાગણી છે તેમના પ્રતિ એ સદ્ગુણો દર્શાવવાનો ઉપદેશ કરે છે. રાનડેએ સૂચવેલાં હિંદુસ્થાનના સેશ્વરવાદના પોતાના ખાસ લક્ષણોને હૃદયમાં રાખી અદ્રામના રેવરડ ડોક્ટર મિલરે પોતાના ઉત્તમ વક્તૃત્વવાળા ભાષણમાં શ્રોતાઓને એવી સ્પષ્ટ શિખામણ આપી હતી કે હિંદુસ્થાનમાં પાદરીઓનો પ્રવેશ થતા પહેલાં પરમેશ્વરની મત્તા ધણી કાળથી કાર્ય કરતી આવી છે, અને હિંદુ ધર્મમાં જોકે ધણાં દોષો રહ્યા છે તોપણ તેમાં દૈવી સન્યતાના અંશો પણ રહેલા છે એ વાત સ્મરણ બહાર રાખવાની નથી. આથી ખ્રિસ્તિ પાદરીઓના શિક્ષણથી હિંદુસ્થાન પોતાનો ધર્મ ત્યજી દેશે એવી આશા રાખવી બ્યર્થ છે. તોપણ એટલું તો સંભવિત છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મોપદેશકોની સંરચાઓમાં રહેલી દૈવી ગુણધર્મને હિંદુ ધર્મ પોતાનામાં બેળા દે.

ઉપરના લેખથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે ન્યા. રાનડે એક વિશુદ્ધ અને તત્ત્વવિચારથી ભરેલા સેશ્વરવાદના માનનારા અતે હિમાયતી હતા. એ પ્રકારનો સેશ્વરવાદ કેળવાયલા થોડા મનુષ્યના વર્ગનેજ અનુકૂળ પડે એવો હોય અજ્ઞાન પ્રજાવર્ગને તે અનુકૂળ પડે તેમ નથી, કેમકે તેવા મનુષ્યો નિરાકાર અને માત્ર વિચાર દૃષ્ટિથી જણાય એવા પરમેશ્વરને સમજી શકે નહિ, તથા આકાર અને

૨૪૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

રૂપ વિનાના પરમેશ્વરને પૂજના વિષય તરીકે તેઓ મનમાં ધારણ કરી શકે નહિ. આથી આ પ્રકારના ધર્મનો પ્રસાર અવશ્ય મંદ મતિથીજ થશે. જેમ જેમ પ્રજામાં કેળવણી અને સુધારાની વૃદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ આ વિશુદ્ધ સેશ્વરવાદનો પણ વધારો થશે, અને કેળવણી તથા સુધારાનો પ્રસાર હિંદુસ્થાનમાં ધણા મંદ વેગથી ચાલે છે તેથી આ સેશ્વરવાદનો બહારની પ્રવૃત્તિ બા-
જ્યેજ લોકનું લક્ષ્ય એથી તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હિંદુસ્થાનના આ ભાગ તરફ તો આ સેશ્વરવાદના અનુયાયીઓ પ્રાચીન ધર્મ-સંસ્થાના અગત્યન અનુયાયીઓના પ્રમાણમાં નહિ જેવા છે આ સેશ્વરવાદની વૃદ્ધિમાં બ્રિજ્ઞુ વિષ્ણુ નાંખનાર કારણ એ છે કે તે અત્યંત કેળવણેલા મનુષ્યોનેજ અનુકૂળ પડે છે, પણ આવા કેળવણેલા મનુષ્યો સધળા તેને સ્વીકાર કરતા નથી. કારણકે પર-માર્થ સદ્વસ્તુના સંબંધમાં અપાયેલા ભાવ રૂપ ખુલામણી ધણા કેળવણેલા સંતોષ પામતા નથી, અને યૂગપના વિચારકોના અજ્ઞે-યવાદને, ચર્ચતા અંથોથી દોરાઈ જઈ કાંતો અજ્ઞેયવાદને, અથવા અનૈકાન્તવાદ અથવા અન્ય શબ્દોમાં રહીએ તો સર્વાસ્તિત્વના અવિશ્વાસને ચિન્મય પરમેશ્વરને બદલે સ્વીકારે છે. આ હિંદુસ્થા-નનો અવિષ્ણનો ધર્મ આવો સુધરેલો અને સાદો સેશ્વરવાદ થશે અથવા કંઈ નહિં તો પચરંગી હિંદુસ્થાનની પ્રજાનો મોટા ભાગ તે ધર્મ સ્વીકારશે એવું નિર્ણયિત રીતે માની શકાય એમ નથી. પણ આલોસમાજના અંગાણામાં પ્રકટ થયેલા જૂદાં જૂદાં રૂપો, પંજ-બની આર્યસમાજ, અને મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજ આદિ હીલ-ચાલો સૂચવે છે કે સેશ્વરવાદનો વેગ હિંદુસ્થાનની ધર્મસુધાર-ણામાં અવિષ્ણમાં અગત્યનો ભાગ લેશે.

મુખર્ષના 'શુજરાતી' પત્રે પોતાના તા. ૨૦-૧-૧૯૦૧ ના અંકમાં ન્યા. રાનડેના ધાર્મિક વિચારો સંબંધે આ પ્રનાણે જ-
ણાવ્યું હતું;—

“આપ સનાતન-ઋષિપ્રણીત ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન એમને પ્રારંભમાં ન હોવાથી, આદ્યજ્ઞાના નિયમે—જે આ દેશના વતની-ઓને લાગુ પડે તેવા હોય તેનો ઉપદેશ કરતા હતા. પણ પા-છળથી આ વિચાર બદલાયલો જણાયો છે. એમણે ઉપનિષદના ગ્રંથોનું, શાંકરભાષ્યનું તથા પુરાણોનું સારી સૂક્ષ્મતાથી અધ્ય-યન કર્યું, ને તે પરથી એમની આસ્થા ઉપનિષદ ધર્મ ઉપર બહુ સારી રીતે ઠરેલી હતી ને તેનું જળ એમનામાં એટલે લગણું વધી ગયું હતું કે, કેટલાક પ્રશ્નો આ ગ્રંથોમાંથી એવા ઉદાહ-રતા હતા કે તે પરથી ઘણા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પણ વિચારમાં પડી જતા હતા ને તેના ગુચ્ચવાડામાં રહેવાથી, અને તે પછી મિ. રા-નડે જે નિર્ણય પર આવ્યા હોય તે જાણુતા વાર મોઢ પામી જતા હતા. ઘણા સંશયોના ખુલાસા માટે એ સારા સારા શાસ્ત્રીઓને પોતાને ત્યાં તેડાવતા અને પછી તેઓનો સારો મત્કાર કરતા હતા. * * *.”

ન્યા. રાનડેના ધાર્મિક વિચારો વિષે આટલું વિવેચન આ-પ્યા બાદ તેઓ ઇશ્વર પર કેવી અપૂર્વ શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને તેનો ભક્તિભાવ કેવો મહાન હતો તે જાણવા નીચેના પ્રસંગોનું વર્ણન ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે. ઝ્ઞાન. મિ. ગોખલેએ, તેમની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે મુખર્ષની 'હિંદુ યુનિયન કલબ' સમક્ષ આ-પેલા બાબતોમાં, આ સંબંધમાં તેમની સાથે પોતાને મળેલા એક પ્રસંગનું આબેહુજ વર્ણન આપ્યું હતું. તેઓએ જણાવ્યું હતું

૧૪૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

કે:—“મ. સ. ૧૮૬૭ માં ઉમરાવતીમાં મળેલી કૉન્ગ્રેસનું કામકાજ પૂરું થયા પાછ, ન્યારે અમે આ આજુ તરફ આવતા હતા ત્યારે એક રાત્રિએ અમારા ગાડીના ડામામાં માત્ર તેઓ અને હું બે જણ હતા સવારમાં ૪ વાગ્યાના શુભરે કંઈ માયન જેટું સાંભળી હું એકાએક જાગી ઉઠ્યો, અને આંખો ઉઘાડી જોતાં મિ. રાનડે ટટાર ખેડેલા અને તુકરામના બે અભંગ ફરી ફરીને ગાતા અને એક તાર ચઢને પોતાના બંને હાથે તાળી વગાડતા માલમ પડ્યા. સ્વર કાંઈ મધુર નહોતો, મરંતુ જે ભાવપૂર્વક તેઓ ગાતા હતા તે એટલો જાણે હોયે હતો કે મને તેથી ઉપરાઉપરી રોમાંચ થયો, અને ટટાર ખેડીને તે લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યા વગર મારાથી રહેવાનું નહિ. તે અભંગ નીચે પ્રમાણે હતા:—

જે કાં રંજછે ગાંજછે । ત્યાંસી છણે જો આપુછે ।

તોચિ સાધુ ઓઢલાવા । દેવ તેયેંચિ જાણાવા ॥

કરિં મસ્તક ટેંગળા । લાગેં સંતાંચ્યા ચરળા ।

જરિ વ્હાવા તુજ દેવ । તરિ હા સુલભ હપાવ ॥

અર્થ:—“ જે કાંઈ થાકેલા અને દુઃખિત મનુષ્યને પોતાનો જાણે— સહાય કરે—તેજ ખરો સાધુ છે, અને તેની પાસેજ પ્રજા છે, એમ જાણવું.” અને “ તમે નમ્ર થાઓ અને સંતોની કૃપા મેળવવા યત્ન કરો. જ તમે પ્રજાને મળતા ચલાતા હો, તો આ એક સુલભ માર્ગ છે.”

આ સ્તોક લક્ષપૂર્વક સાંભળતો હું ખેડો હતો, તેથી મિ. રાનડે આ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને કેવો સખત પ્રયત્ન કરતા અને તેથી તેમના મન પર હસેલી જીવનપ્રવૃત્તિની પદ્ધતિ કેવી સરળ

અને ઉત્કૃષ્ટ હતી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મને થયા વગર રહ્યું નહિ. આરી જીંદગીમાં મને તે અમૂલ્ય અસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. ખરેખર તે દેઆવ મારા સ્મરણમાંથી કદી પણ ખસશે નહિ.”

૨૨. અગાશે તરફથી વંચાયલા નિમંધમાં તેઓ જણાવે છે કે:—“ ધણા અગાવ મનુષ્યો કેળવાયલાઓને અને ખાસ કરીને સુધારકોને ઢઢહડતા નાસ્તિકવાદીઓ કહેવાને સદજ દોરવાખ જાય છે. મૂર્તિપૂજા પર અપદ્ધા અથવા સ્થાપિત રૂઢિઓથી જરા પણ વિરુદ્ધ વર્તેન તેમને અધર્મ જણાય છે. મિ. રાનડે મૂર્તિપૂજક નહોતા તેમજ તેઓ યાત્રિતા ધારાઓ ખરાખર પાળતા નહિ. આથી કરીને જે લોકો તેમનાથી પુરતી રીતે માહિતગાર નહોતા તેઓ તેમને ખરેખરા નાસ્તિક ધારે એ સ્વાભાવિક હતું. જોકે તેઓ ધણે દરજ્જે સ્થાપિત નિયમો પ્રમાણે ધર્મ પાળતા નહોતા તો પણ તેઓ ઉત્તમ રીતે ભાવિક હતા. ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં મર્દુમ મિ. જે. એસ્ ગાડગિલે એક ભાષણ આપ્યું હતું, તે પ્રસંગે ખરેખર પરની તેમની ઉંડી અને દૃઢ શ્રદ્ધાની મને પહેલી વખત આગિતી મળી હતી. ‘ખરના અસ્તિત્વ સંગ્રામી કંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક પુરાવો નથી’ એ વિષય પર ભાષણકર્તાએ પોતાનું બ્યાખ્યાન આપવાનું કરાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મિ. રાનડે પ્રમુખ હતા. તેમણે કેવા સખત શબ્દોમાં ભાષણકર્તાના વિચારોને વખોડી કાઢ્યા હતા તેનું મને હજી પણ ધણું સાદું સ્મરણ છે. પોતાની તરફનો પ્રત્યુત્તર આપતાં અને તે દ્વારા મિ. ગાડગિલના મુદ્દાઓના રેદીઆ આપતાં સખળો વખત તેઓ જીસ્સાથી ધુજતા હતા. ઝોન. મિ. ગ્રામ્પલેએ ગયે વર્ષે આપેલા ભાષણમાં મિ. રાનડે રેલ્વે ગાડીમાં એક સવારે તુકારામના સપ્રસિદ્ધ અભંગ ગાતા

૧૪૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

હતા તેની વાત આપણુરે કહી હતી. મેં ધણું કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં તેમને તેથી પણ વધારે સક્રિયતા આવેશમાં આવેલા જોયા હતા.

જ્યેષ્ઠ વર્ષમાં એક સાંજે વરસાદ પડતો હતો તે વખતે મિ. રાનડે અને હું નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીમાં વર્તમાનપત્રો વાંચતા હતા. લગભગ અંધારૂં થવા આવ્યું તે વખતે મેં તેમને ધીમે રહીને યાદ દેવડાવ્યું કે હમેશ મુજબ આપણે ફરવા જવાનો સમય થયો છે. તે વખતે અત્તી સિવાય કંઈ પણ વંચાય તેમ નહોતું. તેઓ વર્તમાનપત્રને પોતાના હાથમાં માત્ર ઝાલી રહ્યા હતા, અને બેભાન જેવા ઉભા રહેલા દેખાતા હતા. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઈ હતી.

આવા સાધારણ આવેશનું કારણ મારાથી કળી શકાયું નહિ. તે વખતે તુકારામની પાલખીનો વરધોડો પંઢરપુર તરફ જતાં બુધવારવાડાના મહેલ આગળથી પસાર થતો હતો. હમેશ પ્રમાણે તે વખતે ત્યાં આગળ હજારો વિઠાયાના ભક્તો નાચતા અને ગાતા હતા. સેંકડો મશાલો સળગતી હતી. તે પ્રસંગે નિયમિત ભાવિક ભક્તોની અગાધ શ્રદ્ધા જોઇને તેમને ઊંડી અસર થયેલી જણાતી હતી. તેમણે પોતાના આંસુ લોહી નાખ્યાં, અને તે વરધોડા તરફ આંખો કરીને મને કહ્યું, “ ગણપતરાવ, તમે જેતા નથી કે આ દેખાવ જેવા જેવો છે ? તેની હયાતિમાં તુકારામ કેવો પ્રતાપી અને પુણ્યાત્મા હશે, જેથી તેના મરણ પછી ૩૦૦ વર્ષ સેંકડો અને હજારો લોકો તેના નામનું અને સ્તુતિનું ગાન કરે છે ! ઇશ્વરી કૃપા વગર તેના વચનોની આવી અસર શી રીતે થઈ શકી હશે ? તમે અને હું અને આપણા જેવા અન્ય મનુષ્યો લાપણો તથા લખાણોથી બોધ કર્યા જઇએ છીએ અને ઉપદેશ

આખ્યાં જન્મને છીએ, પરંતુ કોઈ આપણાં વચનની દરકાર કરતું નથી. પણ તુકારામના શબ્દો વચનદાર છે, અને આટલા સૈમ પછી પણ લોકોના હૃદય પર સત્તા ચલાવી શકે છે.” આવી ભક્તિયુક્ત લાગણીનો ઉભરો નીકળ્યા પછી હું એક જ્ઞાતના ખ્યાનમાં પડી ગયો. તેમણે પણ વિચાર કરવાનું જારી રાખ્યું, અને અમે જાણે એક ચંત્રવત્ લકડીપૂલના રસ્તે ચાલ્યા ગયા. ”

આ સંવળા ઉપરથી જણાશે કે ન્યા. રાનડે તુકારામ, રા-મદાસ આદિ દક્ષિણના મહાન સંત પુરૂષોના સિદ્ધાંતોના ચુસ્ત અનુયાયી અને અભ્યાસી હતા એટલુંજ નહિ, પણ ઉપરના જોવાં અનેક પ્રસંગે સુનાં, ઉકેતાં, દરતાં દરતાં તેમના અત્યંત બોધક અભાંગો અને સંકેતોનું સ્મરણ, મનન કરતા તેમના અર્થરહસ્યના ચિંતનમાં મગ્ન થઈ પોતાની જાતનું પણ જ્ઞાન જૂડી ગયેલા જોવામાં આવતા. ધાર્મિક ભાષણોમાં પણ વારંવાર તેઓ તે અભાંગોનો ઉપયોગ કરતા, અને તેમાંના કેટલાક ઉત્તમ અભાંગો ઉપર તો તેમણે ધણું રસિક અને અસરકારક વ્યાખ્યાનો આપેલા છે.

શ્રીમાન રાનડેના સંખ્યાગ્રંથ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો તે દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છનાર દરેક મનુષ્યને ખાસ વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ થતી નથી. એ વ્યાખ્યાનો વાંચતાં આશ્ચર્ય સાથે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તે, આગળ કહ્યું છે તેમ, અતિશય બોધદાયક અને રસિક હોઈ, આર્ય ધર્મના ઉપનિષદાદિ અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો, દક્ષિણના સંત પુરૂષોના ભજનગ્રંથો, તથા સુષરેણી દુનિયાના અન્ય કેટલાક ધર્મોનાં પવિત્ર પુસ્તકોના સતત વાંચન અને સંશોધનના સાર રૂપે અતિ મહત્વના વિશુદ્ધ વિચારો પોતાના વિશાળ મગજમાં સંગ્રહી

૪૪૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]
રાખનાર એક નૈસર્ગિક શુદ્ધિવૈભવવાળા અને પૂર્ણ બકિતપુક્ત
અંતઃકરણવાળા મહાન પુરૂષની જ્ઞાનવિભૂતિઓ છે.* આમાંના કેટ-
લાંક આ પુસ્તકમાં આપવા યોગ્ય છે ખરા, પરંતુ પુસ્તકનું અને
ખાસ કરીને આ પ્રકરણનું કદ વધી જવાથી તે દાખલ કરવાનું
બની શકે તેમ નથી. આમ છતાં અત્રે તેમાંના થોડાંકના સાર રૂપે
કેટલીક હકીકત આપવી અયોગ્ય નહિ ગણાય.

“ ભાગવત ધર્મ ” જેના વિષે અગાઉ કેટલીક વખત સૂચન
થઈ ગયું છે, તેના સિદ્ધાંતોનું શ્રીમાન રાનડે સર્વાંશે પાલન કરતા
હતા. ભાગવત ધર્મ એ બીજો કોઈજ નહિ, પણ મહારાષ્ટ્રના
એકનાથ, તુકારામ, રામદાસ આદિ મહાન સંતોએ બોધેલા ઉચ્ચ
પ્રકારનો અનન્ય બકિતમાર્ગ છે. તે ધર્મ, રાનડે પોતે કહેતા તેમ,
આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાન રૂપી વૃક્ષનું મધુર ફળ છે, જેનું મૂળ બીજ
ઉપાનિષદોમાં જડી આવે છે. આ સંપ્રદાયનો એક સિદ્ધાંત એ છે
કે— જીંદગી એ આપણું ધર્મરક્ષક ‘ ટ્રસ્ટ ’ એટલે વિશ્વાસવન છે,
કર્તાવ્ય યજ્ઞવંશ માટે પવિત્ર આમંત્રણ છે, વિશ્વકર્તાની સેવા અને

* આમાંના ઘણાંખરાં ખરાઈ વ્યાખ્યાનો પુસ્તક રૂપે શ્રીમતી
રુમાબાઈ રાનડેએ પોતાના પતિના અવસાન બાદ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.
તેમને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તેના ધાર્મિક
સાહિત્યમાં એક અતિ અગત્યનો ઉમેરો થઈ શકે તેમ છે. આ-
માંના થોડાંક વ્યાખ્યાનો સન ૧૯૦૪ના “ જ્ઞાનસુધા ” માં પ્રકટ
થયેલાં જણાય છે. તે ઉપરથી તથા રા. અગાસ્ટેએ ન્યા. રાન-
ડેની ઇ. સ. ૧૯૦૭ની છઠ્ઠી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે મુંબઈની “ હિંદુ
યુનિયન ક્લબ ” સમક્ષ વાંચેલા એક લેખ ઉપરથી આ નીચેની
હકીકત તૈયાર કરી અત્રે દાખલ કરી છે.

યશોમાન માટે નક્કી થયેલી પવિત્ર યાત્રા છે, અને જ્યારે માંસ, અસ્થિ-આદિની જાળ રૂપી આ દેહમાર્થી આપણો અમર આત્મા મુક્ત થાય ત્યારે ઉચ્ચ પ્રકારના આધ્યાત્મિક જીવન માટેના શિ-ક્ષણ અથવા તૈયારી રૂપે છે. તેઓ પોતેજ આ સિદ્ધાંત પૂર્ણ રીતે અનુસરતા હોવાથી ધાર્મિક જીવનનો હેતુ માત્ર આ અથવા હવે પછીના જન્મમાં સુખની પ્રાપ્તિ અથવા દુઃખની નિવૃત્તિ છે એવો સામાન્ય જનસમૂહમાં પ્રિય થઈ પડેલો સિદ્ધાંત તેમણે ત્યજી દીધો હતો. પોતાના આકે બ્યાખ્યાનમાં તેમણે સુખ દુઃખને (ધોડાની) બે લગામ સાથે સરખાવ્યા છે, જે વડે સારથિ-આત્મા મનોવિ-કારો રૂપી અશ્વને અંકુશમાં વર્તાવે છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ધર્મનો અંતિમ હેતુ આપણા આધ્યાત્મિક ગુણોનો વિકાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનો હોઈ, તે વડે આપણી હલકી વાસનાઓનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ કરી પરમાત્મા સાથે આપણા આત્માની એકરૂપતા સાધવા રૂપી ધારેલા રથને પહોંચવાનો છે. આ આધ્યાત્મિક પરિપૂર્ણતાની સિદ્ધિ કેવલ કર્મ, જ્ઞાન અને યોગથી સહેલાઈથી મળી શકતી ન હોવાને કારણે તે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા આધ્યાત્મિક, લલા, યુવાન અને વૃદ્ધ સર્વને માટે સરખી રીતે ખુલ્લો એવો એક ભ-ક્તિમાર્ગજ છે, જેમાં ન્યાતજ્ઞતનો તદ્દાવત આડે આવી શકતો નથી એમ તેઓ માનતા હતા. ભક્તિમાર્ગની આવી વિશાળ ઉદાર ભાવનાને કારણે અનેક પ્રકારના સંશોધન પછી ‘ભાગવત ધર્મ’ તરફ તેમનું અત્યંત આકર્ષણ રહી તેમાંજ તેમને ચિત્તની ગિય-રતા પ્રાપ્ત થઈ હતી.

આ ભક્તિ કેવી રીતે કેળવવી એ વિષેના વિવેચનમાં ભગ-વદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા ઉપદેશને તેઓ સંપૂર્ણ રીતે અનુ-

૧૪૮ ન્યા. રાનરુનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

સર્વાં હતા. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ભક્તિનું મૂળ તત્ત્વ આપણા વ્યક્તિગત આત્માને પરમાત્માની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ રીતે સરણ કરી દેવામાં રહેલું છે, અને આવું ઇચ્છરેઆનુવર્તન અથવા આવી ઇચ્છરસરણતા કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિનાં પગથિયાં અનુક્રમે ચઢી છેવટના-જેથી આપણા આત્માને શાન્તિ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય એવા કર્મફળત્યાગ એટલે કે અનાસક્તપણે કર્મ કરવાની શક્તિ રૂપી પગથિયે પહોંચીને સિદ્ધ કરવાની છે.

“ વિજ્ઞાન ” વિષેના આખ્યાનમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, પુસ્તકોના વાંચનથી મળતું જ્ઞાન એ ખરૂં વિજ્ઞાન નથી, પરંતુ આપણા અંતઃકરણને પોતાની અંદર વાળી સત્યાસત્યની તુલના માટે પોતાના આંતર પ્રકાશથી અથવા આપણામાં રહેલી દિવ્ય જ્યોતિષી તેને પોતાનું નિરીક્ષણ કરતું બનાવવું એજ ખરૂં વિજ્ઞાન છે; અને તે વિજ્ઞાનવૃક્ષના ઉત્તમ ફળ રૂપે આપણામાં એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે કે “ પરમાત્માનાં બનાવેલાં સર્વ પ્રાણી સુખી હોવાં જોઈએ, આપણા વિચારો પાંચ જ હોવા જોઈએ, અને સૃષ્ટિ પર સર્વત્ર શાન્તિ અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય થવું જોઈએ. ” આ મહાન સત્યોનો માત્ર શુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવો એટલુંજ ખસ નથી, પરંતુ આ સદ્ગુણોના સતત આચરણથી યુક્ત જીવન આપણે ગાળવું જોઈએ. આવા આચરણથી આપણું ચારિત્ર્ય લબ્ય બને છે, અને તેથી આપણામાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ આવે છે.

‘સ્વર્ગ’ અને ‘નરક’ ના સંબંધમાં સામાન્ય મનુષ્યો જેમ માને છે તેમ તેઓ કોઈ સ્થાનમાં સુખ અને દુઃખનાં સ્થળો છે એમ માનવા રાનડે જેવા સુશિક્ષિત પુરૂષનું મન તૈયાર નહોતું.

આ શબ્દોના ગુપ્ત અર્થોના મંત્રોદયનમાં તેઓ ભગવત ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયના ૨૦, ૨૧, ૨૨ શ્લોકો, જેમાં કામ, ક્રોધ, અને લોભ એ ત્રણું નરકનાં દ્વાર હોય તે વડે આત્માનું બંધ થવું એ નરકવાસ અથવા અધોગતિને આપનાર છે એમ દર્શાવેલું છે, તેમનો મુખ્ય આધાર લેતા. સત્વળા ધર્મો અને મનોમાં આત્માનું અવિનાશીપણું સ્વીકારેલું છે, અને આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓની ખીલવણી કરવાની તક એ પરમાત્માએ મનુષ્ય માત્રને આપેલી મોટામાં મોટી બક્ષિસ છે. મૃત્યુ એ માત્ર શરીરનો ઉન્નદ થવો એજ છે, અને તેથી તુકારામે મરણ માથે મરોન ગેલે । મક્ક કેલે અમર । એટલે ‘મારું મરણ મરી ગયું છે, અને હું અમર ‘જન્મો પુ’ એમ કહેલું છે. આપણું જીવન આ દુનિયામાં માત્ર એક નદીના પૂર રૂપે હોય તે પૂરના મધ્યમાં પડેલા જે મનુષ્ય ધન્ય રૂપી વૃક્ષને પોતાના બચાવ માટે વળગી પડે છે તેજ બચી શકે છે. આ પ્રમાણે આપણા આધાર માટે ધન્યરને વળમતાં આપણે સદાયારથી પરિપૂર્ણ થવું જોઈએ, અને સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સારેજ તુકારામે અનુભવ્યું છે તેમ ‘મૃત્યુ’ ના દુઃખથી આપણે નિવૃત્ત થઈએ છીએ. જે સાંસારિક મોજશોખના મોહપાશને લીધે આપણે આપણી આધ્યાત્મિક ઉત્તિ કરવાનું વીસરી જઈએ ત્યારે આપણે તે પૂરમાં તણાઈ ગયા વગર રહીએ નહિ. વળી તેજ અભંગની ત્રીજી પંક્તિમાં તુકારામ આપણામાં કાંઈ જાતની વાસના માત્ર ન રહે તેટલા માટે આપણું જાતિજ્ઞાન બૂલી જતા થવાનો યોગ આપે છે. અમુક મધુર ગામન ચાલતું હોય ત્યારે તે ગાનાર તથા

૧૫૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

સાંભળનારાઓ, અથવા અમુક ગુંચવાડાબરેલા પ્રજનો ખુલાસો ખોળી કાઢવામાં મચેલો વિદ્યાર્થી, અથવા પોતાના નજીકના સગા-ની લયંકર માંદગી વખતે તેની પથારી પાસે ચિંતાતુર મનથી તપાસ રાખવા ભેંસી રહેલો માણસ જેમ અમુક અદ્ય સમય માટે પોતાનું જ્ઞાન જૂલો જાય છે તેમ આપણા સંબંધમાં આજુબાજુની સાંસારિક પરિસ્થિતિમાં રહેવા છતાં હમેશાં થતું રહે એવો પ્રયત્ન સતત કરતા રહેવું જોઈએ. આ આ આપણા ભેદજ્ઞાનનો લય કરવો એ ક્ષણ કઠિન છે, પણ મૃત્યુ વખતે મૃત્યુનું દુઃખ ન થાય એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જ્યારે ત્યારે પણ એ લયાવસ્થા મેળવ્યા વગર છૂટકો નથી. ભગવદ્ગીતામાં દર્શાવેલું છે તેમ આપણે આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ અને પરિપૂર્ણતા જેમ જેમ પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ અથવા તો અપવિત્ર જીવનથી આપણા હૃદયમાં રહેલી આપણા નિયંતાની મૂર્તિને આપણે જેમ દૂષિત કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આજ જન્મમાં સ્વર્ગ અને નરકના અનુભવનો આરંભ થાય છે એવી પ્રતીતિ આપણને થતી રહેવી જોઈએ.

પ્રેમ ભાગ્ય કઈ લાહતા હોઈન । અવધેં દેલે જન

બ્રહ્મરૂપ । (મનુષ્યમાત્રને હું પરમાત્માના જૂદા જૂદા આભાસ-વિવર્ત રૂપે જોઉં એવો હું ક્યારે જાઅજ્ઞાણી થઈશ) એવા વૃક્કા-રામના અભંગના મથાળાવાળા વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમાન રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, ઇતર પ્રાણીમાત્ર અને સૃષ્ટિની અન્ય વસ્તુઓ સાથે સરખાવતાં મનુષ્યમાં પરમાત્માનો અંશ વધારે પ્રમાણમાં રહેલો છે. નાટ્યભૂમિ પર વેશ ભજવતો મનુષ્ય પોતાનું જાતિજ્ઞાન જૂલો

જતો નથી, જ્યારે આ સાંસારિક નાટ્યાભૂમિ પર પોતાના વેશ ભજવતા આપણે આપણા મૂળ-વાસ્તવિક સ્વરૂપને ભૂલી જઈએ છીએ. આપણે સર્વે એક સામાન્ય પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર વર્તીએ છીએ, પણ જ્યારે આપણામાં રહેલા તે આધ્યાત્મિક ઉપદેશકની પ્રેરણાઓની અવગણના કરીએ છીએ ત્યારે આ જીવનરથને આપણે ખાઇમાં ઢાંકી જઈએ છીએ. આપણામાંના દરેકની અંદર પરમાત્માનો અમુક અંશ રહેલો છે એવો અનુભવપૂર્વક સ્વીકાર કરવાને બદલે આપણે બીજાનાં માત્ર હિંદો જેવા દોરાઈએ છીએ. દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી દિવ્યજ્યોતિ જોતાં આપણે શીખીએ તો આ પૃથ્વીજ આપણને સર્વેને સ્વર્ગ સમાન થઈ રહે.

આત્મનસ્તુ કામાય સર્વે પ્રિયં ભવતિ । * એ ઉપનિષદ વાક્યના વિવરણ રૂપે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, સદગી સૃષ્ટિમાં સર્વં પરમાત્માની જાયા પડેલી છે, અને આપણે સર્વને ચઢાવ્યાં જોઈએ, કેમકે તેમ કરતાં આપણે ધન્યરને ચાહતાં શીખીએ છીએ. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ-દોષ પણ પ્રકારના મર્યાદાવાળા અહંભાવથી રહિત પ્રેમ-એ વાસ્તવિક પ્રેમ છે. આ દુનિયાની અંદર નીતિ અને ન્યાય પરમાત્માનાં અંતર્ગતજ છે. અને બીજાઓ પ્રતિને આપણે પ્રેમ એવો શુદ્ધ હોવો જોઈએ કે દોષ પણ સ્વાર્થી હેતુ આપણી અને ધન્યરની વચ્ચે આવી ઉભો રહે નહિ. અન્ય મનુષ્યોને ચઢાવવાથી આપણે આપણા ઉ-

* સર્વ સ્થાવર જંગમ જન્મત આત્માના સંબંધથી પ્રિય છે, અને આત્મા સ્વતઃ પ્રેમરૂપ છે એવો ભાવ આ વાક્યમાં સમાયેલો છે.

૧૫૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

તપન કરનારની વધારે સમીપમાં આવીએ છીએ. સઘળી સૃષ્ટિમાં પ્રેમનું સામાન્ય વર્તે છે. મૃત્યુલોકના સામાન્ય મનુષ્યોમાં સાંસારીક હેતુઓની સિદ્ધિ તરફ એ વૃત્તિ વળેલી હોય છે. આપણા આધ્યાત્મિક કર્તવ્યમાં આપણે સાંસારીક વસ્તુઓ વિષેની આસક્તિ ઓછી કરતા જઈ અદૃશ્ય એવા આત્મસ્વરૂપ પ્રતિભા પ્રેમ વધારતા જવું જોઈએ. આ સુખ માટે અભિલાષા ક્ષતિપત્ર કરતી એ ધણું કઠિણ છે, પણ એક વખતે તે ખીલ્યા પછી તેમાં અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આવા સાર્વાત્રિક પ્રેમની ખીલવણી માટે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાની મુખ્ય જરૂર તેઓએ જણાવી છે. આધ્યાત્મિક દેહતિ અવસ્થા સુધારણા જેને માટે આપણે આપણા મિત્રો તત્કાલી અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે વારત્તવિક રીતે આપણા પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી મળે છે. કોઈ કારણોને લીધે આપણા મિત્રો આપણા જે દેષો ધ્યાનમાં લાવી શકતા નથી તે આપણા પ્રતિપક્ષીઓ આપણને ખતાવે છે. આથી જો આપણે ધૈર્ય અને સદનશીલતા રાખી વ્યાજબી વિચાર કરતા રહીએ તો આપણા મિત્રો કરતાં પ્રતિપક્ષીઓ આપણી વધારે હિંમતી સેવા બજાવે છે એમ જણાય છે. વારંવાર આપણે પોતાને ન્યાયી તથા સદ્ગુણી અને અન્યને તેથી હિંમતી ધારવા દોરાઈએ છીએ, અને આમ કરી આપણા પ્રતિપક્ષીઓની સંખ્યામાં ઉમેરો કરતા જઈએ છીએ. અન્ય મનુષ્યોમાં સર્વ પ્રકારના દોષનું આરોપણ કરવાથી આપણે પોતાને જેવું નુકસાન કરીએ છીએ તેવું નુકસાન આપણા પ્રતિપક્ષીઓ કરતા નથી. આનું પૃથક્કરણ કરતાં શ્રીમાન રાનડેએ નીચેના અભિવ્યક્તિ અને મનનીય વિચારો જણાવ્યા હતા:—

(૧) જો આપણે અન્ય તરફ બલા હોઇશું તો તેઓ સામાન્ય રીતે આપણી તરફ બલાજ રહેશે.

(૨) આપણે સામાન્યતઃ એમ માનીને વતીએ છીએ કે અન્ય મનુષ્યો આપણા તરફ વિરોધભાવ ધરાવે છે.

(૩) તેથી હિલકું, આપણેજ દૂષિત છીએ એમ જો આપણે માનીએ અને અન્ય તરફ શુદ્ધ અંતઃકરણથી જોઇએ તો આપણા રત્નનો આપણા મિત્રો થશે.

(૪) જેમ આપણાં કપડાં આપણાથી ધોળીના જેવાં સારાં ધોવાય નહ, તેમ આપણે પોતાના દોષો જોઈ શકતા નથી.

(૫) આપણી કિલકટ જીભના અણી ઉપર વિંછાના કંખ અથવા સર્પના દાંત દર્તાં વધારે ઉમ્મરે રહેલું છે.

(૬) આપણે જો એક મોટી ભૂત્ર ચારંચાર કરીએ છીએ તે એ છે કે આપણા પોતાના હૃદયની શોધ કરવાને બદલે અન્યને સુચાવવાનું માથે વહોરી લઈએ છીએ.

(૭) જો આપણું હૃદય શુદ્ધ હોય તો ખીજાંઓએ કરેલાં દુઃખનો ભોગ આપણને હલકો લાગે છે.

(૮) સધળા સત્ય ધર્મોનું તત્ત્વ એ છે કે આપણે આપણાં હૃદય એવી રીતે શુદ્ધ કરવાં કે જેથી આપણા દુઃખનો ભોગ સધળામાં પટાડો થતો રહે.

પરકૃતિ કસી પહાવી—પારકા કૃતિને કવી રીતે અવલોકવી—એ વ્યાખ્યાનમાં શ્રીયુત રાનડેએ અન્ય મનુષ્યોની અંદર રહેલા દૈવી અંશને જોતા રહેવાની આપણને સલાહ આપતાં જોતાં છે કે, ખીજામાં દંભ, દર્પ (અહંકાર), શેખાઈ, અને

૧૫૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

સત્ય જોવામાં આપણી સર્વ શક્તિઓને શકવાથી આપણે આપણા હૃદયમાં વિરાજેલી પ્રજ્ઞની મૂર્તિની અવગ્રા કરીએ છીએ. આપણે અન્યની સારી બાબુ જોતા રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, અને બીજાઓનું હિત કરવાથી આપણે આપણું પોતાનું જોડણું શ્રેય સાધી શકીએ છીએ તેટલું અન્ય કશાથી સાધી શકાતું નથી.

નાહીં દેવા પાર્શ્વી મોક્ષાચેં ગાઠોદેં । (દેવો પાસે મોક્ષની ગાંસડી નથી) એવા તુકારામના અભંગ ઉપર ધર્મી વર્ષ ઉપર આપેલા એક વ્યાખ્યાન દ્વારા આપણી ઉત્પત્તિ અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આપણામાંજ રહેલી છે, અને બહાર કોઈ સ્થળે મોક્ષ એવી ચીજ રહેલી નથી એ વિષેની તેમની સજ્ઞ માન્યતાનું તેમણે એક આરંભથીજ દર્શન કરાવ્યું હતું, અને તે પ્રમાણેજ તેમણે ત્યારબાદ વખતોવખત વિકારોને વશ કરી હૃદયબળ પ્રાપ્ત કરવાના કર્તવ્યનો ભોધ આપ્યાં કર્યો છે.

જો કે તેઓ ધણી વખતે ‘ યોગ ’ ની ભાષામાં વાત કરતા હતા તોપણ જે યોગ વડે મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના દુનિયા સાથેના સંબંધથી જૂદો પડી જાય છે એવા યોગથી તદ્દન તેઓ વિરહ હતા. ન્યા. ચંદાવરકર આ સંબંધમાં જણાવે છે તેમ, દુનિયાની ક્ષણજંતુરતા વગેરેથી કંટાળી જઈ તેથી તદ્દન વિરક્ત થઈ પોતાનું આધ્યાત્મિક શ્રેય સાધનાર હાલના જમાનાના સામાન્ય યોગીઓ-સાધુ પુરોધાથી જૂદાજ પ્રકારનો તેમનો મત હતો, અને જેમાં મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ અને ઉન્નતિને કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવા ધર્મને તેઓ નિરપયોગી અને બકિતને ફલહીન ગણતા. મનુષ્યના જીવન અને કર્તવ્યના પોતાના લક્ષ્ય રૂપે કુરુક્ષેત્રની

રણભૂમિ ઉપર શ્રીકૃષ્ણે અભ્યુત્થાનને આપેલા બોધ રાખી “યુદ્ધમાં વિજયી નીવડવું (to be a hero in the strife)” એ જ જીતનો પોતાના મુદ્દાલેખ તરીકે તેમણે સ્વીકાર કર્યો હતો. એક વ્યાખ્યાનમાં તેમણે આપણા મનોવિકાસને કૌરવો સાથે અને આપણી હિંસ્ર અભિલાષાઓને પાંડવો સાથે સરખાવી અંતે આપણામાંના કૌરવોનો પરાજય કરી શકાય એવી રીતે આપણા પાંડવોને મજબૂત કરવાની સલાહ આપી હતી.

મનુષ્ય માત્ર પ્રતિના તેમના હિલરાષ જતા પ્રેમના સંજ્ઞા ધરાવે છે. અંદાજે એક વખતે બોલ્યા હતા કે, “કાંઈ પણ મનુષ્ય વિષે એક પણ કંટાળાજનક તેઓ બોલ્યા હતા એવું સાંભળ્યામાં કે જાણવામાં આવ્યું નથી.” ન્યા. રાનડે એક સમયે બોલ્યા હતા કે, “મનુષ્યને ‘તમે ખરાબ છો કે નકામા છો’ અને તમારાથી કાંઈ પણ સાફ કાર્ય થવાની આશા રાખવી ફોક્સ છે’ એમ કહેવાની શી જરૂર છે? જે દુનિયામાં તેઓ રહે છે એને માટે જોઈએ તેના ઉપયોગી બનાવવા અને તેમની પાસે સાફ કાર્ય કરાવવા ઇચ્છતા હો તો તેમનામાં રહેલી સત્કાર્ય કરવાની શક્તિ શક્તિઓનું જ્ઞાન તમારે જાગૃત કરવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો અને કરેલી વાર્તાઓમાં ‘મનુષ્યમાત્ર તરફ સમજાવ રાખી અનાસક્તપણે આપણું કર્તવ્ય કર્યા જવાનો’ બોધ ન્યા. રાનડે આપતા રહ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ એક આરંભથી આત્મનિરીક્ષણ કરતા રહી પોતાનું વર્તન પણ તેવાજ પ્રકારનું રાખ્યું હતું એમ તેમના જીવનનો હંડા ઉતરી અભ્યાસ કરનાર દરેક મનુષ્યને સ્પષ્ટ જણાય છે. પણ જાહેરના મનુષ્યો-

૧૫૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૫ મું.]

એ તેમની વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં વિવિધ આ-
લેખો કર્યા હતા, પરંતુ કશાની પણ દરકાર કર્યા વગર અર્ને ખોટું
પણ લગાડ્યા વગર પોતાના નિર્ણીત માર્ગે શાન્તથી વર્ત્યા ગયા
હતા, અને તેથી મૃત્યુ બાદ મિત્રો અને પ્રતિપક્ષીઓ સર્વેની એક
સરખી પ્રશંસા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આ સંબંધો ઉપરથી
હમણાં બહાર પડેલા તેમના એક ચરિત્રના લેખક લખ્યું છે તેમ
“ મર્ડમ મિ. ઝેડ્ડનની પેઠે મિ. રાનડેના શિક્ષણ, ઉત્સાહ,
આવેશ, અને પ્રવૃત્તિઓ એ સર્વેનો ઉંડો અને મજબૂત ખાચો
તેમની બકિત્યુકન અને ધાર્મિક મનોવૃત્તિમાં રહેલો હતો ” એ
૨૫૪ રીતે જણાવ્યું આવે છે.

હવે તો પ્રેમભાવના ઉપરજ ન્યા. રાનડેની સંબંધી પ્રવૃત્તિ-
ઓનું બંધારણ હતું, અને તેથી તે ભાવનાઓ વિખુટા પડી કોઈ
પણ સમયે કાર્ય કરવું તેમને રૂચતું નહતું. આ વિચારનું રમજી
ચિત્ર ન્યા. અંદાવરકરે તા. ૧૬-૨-૧૯૦૬ ને રોજ યુનિવર્સિટી
ફેલોશિપના મેળાવડામાં વાઇસ ચેન્સેલર તરીકેના પોતાના ભા-
વણ્યમાં આપ્યું હતું:—

“ કેટલાક વરસો ઉપર જે વખતે મર્ડમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને
તેમના મિત્રો ધર્મ અને સંસાર સુધારાને લગતા વિચારો ભા-
વણો અને લેખો દ્વારા ખીલવતા હતા ત્યારે, અને ત્યારે તે વ-
ખતનો મામલો પક્ષાપક્ષીના સંબંધે ધણો મંબીર થઇ પડ્યો હતો
ત્યારે તે નામદારને એક જાણીતા પારસી મૃદુરથી એક સવાલ
પૂછ્યો હતો. ‘મિ. રાનડે! તમે ધર્મને શા માટે છોડો છો ? જો
શોધો તેમાં સુધારો કરવા માગતા નથી તો તમે તેમાં સુધારો
કરવા શા માટે યત્ન કરો છો ?’ હજીર અને સ્વર્ગની ખાખતો

માટે મહેનત લેવા સિવાય દુનિયામાં મહેનત લેવા લાયક બીજી વસ્તુ બાબતો છે. 'રાનડેએ તેનો એવો અર્થસૂચક જવાબ દીધો હતો કે, 'હિંદુ ધર્મોની જન્મભૂમિ છે. સારા અથવા માહાના કારણે અમે હમેશા ધર્મ અને ઇશ્વરનોજ વિચાર કરીએ છીએ, અને તેમ કરતાં અમે અટકી શકતા નથી. ઇશ્વર અને ધર્મ અમારા જન્મથી અમારા લોહી સાથેજ જોડાયેલા હોય છે, અને અમે તેનાથી છુટા થવા માગશું તોપણ તેઓ અમારા પીછે પકડ્યા વગર રહેશે નહિ.'*



* “મુંબઈ સમાચાર” ના તા. '૧૭-૨-૧૯૦૬ ના અંક ઉપરથી.

પ્રકરણ ૬ દું.

રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ.



૨ કોઈ મનુષ્યના મનમાં સહજ પ્રેમ ઉભો થશે કે ન્યા. રાનડે શરૂઆતથી મરણ પર્વત સરકારી નોકરીમાં જોડાયલા હતા તો તેમણે રાજ્યદારી બાબતોમાં શી રીતે ભાગ લીધો હશે ? આ પ્રશ્નનો યોગ્ય ખુલાસો આ દુંક પ્રકરણ વાંચેથી મળી આવશે. ન્યા.

રાનડેની જીવનપ્રવૃત્તિ અનેક શાખાઓમાં એકસરખી રીતે વહેંચાયેલી હતી. અને તે સમગ્ર શાખાઓમાં તેમની પ્રવૃત્તિ ધન-ભગ એકસરખા સમયે ઉદ્ભવ પામીને છેવટ પર્વત એકસરખા ખંતથી ચાલુ ગઈ હતી એ જાણવા યોગ્ય બીના છે. પોતાની પ્રવૃત્તિની દરેક શાખામાં તેઓ શાન્ત અને કુદેસપણાથી તથા કોઈ પણ રીતે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે બાબત પૂર્ણ સંભાળ અને વિવેકની સાથે પોતાનું કાર્ય બજાવ્યા જતા, અને તેજ પ્રમાણે પુનાની 'સાર્વજનિક સભા' ના સંબંધમાં રહીને રાજ્યકીય બાબતોમાં પણ તેઓ યોગ્ય રીતે આગળ પડતો ભાગ લેતા. તે સભાના એક આગેવાન સભાસદ તરીકે ઘણા અગત્યના રાજ્યદારી સવાલો વિષે વિચાર ચલાવતા, અને તે સંબંધે સભા તરફથી સરકારને સુંદર અને વિવેકયુક્ત બાણમાં અરજપત્રો તૈયાર કરી ને મોકલતા.

આ પૂનાની સાર્વજનિક સભા, આગળ એક સ્થળે જણાવી
મયા પ્રમાણે, મહંમ રા. ગણેશ વામુદેવ જોશી, જેઓ પોતાના
દેશના કલ્યાણ અર્થે ખરા દિલ અને હિતસાહથી યત્ન કરનાર પુર-
ષ હતા, તેમના અને બીજાના પ્રયત્નથી લોકોની તંગીઓ અને
કષ્ટોનો સરકારના બ્યાન પર આવવાના હેતુથી ઇ. સ. ૧૮૭૦
માં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ સભા એક પ્રકારની લોકોની
ચુંટણીથી નીમાયલા સભાસદોની બનેલી હતી. અમુક ૫૦ અથવા
વેધી વધારે માણસો જેને 'મેમ્બર' તરીકે પસંદ કરે, અને જે
સભામાં પ્રવેશ નિમિત્તે અમુક શી અને અમુક વાર્ષિક રકમ આપે
તેજ માણસ તે સભાનો મેમ્બર થઈ શકે એવો નિયમ રાખવામાં
આવ્યો હતો. આથી કરીને આ સભા મોટી પદવી અને પ્રતિષ્ઠા-
વાળા ગૃહસ્થો, જેવા કે ઇનામદારો, જગીરદારો, શાહુકારો, વેપાર-
ીઓ, પેન્શન લીધેલા સરકારી અમલદારો, વકીલો, પાઠશાળાના
પ્રોફેસરો-શિક્ષાગુરુઓ, અને દક્ષિણ ભરાદા પ્રાંતના ધણાખરા
સરદારોની બનેલી હતી. આ સભાનું કામકાજ વ્યવસ્થાપક કમિટી
અને એક ચેરમેન (પ્રમુખ) મળીને ચલાવતા, જેમની નિમણુક
દર વર્ષે સભાસદોની સાધારણ વાર્ષિક સભામાં ચુંટણીથી થતી.
જોકે શ્રીમાન રાનડેને આ સભા સ્થાપન કરવાનું માન, આગ્રહી
રા. ગણેશ જોશીને બાબુ પર મૂકીને, અપાય નહિ તો બાબુ એ
સર્વમાન્ય વાત છે કે રાનડે તે સભાના જીવન રૂપ હતા. કંઈ પણ
કાર્ય તેમની સલાહ કે સંમતિ વગર થતું નહિ. તેમના પ્રયાસ અને
બાહોશી વડે તેમની પૂનાની ૨૨ વર્ષની કારકીર્દિ દરમિયાન આ
સભાનો મોઝો એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે અરસામાં
હિંદુસ્થાનની બીજી કોઈ તેવી સંસ્થાનું સરકારમાં તેમજ

૧૬૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ હું.

અન્ય સ્થળે તેના જેટલું વજન પડતું નહિ. આ સભામાં થતું કામકાજ નિયમિત રીતે પ્રકટ કરી શકાય, અને તે સધળું ખીજા લોકોની નજરમાં આવી શકે, તેમજ સભાસદોને ચાલતા રાજ્ય-દારી સવાલો વિષે પોતાના વિચારો જણાવવાનું સાધન મળે, એવા હેતુથી રાનડેએ ઇ. સ. ૧૮૭૮ થી સાર્વજનિક સભાનું ત્રિમાસિક પત્ર (Quarterly Journal of the Poona Sarvajanik Sabha) એ નામનું એક ચોપાનિયું દર ત્રણ માસે સભા તરફથી પ્રકટ કરવાની તજવીજ કરી હતી. આ પત્ર માં જૂદા જૂદા લેખકો તરફથી રાજ્યદારી બાબતે વિષે લખાઈ આવતા લેખો પ્રકટ થવા ઉપરાંત તેના દરેક અંકમાં રાજ્યદારી કે સંસારબુધારો, અર્થશાસ્ત્ર અથવા સાહિત્યને લગતા કોઈ ને કોઈ વિષય ઉપર રાનડેના લખેલા એક કે વધારે લેખો દાખલ થયેલા હોય ને હોયજ. આન. મિ. ગોખલે જણાવે છે કે, એક દરે આ ત્રિમાસિક પત્રની ૧૭ વર્ષની હયાતિમાં તેની અંદર પ્રકટ થયેલા લેખોમાંના લગભગ ૬ જેટલા રાનડેના પોતાના લખી મોકલેલા હતા.

આ પ્રમાણે સભાનું કામ શાન્તપણે ચાલતું હોવા છતાં તેની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કેટલાક સરકારી અમલદારો તરફથી તેને 'ફિટૂરી' સભા કહેવામાં આવતી, અને તેથી તે સમયે તેના લખાણ પર વજન આપવામાં આવતું નહિ. પણ તેવામાં મુંબઈના જાણીતા 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પત્રે તે સભાના ત્રિમાસિક પત્રના પહેલા ચાર અંકો વિષે નોંધ લેતાં જણાવ્યું હતું કે:—“ પૂના સાર્વજનિક સભા, એ જોકે એક ગુપ્ત નહિ, પણ ફિટૂરી મંડળ જે એમ કહેવાની એક જાતની રૂઢી પડી ગઈ હોય એમ જણાય છે. પણ તેના પત્રના જે ચાર અંકો અમારા ટેબલ પર અભિ-

આચાર્યે પડેલા છે તેમનું નિષ્પક્ષપાતથી અવલોકન કરતાં તે સભાના સંબંધમાં બીજાં સ્થળોએથી લઈ જવામાં આવતા વહેમને માટે કંઈ પણ કારણ મળી આવતું નથી. તેમાં જૂદા જૂદા સરકારી ક્ષત્રીઓ પર જુદી દીકા કરવામાં આવે છે; અને તે દીકા પૂર્ણ રીતે ઉંડા ઉંતરીને અને અસરકારક રીતે કરેલી જણાય છે. એમ છતાં પણ તે પત્રમાં લોકોએ સરકાર તરફ વફાદારી બતાવી તેની આગળ આધીન થઈ વર્તવું નહિ એવી આગતના લખાણનો કોઈ પણ જગોએ પુરાવો મળતો નથી. તેથી ઉલટું, સરકાર તરફ પૂર્ણ રાન્યબક્ષિતથી વર્તવું એ આગતનો તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વીકાર કરેલો જણાય છે, અને તેનો 'દેશી જાપાઉપરની દીકા' ને લગતો એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ, જેમાં તે સભાના સભાસદોના અંતઃકરણમાં રહેલી ધરાતી સરકાર તરફ વિરક્તતાની લાગણી સ્વાભાવિક રીતે બહાર નીકળી શકે, તેવા લેખમાં રૂશિયાની સરકાર સાથે આપણી ઓટિસ સરકારની સરખામણી કરતાં આપણી સરકારને વધારે વખાણી 'બીજી પ્રજાઓની તુલનામાં હિંદુસ્થાનને ઉંચો દરજ્જો આપવાને લાયક એવી તે એક જ રાન્યસત્તા છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે."

આ પત્રના અભિપ્રાય ઉપરાંત પૂનાની ડેક્કન કોલેજના અને પાછળથી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના માજી તત્ત્વજ્ઞાની પ્રિન્સિપાલ અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના એક વાઇસ ચેન્સેલર, ડૉ. બિલિયમ વર્ડસવર્થ, જે પોતાના અગણિત શિષ્યો અને મિત્રોને પોતાના સ્વદેશગમનથી થતા વિયોગને લીધે શોક કરતા મૂકી ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં પેન્શન પર ગયા હતા, તેમણે આ સભાના પત્રના અધિપતિ પર ભખેલા તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૭૬ ના પત્ર

૧૬૨ ના. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬૬.]

ની મતલબ એવી હતી કે:—“ તમારી સભાના હેતુઓ ધણાજ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, અને જે રીતે તમારા હેતુઓ અને ધારણાઓ તમે લોકોને અને સરકારમાં દર્શાવતા રહો છો તે બિલકુલ નિંદાપાત્ર નથી. એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે હવે પછીના થોડાં વર્ષમાં હિંદુસ્થાનનો વહીવટ ધણું ધ્યાન ખેંચતો થશે, અને હું ધારું છું કે સરકારને દેશી લોકોના ઇચ્છાઓ પર હાતના કરતાં વધારે ધ્યાન આપવાનો સમય હવે જલદી આવશે. હું માનું છું તેમ કેટલીક વખત તેમની (લોકોની) ઇચ્છાઓ તથા ધારણાઓ જાલજારેલી અને અમલમાં ન લાવી શકાય એવી હોય છે, પરંતુ ખીજા બાજુએ એ યાદ રાખવાનું છે કે, જે લોકોના લાભોનું સરકારને રક્ષણ કરવાનું છે તેમની નાણાં સંબંધી હાલત અને તેમની વૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાં, હિંદુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ એટલો બધો પૂર્ણપણે સફળ થયો નથી કે તેમની તરફથી ટીકાઓ રૂપે અપાતી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લીધા વગર સરકારથી ચલાવી લેવાય. જો હું એક રાજ્યકારભારી પુરૂષ હોત તો સભા તરફથી રજુ થયેલાં ઇરિગેશન બિલ અને ખેડુતોની હાલતને લગતાં અરજપત્રો હું ધણાં કિંમતી ગણત. કેટલેક પ્રસંગે અંગ્રેજ અમલદાર માત્ર બહારની દેખીતી બાબતો જુએ છે, પણ અંદરની સાચી વાત, ખરો હેતુ, અને તેથી નીપજતી લાગણી ધ્યાનમાં લેતો નથી. તમારા પત્રે બેશક કેટલીક ગુપ્ત બાબતો પર સાઈ અજવાળું પાડ્યું છે, અને દુબકાળ સંબંધે તેણે મેળવેલો પુરાવાનો સંગ્રહ ઘણોજ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. ”

વળી આ સભાની વફાદારીજારેલી વર્તણૂક અને તેની તરફથી જનવવામાં આવતા ઉપયોગી કામકાજ તરફ સંતોષ બતાવતા—

વનારો પત્ર સર વિલિયમ વેડરબર્ન એમ. પી. ન્યારે ઇ. સ. ૧૮૭૬માં અમદાવાદનગરના ડિરેક્ટર જનરલ હતા ત્યારે તેમણે સભા પર બખ્ષો હતો. તેમના મહુમ બાપ સર ડેવિડ વેડરબર્ન એમ. પી. પણ તેવોજ મત ધરાવતા હતા. આ ઉપરાંત મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ રે સ્ક્રહેએ તેમની વિદાયગીરી વખતે આ સભા તરફથી અપાયેલા માનપત્રના જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે, “ તમારી સભાએ મારી કારકીર્દિ દરમિયાન તમારી ટીકાઓને લાભ મને આપ્યો છે. મિ. લીવૉર્નરના કુશળતાબરેલા બાપણમાં જણાવેલી શરતો ધ્યાનમાં રાખી જે ટીકા કરવામાં આવે છે તેવી ટીકાની હું ધાસ્તી રાખતો નથી. હું તેને ઉપયોગી ગણું છું, અને હું લૉર્ડ દેરિસને જણાવીશ કે આવો મિત્રાચારીબરેલો સંખંધ ચાલુ રાખવાથી સરકારી કામકાજમાં તેમને ધણી સરળતા મળશે. એવો એક સમય હતો કે ન્યારે આ સભા અર્ધ વફાદાર (હું વધારે સખત ચબ્દ વાપરતો નથી) ગણાતી. પણ હું ધારું છું કે તે સમયે રાન્યવહીવટ સામેની ટીકાઓ રાન્યદ્રોહયુક્ત કરવામાં આવતી. રાન્યદ્રોહ હાલમાં તો માત્ર એક કલ્પના રૂપજ છે. ”

આ સભાને ‘ફિતૂરી’ નું વિશેષણ ધટતું હતું કે કેમ તે દર્શાવવાને ઉપરના કેટલાક વિચારવંત અને પરીક્ષકદષ્ટિવાળા ગૃહરથોના અભિપ્રાયો પૂરતા છે. એમ છતાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭માં હિંદુસ્થાનમાં અને ખાસ કરીને દક્ષિણમાં પહેલા સખત દુષ્કાળ સમયે તે સભાએ એ દુષ્ટ આપત્તિથી ચત્તી પીકા ઓછી કરવાને સરકારને અગત્યની સૂચનાઓ કરીને, દુષ્કાળ-પીડિત બાજોમાંના લોકોની અને ઢોરોની સ્થિતિ સંખંધે અધ્યાન અમયો ખાતમી મેળવવામાં દ્રવ્યનો વ્યય કરીને, અને એવી કેટ-

૧૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ કું.]

લીક રીતે સરકારને સંકટનિવારણના કાર્યમાં સહાયભૂત થઇને સરકાર તરફથી ધણી સાબાક્ષી સાથે નામના મેળવી ત્યારથી તેના પર પ્રથમના જેવી શંકામુક્ત દૃષ્ટિથી જોવાનું બંધ થયું છે. તે સમયથી તેની તરફથી રજુ થતાં અરજપત્રો ઉપર હિંદ સરકાર અને મુંબઈ સરકાર બન્ને તરફથી પૂર્ણ લક્ષ અપાયું છે, તથા સામાન્ય લોકહિતના સવાલો સંબંધે તે સભાના અભિપ્રાય પણ કેટલેક પ્રસંગે માગવામાં આવ્યા છે. લૉર્ડ રેવન્યુ કોડની ૧૦૭મી કલમ રદ કરવાની દરખાસ્ત સંબંધે પૂનાના કલેક્ટર મારફત તે સભાનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે એક વખતે ફિતૂરી-રાન્યદ્રોહી ઠરેલી સભાએ સરકારમાં પાછી પ્રતિષ્ઠા મેળવી. આમ છતાં કહેવાય છે કે, કોઈ કોઈ વખતે તેની વફાદારી વિષે શંકા લઈ જવાનું જૂનું વલણ સરકારી અમલદારોમાં જાગૃત થઈ આવે છે. લૉર્ડ હેરિસના સમયમાં આવો પ્રસંગ બન્યો હતો, અને તે સભા રાન્યદ્રોહી બ્રાહ્મણોનું બાલમેલીઠિં મંડળ છે એમ ગણવામાં આવ્યું હતું. પણ તે સમયે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી કે, રાનડે ન્યારે ૨૨ વર્ષ સુધી તે સભાના નાયકનું કામ કરતા હતા અને તેમની સલાહ પ્રમાણે સઘળું કામકાજ ચાલતું હતું, તે વખતના જેવાજ વિવેકથી, ન્યાયી વૃત્તિથી અને વફાદારીથી જો સભા તરફથી કામ લેવામાં આવશે તો તે સરકારમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવી શકશે. પણ કમનસીબે રાનડેના પૂનામાંથી વિદાય થયા બાદ આ ધારણા નિષ્ફળ નીવડી છે. આ સભા તરફથી હિંદ સરકારને, મુંબઈ સરકારને, તેમજ હાઉસ ઓફ કૉમન્સ (આમની સભા) ને મોકલવામાં આવેલાં સઘળાં ધણાં અગત્યનાં અને બારે અમથી તૈયાર થતાં વિચારવંત અર-

જપત્રોમાંનાં ફેટલાંક, આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે, શ્રીમાન રાનડેની સલાહ મુજબ ધડવામાં આવતાં અને ફેટલાંક તેઓ પોતે પછી કાઢતાં. દાખલા તરીકે, દુબકાળની વાર્તાઓ, મુખ્ય ઇલાકામાં દુબકાળથી, થયેલાં મરણોની સંખ્યા સંબંધે દુબકાળ કમિશનને લખેલો પત્ર, દેશી છાપણી કાયદો સુધારવા હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઇસરોયને મોકલેલું અરજપત્ર, દક્ષિણના ખેડૂતોના સંકટ-નિવારણના કાયદા સંબંધે હિંદુસ્થાનની સરકારને લખેલો પત્ર, વડોદરાના ભવિષ્યના રાજ્યપ્રધાન સંબંધે શ્રીમંત નામદાર મહારાજ ગાયકવાડને અને તેમના દિવાન સર ટી. માધવરાવને કરેલી સૂચનાઓ, હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે યુરોપ મોકલવા બાબત કરેલી અરજ, એ વગેરે અનેક લેખો સભાને માટે તેમની તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીમાન રાનડે તરફથી સભાને માટે તૈયાર થતાં અરજ-પત્રો અને અન્ય લેખો ફેટલા વિચારપૂર્વક અને કેવી તપાસ પછી તૈયાર કરવામાં આવતા તે સંબંધમાં તેમના મિત્ર શ. અગાશે જે હકીકત જણાવે છે તે જાણવા જેવી છે. તેઓ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—“તેઓ જાણતા હતા” કે સરકારના વિશ્વાસુ અમલદારો તરફથી આપણી ફરિયાદો ખ્યાનમાં લેવામાં આવે એટલા માટે સાચી ખબરો ચોક્કસ રીતે મેળવવાની, તેમને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાની, અને લોકોના વિચાર સરકારની સમક્ષ દઢ પણ પ્રાનમુક્ત બાબમાં રજુ કરવાની જરૂર છે. આપણા ખાનગી કામમાં પણ આપણે રાખી શકતા નથી એવી સાવધાનતાથી રાજ્યપટ્ટીય તંત્રનું દરેક વલણ તેઓ જોતા રહેતા. તેઓ દરરોજના તાર-સમાચાર અને અંગ્રેજ દૈનિક વર્તમાનપત્રોના મુખ્ય-અધિ-

૧૬૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ કું.]
 પતિના લખેલા-લેખો સંભાળપૂર્વક વાંચતા, અને પોતાના મિત્રો
 સાથે તે સંબંધે ચર્ચા કરતા. દરરોજ કાંઈ નવો વિચાર, કે
 પોતાની ફરિયાદ વર્ણવવાની નવીન પદ્ધતિ, કે તેને રજુ કરવાની
 રીતમાં કાંઈ જાતનો ફેરફાર તેમને સૂઝી આવતો, જેથી સાર્વ-
 જનિક સભા તરફથી રજુ થતાં અરજપત્રો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને
 અમુક અઠવાડિયાં કે મહિનાની સખત મહેનતથી તૈયાર થતાં એમ
 જણાઈ આવતું. ઝાડ પર એક પુલના ખીલવાની પેઠે અથવા
 ચિત્રકારના મનમાં અમુક ચિત્રના ઉભા થયેલા ચિતારની પેઠે,
 સાર્વજનિક સભા માટેનું અમુક અરજપત્ર ધડી કાઢવાનો વિચાર
 મિ. રાનડેના મનમાં માત્ર ખીજ રૂપ એકાદી જાખત ઉપરથી
 ધીમે ધીમે ઉદ્ભવતો, જેની વિગતો, કમના અનુસારે, સામાન્ય
 રીતે પ્રકાશમાં મૂકાતી.

વળી તેઓ ઉપર કલા મુજબ સાચી જાખતો એકઠી કર-
 વાની ખાસ સંભાળ રાખતા. તેવી ખખરો એકઠી કરીને અમુક
 અનુમાન પર આવતા પહેલાં તેમનો એક ખીજ સાથે મુકાબલો
 કરી પૂર્ણ રીતે સંસાધન કરતા.

આમ મિ. રાનડે સત્ય જાખતો એકઠી કરવામાં સંભાળ
 રાખતા, તે પ્રમાણે તેઓ શબ્દોના ઉપયોગમાં ચીકણા નહિ પણ
 ચોક્કસ હતા. તેઓ દરેક વાક્ય ફરી ફરીને વાંચતા, દરેક નાના
 શબ્દ અને વાક્યના અર્થની ખરાખર તુલના કરતા, તેથી મનને
 તેનો શું અર્થ સમજાય છે તેનોજ ફક્ત નહિ, પરંતુ તે કાનને
 કેવો લાગે છે તેનો પણ વિચાર કરતા, તેની યોગ્યાયોગ્યતા વિષે
 ચર્ચા કરતા, અને જો આ સમજણ કસોટીમાંથી તે શબ્દ પસાર
 થાય તોજ તેને રહેવા દેતા. કહેવાય છે કે ખરી રીતે જોતાં,

તેવા એક અરજપત્રનો મુસદ્દો કરવો એ માત્ર શબ્દરચનાનાજ નહિ, પરંતુ શબ્દશોધનના મનોમત્ન જેવું હતું, અને તેઓ જ્યારે આ મુસદ્દાઓ ફરીથી વાંચી જતા અને સુધારતા તે વખતે તે તરફ બ્રહ્મથી જોતાં રહેવું એ એક જાતની કળવણી લેવા જેવું હતું.”

એમ કહેવામાં આવેલું છે કે રાનડે સરકારી નોકરીમાં ચાલુ રહ્યા ત્યાંસુધી તેમણે સાર્વજનિક સભા સાથે તેમજ તેના પત્ર સાથે કાંઈપણ સંબંધ રાખવો જોઈતો નહોતો. જો સભા ફિતૂરી, રાન્યદ્રોહી કે યોગ્ય બંધારણ વગરની હોત ત્યારે તો એશક એમનાથી તેની સાથે સંબંધ રાખી શકાત નહિ. પરંતુ લોકોની તંગીઓ અને જરૂરીઆતો સરકારના ખ્યાન પર લાવતા રહી તેની ઉપયોગી સેવા બજાવવી, સરકાર ઉમદા હેતુથી કાંઈ કાંઈ લોક-કલ્યાણાર્થે કરતી હોય પણ તેનું પરિણામ સંતોષકારક ન આવતું હોય તો તે શા કારણથી તે જોણી કાંઠીને સરકારને જણાવવું, અને આવી ધણી રીતે સરકારને તેના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડવું એવી મતલબના તે સભાના હેતુઓ હતા, તથા તેના બંધારણમાં કે કામકાજમાં કાંઈ પણ કાયદા વિરૂદ્ધ જણાતું નહોતું. વળી સભા રાન્યદ્રોહી ન હોઈ ઉપયોગી કામ બજાવતી હતી એવું આગળ આપવામાં આવેલા ‘ટાઇમ્સ’ જેવા મુખ્યસિદ્ધ વર્તમાનપત્રના અને વિદ્વાન્ તથા નામાંકિત પુરોષોના અભિપ્રાયો ઉપરથી આપણે જોઈ ગયા છીએ. રાનડેનો આ સભા સાથેનો સંબંધ સૌકોષના જાણવામાં આવેલો હતો, અને તેથી જો સરકારને તેવો સંબંધ ચાલુ રાખવાનું અયોગ્ય લાગ્યું હોત તો તેણે તે ત્યજી દેવા તેમને ફરમાવ્યું હોત. પણ સરકાર તરફથી કે કાંઈ પણ અમલદાર તરફથી કાંઈ વખતે તેવી તબવીબ કરવામાં આવી

૧૬૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ હું.]

હોય એવું જણાયું નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે શ્રીમાન રાનડેની જીંદી સમજ, ગંભીર વિચારશક્તિ, બારે વિદ્વતા, અને સારી સલાહને લીધેજ આ સભા પોતાના કામકાજમાં કોઈ પણ રીતે આડે રસ્તે ન દોરવાતાં વિવેક અને વફાદારીથી વતીને તથા અંગ્રેજી રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો પ્રમાણિકપણે સ્વીકાર કરતી રહીને દેશની કોઈ પણ તેવી સંસ્થાને નહિ મળેલી એવી અપૂર્વ નામના મેળવી શકી હતી. વળી એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સભાના કામકાજને લીધે સરકારી નોકર તરીકેની પોતાની ફરજો બજાવવામાં રાનડે જરા પણ પાછા પડતા નહિ, કેમકે આપણે આગળ જોયું છે તેમ, તેઓ દરેક ઓફિસમાં પોતાની બરોબરીના બીજા અમલદારોથી વધારે સખત અને સોફા કામ કરીને સરકાર તરફથી તેમજ જે જુદા જુદા અમલદારોના હાથ નીચે તેમણે નોકરી કરેલી છે તેમની તરફથી વખતોવખત પ્રશંસા મેળવતા રહ્યા હતા.

સાર્વજનિક સભા સાથેના પોતાના સંબંધ દરમિયાન રાનડેએ દેશસેવા પણે પ્રસંગે અને ધણી રીતે બજાવી છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રશંસનીય સેવા તો તેમણે ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ ના દુષ્કાળ વખતે બજાવી છે, એ બાબતની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આ સમયે મદ્રાસ પ્રલાકાના કેટલાક ભાગ ઉપરાંત મુખ્ય પ્રલાકાના ૬૦ લાખ માણસની વસ્તીવાળા અને ૬૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તારવાળા વિભાગમાં દુષ્કાળ ફેલાયો હતો. અનાજની અતિશય મોંઘવારી તથા ખાસઆરાની તંગીને લીધે લોકોની તેમજ ઠોરોની દશા ધણીજ દયાબળક ઘણી પડી હતી. આવા વખતમાં તેમણે અધાગ શ્રમ લઈ સભા દ્વારા દક્ષિણના ભોંડોની

જે સેવા બળવી છે તેનું મથાસ્થિત વર્ણન તે સભાના તે વર્ષના ત્રિમાસિક પત્રના અંક પરથી તથા તેના દફતરમાંથી મળી શકે તેમ છે. આ સમયે સભાએ પોતાને ખાસખાસ મળતી ખર્ચ પરથી માત્ર સરકારને અરજપત્રો મોકલાવી સંતોષ માનવાનું ઉચિત ધાર્યું નહોતું; પણ પૂના, શેલાપૂર, સતારા, અહમદનગર, કલાદમી (હાલ બીજાપુર) વગેરે જિલ્લાઓ પીડિત જિલ્લાઓમાં લોકોની, ઢોરોની, અને પાકનો કેવી સ્થિતિ છે તેમજ પાણી કેટલી મુદત સુધી પહોંચે તેમ છે એ વગેરે બાબતો વિષે પૂરતી તપાસથી ખરી ખાતરીવાળી ખાતરીઓ મેળવીને તુરતજ સત્તાવાળાને જણાવી શકાય એવા હેતુથી તેણે પોતાની તરફથી કેટલાક નોકરો રાખીને તેમને ઠેકાણે ઠેકાણે મોકલ્યા હતા. આ નોકરો સઘળા પ્રકારની ખર્ચ વખતસર આખ્યા કરતા. આવી રીતે મળતી ખર્ચોના આધારે લોકો ઉપર આવી પોહું સંકટ દૂર કરવા માટે દરેક જિલ્લાને અનુકૂળ આવે એવી સૂચનાઓ સાથે રાજ નહે વખતોવખત અરજપત્રો સભા તરફથી તૈયાર કરી સરકારને મોકલતા, જેના પર સરકાર તરફથી યોગ્ય ખ્યાન આપવામાં આવતું. સભાને તેના નોકરો તરફથી મળતાં ખર્ચપત્રોમાં કેવા પ્રકારની ખર્ચો એકઠી કરીને આપવામાં આવતી તેના કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે તેમાંના પૂના જિલ્લાના પતાસ ગામથી મળેલા એક પત્રની મતલબ અત્રે આપીશું.

“ પતાસ. તા. ૧૨ મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૬:— આગોતર વરસાદ ઓછો. બાજરીનો પાક બળી ગયો છે. રવિ પાકનું વાવેતર થયું નથી. પાણી બે માસ ચાલે તેટલું છે. અનાજ રૂ. ૧ નું ૧૧૬ શેર. અનાજ સિલકમાં નથી. વસ્તીનો ૬ ભાગ તાલુકામાંથી

૧૭૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ હું.]

જતો રહ્યો છે, અને હજુ વધારે જમ્ય તેવો સંભવ છે. રાધિકા ખોરાકની અને કાચા અનાજની નાની ચોરીઓ થાય છે. ઢોરોનું પોષણ પીંપળાના પાન પર થાય છે. ધણી મરી ગયાં. ૬ ભાગનાં પરદેશ લઘુ જવામાં આવ્યાં છે. સંકટનિવારણ માટે ધોખી-તળાવ અને સરકારી ખંડલા પાસેનું તળાવ ખોદાવવાનાં કામ શરૂ કરવા જેવાં છે. સાધારણ મરામત મિલાય બીજાં સંકટનિવારણનાં કામો હાલ શરૂ થયાં નથી. ”

આ પ્રમાણે દુષ્કાળ ધણી ભયંકર રૂપમાં અને બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયેલો હોવાથી સરકારના પોતાના ધણા યત્નો સાથે સંઘળા લોકોના સંકટનું પૂર્ણ રીતે નિવારણ કરવા અર્થે તેવા ખાનગી યત્નોની પણ જરૂર છે એવું જણાતાં તે સભા તરફથી પૂનાના રહેવાસીઓની એક જાહેર સભા ત્યાંના કલેક્ટર મિ. નોર્મનના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૧૨ મી ઑક્ટોબર ૧૮૭૬ ના રોજ ખોલાવવામાં આવી હતી; અને દુઃખી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી તેમાં એક ફંડ ઉધારી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું હતું. આ તથા બીજી ધણી રીતે સાર્વજનિક સભાએ શ્રીમાન રાનડેની આજેવાની નીચે આ દુષ્કાળના સમયે લોકોની સેવા બજાવી હતી. એમણે સભા તરફથી સરકારને અનેક જૂઠા જૂઠા વિષયો પર મોકલેલાં અરજપત્રો અને તેમનાં બીજાં ઉપયોગી લખાણોમાં, દુષ્કાળના વહીવટ સંબંધી સરકારને મોકલેલું ૪ ફિમિન નેરટિવ્ઝ એટલે દુષ્કાળની વાર્તાઓવાળું અરજપત્ર તથા દુષ્કાળનાં કારણો વગેરે સંબંધી તપાસ કરવાને નીમાયેલા ફિમિન કમિસનના બ્યાન પર આ દુષ્કાળની સંઘળા હકીકત આવી શકે એવા હેતુથી પાછળથી સંઘળા વિમતો અને આક્રાંઓ સાથે લખેલો એક આર્ટિકલ-લેખ,

જે સભાના ત્રિમાસિક પત્રના પુસ્તક ૫ ના અંક ૧ માં પ્રકટ થયેલ હોય, એ એ ખાસ કરીને ખ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. રાનડેએ પોતાના આ સંઘર્ષો લખાણોનાં અંદર, સરકારે પોતાની પ્રજા માટે લીધેલા શ્રમનાં અને દર્શાવેલી કાળજીનાં પ્રસંગોપાત્ત મુંદર ભાષામાં યોગ્ય વખાણ કર્યાં હતાં, અને તે સાથે તેના વહીવટમાં કાળજી સ્થળે જણાતી ખામીઓ પૂરતી સંખ્યતાથી દાખલા દલીલો સાથે દેખાડી આપવાને પણ તેઓ ચૂક્યા નહોતા.

આગળ જણાવ્યું છે તેમ, સભા તરફથી રાનડેએ કરેલાં લગભગ સંઘર્ષો લખાણોનો સ્વીકાર કરી તે પર સરકાર યોગ્ય ખ્યાન આપી. તેમણે લખેલા દુષ્કાળની વાર્તાઓવાળા અરજપત્રની પદોંચ સ્વીકારતાં સરકારના વડા સેક્રેટરી મિ. ચૅપમેને જણાવ્યું હતું કે, “આ દુષ્કાળના દુષ્કાળપીડિત ભાગીના લોકોની સ્થિતિ સંબંધે વખતોવખત જે ખબર તમો આપો છો તે મેળવવાને સરકાર બહુ ખુશી છે.”

૨ા. અગાશે જણાવે છે કે, અનેક અડચણો વેડીને સાર્વજનિક સમાજ કામ બહુ બાહોશીથી ચલાવવામાં જ માત્ર સંતોષ ન માનતાં મિ. રાનડેએ તે મુખ્ય સંસ્થાના તાજા હેડળ રહી કામ કરનારી અનેક નાની સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રેરણા કરી હતી, અને તેના પરિણામમાં જીલ્લાઓ અને તાલુકાનાં શહેરોમાં આવી બહુ સંસ્થાઓ (Associations) ઉત્પન્ન થઈ હતી. વળી તેઓ જણાવે છે કે, લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ‘લોકલ સેલ્ફ ગવર્મેન્ટ’ એટલે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે જિલ્લાનાં શહેરોમાં જેને ઇન્ડાંડમાં ‘કોક્સ કહે છે એવા ચૂંટણી કરનાર મંડળો તેમણે ઉભાં કર્યાં હતાં, અને

૧૭૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ દુ.]

પોતાના વિભાગની ચૂંટણીઓ કરનારાઓ આગળ બાપણો આપ-
વાને ઉમંગી ઉમેદવારોને બહાર પાડ્યા હતા, અને આ પ્રમાણે
સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણનું દાખલ થવું એ રાજ્યકીય શિક્ષણ
માટે તેમના હાથમાં ઉત્તમ સાધન રૂપ થઈ પડ્યું હતું. તેઓ
પૂના 'પંચાયત' ના ધોરણના હિમાયતી હતા, અને કેટલાક સ્થ-
ળોની 'સવાદ' કોર્ટોની સ્થાપના તેમનીજ પ્રેરણાનું પરિણામ હતી.

આવી રીતે પૂનાની સાર્વજનિક સભાના એક આગેવાન તરીકે
રાનડેએ રાજ્યદારી બાબતોમાં ઘણા પ્રકારે દેશની મોટી સેવા બજાવી
છે. આ ઉપરાંત કહેવાય છે કે, દેશના રાજ્યવહીવટમાં સરકારને તે
સલાહબુત થઈ પડે એવા હેતુથી "નેશનલ કૉન્ગ્રેસ" ની સ્થાપના
કરવામાં તેઓએ આગેવાનીભરેલો ભાગ લીધો હતો, અને જોકે
પાછળથી તેના કામકાજમાં તેઓ ભાગ લેતા નહોતા તોપણ તેને
ભગતા અને બીજા અનેક રાજ્યકીય અગત્યના સવાલો વિષે રા-
જ્યદારી હિતચાલોના નામીયા આગેવાન પુરૂષો તરફથી તેમની
સલાહ લેવામાં આવતી. પૂનાની સાર્વજનિક સભા ઉપરાંત પાછ-
ળથી ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ત્યાંની ડેકન સભા સ્થાપવામાં પણ
તેમણે આગેવાની લીધી હતી, અને તેની વ્યવસ્થા વગેરેને ભગતા
નિયમો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યા હતા. આ બન્ને સભાઓને અને
અંગ્રેજીની પ્રેસિડેન્સ એસોસિએશન જેવાં મંડળોને પણ ઘણી
બાબતોમાં તેમની કીમતી સલાહનો લાભ મળતો હતો.

ન્યા. રાનડે ઉદયદર્શી હોઈ કાંઈ પણ કાર્ય તાકીદે થઈ
અથવા જોવાની અતિશય ઉત્સુકતા રાખતા નહિ, અને તેથી કાંઈ
પણ કામમાં દીલ થાય કે નિષ્ફળ આવે તો તેથી તેઓ નિરાશ કે
નાદિમ્મત થઈ જતા નહિ. આ તેમનું વલણ તેમની ફરેક પ્રવૃત્તિનાં

સંબંધમાં સ્પષ્ટ રીતે દીક્ષી આવતું. રાન્યકીય પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં એક પ્રસંગે ઓન. મિ. ગોખલે સાથે તેમને થયેલી વાતચિત જાણવા જેવી છે. ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં શોલાપુર અને બીજાપુર જીલ્લામાં સખત મોંઘવારી હતી. સાર્વજનિક સભા, જેના મિ. ગોખલે પોતે તે સમયે સેક્રેટરી હતા, તેણે તે જીલ્લાઓની સ્થિતિ સંબંધી પુ-જકળ માહિતી એકઠી કરી હતી, અને તે પરથી એક અરજપત્ર ઘડી કાઢીને સરકારને મોકલવામાં આવ્યું હતું. તે અરજપત્ર ઘણી મહેનત અને ઘણા વિચાર પછી તૈયાર થયું હતું, છતાં સરકારે ‘તે પત્રની મતલબની નોંધ લીધી છે’ એવી મતલબનો બે લી-ડીનો ઉત્તર મોકલો આપ્યો હતો. શ્રીમાન ગોખલે કહે છે કે “આવે જવાબ મળતાં હું ઘણો નિરાશ થયો, અને બીજો દિવસે સાંજે મિ. રાનડે સાથે ફરવા જતાં મેં તેમને પૂછ્યું કે, ‘ન્યારે સરકાર અમે તે કાગળની નોંધ લીધી છે’ એ સિવાય બીજું કંઈ જણાવવાની દરકાર કરતી નથી, ત્યારે આ સઘળી મહેનત લેવાથી અને અરજપત્રો રજુ કરવાથી શું ફાયદો છે?’ તેમણે જવાબ આપ્યો:—‘આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આપણી સ્થિતિ તમારા સમજવામાં યથાર્થ રીતે આવતી નથી. આ અરજપત્રો પર માત્ર નામનુંજ સરકારનું શિરનાકું ચાય છે; ખરી રીતે તો તે અરજપત્રો લોકોનેજ ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવે છે, જેથી તેઓ આવી ખામતમાં ફેલી રીતે વિચાર ચલાવવો તે શીખી શકે. આ કાર્ય કોઈ પણ જાતના પરિણામની આશા રાખ્યા વગર ઘણાં વર્ષ સુધી કરવું જોઈએ, કેમકે આ જાતની રાન્યકીય પ્રવૃત્તિ આ દેશમાં તદ્દન નવીન છે. આ ઉપ-રાંત, જો સરકાર આપણે જે કહીએ છીએ તેની મતલબની નોંધ લે તો તે પણ ઠીક છે.”

૧૭૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ કું.]

ન્યા. રાનડેની આવી અસાધારણ કાર્યદક્ષતા અને શુદ્ધિ-
અળ માટે પ્રખ્યાત મરાઠી રાજ્યદારી અને કારભારકુશળ પુરૂષ
નાના ફૂડનવિસ સાથે વારંવાર તેમની સરખામણી કરવામાં
આવે છે. પરંતુ આ બેઉ મહાન પુરૂષોની સરખામણી કરતાં
આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાનડે વિષે બોલતાં તો, જે
સબળા પ્રકારની અનુકૂળતા મળી હોત તો તેઓ કેવાં મહત્કાર્યો
અળવી શક્યા હોત, એનો વિચાર કરવાનો છે. નાના ફૂડનવિ-
સને, રાનડેથી ઉલટું, તે એક મોટા રાજ્યનો મુખ્ય કાર્યદારી
હોવાથી તેનાથી બીજી શક્યાં તેવાં મહત્કાર્યો કરવાની સબળા તક
મળી ચૂકી હતી.

નાના ફૂડનવિસ અને રાનડે એક બીજાથી અરાબર એક
સૈદ્ધાંતે અંતરે જન્મ્યા હતા અને મરણ પામ્યા છે, એ કાંઈક
ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય બાબત છે. નાના ફૂડનવિસ ઈ. સ. ૧૭૪૨
માં જન્મી ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો હતો, ત્યારે રાનડે
ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં જન્મી ઈ. સ. ૧૯૦૧ ની શરૂઆતમાં મરણ
પામ્યા છે, અને તેથી બેદન આયુષ્ય લગભગ એકસરખું હતું.
પરંતુ આવી સામાન્ય રચૂળ બાબત કરતાં વધારે અગત્યની વાત
એ છે કે તેઓ બન્નેને ઉંચામાં ઉંચી શુદ્ધિની કુદરતી
બક્ષિસો મળી હતી. બન્ને જણ પોતાના ખંતીલા ઉદ્યોગ, સૂક્ષ્મ
દષ્ટિ અને દૂરદર્શીપણા માટે સરખો રીતે પ્રખ્યાત હતા. શુદ્ધિની
બાબતમાં બન્ને પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં સર્વોપરિપક્ષ
ધરાવતા હતા. બન્ને જણ બીજાઓ ઉપર હુકમ ચલાવવાને
અને પૂર્ણ જાવથી તેમની આગ્રા પાળે એવાં મનુષ્યોને ટાળાબંધ
પોતાની આસપાસ એકઠાં કરવાને બધું જન્મ્યા હોય એમ હતું.

હદયના ગુણોની ખાખતમાં એક વચ્ચે કંઈક અંતર હતું. રાનડેમાં એક સાધુને જાજતા ગુણો હતા. નાના ફૂડનવિસમાં તેવા કેટલાક ઉત્તમ ગુણો હોવા છતાં તે એક મોટા રાજ્યનો કાર્યભારી હોવાથી તેને પોતાના કાર્યભારના અંગે રાજ્યનીતિ વાપરવાના પ્રસંગ આવતા. રાજ્યદારી મનુષ્યોને જાજતાં લક્ષણો તેનામાં એટલે બધે દરજ્જે હતા કે તે વડે તે અંદારમાં સૈકાના બીજા અર્થ ભાગમાં મહારાષ્ટ્રમાં સર્વોપરિ સત્તા ભાગવવાને અને હિંદુસ્થાનના એક મહાન કાર્યભારકુશળ પુરુષ તરીકે મણાવાને શક્તિમાન થયો હતો. પરંતુ રાનડેના સંબંધમાં જુદાજ પ્રકારની હકીકત હતી. તેમને પોતાની માનસિક શક્તિઓ અને અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનો પ્રયોગ કરવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો નહોતો. તેઓ આપણી નામદાર બ્રિટિશ સરકારની નોકરીમાં માત્ર હાઇકોર્ટના જજની પદવી સુધી ચઢી શક્યા હતા, કેમકે તે કરતાં વધારે ચઢતા ઓછાઓ દેશીઓને મળતા નથી. એક દેશીને મળી શકે એવા લિંગામાં કોચા ઓછાઓની ફરજો સરકારનો તેમજ રૈયતવર્ગનો પૂર્ણ સંતોષ મેળવીને બળવવા ઉપરાંત, તેમણે દેશહિતનાં અનેક કાર્યોમાં ભાગ લઈ તેને લગતી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં લોકોમાં જાગૃત કરી દીધી હતી. અને તે સમજી પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે સમજી વખત દિગ્મત, દૃઢતા અને ખંતથી મંડ્યા રહેતા આ પરથી કહી શકાય કે જો તેમને આથી કોઈ વધારે જોખમદારીવાળા અધિકાર પર નીમવામાં આવ્યા હોત તો તેઓ પોતાના તે ઓછાની ફરજો યોગ્ય રીતે બજાવીને સરકારની વિશેષ પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હોત.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિદ્યાદેવીની અનેક પ્રકારે ઉપાસના.



રાનડે સરસ્વતી-વિદ્યાદેવીના પરમ ઉપાસક હતા. દેશોન્નતિ અર્થે પોતાની અનેક પ્રકારની હીલચાલોમાં મગ્યા રહેવા છતાં તેમણે વિદ્યાવ્યસન પૂર્ણ રીતે રાખ્યું હતું. તેમણે ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા તેમજ રાજ્યકીય, સાંસારિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, વગેરે વિષયો પર ફેટલાક અગત્યના ગ્રંથો, ગ્રંથોપાનિયાં અને પરચૂરણ લેખો લખાને, એક નામીયા વર્તમાનપત્રના અધિપતિ તરીકે કામ કરીને, તથા મુંબઈની યુનિવર્સિટિ (વિશ્વવિદ્યાલય)ના એક આગેવાન ફેલો-સભાસદ તરીકે તે મહાન સરસ્વતીમંદિરના કાર્યભારમાં વણે આગળ પડતો ભાગ લઈને, એમ અનેક પ્રકારે વિદ્યાદેવીની ભારે સેવા બજાવી છે. તેમનાં સઘળાં પુસ્તકો અને લખાણોમાં “મરાઠી સત્તાનો ઉદય” એ નામનો ઓગણીસમા સૈકાના છેલ્લા વર્ષમાં અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રકટ થયેલો તેમનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ ઉત્તમ પંક્તિએ મૂકવા યોગ્ય છે. પેશવાની બખરો (ઐતિહાસિક હસ્તલિખિત લખાણો) નાં ૨૨,૦૦૦ પૃષ્ઠ વાંચીને તથા બીજી અન્ય રીતે મેળવેલા મરાઠી રાજ્યના વિશાળ ઐતિહાસિક જ્ઞાનના ફળ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ ગ્રંથની હહીકત પરથી તેમના મહાભારત ઉદ્યોગનું, તથા તે-

મની નવીન વિચારને જન્મ આપવાની અસાધારણ શક્તિઓ, તીવ્ર અવલોકનશક્તિ, અને સૂક્ષ્મ શોધકશક્તિનું યથાસ્થિત દર્શન થાય છે. આ ઉપરથી મુખ્ય ઇલાકામાં પાછલા અર્ધા સૈકામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વાંશિરોમણિ પુરુષોર્માના એક તરીકે ગણવાના માનને તેઓ સર્વથા પાત્ર હરે છે. વળી આપણા ઍન્જ્યુએટો, અન્ડરઍન્જ્યુએટો, અથવા અન્ય લેખકોર્માનો કોઇ ઉત્તમ પ્રકારનો અસલ ઐતિહાસિક ગ્રંથ પ્રકટ કરી શક્યો થયી, એવું તેમના પર મૂકવામાં આવતું મ્હેણું આથી ઘણું અંશે દૂર થઇ શકે છે એમ પણ કહી શકાય. ઈ. સ. ૧૮૬૨ ની સાલમાં પોતાની બી. એ. ની ડીગ્રી સંપાદન કર્યા પછી તુરતજ રાનડેએ “ ઈન્દુ પ્રકાશ ” નામના નવીન નીકળતા અંગ્રેજી-મરાઠી વર્તમાનપત્રના અંગ્રેજી વિભાગના અધિપતિ તરીકે કામ કરવાનું માથે લઇ વિદ્યાના વિષયમાં દેશની સેવા યજ્ઞવવાની શરૂઆત કરી હતી. આ કારણને લીધે તેમના ગ્રંથો અને લેખોનું અવલોકન આપતા પહેલાં વર્તમાનપત્ર સાથેના તેમના તે સંબંધની નોંધ લઇશું.

શ્રીમાન્ રાનડે બી. એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થયા તે અરસામાં દેશી વર્તમાનપત્રો છેક બાલ્યાવસ્થામાં હતાં એમ કહીએ તો ચાહે. તે વખતે જે ચોડાં વર્તમાનપત્રો મહારાષ્ટ્રમાં હયાતિ ધરાવતાં હતાં તે ફક્ત મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થતાં હતાં. તેમના અધિપતિઓ એક પત્રકારની ફરજો અને જોખમદારી પૂરતી રીતે સમજવાને અને તે ફરજોને કંઈ પણ સંતોષકારક રીતે યજ્ઞવી શકવાને જોઇએ તેટલા ફળવાયલા નહોતા. સામાન્ય રીતે બોલતાં કહી શકાય કે તેમનાં લખાણો તદ્દન નિર્માલ્ય અને છાકરવાદીબરેલાં હતાં. આથી તેઓ કોઇનું જ્ઞાન ખેંચી શકતાં નહિ, અ.

૧૭૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

થવા માન મેળવી શકતા નહિ, એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. આ ઉપરથી કેટલાક ગૃહસ્થોએ એવું એક પત્ર કાઢવાની જરૂર ધારી કે, જેની અંદર ચાલતા સમયના અગત્યના જનાવો વિષે વિવેકથી, દીર્ઘદષ્ટિથી અને પૂર્ણપણે ચર્ચા ચલાવવામાં આવે, જેના અધિપતિ તરફથી અમુક માણસો અને ધારાઓ સંગ્રહે લખાતા હોયો. ઉંચા પ્રકારના હેતુથી ઉદ્દેશ્ય પામે, જે સરકારની આગળ પ્રમાણિક અને સબ્ય રીતે લોકોનાં સંકટો રજુ કરે અને સરકારની યોગ્ય રીતે મદદ માગી તેમનું નિવારણ કરવાને અરજ કરે, જે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે એક ન્યાયી અને વિવેકી મધ્યસ્થ દુભાષિયા તરીકે ઉભય પક્ષની સેવા બજાવે, અને જે લોકોની રાજ્યકીય ઉભતિ તરફજ માત્ર લક્ષ ન આપતાં સાંસારિક અને સાંપત્તિક સુધારા તરફ પણ પૂરતું લક્ષ આપે. આ પત્રના સઘળા હેતુઓ, જે કાંઈ બાહોશ, વિદ્વાન અને વિચારવંત અધિપતિ મળ્યા આવે તોજ બરાબર અમલમાં મૂકી શકાય એમ જણાતાં આવું પત્ર પ્રકટ કરવા ઈચ્છા રાખનાર ગૃહસ્થોની પસંદગી સારે નસીમે શ્રીયુત રાનડે, જેઓએ માત્ર થોડા વખત પરબી. એ. ની પદવી સારી નામના સાથે મેળવી હતી, તેમના પર ઉતરી, અને તેમના અધિપતિપણ નીચે 'ઇન્ડુપ્રકાશ' નામના અંગ્રેજી-મરાઠી વર્તમાનપત્રની શરૂઆત કરવામાં આવી. પોતે કોલેજના ફેલો અને 'આનર્સ' ની પરીક્ષા માટે ઉમેદવાર હોવાથી તે પત્રની સઘળી વ્યવસ્થા પોતાને માથે ઉપાડી લેવાને તેમને બિલકુલ અવકાશ નહોતો. આથી માત્ર તેના અંગ્રેજી વિભાગનું અધિપતિપણ તેમને સોંપવામાં આવ્યું, અને મરાઠી વિભાગની સઘળી વ્યવસ્થા તે પત્રના પ્રયોજકોએ પોતાના માથે રાખી. રાનડેના અધિપત્ય નીચે

‘મન્દુપ્રકાશ’ માં અંગ્રેજ આર્ટિકલો-વિષયે તુરતજ પ્રકટ થવા લાગ્યા. (આમાં સૌથી મુખ્ય પાણ્ડિતના યુદ્ધના શતવાર્ષિક-૧૦૦ માં વર્ષના ઉત્સવ નિમિત્તે લખાયેલો લેખ ધણેજ વખણાયો હતો.) આ લેખે જુરસાવાળી સરળ અને પ્રસંગોપાત્ત રસયુક્ત ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી તેમના લેખકનાં તેની અસાધારણ શક્તિ, બહોળા જ્ઞાન અને ન્યાયી તથા ઉદાર વિચારોને માટે વખણ થવા લાગ્યા, અને તે તરફ એકલા દેશીઓનું જ નહિ પરંતુ યુરોપીયન લોકોનું પણ ધ્યાન તુરતજ ખેંચાયું. આથી તે પત્રને તેના સમકાલીન પત્રોને કદી નહિ મળેલી એવી લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠા ત્વરાથી પ્રાપ્ત થયાં. રાનડેએ આ પત્રના અધિપતિ તરીકે માત્ર ત્રણ ચાર વર્ષ કામ કર્યું, કેમકે તે પછી અન્ય રથને નોકરી પર જવું થવાથી તેમને તે પત્ર સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડવાની જરૂર પડી હતી. તેમને આ પ્રમાણે આ પત્ર સાથે આટલો થોડો સમય સંબંધ રહ્યો તોપણ તે અરસામાં તેમણે તેને એટલે બધે ઉંચે દરજ્જે ચઢાવી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું હતું કે તે હજુ પણ એક આગેવાન અંગ્રેજ-મરાઠી પત્ર તરીકે પોતાની પદવી સાચવી રહ્યું છે, અને તેમાં પ્રકટ થતા લેખોમાં દર્શાવાતા વિચારોના વિવેકીયતા માટે ગાંભીર્ય અને સંપૂર્ણ સમજશક્તિ માટે, અને હાથમાં લીધેલા વિષય પર બ્યાજખી ટીકા કરવાની પદ્ધતિ માટે પોતાનો મોજો જળવી શક્યું છે. કેમકે રાનડે પછીના તે પત્રના વારંવાર બદલાયાં કરતા અધિપતિઓ, જોકે એમની ખરાબરી તો કરી શકે નહિ, (કેમકે તેમની પેઠે હર કાઈ વિષયમાં અને ઉદ્યોગમાં માથું મારી તેમાં તેમના જેવી કંતેહ મેળવી તેમની ખરાબરી કરવાની તો કાણુ હિમ્મત ધરી શકે?) તોપણ તેઓ યુનિવર્સિટીની હતી

૧૮૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

કેળવણી પામેલા હોવાથી, તેમણે (રાનડેએ) તે પત્રને માટે મેળવેલો દરજ્જો સાચવી રાખવાને પોતાનાથી જનતો યત્ન કરતા રહે છે, અને સામાન્ય પત્રોની હારમાં ગણાવા જોઈએ નીચે દરજ્જો તેને ઉતરવા દેતા નથી.

હવે આપણે ન્યા. રાનડેના ‘મરાઠી સત્તાનો ઉદય’ * નામના ગ્રંથના પહેલા ભાગના અવલોકન તરફ વળીએ. આ પુસ્તકની અંદર મહાનૂ મરાઠી સરદાર શિવાજી અને તેના વંશજોની સત્તા નીચે દર્શવી સનના ૧૭ મા અને ૧૮ મા સૈકામાં ઉદ્ભવ પામેલા મરાઠી રાજ્યના ઉદયના કારણો ધણી સરળ, જુસ્સાવાળી અને જટિલ બાબતોમાં કુશળતાથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. દેશના રાજ્યદારી ઇતિહાસની મુખ્ય ખીનાઓ ઓછી વતી સોંકાઈના જણાવામાં હશે એમ માની લઈને ખીજા ઇતિહાસકારોની માફક તેમાં રાજ્યદારી બાબતોનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ રાનડેએ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, “તેનો હેતુ મરાઠી રાજ્ય, જેણે ઓછામાં ઓછા સો વર્ષ સુધી દેશના દેશી રાજ્યકર્તાઓમાં સર્વોપરિ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેના ઉદય અને આબાદીના ઇતિહાસનો સંક્ષિપ્ત ચિતાર અંગ્રેજ અને દેશી વાંચકની દૃષ્ટિ આગળ ખડો કરવાનો છે.” આ પુસ્તક લખવાના પોતાના હિમ્મત હેતુના સંબંધમાં પ્રસ્તાવનામાં જ જરાક આગળ તેઓ જણાવે છે કે, “મારી મતલબ,

* આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવી અમદાવાદની પ્રસિદ્ધ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સન ૧૯૦૮ માં પ્રકટ કર્યું છે.

હિંદુસ્થાનના એક વતનીની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસની મુખ્ય મુખ્ય બીનાઓનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપવાની, જેથી વાર્તાના નૈતિક રસ અને રાજ્યકાંચ બોધની અસર ધણી ધટી જાય છે એવી ગેરસમજૂતીઓ દૂર કરવાની, અને તે સઘળા કરતાં, વિજયી શ્રિષ્ટિક સત્તાના પ્રતિનિધિઓની તે સત્તાની અસ્ત પામેલી પ્રતિસ્પર્ધી સત્તાની સ્થિતિ તરફ દિલસોજી મેળવવાની છે. ” અહારાદ્વાના (ડૉ. આર્. જી. લાંડારકર, જેમણે પોતાના ‘ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ ’ એ નામના પુસ્તકમાં તેવું વર્ણન આપ્યું છે, તેમના સિવાય) પ્રાંટ ડૉ. જેવા કોષ્ટ પશુ ઇતિહાસકારે જે વાતનું વર્ણન આપ્યું નથી તે વાતનું—એટલે જે સમયનો ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો છે તે સમયની ત્યાંના લોકોની સાંસારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનું વર્ણન તે પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને તેથી સઘળાં અરાહી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં તે અનુપમ અગત્ય ધરાવે છે. તેમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલું છે કે, માત્ર હુંદારા અને હુંગારા લોકોનું રાજ્ય એક સૈકા કરતાં વધારે વખત સુધી ભારે સત્તા ભોગવી શકે નહિ, અને જો શિવાજી અને તેના વંશજો માત્ર હુંદારા અને સાહસિક માણસો હોત તથા ઔરંગઝેબના મરણ પછી ભોગલ રાજ્યની પડતી કરવામાં સહાયજૂત થઈ પડનારાઓમાં સૌથી વધારે લુચ્ચા અને સાહસિક હોવાથીજ જો તેઓ ફાવી શક્યા હોત, તો તેઓ આટલા લાંબા વખત સુધી હિંદુસ્થાન દેશ પર સર્વોપરિ બાદશાહી સત્તા ભોગવી શક્યા ન હોત. રાનડે કહે છે કે, અરાહી સત્તાની ચઢતી થવામાં એક નૈતિક રહસ્ય રહેલું છે, જે મુસલમાન અને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના બંધમાં પશુ આવી શક્યું નથી. ઇતિહાસ પરથી જણાય છે

૧૮૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

૬ ઔરંગઝેબના મરણ પછી મોગલ રાજ્યની પડતીના અને અંધાધુનીના સમયમાંજ મરાઠી સરદારોએ કાંઈ પોતાનું ઉપરી-પણું સ્થાપિત કર્યું નહોતું, પરંતુ તે બહાદુર બાદશાહના અમલમાં જ્યારે મોગલ સત્તા તેની છેક ટાંચે પહોંચી હતી, તેવામાં શિવાજીએ મરાઠી રાજ્યસત્તાનો પાયો નાખ્યો હતો, મોગલ લશ્કરનો મારો વેઠ્યો હતો, અને તે બળવાન રાજ્યનાં સઘળાં ઉત્તમ સાધનોનો ઉપયોગ કરી તેમની સામે ચઢી આવતા મોગલ સરદારોના હુમલાઓને નિષ્ફળ કર્યા હતા. શિવાજી અને તેના વંશજોને મળેલી ફતેહનો છૂપો બેદ તો ઔરંગઝેબના ચઢી આવતા અગાઉ લાંબા વખતથી મરાઠી પ્રજાની અંદર ઉદ્ભવ પામેલા અને તેના રાજ્યસમયમાં દઢીબૂત થઈ તેની ખુદ્દિ દ્વારા વિકાસ પામેલા પ્રજાકીય વેગ-જુરસામાં રહેલો હતો. મધ્યયુગ (Middle Ages) ને અંતે સઘળાં યુરોપી પ્રજાઓમાં બળ-બળાટ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મ સંબંધી સુધારાની હીલચાલની પેઠે, આ વેગે સઘળાં મરાઠી પ્રજાને તેની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિની બાબતમાં વ્યાકુળ બનાવી હતી. આવી ઉપયોગી હકીકતથી આ ગ્રંથ ભરપૂર હોવાથી અત્રે તેનું કંઈક વિસ્તારથી અવલોકન આપવું અગત્યનું લાગે છે.

ન્યા. રાનડેના આ મરાઠી રાજ્યના ઇતિહાસના પહેલા પ્રકરણમાં મરાઠી ઇતિહાસનું નૈતિક રહસ્ય શામાં રહેલું છે અને 'બીજા' દેશી રાજ્યોના કરતાં મરાઠી ઇતિહાસની અગત્ય શાથી વધારે મહત્વમાં આવે છે તેનું યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેમ કરતાં શિવાજીના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ચાલી ર-

હેલી ઉચ્ચપાચલનાં કારણોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉચ્ચપાચલ દેખીતી રીતે રાજ્યકીય હતી, પરંતુ તેનો મૂળ હેતુ “ ભાષાઓ, જાતિ, ધર્મ, અને સાહિત્યના અંથોના મળતાપણાને લીધે એક બીજા સાથે ધાડી રીતે ગુંથાયલી છતાં રાજ્યદ્વારી બાબતમાં એકમત થઈ વધારે બળવાન થવા ઇચ્છનારી સઘળા પ્રજાની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ ” કરવાનો હતો. આ ઉન્નતિની હીલચાલનો અગ્નિ પાછલા બે ત્રણ સૈકાથી ધુંધવાતો હતો, અને ચૈત્યારંગજીવના જીલમી ધર્મોપપણાને લીધે સળગી ઉઠીને તેણે મજબૂત રૂપ લીધું હતું. આના પરિણામમાં ભોગલ રાજ્યની પડતી થઈ, અને મરાઠી રાજ્યની અ-હતી થતાં તેણે હિંદુસ્થાન પર સો વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવી. આ ઉન્નતિનો વેગ તેના આરંભના સ્વરૂપમાં માત્ર ધાર્મિક બાબતોમાં સુધારો કરવાને લગતો હતો, પણ પાછળથી રાજ્યકીય, સાંસારિક, અને સાહિત્યની બાબતોમાં સુધારો કરવાનો વેગ ત્વરાથી ફેલાયો હતો. ખરી રીતે આ ઉચ્ચપાચલ ધણા પ્રકારના સુધારા અર્થે હતી. તેની આગેવાની છેક ૧૩ મા સૈકાથી મહારાષ્ટ્રના પહેલા સંતપુરૂષ અને કવિતામાં ભગવદ્ગીતા પર ‘ જ્ઞાનેશ્વરી ’ નામની ટીકા લખનાર જ્ઞાનેશ્વર આદિ સંતોએ અને તે પછીથી શિવાજીના સમકાલીન વુઝારામ, રામદાસ, અને વામન પંડિત જેવા સાધુ પુરૂષોએ લીધી હતી. આ સંતપુરૂષોનાં નામનું સ્મરણ મહારાષ્ટ્રમાં ધણા પૂજ્યભાવથી થાય છે. તેમનાં લખાણો લાંબા ભેંકો પર ઉત્તમ પ્રકારની અસર નીપજાવી શક્યાં છે, અને સંકટના સમયે તેમને દિલાસો અને આશા આપનાર થઈ પડે છે. આ ઉચ્ચપાચલના રાજ્યકીય વિ-

૧૮૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

જામની આગેવાની શિવાજીએ, તેના સમયના સરદારોએ, અને તેના વંશજોએ લીધી હતી.

રાનડે જન્મ્યાં છે કે આ સતોએ વૃક્ષપન્થ પ્રોટેસ્ટન્ટ સુ-ધારકોની પેઠે દેશમાં જોલાલી ભાષામાં પોતાના અસરકારક અને જીવા પ્રકારના પ્રયોગ લખ્યા છે. તેઓ તે ભાષામાં જ ઇશ્વરનું સ્તવન કરતા, અને જૂના વિચારના આદર્શોના મત પ્રમાણે કરવામાં આવતી ધર્મક્રિયાઓને અને જાતિભેદને નાપસંદ કરી પોતાનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ અને પ્રેમાળ બનાવી ચાલતા ધર્મ પર નિર્ભર થઈ રાખવાનું પસંદ કરતા હતા. રાજ્યદારી હીલચાલના આગેવાનો પણ આ ઉચ્ચપાલકથી દૂર ન રહેતાં તેને અનુસરીને વર્તતા, અને ઉપર કહેલા સંતસાધુઓને પોતાના ગુરુ માની તેમનો બોધ ગ્રહણ કરતા. આમાંના રામદાસ નામના સંતને શિવાજીએ પોતાના ગુરુ તરીકે પસંદ કર્યો હતો, અને તે ઉપરાંત તુકારામનાં બજનકીર્તન તથા ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. પેશવાઓમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ એસો આજીરાવ પેશવા પોતાના દરેક કાર્યમાં ધારડશીના બ્રહ્મોન્દ્ર સ્વામીની આગ્રા પ્રમાણે વર્તતો. રાજ્યદારી હીલચાલના આગેવાનો જોકે ધાર્મિક હીલચાલને અનુસરીને વર્તતા, તોપણ ધાર્મિક હીલચાલ ઉપર તેમની રાજ્યદારી હીલચાલ બારે અસર કર્યા વિના રહી નહોતી. ધાર્મિક વેગને રાજ્યદારી દિશામાં તેઓ વહેવડાવવા લાગ્યા. પ્રજાની અંદર ઉદય પામેલા ધાર્મિક હિતસાહ અને અનુનનો આશ્રય લઈ તે રાજ્યદારી હીલચાલના નેતા અથવા આગેવાન પુરૂષો ઉદ્ધેશન ન કરી શકાય તેવી અગવડોને દૂર કરી, એક પછી એક ફતેહ મેળવી પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં હુમલી સુધી અને ઉત્તર-

સ્ત્રીમાં હિમાલયથી દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા સુધી મરાઠી રાજ્યની હાક વગાડી ચક્રાવળ હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજી માત્ર એક હુદુદસે અને કુમારો હોત તો તે આમ એક બળવાન રાજ્યનો પ્રાપ્તો નાંખવાને સમર્થ થયો ન હોત, તથા હાલના સુધરેલા વખતમાં પ્રજાસાધારણ ગણાય એવી ચતુરાઈબરેલી રીતે પોતાની ‘અષ્ટ પ્રધાનની મંડળી’ ની મદદ વડે રાજ્ય ચલાવવાનો વિચાર પણ તેને સૂઝ્યો ન હોત. તેમજ તેના વંશજોને પોતાની પ્રજામાં સ્ફુરી નીકળેલા ધાર્મિક અને નૈતિક વેગની જો સહાય ન મળી હોત તો તેઓ પોતાનું રાજ્ય ટકાવી અને વધારી શક્યા ન હોત.

શિવાજીની આ અષ્ટ પ્રધાનોની મંડળી તેના તાબાના જૂદા જૂદા સંસ્થાનોના સરદારોની બનેલી હતી. પોતાનું રાજ્ય ચલાવવામાં આ સરદારોની સલાહ અને સહાયની જરૂર જણાયાથી તેણે આ કાઉન્સિલ વા મંડળીની યોજના કરી હતી. પરંતુ રાનડે આ મંડળીની યોજનાના સંબંધમાં જણાવે છે કે આ યોજનામાં મરાઠી “સત્તાના ટકાવના અને વિનાશના હેતુઓ સંયુક્ત થયા હતા.” કેમકે શિવાજીના સમય પેઠે ત્યાંસુધી મુખ્ય સત્તા બળવાન રહી ત્યાંસુધી તે સહજા સરદારો તેના મતને અનુસરી સામાન્ય હેતુ પાર પાડવા એકઠા મળતા, પણ જ્યારે તે સત્તા નિર્બળ જણાવા લાગી ત્યારે સ્વાર્થવૃત્તિથી દોરાઈને એક પછી એક પોતાના જૂદા રાજ્ય સ્થાપી લેવાની તેમણે તજવીજ કરી લીધી, જેથી સર્વોપરિ સત્તાનું બળ પડી બાગતાં તેનો નાશ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે શ્રીમાન રાનડેના ઇતિહાસના પ્રથમ અકરણનો સાર છે.

૧૮૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

બીજા પ્રકરણમાં મરાઠી સત્તાની ચઢતી થવા માટે કેવા પ્રકારની અનુકૂળતા હતી એટલે તેનું બીજા રોપવા માટે ક્ષેત્ર કેવી રીતે તૈયાર થયું તેનું વર્ણન આપેલું છે. આન્ટ ડકના જણાવ્યા પ્રમાણે આકસ્મિક સંયોગોને લીધે તે સત્તાની ચઢતી એમ રાનડે માનતા નથી, પરંતુ મુસલમાનોએ દક્ષિણ જીત્યું તે અગાઉથીજ ગતિમાં મુકાયલાં ગુપ્ત કારણોને લીધે તેમ બન્યું હતું એમ જણાવી તેમણે તે કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા યત્ન કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે મહારાષ્ટ્રનો મુલક સહ્યાદ્રિ, સાતપુડા અને વિંધ્ય પર્વતો તથા તેમની શાખાઓથી ખડિત થયેલો હોવાથી તે એક પહાડી મુલક જેવો દેખાય છે, અને તેથી ત્યાંનાં તંદુરસ્તીવાળાં પહાડી હવાપાણી વગેરેની કુદરતી અનુકૂળતાથી મજબૂત થયેલા લોકોને નિયમ વગરની લડાઇઓ કરી પર રાજ્યના હુમલાઓ પાછા હઠાવવાને સારી સગવડ મળતી. વળી કુંભરો પર બાધેલા કિલ્લાઓની મદદ વડે તેઓ પોતાના આલાક અને બહાદુર સરદારોની સરદારી નીચે એગલોના કવાચતી લશ્કરને હંકારી શક્યા હતા. લોકો જાતે મજબૂત અને બહાદુર હોઇ ઉત્તરની આર્થ અને દક્ષિણની દ્રાવિડ જાતોનું મિશ્રણ થયેલું હોવાથી તેમનામાં તે બે જાતિના ઉત્તમ ગુણો આવેલા છે. તેમના રિવાજો અને ધર્મ પણ તેવી મિશ્ર ઉત્પત્તિના છે. આથી તે લોકો એક ધર્માધ અને જાતિભેદને માટે લડી મરે તેવા નથી, અને આ પ્રમાણે મરાઠી પ્રજાનો ધર્મ ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં આલતાં હિંદુ ધર્મનાં વિવિધ રૂપોથી ધર્માધપણાની અને તેથી નીપજતી વિફલતાની બાબતમાં જૂદાપણું ધરાવે છે. રાનડે જણાવે છે કે, બહાદુર અને બળવાન પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે

અનુકૂળ પડે એવી દેશની કુદરતી રચનાને લીધે, અને ત્યાંના લોકોની વર્તણૂક અને રિવાજોને લીધે તેમનામાં સ્વાસ્થ્યસત્તા અને સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો આવેલો હતો. આ જુસ્સાને લીધે છેક સિથિયન લોકોના હુમલાઓને હાવી કાઢનાર શાલિવાહન રાજના સમયથી એક સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા તે દેશમાં ટકી શકી નહોતી. વળી મહારાષ્ટ્રમાં સ્થપાયેલાં મુસલમાની રાજ્યોમાં ધણા મરાઠાઓએ મુલકી અને લશ્કરી અમલદારોના ઓહાઓ મેળવ્યા હતા, અને તે વડે રાજ્યવ્યવસ્થાની કળામાં તેમણે નિપુણતા મેળવી હતી. આ પ્રમાણે મરાઠી પ્રજા શિવાજીના જન્મ પહેલાં પણ એક મોટું રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયાર થયેલી હતી. આનો લાભ લઈ શિવાજીએ પ્રજાને એકસંપીલી બનાવી ઔરંગઝેબના વખતમાં તેના ધર્મોપચારને લીધે બચમાં આવી પડેલા હિંદુ પ્રજાના સામાન્ય ધર્મના અને તેના હિતના નામે મુસલમાનોની સામે થઈ તેમને પાછા હાવવાને જોઈએ તેવી તૈયાર કરી હતી, અને રાનડે જણાવે છે તેમ, સામાન્ય બચને અર્થે ઉમદા હેતુથી મરાઠી સત્તાનાં વીખરાયેલાં તરવો આમ એકઠાં કરીને બળવેલી દેશની સેવા માટે શિવાજી લોકોના આભારપૂર્વક સ્મરણને પાત્ર ગણાય છે.

પ્રથમનાં બે પ્રકરણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, પાછલા ત્રણ સૈકા કરતાં વધારે વખતથી તૈયાર થતા ક્ષેત્રમાં દક્ષિણનાં રાજ્યોની સત્તા નબળી પડતાં તેમનામાં મરાઠા લોકોનું પ્રબળ વધતું જવાથી, તથા પ્રજામાં પોતાના ધર્મના સંરક્ષણ માટે આવેલા જુસ્સાથી મરાઠી સત્તાનું બીજ કેવી રીતે રોપવામાં આવ્યું હતું તે ત્રીજા પ્રકરણમાં દર્શાવેલું છે. શિવાજી જ્યારે દેશમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવાને મેદાન પડ્યો તે વખતની દેશની રા-

૧૮૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

જનકીય પરિસ્થિતિના રાનડેએ આપેલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, અહમદનગરનું રાજ્ય આંદ ખીખીએ મોગલોના હાથમાં જઈ અટકાવવા બહાદુરીબરેલા યત્નો કર્યા છતાં તેમણે ઇ. સ. ૧૬૭૭ માં ખાલસા કર્ણાથી તે ક્યારનું રાજ્યદારી રંગ-જામિ ઉપરથી ખસી ગયું હતું. ખીખીપુરનું રાજ્ય તેવી દશા પ્રાપ્ત કરતાં મોગલો સાથે તામોશીબરેલા કોલકરારો કરવાથી બચી ગયું હતું. મોગલકોંડાની પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી, અને વરાડ તથા જોદરનાં રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયાં હતાં. પોટુ-મીઝ સત્તા હાડપિંજરવત્ થઈ પડી હતી. અને મૂળ એક ખિન્દુ રૂપે હોઈ હવિષ્યમાં આખા હિંદુસ્થાન પર સલાહશાન્તિ, સારી રાજ્યવ્યવસ્થા, કેળવણી અને સુધારાનાં સુખો વર્ષાવવા માટે મોટા ભાદળરૂપે ખીલી નીકળવા નિર્માણ થયેલી શ્વિટિશ સત્તાએ સૂર-તમાં પોતાની એક વ્યાપારી કાઠી સ્થાપીને દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાવ આપવા માંડ્યો હતો. આવી દેશની રાજ્યકાય સ્થિતિ હોઈ, શિ-વાજીને પડતીમાં આવેલા ખીખીપુર સાથે અને પૂર્વેતાને પામેલા મોગલ સામ્રાજ્યના એક બળવાન બાદશાહ સાથે લડવાનું હતું. પહેલાનું કાસળ કાઢવામાં તેને બહુ મહેનત પડી નહિ, પરંતુ ખીખી સાથે અસરકારક રીતે સામર્થ્ય દેખાડવામાં તેને પોતાની વિશાળ મનશક્તિઓ અને અડગ હિંમત રૂપી સધળાં સાધનોને કામે લગાડવાની જરૂર પડી હતી. આખરે તે પોતાની ધારણા પૂર્ણ રીતે નહિ, તોપણ કેટલેક અંશે પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો હતો, કેમકે તેને રાજ્ય તરીકે સ્વીકારવાની ઔરંગઝેબને જોવડે જરૂર જણાઈ હતી. આ પ્રકરણ ઉપરથી જણાય છે કે આવું આશ્ચર્યકારક પરાક્રમ શિવાજી માત્ર પોતાની શુદ્ધિ અને બહા-

દુરીથોજ નહિ, પરંતુ તેના શિક્ષક દાદાજી કોંકદેવના શિક્ષણથી તથા ગુરુ રામદાસના બોધથી પોતાની મરાઠી પ્રજાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાને ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાને લીધે, તથા જો તે “દેવી પ્રેરણાઓ” માનતો તેવી પ્રેરણાઓને લીધે બતાવી શક્યો હોતો. તેનો મહાન સમકાલીન વીર પુરુષ ઓલિવર કોર્બેલ, જે ઇંગ્લાન્ડમાં ઈ. સ. ૧૬૪૬ થી ૧૬૬૦ સુધી રહેલા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ હતો, તે જોમ પોતાના દેશને રાજા અને પાદરી અથવા ધર્માચાર્ય પાપના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાને ઈશ્વરે પોતાને મોકલ્યો છે એમ માનતો, તેમ શિવાજી પણ માનતો કે તેને પોતાને સ્વધર્મનું શત્રુઓથી રક્ષણ કરવાનું અને તેની વૃદ્ધિ કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરવાનું છે, અને પોતાની દેવી ભવાનીની પ્રેરણાથી તેને પોતાના દરેક કાર્યમાં વર્તવાનું સૂઝે છે, અને તેથીજ તેને કોતેહ મળ્યાં જાય છે. આ બેઉ મહાન પુરુષો પોતાની મહાન શક્તિઓ વડે પોતાનામાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પોતે તેવી રીતે પોતાના અનુયાયીઓમાં ઉત્પન્ન કરેલા ધાર્મિક જુસ્સાને લીધે પોતાની ધારણાઓ અમલમાં લાવી શક્યા હતા.

શિવાજી પોતાના જીવનનો હેતુ આવા પ્રકારનો માનતો હોવાથી દરેક અણીના પ્રસંગે તે પોતાની દેવીનું ધ્યાન ધરી તેની આજ્ઞા લેતો, અને તે પછી પોતાને કરવા કરેલા દરેક કાર્યમાં પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાને તૈયાર રહેતો. આ બીના ઉપરથી વાંચકને રોમ શહેરના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત મેળવનાર બહાદુર ચોદા હૈરેશ્વરની નીચેની સુવિખ્યાત પ્રતિજ્ઞાનું સહજ જ્ઞાન થાય તેમ છે:—

“ And how can man ie better

૧૯૦ આ. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

Than facing fearful odds,
For the ashes of his fathers
And the temples of his Gods* ? ”

(Macaulay's Horatius, St. 28)

પ્રસ્તુત પ્રકરણ ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજીની ધાર્મિક જ્ઞાતિ ધણા ઉંચા પ્રકારની હતી, અને તેની જીંદગીમાં ત્રણ પ્રસંગે તો તે એવી પ્રદીપ્ત થઇ હતી કે સંસારમાંથી નિવૃત્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજી દેવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. આ સઘળે પ્રસંગે તેના ધર્મગુરુઓ અને પ્રધાનો-ઓ વચ્ચે પડીને ધણી મુશ્કેલીથી તેને અટકાવ્યો હતો, અને તેને સંસારમાં રહીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. આમાંના એક પ્રસંગે તો તેણે પોતાના ‘ મુખ્ય ગુરુ રામદાસ + આગળ જઈ સઘળાં રાજ્યચિહ્નો તેની પાસે રજૂ

* અર્થ:—અને પોતાના વડીલોની કબરોને માટે અને પોતાના દેવોનાં દેવળોને માટે ભયંકર આપત્તિઓ સામે થઈ મરવા કરતાં મનુષ્ય કંઈ વધારે સારી રીતે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી શકે ?

(હૈરેશ્મસ, ટૂંક ૨૮.)

+ બ્રહ્મવિદ્યાપ્રસારક પ્રખ્યાત ‘ થીઆસોફિકલ સોસાયટી ’ તરફથી અંગ્રેજીમાં પ્રકટ થતા માસિક ‘ પ્રશ્નોત્તર ’ ના ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૩ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રા. આનંદરાવના “The Gurupadesha of Maharaja Shivaji” (મહારાજા શિવાજીનો ગુરુપદેશ) નામના લેખમાંની નીચેની હકીકત શિવાજી

કર્મો હતાં, અને પોતાનું રાજ્ય પણ તેને સ્વાધીન કર્યું હતું. પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ત્યાગવૃત્તિ ધારણ ન કરતાં બ્યવહારમાં રહી યુદ્ધ કરીને ક્ષત્રિય તરીકેનો પોતાનો ધર્મ સારી

પોતાના ગુરુ રામદાસ તરફ કેવો ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો અને તેની ધાર્મિક વૃત્તિ કેવી હતી તે જાણવા માટે ઉપયોગી જણાયાથી તેને અત્રે દાખલ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. તેમાંની કંઈક વાત વાંચકને કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલી જણાશે, પરંતુ તે પરથી શિવાજીનો ભક્તિભાવ કેવો હતો તેટલુંજ માત્ર જાણવાનું છે. આ હકીકત રા. આનંદરાવે પૂનાના દફતરખાનામાં સરકારે સાચવી રાખેલી બખરો ઉપરથી મેળવેલી છે એમ તેઓ જણાવે છે.

એક સાંજે એક સાધુ હરિકથા કરતા હતા. તે શિવાજી અસાધારણ લક્ષ અને શ્રદ્ધાથી સાંભળતો હતો. 'નારદ મુનિએ ક્રૂવને કરેલો ઉપદેશ' એ વિષય ઉપર કથા ચાલતી હતી. આ બનાવ પછી શિવાજીના મનને ચટપટી થઇ, અને તે પોતાને માટે એક ગુરૂના ચરણકમળની શોધ કરવાને આતુરતાથી મંડ્યો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે રામદાસ સ્વામી તેની પોતાની રાજ્યધાની અતારાની આસપાસ ફરતા હતા, અને તેમણે સતારા પાસે આફલ નામના ગામમાં એક મઠ સ્થાપ્યો હતો. પરંતુ તેમને ધ્યાન માટે જંગલોમાં બટકવાની અને પવિત્ર નદીઓ અને તીર્થોની સુલાકાત લેવાની ટેવ પડેલી હોવાથી, તેઓ ત્યાં હમેશા મળી શકતા નહિ. શિવાજીએ ગુરૂના દર્શન માટે યત્નો કર્યા છતાં તેઓ તેને ધણી દિવસ સુધી મળ્યા નહિ. છેલ્લી વખતે જ્યારે તે આ નિમિત્તે આફલ ગયો, ત્યારે સ્વામી ત્યાં નહોતા એ જાણી તે બ-

૧૯૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

રીતે બળવવાનો બોધ કર્યો છે, તેજ પ્રમાણે તેણે પોતાના રા-
જ્યચિહ્નનો ધારણ કરી પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય બળવનું એવો

જોજ નિરાશ થયો, અને પોતાના ગુરૂ મળે નહિ ત્યાંસુધી બોજન ન કરવાનો તે દિવસે તેણે નિશ્ચય કર્યો.

આ ઉપરથી તેણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો, અને રાત્રિએ ઉંઘમાં તેણે રામદાસ સ્વામીને પોતાની આગળ ઉભેલા જોયા. શિવાજીએ પહેલાં કદી સ્વામીને જોયેલા નહોતા છતાં, જગૃત થયા પછી તે તેમનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપી શક્યો હતો. સ્વપ્નમાં પોતાના ગુરૂના પગે પડી માથું નમાવીને હાથ જોડી તેમની સામે તે ઉભો રહ્યો. સ્વામી તેને બેટી પડ્યા અને તેના માથા પર પોતાનો હાથ મૂકી તેને આશીર્વાદ આપી કૃપાની નિશાની તરીકે એક નાળિયેર આપ્યું. પછી શિવાજીને તેમણે એક હિંદુ રાજા અને ચોદા તરીકે ખુસલમાનો જોનો નાશ કરતા હતા એવા પોતાના ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાના કર્તવ્યનું સ્મરણ દેવડાવ્યું. આવી સૂચના થતાં ગુરૂ ઈમદશ્ય થઇ ગયા, અને શિવાજીને આનંદનાં અશ્રુ આવ્યાં. તે જગી ઉઠ્યો અને આસપાસ જોતાં તેને ગુરૂ દેખાયા નહિ, એમ છતાં ગુરૂએ સ્વપ્નમાં આપેલું નાળિયેર એક પ્રત્યક્ષ વસ્તુ તરીકે તેના હાથમાંજ હતું. આ પછી શિવાજી ગુરૂનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે અતિશય ઉત્કંઠા અને ઉમંગકાંથી નીકળી પડ્યો. તે સ્થળે સ્થળે ભટક્યો, અને આખરે તેને વાઘમાં સ્વામી તરફથી એક પત્ર મળ્યો. તે પત્ર હજી સુધી સાચવી રાખેલો છે અને તે રમૂજ તથા બોધથી ભરપૂર છે. શિવાજીએ ઉત્તરમાં પોતાનો પ્રાર્થનાયુક્ત પત્ર મોકલ્યો, અને સ્વામી મળશે એમ

ઉપદેશ આપી ગુરુએ તેને સાંસારિક જીંદગીમાં ચાલુ રહેવા સમજાવ્યો હતો.

આ સંબંધમાં આવું કેટલુંક વિવેચન આપી આ પ્રકરણને અંતે શ્રીમાન રાનડે જણાવે છે કે, “ પોતાનું જાતિભાન લગન

ધારીને પોતે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તેને ખજર મળી કે રામદાસ સ્વામી ત્રિંગળવાડીમાં આરૂતિના દેવળમાં છે, અને કલ્યાણ ગોસાધ પણ તેનો (શિવાજીનો) પત્ર ગુરુને પહોંચાડવાને ત્યાંથી નીકળેલો છે. મધ્યાહ્ન અને ભોજનસમય થયેલો હોવાથી તે મહામાં રહેતા શિષ્યોએ શિવાજીને ભોજન લેવા કહ્યું, પણ તેણે કહ્યું કે, મંત્રોપદેશ માટે ગુરુની કૃપાનો અભિલાષી હોવાથી અને આજે ગુરુવાર (ગુરુનો દિવસ) હોવાથી હું ઉપવાસ કરીશ.

તેને મળેલી ખજર માન્ય રાખી શિવાજીએ પોતાની મુસાફરી જારી કરી અને આખરે તેને એક વાડીમાં ગુરુ મળ્યા. ત્યાં તેણે ધણી નમ્રતાપૂર્વક ઉપદેશને માટે પ્રાર્થના કરી, અને કલ્યાણ ગોસાધએ ઉપદેશને માટે તે સૌથી વધારે લાપક પુરૂષ છે એમ જણાવી તેને માટે ગુરુને ભલામણ કરી. ત્યારે ગુરુએ શિવાજીને તેના પર મંગળવારની રાત્રિમાં નાજિયેર આપીને કરેલી કૃપાનું સ્મરણ કરાવ્યું. તે પરથી રાજાએ નમ્રતા અને આગ્રાધીનપણાથી પૂજ્યાભાવપૂર્વક નમન કર્યું અને ભારે આતુરતાથી કહ્યું, ‘ એ વાત ખરી છે, પરંતુ મને માજેલું વરદાન આપો. ગુરુ તેના નિમજ્જિ ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થયા. તેમણે તેને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો, અને તેને યોગ્ય રીતે મંત્રોપદેશ આપ્યો. આ મંત્રોપદેશનો દિવસ શકે ૧૫૭૧ ના વૈશાખ સુદિ ૬ નો નિર્ધારિતો જણાવવામાં આવે છે.

૧૯૪ ન્યા. રાનરેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

ભગ જૂલી જવાય એવું ઉત્કર્ષ મર્મજનુન, મનુષ્ય કરતાં વધારે ચઢીઆતી-દૈવી સત્તા તરફથી પોતાનું અને પોતાના કાર્યનું રક્ષણ થાય છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનવાથી પોતાનામાં આવેલી સાદ્-સિક વૃત્તિ અને હિમ્મત, મનુષ્યોને એકસંપીલા બનાવી તેમને વિજય આપનાર લોકચુંગક જેવી આકર્ષક શક્તિવાળી ઉચ્ચ પ્ર-કારની ભુદ્ધિ, વિરલ સમયસૂચકતા, ગમે તેવી આપત્તિથી ડગી ન જાય એવી સંકલ્પની દૃઢતા, યુરોપના કે હિંદુસ્થાનના ઇતિહા-સમાં કવચિત્ જોવામાં આવે એવી ચાલાકી અને યુક્તિઓ યોજી કાઢવાની શક્તિ, તે સમયે સામાન્ય રીતે સંભવી શકે તે કરતાં ચઢીઆતું શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન, અને દયાયુક્ત ન્યાયભુદ્ધિ-પરિબ-ળના આ સાધનોએ શિવાજીને એવી એક સત્તાનાં બીજ રોપ-વાને શક્તિમાન કયો હશે કે. જે સત્તાએ તેના વંશજોના હાથે, જે જે યોજનાઓ તેણે ધડી કાઢી હતી તે તે સિદ્ધ કરી હતી, અને તેની જાતના લોકોને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં કંઈક અ-ગત્યનું એક પ્રકરણ લખવાને શક્તિમાન બનાવી હતી.

ચોથા પ્રકરણમાં શિવાજીએ રાપેલું બીજ કેવી રીતે જીતી નીકળ્યું હતું તે વર્ણવ્યું છે. સારે ભાગ્યે ક્ષેત્ર ફળદ્રુપ હોવાથી આ બીજ અલ્પ સમયમાં જીતી નીકળ્યું હતું. શિવાજીના સહાયકો ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવતા હતા. એમની જંદમીનાં આ-બેહુબ વર્ષુન આ પ્રકરણમાં આપેલાં છે. તે સાથે શિવાજીની મા જીજ્ઞાસ, જે પ્રથમનીય કુશળતાવાળી સ્ત્રી હતી અને પોતાના પુત્રને નિરાશાના સમયમાં હિતસાહી બનાવી તેના કાર્યમાં આગળ વધવા સૂચવતી તેનું, તથા તેની ખાલ્યાવસ્થામાં વાંલી તરીકે સખી કેટલીક ઉચ્છ્રમણ ટેવો દૂર કરી તેને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપી

આરે માર્ગે ચલાવનાર તેના શિક્ષાગુરુ હતાજી કેડાંદેવનું જીવન-
જીવન પશુ આપેલું છે. શિવાજીએ પોતાના સહાયકો અને મિત્રો
આવલી, બ્રાહ્મણ, અને પરબુ એ ત્રણે જાતોમાંથી ચૂંટી કાઢ્યા
હતા. તેઓ મુસદ્દા અને લશ્કરી જોમ એ પ્રકારના અમલદારો
તરીકે તેની સેવા બજાવતા. શિવાજીનો તેમના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ
હતો, અને જ્યુલિયસ સીઝર, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, અને લૉડ
કલાઈવ જેવા વીરપુરુષોની પેઠે, તેના પોતાના જાતિદર્શાતથી તે-
મના પર એવી અજબજબ જેવી અસર થતી કે, તેઓ તેની ખા-
તર ગમે તેવા જોખમના કામમાં પોતાની જીંદગી અર્પણ કરવાને
પશુ તૈયાર હતા.

ન્યા. રાનડેના ઇતિહાસના ‘ ઝાડને મોર, આવે છે ’ અને
‘ ઝાડને ફળ આવે છે ’ એ નામના પાંચમા તથા છઠ્ઠા પ્રકરણમાં
શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે દોનાંનો
કિલ્લો લઈ શરૂ કરેલી પરાક્રમી અને ઉદ્યોગી કારકીર્દિનું વર્ણન
આપેલું છે. રાનડેએ શિવાજીની લગભગ ૩૪ વર્ષની આ કાર-
કીર્દિને નાના મોટા ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખી છે. પહેલા વિ-
ભાગમાં તેની કારકીર્દિનાં પહેલાં (૧૬૪૬-૧૬૫૨) ૭ વર્ષમાં
કુમરી કિલ્લાએ જીતવામાં તેણે કરેલાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. બી-
જામાં તેને ૧૬૫૩ થી ૧૬૬૨ સુધીનાં લગભગ દશ વર્ષ પર્યંત
બીજાપુરના રાજ્ય સાથે આલેલા વિગ્રહનું વિગતવાર વર્ણન આ-
પ્યું છે. ત્રીજા વિભાગમાં બીજાપુર સાથેની લડાઈમાં જીત મેળ-
વીને પોતે પૂરતી રીતે સાધનસંપત્તિ અને લાયક થતાં દિલ્હીના
મોગલ બાદશાહ સાથે લડવાનાં બે વખતે મુસ્લિમ કામમાં ઇ. સ.
૧૬૬૨ થી ૧૬૭૪ સુધીનાં ૧૨ વર્ષ તેને રોકાવું પડ્યું હતું

૧૬૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]
 તેનું સવિસ્તર જ્ઞાન કરેલું છે. મોગલો ઉપર વિજય મેળવતાં
 મોગલ બાદશાહે તેને મરાઠી રાજ્યના રાજા તરીકે કબૂલ રાખ્યા
 પછી ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં થયેલા તેના રાજ્યાભિષેકથી શિવાજીની
 કારકીર્દિના ચોથા વિભાગનો આરંભ થાય છે. તેમાં તેના મરણ
 સુધીનાં છેલ્લાં ૭ વર્ષની કારકીર્દિમાં તેને કરવી પડેલી લડાઈઓનું
 દ્રઢ વર્ણન આપેલું છે.

શિવાજીની કારકીર્દિનો બીજો તથા ત્રીજો વિભાગ ધણી અ-
 ગત્યના અને હૃદયબેદક બનાવોથી ભરપૂર છે, જેમનું રસિક વ-
 ર્ણન લેખકે આપેલું છે. આ બનાવોમાં બાંજુરના સરદાર અફ-
 જુલખાન સાથેની મુલાકાતનો પ્રસંગ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સમયે શિવાજી-
 એ વાપરેલી યુક્તિને માટે મુસલમાન અને અંગ્રેજ લેખકો તેના પર
 ધરાશાપૂર્વક વિશ્વાસઘાત કર્યાનો આરોપ મૂકે છે. પરંતુ ન્યા. રાનડે આ
 બાબત શિવાજીનો બચાવ કરતાં આવી મતલબની હકીકત જણાવે છે:—
 અફજુલખાને કચ્છાટકના વિગ્રહમાં શિવાજીના પિતા શાહજીના
 દુશ્મનોને સહાય કરી હતી, અને તેના મોટા ભાઈનું ખુન કરા-
 વ્યું હતું એવો તેના પર શિવાજીને વહેમ આવ્યો હતો. વળી
 બાંજુરના દરબારમાં તેણે ખુદી રીતે શિવાજીને ‘કુંગરનો ઉંદર’
 કહી તેને જીવતો કે મુએલો પકડી લાવવાનું માથે લીધું હતું. ર-
 સ્તામાં આવતાં તેણે ફટલાંક હિંદુ દેવોને અપવિત્ર કરીને તેમાં
 ની મૂર્તિઓને ખંડિત કરી હતી, અને તેથી બન્ને પક્ષોને જુસ્સો
 હજળા ગયો હતો. આથી આ પ્રસંગ બેઉ પક્ષને કટાકટીભરેલો
 હતો. શિવાજીએ પ્રથમ તો આ પ્રસંગે હુમલો પાછો હાવી કા-
 દવાની તૈયારી કરી. પરંતુ તે વિચાર અમલમાં મૂકતા પહેલાં તેણે
 પોતાની દેવી ભવાનીનું સ્મરણ કર્યું હતું, અને તેની સચના મુ-

જ્યાં બીજાપુરના સરદારની રૂબરૂ મુલાકાત લેવાનું પ્રસંગ કહ્યું હતું. અરજીલખાન શિવાજીને કાષ્ટ રીતે તેના કિલ્લામાંથી બહાર કાઢવા અને લાગ કાવે તો તેને જીવતો પકડી કેદ કરવા ઇચ્છતો હતો. આથી એક બીજા સાથે એકલા મળવાની શિવાજીની માગણી તેણે કબૂલ રાખી હતી. શિવાજીએ 'વાઘનખ' અને 'ભવાની તરવાર' થી તેના ઉપર પહેલો હુમલો કર્યો તો તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો હતો એવું મુસલમાન ઇતિહાસકારો જણાવે છે. પરંતુ મરાઠી ઇતિહાસકારો સલામદ અને ચિટનિસ બન્ને જણાવે છે કે, અરજીલખાને પહેલું કાળા હાથે શિવાજીનું ગળું પકડ્યું હતું અને પોતાની તરફ તેને ખેંચીને પોતાના કાળા હાથમાં તેને ઢાળી રાખ્યો હતો, અને આ પ્રમાણે તેની તરફથી વિશ્વાસઘાત થતો જણાયા પછીજ શિવાજીએ પહેલો ધા કર્યો હતો. તે સમયમાં આવે પ્રસંગે વિશ્વાસઘાતનું કર્મ એક ઘણા સાધારણ બનાવ તરીકે ગણવામાં આવતું, અને એમ મનાય છે કે અરજીલખાન અને શિવાજી બન્ને આવું જોખમ વહોરી લેવાને તૈયાર થયા હતા. શિવાજીને તેમ કરવાને ઘણા મજબૂત કારણો હતાં. તેને તેના બાઈના મરણનું અને હિંદુ દેવાલયોને બ્રહ્મ કર્યાનું વેર લેવાનું હતું. તે જાણતો હતો કે તે પ્રસંગે લડતાં તેનાથી બરાબર કાળી સલામત નહિ, અને તેનાં પાછલાં ૧૨ વર્ષનાં પરાક્રમો અને યોજનાઓની કલેહનો આધાર આ પ્રસંગના પરિણામ ઉપર હતો. આથી યુક્તિ લાપરી પોતાનું કાર્ય સાધી લેવા માટે શિવાજીને પોતા દુશ્મન કલ્પતાં વધારે સખળ હેતુઓ હતા. અરજીલખાનનું ખુન થયા પછી શિવાજીએ મુસલમાનોના લશ્કર પર કરેલા હુમલા માટેની યોજનાઓ અને તે લશ્કરમાં પડેલા ભંગાણુ ઉપરથી જણાય છે કે

૧૯૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]
 શિવાજીએ પૂરતી તૈયારી કરી હતી, ન્યારે તેના ચતુર્નુ લશ્કર
 ખિલકુલ તૈયાર નહોતું. બન્ને પક્ષને એક બીજા માટે વહેમ ઉત્પ-
 ન થયેલો હોવાથી તેમણે પરસ્પરના નિર્દોષ હેતુઓનો અવગો અર્થ
 કર્યો હતો, અને જે પક્ષે લશ્ચીજ થોડી સાવધતા રાખી હતી તેને
 સ્વાભાવિક રીતે પોતાની અસાવધતાનું પરિણામ વેઠવું પડ્યું હતું.
 જોકે એક પક્ષ બીજાના જેવો પ્રસંગનો લાભ લેવાને તૈયાર નહો-
 તો, તેપણ અનિષ્ટ કરવાની બન્ને પક્ષની દૃષ્ટિ તો એકસર-
 ખીજ હતી.

આ પ્રસંગે ગમે તેમ બન્યું હોય, પરંતુ આ ઉપરથી જ-
 શ્ચાય છે કે, શિવાજીએ ધરાદાપૂર્વક અદ્વિજ્ઞાન સાથે વિશ્વાસ-
 ધાત કર્યો હતો એમ કદાચ માનીએ તોપણ તેના હેતુઓ અને
 ઉપર જણાવેલું તે સમયે લોકોમાં ચાલતું નીતિનું ધોરણ બ્યાન-
 માં લેતાં તેણે મહા દુષ્ટત્વ કર્યું ન કહેવાય. તે સમયે ચાલતા
 નીતિના કલકા ધોરણની સાબિતીમાં દિલ્લીના ઔરંગઝેબ બાદ-
 શાહે શિવાજીને મિત્ર તરીકે મુલાકાતે નોતરી કેદ કર્યાનો પ્રસંગ
 વિચારવા જેવો છે.

ત્રીજા વિભાગમાં મોગલ સત્તા સાથે જૂદે જૂદે પ્રસંગ થયેલી
 લડાઈઓ વર્ણવતાં, મોગલ બાદશાહે શિવાજીને આમંત્રણ કરી
 પોતાના દરબારમાં તેડી તેને તથા તેના પુત્ર શંભાજીને કેવી રીતે
 કેદ પકડયા હતા અને તેઓ કેવી રીતે નાસી છૂટયા હતા એ સં-
 ખધી હકીકત આપી છે. આ પછી પાછળથી તે બાદશાહે તેને
 ‘રાજા’ તરીકે માન્ય રાખીને અને તેના પુગને પોતાના લશ્કરમાં
 ૫૦૦૦ ધોડેસ્વારનો ‘મનસખદારી’ એટલે સરદારી આપી તેમને રાજ
 કર્યા બાદ ફરીથી તેણે શિવાજીની સાથે વિમલ માંડ્યો ત્યારે તેણે

સુરત ખીજી વાર લૂટી તથા મોગલ રાજ્યના તાખાના વરાડ અને ખાનદેશ વગેરે મુલકમાંથી ચોથ તથા સરદેશમુખી ઉપરાવી કેવી રીતે જ્ય મેળવ્યો હતો એ ખાખતનું ચોખ્ય વિસ્તારથી દર્શન કરાવ્યું છે. ચોથા વિભાગમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ તેણે પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવામાં અને તેમાં ધટિત સુધારા કરવામાં લક્ષ રાખ્યા છતાં, ખીજાપુર તથા ગોવળકાંડાના રાજ્યોને મોગલ બાદશાહ સામે તેમનો ખચાવ કરવામાં સહાય કરતાં તેને કમ લાડાઈઓ કરવી પડી હતી તે જણાવ્યું છે.

પ્રસ્તુત ઇતિહાસના સાતમા પ્રકરણમાં શિવાજીની રાજ્ય-કીય વ્યવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે માત્ર એકલો લડવૈયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ નેપોલીઅનના જેવા બહાદુર અને ચતુર રાજ્યકર્તા હોવા. તેણે તે સમયે દેશની પરિસ્થિતિ અને લોકોની રહેણીંકરણને અનુકૂળ પડે તેવા ધારાઓ અને રાજ્યતંત્ર યોજવાની ચતુરાઈ વાપરી હતી. અને રાનડે જણાવે છે કે તેના વંશજોએ તેના આ ધારાઓ અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો અનાદર કરવાથીજ તેમની પડતી આવી હતી. રાજ્યની ચોખ્ય વ્યવસ્થા કરવા માટે તેણે ઉત્તરમાં નસિકથી દક્ષિણમાં મહેસુર સુધીના અને પશ્ચિમમાં દરિયા કિનારેથી પૂર્વમાં હાલના મદ્રાસ પ્રલાકાની સરહદ સુધીના પોતાના મુલકને જીલ્લાઓમાં વહેંચી નાખ્યો હતો. આ દરેક જીલ્લા ઉપર દર માસે રૂ. ૧૦૦ ના પગારથી તેણે એક સુબેદાર નીમ્યો હતો. આ દરેક જીલ્લામાં એ કે ત્રણ મહાલ અથવા તાલુકાનો સમાવેશ થતો, જેના ઉપરી તરીકે સુબેદારના તાખા નીચે મહાલકારીઓ નીમાતા. તેમના તાખામાં દર એ ત્રણ ગામ દીઠ એક કુમાવિસદાર-તલાટી નીમાતો.

૨૦૦ ન્યા. રાનડિતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

આ સધળા અમલદારો મહેસુલ ઉધરાવતા અને રાન્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. આ અમલદારો ઉપર ' પંત અમાત્ય ' એટલે મહેસુલ ખાતાના પ્રધાનનું તથા ' પંત સચિવ ' એટલે હિસાબી ખાતાના પ્રધાનનું ઉપરીપણું રહેતું. આ બન્ને અમલદારો, તથા ધેરાવા, વડો પ્રધાન, સેનાપતિ, સુમંત અથવા પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન, મંત્રી એટલે ખાનગી કારભારી, સધળાં ધર્મ ખાતાના ઉપરી પંડિતરાવ, અને વડો ન્યાયાધીશ, એ આઠ અધિકારીઓને શિવાજીએ પોતાની ' અષ્ટ પ્રધાનની મંડળી ' (કાઉન્સિલ) ના સલાહકર હરાવ્યા હતા. આ સધળા અમલદારો જૂદાં જૂદાં ખાતાના વડા હોવાથી જરૂરના પ્રસંગે તેમની સલાહ લેવામાં આવતી. પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ સિવાયના ખાડીના પ્રધાનોએ લગાઇના પ્રસંગે લશ્કરી અમલદારો તરીકે પણ કામ કરવું પડતું. આ પ્રધાનોની જગાઓ વંશપરંપરાને માટે નિર્માણ થયેલી નહોતી, પરંતુ તેમાંની કાંઈ ખાલી પડતાં લાયક માણસોથી તે પૂરવામાં આવતી.

મરાઠી ઇતિહાસકારોના લખાણ પરથી રાનડે જણાવે છે કે શિવાજીના તાખામાં લગભગ ૨૮૦ કિલ્લાઓ હતા. આમાંના દરેક કિલ્લો બ્રાહ્મણ, પરભૂ, અને મરાઠા એમ ત્રણ જૂદી જૂદી જાતના અમલદારોના તાખામાં રહેતો, જેથી એક બીજાને અસંતોષી થવાનું કારણ રહેતું નહિ અને એક ઉપર બીજાઓનો યોગ્ય અંકુશ રહેતો. આ ત્રણમાંના મરાઠા અમલદાર તે કિલ્લાના હવાલદાર અથવા લશ્કરી અમલદાર તરીકે કામ કરતો, મુખ્યદાર અથવા સુબનિસ બ્રાહ્મણ હોઇ મહેસુલ અને ન્યાયને લગતું કામ

કરેતો, જ્યારે 'કારખનિસ' પરજૂ હોય તેના કમળમાં લશ્કરી સરંજામ, અનાજનો બંડાર વગેરે રહેતું.

શિવાજીની લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ પદ્ધતિસર હતી. સઘળા અમલદારો અને સિપાઈઓને ઠરાવેલા પગાર મળતા. જે આઠ માસ તેમની પાસેથી નોકરી લેવામાં આવતી તે દરમિયાન તેમને મુલકગીરી એટલે ભોગલોના મુલકમાંથી ચોથ અને સરદેશમુખી હિધરાવવાનું કામ કરવું પડતું. શિવાજીના સમયમાં કોઈ અમલદારને સારી નોકરીના બદલામાં જગીર આપવામાં આવતી નહિ.

શિવાજીના અમલમાં ચાલતી રાજ્યવસ્થાની મુલકી પદ્ધતિને તેના અમલ પહેલાં અને તે પછીના વખતમાં ચાલતી પદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં તે નીચે જણાવેલી બાબતોમાં જૂદી પડતી હતી એમ રાનડે જણાવે છે:—

- (૧) તેના વખતમાં ડુંગરી કિલ્લાઓની ગણવામાં આવતી ઘણી અગત્ય.
- (૨) એક ને એક કુટુંબમાં વંશપરંપરાને માટે ઓઢાઓ આપવાના રિવાજનું અંધ પાડવું.
- (૩) ગમે તે પ્રકારની નોકરીના બદલામાં જગીર નહિ આપવાનો ધારો.
- (૪) પરમજુ કે ગામના જમીનદારોની દરમિયાનગીરી વગર બારોબાર મહેસુલ વસુલ કરવાની પદ્ધતિ.
- (૫) અમુક વર્ષને માટે ઇજારે જમીન ખેડવા આપવાના રિવાજ તરફ બતાવેલી નાપસંદગી.
- (૬) દરેક ખાતાના ઉપરી અને તે માટે માત્ર રાખતે જવાબદાર એવા પ્રધાનોની બનેલી સભાની યોજના.

૨૦૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

(૭) રાન્યકારભારમાં લશ્કરી ખાતા ઉપર કાર્યભારી મં-
ડળનું ઉપરીપણું.

(૮) ઉપર જણાવેલા હેતુઓ પાર પાડવા માટે સબજા
ઉચ્ચ નીચા ઓધાઓ ઉપર જૂદી જૂદી નીતિના
માણસોની નિમણૂક કરવાનો રિવાજ.

આઠમું પ્રકરણ શિવાજીના ધર્મચુર રામદાસે તેના પુત્ર રા-
જાજીને આપેલા ઉપદેશમાં જે ' મહારાષ્ટ્રના ધર્મ ' નો પ્રસાર
કરવાને યુવન કર્યું હતું તે ધર્મને લગતી હિલચાલનાં મુખ્ય લક્ષ-
ણોના અને તે હિલચાલમાં લાગ લેનારા મહારાષ્ટ્રના રાંત અને
સાધુપુરોષોના વર્ણન માટે રોકવામાં આવ્યું છે. આમાંના કેટલાક
તુકારામ અને રામદાસ જેવા ઉત્તમ પુરોષો શિવાજીના સમયમાં
ઉત્પન્ન થયા હતા, અને તેથી કેટલેક અંશે તેના રાન્યની કીર્તિ
માં વધારો થયો હતો. શિવાજીનો રાન્યમુખ્ય દેશની પ્રજાના
યુદ્ધકૌશલ્યના જુસ્સા અને કીર્તિને માટે પ્રસિદ્ધ થયો હતો એટ-
લુંજ નહિ, પણ તેની અંદર સામાન્ય પ્રજાની જુદીમાં ઉત્પન્ન
થયેલા વેગના પગિણામ તરોડે રાન્યપ્રીય અને ધાર્મિક બાબતોમાં
અતિશય જાગૃતિ ફેલાઈ હતી, અને તે સાથે મરાઠી બાયાના
સાહિત્ય પર પણ બહુ અજવાળું પડી તેમાં બારે વધારો થયો
હતો. કેમકે શ્રીમાન રાનડેએ પોતાના ' હિંદુસ્થાનનો પ્રોટેસ્ટન્ટ
ધર્મ ' એ નામના ધાર્મિક બાબતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તે વખ-
તના તુકારામ, રામદાસ, આદિ સાધુપુરોષોએ, સંસ્કૃત બાયાને
બાબુ પર મૂકી પોતાના બજનાદિક કાર્ય માટે પોતાની મગદી
બાયાને પસંદ કરી હતી, અને લેખિતા મન પર મજબૂત અસર
કરી શકે એવા રામાયણ, મહાભારત, અને ભગવદ્ગીતા આદિ

અંથોનાં ભાષાંતરો પોતાની ભાષામાં કર્યા હતાં, તથા એ સંખ-
 ધના અન્ય અસલ અંથો પણ તેજ ભાષામાં લખ્યા હતા. આ સા-
 ધુઓ માત્ર એકલા આદ્યજ્ઞ જાતિના હતા એમ નહોતું. શુદ્ધ, માળી,
 કુંભાર, સોની તેમજ ચમાર અને મહાર જેવી હલકી વર્ણોમાંથી
 પણ પુરૂષ તથા સ્ત્રી બંને જાતિના મોટા સાધુઓ નીકળી આવ્યા
 હતા. વળી આમાંના કેટલાક સાધુઓ જાતે મુસલમાન હોઇ હિંદુ
 ધર્મ પાળતા હતા. તેમાંના કેટલાકના વંશજો હજી હિંદુ ધર્મ
 પાળતા અહમદનગર જિલ્લામાં માલુમ પડે છે. આ સઘળા સાધુ-
 ઓ જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા નિકપથેશ્વરી શિવાજી અને
 જાતિચંધનને નાપસંદ કરતા; અને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી તેની
 ભક્તિ કરવાથીજ મોક્ષ મળે છે, સઘળાં મનુષ્યો ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં
 સરખાં, છે અને વગર સમજીને કરાતી ધર્મક્રિયાઓ કરવા કરતાં
 શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવંતી ગાળવી એ ઉત્તમ છે, વગેરે મતલબનો
 પ્રોધ કરતા. આ સંત અને સાધુઓને લગતી આ પ્રકરણમાં
 આપેલી હકાકત ધણી રસિક અને વાંચવા લાયક છે, કેમકે
 તેમાંથી કેટલીક જાણવા યોગ્ય નવીન હકાકત મળી આવે
 છે. આગળ સૂચન કર્યા પ્રમાણે બીજા, યૂરોપીઅન અને
 દેશી ઇતિહાસકારોએ નહિ જણાવેલી એવી નવીન વાત
 રાનડે એ જણાવે છે કે, શિવાજીના સમયમાં ઉદ્ભવેલી રાજ્ય-
 દારી હીલચાલ સાથે ધાર્મિક હીલચાલને ધણે ઘાડો સંબંધ હતો,
 અને એકનો બીજા પર ધણી ખારે અસર થઈ હતી. આપણે
 વાંચી ગયા છીએ તેમ, આ સાધુઓમાંના રામદાસને શિવાજીએ
 પોતાના ગુરૂ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો, અને તુકારામનાં ભજનો
 સાંભળવાને તે હાજર રહેતો. રામદાસે સૂચવેલા ‘મહારાષ્ટ્રના ધર્મ’

૨૦૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

ની હીલ્યાલ માત્ર એકાદ માણસે માથે લીધેલું કે એકાદ સૈકાથી
આરંભાયેલું કાર્ય નહોતું એમ જણાવી તેના મુખ્ય લક્ષણોનું
દર્શન કરાવી લેખકે યૂરોપના પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકોનો મહારાષ્ટ્રના
આ સાધુઓ સાથે યોગ્ય મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે.

નવમા પ્રકરણમાં શિવાજીના મૃત્યુ પછી તેના વડા દીકરા
શંભાજીએ ગાદીએ બેસી કેવી વર્તણૂક ચલાવી, અને ઔરંગઝેબે
તેનું ખુન કરાવી તેના છોકરા શાહુને તેની રાજ્યધાની રાયગઢ
માંથી કેદ પકડ્યા પછી મોગલો સાથે લડાઈ ચલાવવાનાં સાધનો
શી રીતે યોજાઈ કાઢવાં તે સંબંધે વિચાર ચલાવવા શિવાજીના નાના
પુત્ર રાજરામની મરદારી નીચે જીજીના કિલ્લામાં ક્યા ક્યા મરાઠા
સરદારો કેવી રીતે એકઠા મળ્યા અને શું કર્યું, તથા લગભગ ૨૦
વર્ષ સુધી પોતાની સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ કરીને મરાઠા લોકોએ
મોગલોને છેવટે કેવી રીતે હંકાર્યા વગેરે દ્રષ્ટીકૃત વર્ણવેલી છે. આ
ઉપરથી જણાય છે કે શંભાજીનું ખુન કરાવ્યા બાદ પોતે મેળવવા
મારેલી શાન્તિ ન મળતાં ઔરંગઝેબને એક અતિ બળવાન અને
જુસ્સાવાળી પ્રજાની સામે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, અને તેથી તેની
જીંદગીના અંત સમયે તેને ખેદ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.
આ સંબંધમાં રાનડે કહે છે કે “વસુલાત વગર, કિલ્લાઓ વગર,
અને કોઈ પણ જાતના સાધન વગર તેઓ લશ્કરો ઉભાં કરવાની
કિલ્લાઓ પાછા મેળવવાની અને આ પ્રમાણે ફતેહ મેળવવાની એવી
રીતે તબવીજ કરી શક્યા કે તેથી તેઓ પોતાનું સ્વરાજ્ય પાછું
મેળવી શક્યા એટલુંજ નહિ, પરંતુ દક્ષિણ અને કુર્ણાટકમાંથી
ઓથ અને સરદારમુખી ઉધરાવવાનો હક્ક પણ મેળવી શક્યા હતા.”

દશમા પ્રકરણમાં પ્રજાકીય સ્વતંત્રતા માટે મોગલ બાદ-

શ્રાદ્ધ સાથે ૨૦ વર્ષ સુધી ચલાવેલા પુદ્ગલો ક્ષેત્રમંદીરોથી રીતે અંત આવ્યા પછી, મરાઠા સરદારોએ શિવાજીના પૌત્ર શાહુના સમયમાં સહજી અવ્યવસ્થા દૂર કરી રાજ્યમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને અવ્યવસ્થા કેવી રીતે પાછી આણી તે વર્ણવેલું છે.

અગીઆરમાં પ્રકરણમાં મરાઠા સરદારોએ લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાને કરેલા યત્ન કેવા સફળ થયા હતા તેનું બ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

બારમું પ્રકરણ શિવાજીના નાના ભાઈના વંશજોના તકબાના તાંબેર સંસ્થાનના અને તેની આજુબાજુના મુલકના વર્ણન માટે રાકવામાં આવ્યું છે.

છેલ્લા પ્રકરણમાં મરાઠાઓ પોતાની ચઢતીના સમયમાં ધાર્મિક અને સાંસારિક બાબતોમાં કેટલા આગળ વધ્યા હતા તે મરાઠી ઇતિહાસોમાંથી મળેલું ન્યા તેલંગે ચૂંટી કાઢેલી હકીકત આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ તેલંગની યાદગીરી નિમિત્તે દાખલ કરેલું કહેવાય, કેમકે તેઓ રાનડે સાથે મળીને મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ઇરાદો રાખતા હતા, પણ કમનસીબે તેમની યોજના અમલમાં મુકાતા પહેલાં તેમનું ભર પુવાવસ્થામાં મરણ નીપજવાથી ન્યા. રાનડે એકલાને માથે પોતાના માનવંત મિત્રે વારસામાં સોંપેલા કાર્ય તરીકે તે લખવાની ફરજ આવી પડી હતી. આ સંબંધી એમણે તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની ખેદયુક્ત લાગણી દર્શાવનારો ઇમારો કર્યો છે.

ન્યા. રાનડેના ઇતિહાસના પ્રથમ ભાગનું આ અવલોકન સમાપ્ત કરતાં જણાવવું જોઈએ કે બીજા અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોમાં કાર્લાઇલ અને મેકડોલેએ કૌમ્બેલીની જેવી સેવા બજાવી છે તેવીજ

૨૦૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

જેવા મિ. રાનડેએ શિવાજીની યજ્ઞવી છે. કેમકે શિવાજી જેવા વીર પુરૂષ પર વહેમથી આડે રસ્તે દોરવાયલા સ્વમતાગ્રહી મુસલમાન લેખકોએ અને પૂરતી તપાસ કર્યા વગર ઘણે અંશે તેમને અનુસરી લખનારા યૂરોપીઅન લેખકોએ કરેલા ગેરવ્યાખ્યાની, પાયા વગરના, અને દૂષયુક્ત આક્ષેપોનું વાદળ વીખેરી નાંખવા તેમણે ખરેખરો યત્ન કરેલો જણાય છે. શિવાજીની વર્તણૂક, તેનાં લક્ષણો, અને તેનાં કૃત્યોનો આગ્રેહુખ ચિતાર આપીને તે જેવા ખરી રીતે હતો તેવોજ મહાન નેપોલીઅનના જેવા બુદ્ધિમાન અને યુસ્ત સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ તરીકે, હિમ્મતવાન અને ચતુર સેનાપતિ તરીકે, વિચક્ષણ અને દીર્ઘ દષ્ટિવાળા રાજ્યકર્તા તરીકે તથા રાજ્યવ્યવસ્થાના નિયમોના એક મહાન ચેળજનાર અને સ્થાપનાર તરીકે તેમણે તેને વર્ણવ્યો છે; અને જો કે તે તેના સમયમાં લોકોમાં માલુમ પડતી કેળવણી વગેરે સંબંધી ખામીઓથી રહિત નહોતો, તોપણ તે અરસામાં હયાતિ ધરાવતા કૂર અને અનીતિવાન વર્તનવાળો તો તે નહોતો એમ દર્શાવી આપ્યું છે.

ન્યા. રાનડેનું મરાઠી ઇતિહાસને લગતું આ પ્રથમ પુસ્તક વિદ્વાનોના અને વર્તમાનપત્રોના બારે વખાણને પાત્ર થયું છે. તેને કેળવણી ખાતા તરફથી ' સેકન્ડરી સ્કૂલોની લાઇબ્રેરીમાં રાખવા લાયક પુસ્તક ' તરીકે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે. વળી આપણી યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષા માટેના ઇતિહાસના વિષય પૈકી ' ઈન્ડિયન હિસ્ટરી ' (હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસ) ના વિભાગ માટે અભ્યાસ કરવા લાયક પુસ્તક તરીકે ખીજાં પુસ્તકો સાથે તેને પણ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. એક દેશી ઇતિહાસકાર તરીકે ન્યા. રાનડેની બુદ્ધિની આ કંઈ ઓછી પ્રશંસા કહેવાય નહિ.

ધણી દિલગીરી વાત છે કે આવું અગત્યનું ઇતિહાસનું પુસ્તક પૂરેપૂરું ન્યા. રાનડેની હયાતિમાં પ્રકટ થઈ શક્યું નથી, અને આજ તેનો એક જ ભાગ બહાર પડ્યા બાદ તેમનું મરણ નીપજ્યું છે. જો તેઓ વધારે વખત જીવ્યા હોત તો પેશવાની ડાયરીઓ-ખખરો વાંચીને સઘળા હકીકત તેમણે ધણા શ્રમે એકઠી કરેલી હોવાથી ખચિત તેઓ આ પુસ્તક પૂર્ણ કર્યા વગર રહેત નાંદ. બીજા ભાગનાં એક બે પ્રકરણ તેમના હાથે લખાયેલાં છે, અને આશા છે કે તેમનો કોઈ વિદ્વાન મિત્ર તે પુસ્તક પૂરું લખી પ્રકટ કરશે. ન્યા. રાનડેને ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચવાનો ધણો શોખ હતો, અને તે વિષયોનું ખાસ અધ્યયન કરીને તેમણે ઘણું જ ઉંડું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. ઇતિહાસ સંબંધી તેમના અગ્રાધ જ્ઞાનની સાબિતી તો તેમના 'મરાઠી સત્તાનો ઉદય' નામના પુસ્તકના ઉપર આપેલા અવલોકન પરથી અને તે કરતાં વિશેષ તે પુસ્તક જાતે વાંચનારને તેના વાંચનથી મળે તેમ છે. અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં 'ઇન્ડિયન ઇકોનોમિક્સ' અથવા 'હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર' એ નામનો તેમના ૧૨ ઉત્તમ નિબંધોનો ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયો હતો. તેમના આ પુસ્તક પરથી જણાય છે એક અર્થશાસ્ત્રી તરીકે તેઓ તેમના સમકાલીન વિદ્વાન મિત્રોમાં ધણે ભાગે શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવતા હતા, અને હિંદુસ્થાનના મહેસુલ ખાતાં સંબંધી તેમનો જોટલી ઉંડી માહિતી બીજો કોઈ હિંદુસ્થાનનો વતની ભાગ્યેજ ધરાવતો હશે. આ ગ્રંથની શરૂઆત એમણે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં 'ડેક્કન કોલેજ યુનિવર્સિટી' સમક્ષ 'ઇન્ડિયન પોલિટિકલ ઇકોનોમી' અથવા 'હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર' એ વિષય પર આપેલા ભાષણથી કરી છે. ગ્રંથનું

૨૦૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

પ્રકટકર્તાએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ, આ બાષણરૂપ નિબંધ પુસ્તકમાંના બીજા જૂદા જૂદા વિષયોના નિબંધોની રૂબરૂ રૂપ છે. એટલે તે વડે તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશો સમજી શકાય છે અને તે સાથે તેમના લેખકની અનેક વિષયો પર સરળતાથી લેખો લખવાની શક્તિનો અને અર્થશાસ્ત્રની જૂદી જૂદી શાખાઓને લગતા તેમના વિશાળ જ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ આવો શકે છે.

આ નિબંધોમાંના કેટલાક, લેખકે પૂનામાં બીજી કેટલીક સંસ્થાઓ સાથે સ્થાપેલી 'ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સ' સન્મુખ બાષણરૂપે વાંચ્યા હતા, અને કેટલાક તેમની તરફથી સાર્વજનિક સભાના પત્ર દ્વારા કે ઇલાયદા પ્રકટ થયા હતા. આ પુસ્તક પરથી ન્યા. રાનડેના અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો કેવા વિવેકપુરક, પુખ્ત અને માનનીય હતા એ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. તેના નામકિત વર્તમાનપત્રોએ બહુ સારાં વખાણ કર્યાં હતાં. લંડન ટાઇમ્સે જણાવ્યું હતું કે, " જોના પર હિંદુસ્થાનની આખાદીને આધાર રહેલો છે એવી ચોક્કસ યોજનાઓ તેમાં આપેલી છે." ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઇ ગેઝેટ, પાયોનિયર, મદ્રાસ મેલ, વગેરે પત્રોએ ઘણા ઉંચા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હતા. મુંબઇ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના વડાએ તે વર્ષમાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો વિષેના પોતાના રિપોર્ટમાં વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, " મિ. રાનડેનું ' ઇન્ડિયન હર્કોનોમિક્સ ' નું પુસ્તક, તેમાં જણાવેલ આવતા રાજ્યનીતિજ્ઞતાના ઉંચા પ્રકારના ધોરણને લીધે, અને પ્રમાણિક તથા નિષ્પક્ષપાતી વિવેચન કરવાના સ્વાભાવિક યત્નને લીધે, હિંદુસ્થાનના રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરૂષને માટે એક નમૂના રૂપ છે." ન્યા. રાનડેનું આ પુસ્તક પણ કેળવણીખાતા તરફથી ' સેકન્ડરી

સૂલોની લાખિરીમાં રાખવા લાયક પુસ્તક' તરીકે મંજૂર થયેલું છે.

આ ઉપરાંત 'હિંદુ વિધવાઓનાં પુનર્લેખ માટે હિંદુધર્મશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો' એ નામનો તેમનો લેખ ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં મહુમ રા. વિષ્ણુ શાસ્ત્રી પંડિત, રાનડે, અને બીજાઓની આજેવાની નીચે થયેલા પહેલા પુનર્લેખના સંબંધમાં લેખી થયેલી ચર્ચાના પરિણામમાં તેમની તરફથી ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રકટ થયો હતો, અને તે પાછળથી રા. દયારામ ગિંદુમલના 'હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ' ની પુરવણી તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં કલિયુગમાં પ્રમાણભૂત ગણાતી પરાશર સ્મૃતિમાં પુનર્લેખ માટે છૂટ આપેલી છે, અને બીજા શાસ્ત્રોનો વ્યાખ્યાની રીતે અથવા ઉદારવૃત્તિથી અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં લમ્બો માટે નિષેધ કરેલો નથી એવી મતલબનું લખાણ છે.

આ ઉપરાંત, ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં મુંબઈ હલાકામાં અપાતા દિવાની ઇન્સાફને લગતી હકીકતનું વિવેચન; ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં એક સેધરવાદીની ધર્મ સંબંધી કબૂલત, અને મરાઠીમાં આપેલાં હિંદુસ્થાનના વ્યાપાર વિષેનાં બે લાખણો; ઈ. સ. ૧૮૬૮ સુધીમાં પ્રકટ થયેલા મરાઠી ભાષાના સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન; ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં મુંબઈ હલાકામાં અપાતા ફોજદારી ઇન્સાફને લગતી હકીકતનું વિવેચન; ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ સામ્રાજ્યના મુલકી ખાતાનું પુસ્તક; અને પંડિત વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીનું દૂંક જીવનવૃત્તાંત, એ વગેરે લેખો અને ચોપાનિયાં ન્યા. રાનડે તરફથી પ્રકટ થયાં હતાં. આ સંપર્ગોની નવી આજ્ઞા હાલમાં જાપાતી નથી.

૨૧૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

આમાનાં દિવાની અને ફાજદારી ઇન્સાફને લગતી હકીકતના વિવેચનનાં બે જૂદાં જૂદાં ચોપાનિયામાં મુંબઈ ખલાફનાં તે ખાતાઓની વ્યવસ્થા અને ન્યાયપદ્ધતિનું વર્ણન આપેલું છે, અને તેમાં કરવા યોગ્ય સુધારાઓનું સૂચન કરેલું છે. ફાજદારી ન્યાયના ચોપાનિયામાં આ ઉપરાંત ઓ. મિ. ફિટ્ઝ-જેમ્સ સ્ટીવનના તે સંબંધી લખાણ ઉપર રાનડેએ પોતાની વિચારવંત દીક્ષાઓ આપી છે. આ બેઉ ચોપાનિયાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં છે, અને તેમાંની કેટલીક હકીકત 'દાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પત્ર દ્વારા અગાઉ આર્ટિકલ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

'એક સેશ્વરવાદીની ધર્મ સંબંધી કબૂલત' નામના ચોપાનિયામાં મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજના સેશ્વરવાદને લગતા મુખ્ય સિદ્ધાંતો વર્ણવેલા છે.

'હિંદુસ્થાનના ઇસ્ટિશ સામ્રાજ્યના મુલકી ખાતાના પુસ્તક' માં હિંદુસ્થાનના મહેસુલી ખાતા સંબંધી તપાસ ચલાવવા આમની સભાએ નીમેલી કમિટી રૂબરૂ રજુ થયેલા પુરાવાનો સારસંગ્રહ આપેલો છે, અને તે સાથે ઍક્ઝિમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટમાં અપાયેલી હકીકત પુરવણી રૂપે આપેલી છે. વસુલાત ખાતાને લગતી ઉપયોગી હકીકતથી ભરપૂર એવા આ પુસ્તકની અગત્ય તે પ્રકટ થયું ત્યારે સધળાં જાહેર વર્તમાનપત્રોએ સ્વીકારી હતી. કલકત્તાના 'ઇંગ્લિશમેન' પત્રે તેના તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૮૭૭ ના અંકમાં જણાવ્યું હતું કે, "મિ. રાનડેનું પુસ્તક જેઓને હિંદુસ્થાનની રેવન્યુ આવકનાં મુખ્ય સાધનો અને તેની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે પૂર્ણ રીતે ઉપયોગી છે." આ સિવાય 'હિંદુ પેટ્રિઅટ,' 'દાઇમ્સ

ઔક ધનિક્યા ' વગેરે નામીયાં પત્રોએ આ પુસ્તક સંબંધે ધણા ઉંચા અભિપ્રાયો જાહેર કર્યા હતા.

હિંદી બ્યાપાર વિષે બે બાપણો, મરાઠી સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન, અને વિષ્ણુ શાસ્ત્રીનું ચરિત્ર, એ ચોપાનિયાંની નવી આવૃત્તિ છપાતી નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેની એક પણ જૂની નકલ મળી શકતી નથી, તેથી તે સંબંધી કાંઈ ત્રિવેચન આપી શકાય તેમ નથી.

હવે આપણે ન્યા. રાનડેએ બજાવેલી મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સેવાનું ટૂંક અવલોકન કરી જઈએ. જોકે તેઓ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં મુંબઈની યુનિવર્સિટીના પહેલવહેલા ' ફેલો ' નીમાયા હતા, તોપણ તેમને પોતાની નોકરીને અંગે બહાઈગામ જીલ્લાઓમાં નિવાસ કરવો પડ્યો હોવાથી તેઓ પૂર્વાવસ્થામાં પોતાની યુનિવર્સિટીની સેવા બંજવી શક્યા નહોતા. એમ છતાં ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં મુંબઈની હાઈકોર્ટના જજ તરીકે નીમાતાં તેમનું મુંબઈ આવવું થયું ત્યારથી તે લાલ પણ તેમને મળી શક્યો હતો. મુંબઈમાં તેમને પોતાના અનેક તરેહના બ્યવસાયની સાથે, તેમના મોટા ઓહાને લીધે કેટલીક શાળાઓના ધનામના મેળાવડાઓમાં અને કેળવણીને લગતી તથા બીજી અનેક ઉપયોગી સંસ્થાઓની સલાહોમાં પ્રમુખ તરીકે અથવા તો બીજી રીતે હાજર રહેવાનાં આમંત્રણ ચતાં. આ સમયે પ્રસંગે હાજર રહી પોતાનાથી બનતી કેળવણીની દરેક સેવા બજાવવા ઉપરાંત યુનિવર્સિટિ, જે આખા મુંબઈ હલાકાના લોકોની ઉંચા દરજ્જાની કેળવણીનું મુખ્ય સ્થાન છે, તેના કાર્યભારમાં તેઓ પ્રસંગોપાત્ત ધણા ઉમંગથી અગત્યનો ભાગ લેતા. યુનિવર્સિટીના કાર્યભારને લગતા ધણા અગત્ય-

૨૬૨ ન્યા. રાનહેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]
ના સવાલો સંબંધે તેમની સલાહ પુછવામાં આવતી. કાંઈ બા-
બતને લગતી દરખાસ્ત કે યોજના બડી કાઢવી હોય અથવા તે
સરકારને મોકલવાનું અરજપત્ર સુધારવાનું હોય તો તે માટે સર્વે
સલાહદો તરફથી તેમને પસંદ કરવામાં આવતા. તેમને ઇ. સ.
૧૮૬૮ માં 'ક્ષા' (કાયદા) ની ફેકલ્ટિના 'ડીન' નીમવામાં આવ્યા
હતા. એક દેશી ગૃહસ્થ તરીકે એવું માન મેળવનાર તો તેઓ
પહેલાજ હતા. આપણી યુનિવર્સિટિને લગતાં તેમણે બજાવેલાં
અનેક કામોમાંથી એક બેની અત્રે નોંધ લઈએ.

યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં વિસારે પાડી દેવામાં આવે-
લી દેશી ભાષાઓ ફરીથી દાખલ કરાવવા તેમણે પોતાના તે
મંડળ સાથેના સંબંધ દરમિયાન અનેક વખત યત્નો કર્યા હતા.
ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં યુનિવર્સિટિ તરફથી પરીક્ષાઓ લેવાનું કામ
પહેલવહેલું શરૂ થયું, ત્યારે આ ઈલાકાની દેશી ભાષાઓને ઉંચા
દરજાની પરીક્ષાઓ માટે ઠરાવેલી બીજી ભાષાઓ (Second
Languages) ની યાદીમાં દાખલ કરાવવામાં આવી હતી.
આથી તે વખતે હરકોઈ ઉમેદવાર અંગ્રેજી ભાષા સાથે પોતાની
દેશી ભાષાનો અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપી શકતો. પણ ઇ. સ.
૧૮૭૦ માં યુનિવર્સિટિના કાયદાની મંડળમાં સર એલેક્ઝાન્ડર
આન્ટ, આરોનેટ, જેવા ઓફિસર યુનિવર્સિટિમાં પસાર થઈ
આવેલા ગ્રેફેસરોની સંખ્યા ઘણી વધી પડવાથી દેશી ભાષાઓને
બીજી ભાષાઓની યાદીમાંથી બાતલ કરવામાં આવી હતી. આ
ઓફિસોનિયન ગ્રેફેસરોનો મત એવો હતો કે, કાં તો એશિયાની કે
યુરોપની એકાદી ગ્રામીણ ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાન વગર કેળવણી પરિપૂર્ણ
જઈ કહેવાય નહિ, કેમકે દેશની દેશી ભાષાઓમાંની એક પણ ગ્રામીણ

બાપાની બરાબરી કરી શકે તેવા હિંચા દરજ્જાની નથી. આ વખતે અમુક દેશી બાપાઓનું સાફ જ્ઞાન ધરાવનાર પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાત થયેલા ખ્રિસ્ત ધર્મગુરુ મહંમદ ડા. વિલ્સન અને હાઇકોર્ટના એક જજ અને પાછળથી નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલના એક નામાંકિત સભાસદ સર રાયમંડ વેસ્ટ જેવા ગૃહસ્થોએ દેશી બાપાઓને યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાંથી આમ કાઢી નાંખવાની વિરૂદ્ધમાં પોતાનો મત મજબૂત રીતે બહેર કાર્ય છતાં તેની તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. યુનિવર્સિટિએ દેશી બાપાઓ તરફ આમ બેદરકારી બતાવ્યાથી વિદ્યાર્થીઓએ તેમને એટલે બધે દરજ્જે વિસારી મૂકી, કે ઍન્યુએટા અને અન્ડર-ઍન્યુએટા, જોકે પોતે અંગ્રેજી ભાષામાં બહુ સારી સરળતાથી બોલી તથા લખી શકતા, તોપણ પોતાની માતૃભાષા-દેશી ભાષામાં શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવવાને અશક્ત મालૂમ પડવા માંડ્યા, અને દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, વગેરેના કર્તાઓમાં તેમાંના બધા ચોડાનાં નામ નજરે પડવા લાગ્યાં. જેઓની તરફથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને ફળવણીના સાધન વડે અનેક જાતનાં વિદ્યતાવાળાં પુસ્તકો રચી પોતાની દેશી ભાષાના સાહિત્યને ભરપૂર કરવાની આશા રાખવામાં આવતી હતી, તેઓ પોતાની સ્વભાષાને આમ વિસારી દીધાથી તે કાર્યને માટે, એક સામાન્ય નિયમ તરીકે, (કેમકે કેટલાક વખાણવા લાયક અપવાદ રૂપ ગૃહસ્થો છે) અશક્ત બન્યાવા લાગ્યા. આમ થવાથી ભેદોમાં સામાન્ય રીતે એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, યુનિવર્સિટિના કર્તાઓ સંબંધે ગમે તેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના વિચારો હોય, તોપણ હિંદુસ્થાનમાં તો એક

૨૧૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું]

યુનિવર્સિટિ જેવા વિદ્વાન મંડળે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરી તેમને ખીલવવાની જરૂર છે. કેટલાક સમય પછી હિંદુસ્થાનના પ્રધાન પણ આ દેશી ભાષાઓનો જહારે આવ્યા, અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મુંબઈ સરકારને લખેલા એક પત્રમાં તેમણે દેશી ભાષાઓ ખીલવવા માટે તેમને યુનિવર્સિટિના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાની પણી અગત્ય જણાવી હતી એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી યુનિવર્સિટિના સત્તાવાળાઓએ આ સૂચનાનો અમલ કરવાના હેતુથી સેનેટ (યુનિવર્સિટિની વડી સભા) આગળ એવી દરખાસ્ત બે વખત રજુ કરી કે, 'પ્રીવિયસ' પરીક્ષામાં દરેક ઉમેદવાર પાસે તેની દેશી ભાષામાં એક નિબંધ લખાવવો. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનો બોળે વધી પડે એમ જણાવી આ દરખાસ્ત નામંજૂર કરવામાં આવી. આમ દેશી ભાષાઓને દાખલ કરવા સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારની દરખાસ્ત બે ત્રણ વખત સુધી નામંજૂર થયા છતાં, જરા પણ ડગ્ગા વગર રાનડેને પોતાનો પ્રયત્ન એવી રીતે જારી રાખ્યો કે છેવટે તે, અમુક હદમાં પણ, ફતેહમંદ નીવડ્યો. પ્રથમ તો ૫૪ ફેલોઝને પોતાના પક્ષમાં લઇ તેમની સહીઓ સાથે બી. એ. અને એમ્. એ. ની પરીક્ષાઓ માટે ઠરાવેલી એમ્પ્લિક ભાષાઓના સમુદાયમાં દેશી ભાષાઓને દાખલ કરવી એવી મતલબની એક અરજી તેમણે સિન્ડિકેટ (યુનિવર્સિટિનું બ્યવસ્થાપક મંડળ) પર મોકલી આપી; અને 'આર્ટસ' વિભાગની સભા મળતાં તેની સન્મુખ રાનડેને આ સંબંધી દરખાસ્ત એક વિદ્વાતભરેલા ભાષણ સાથે રજુ કરી. દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાતાં બેઠે બાબુએ સરખા મત પડ્યા. આમ થતાં ચૅરમૅન (અધ્યક્ષ) દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ પડ-

વાથી તે હઠી ગઇ. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રસંગે રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, હાલ આ સવાલ જોકે પડતો મૂકવામાં આવે છે તોપણ જેમ ક્વિટિશ પાર્લમેન્ટમાં આપલોડને ' હોમ રૂલ ' આપવાનો સવાલ ફરી ફરીને લાવવામાં આવે છે તેમ તેને ફરીથી લાવવામાં આવશે. તે સભામાં તેમને એવી સૂચના થઈ હતી કે જો માત્ર એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે દેશી ભાષાઓ દાખલ કરવાની મામણી થશે તો સેનેટ તે પર ધ્યાન આપશે. આ સૂચના ઉપરથી ન્યા. રાનડેએ મરાઠી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ વિષે એક નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે મરાઠી ભાષા ખેડાયેલી અને સુધરેલી ભાષા છે, અને તેમાં મલપલના હિત્તમ અંગ્રેજોની ખોટ નથી. છેવટે એમનીજ સૂચના પરથી એમ. એ. ની પરીક્ષા માટે કરાવેલા અભ્યાસક્રમમાં મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષાઓ દાખલ કરી શકાય કે કેમ તે સંબંધે વિચાર ચલાવી રિપોર્ટ કરવા સિન્ડિકેટ ડૉ. મૅકિકન, ઍમ્. મિ. (પાછળથી સર) પી. એમ. મહેતા અને ત્રીજા ન્યા. રાનડે પોતે, એમ ત્રણ જણની કમિટી નીમી. કમિટીએ પૂર્ણ વિચાર ચલાવી આ બે દેશી ભાષાઓને એમ. એ. ની પરીક્ષાના ભાષાના વિષયમાં દાખલ કરવાની તરફેણમાં એક યોજના સાથે પોતાના અભિપ્રાય સિન્ડિકેટ પર મોકલી આપ્યા. સ્વાભાવિક રીતે ધારી શકાય તેમ આ રિપોર્ટ કમિટીની અનુમતિથી દેશી ભાષાઓ માટે ખંતથી લડત ચલાવનાર ન્યા. રાનડેએ પોતે ધડી કાઢ્યો હતો. આ દેશી ભાષાઓ હયાત ભાષાઓ છે, અને તેમનો આમ અભ્યાસ કરવાથી કેળવણી અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યની મદદ વડે તેમના સાહિત્યમાં થયેા અગત્યનો સુધારોવધારો કરી શકાયો, એ વગેરે

૨૧૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

હકીકત તે રિપોર્ટમાં જણાવી તે સંબંધમાં તેમણે બધી દિમા-
ચત કરી હતી. આ રિપોર્ટ દેશી બાષાઓ માટેની લડતના સં-
બંધમાં મોમાન રાનડેનો છેલ્લો ચત્ત હતો. કેમકે સેનેટ આગળ
તકરાર માટે તે રજુ થતા અગાઉ તેમનું મરણ નીપજ્યું હતું. એમ
છતાં તેમના મરણ પછી તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ના
રાજ સેનેટે લગભગ એકમતે તે રિપોર્ટ બહાલ રાખ્યો, અને
મરાઠી તથા ગુજરાતી સાથે કાનડી બાષા ઉમેરી. છેવટે સેને-
ટના આ ઠરાવને સરકારની મંજૂરી મળતાં તે પસાર થયો, અને
રાનડેનો સતત ચત્ત આમ, જો કે તેમના મરણ પછી પણ, ફળા-
જીત થવા પામ્યો. આપણે ઈચ્છીશું કે ન્યા. રાનડેને પગલે ચાલી
યુનિવર્સિટીનો કાંઈ ફેલો તેના અભ્યાસક્રમમાં દેશી બાષાઓનો વધુ
પ્રસાર કરાવવા અને તે દ્વારા તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો ચત્ત કરશે.
ન્યા. રાનડેનું લક્ષ જે બીજા અગત્યના સવાલમાં રોકાયું હતું
તે એકામિનિથન બાય કમ્પાર્ટમેન્ટસ—કકડે કકડે પરીક્ષા લેવા
ની પદ્ધતિ—દાખલ કરવાને લગતો હતો. આ પદ્ધતિની મતલબ
એવી હતી કે એક ઉમેદવાર અમુક પરીક્ષાના અમુક વિષયમાં અમુક
હદ ઉપરાંત સારા માર્ક મેળવીને પાસ થયો હોય, અને અમુક
બીજા કાંઈ વિષયમાં નાપાસ થયો હોય તો, ફરીથી જ્યારે તે
તે પરીક્ષા આપવા હાજર થાય ત્યારે આગલે વર્ષે જે વિષયમાં
તે પાસ થયો હોય તે વિષયની ફરીથી પરીક્ષા આપવાની ફરજ
માંથી તેને મુક્ત કરવો. આના સંબંધમાં રાનડેનું કહેવું એવું
હતું કે, જે વિષયમાં એક વિદ્યાર્થી મહેનત કરીને પાસ થયો
હોય તેજ વિષયનો ફરીથી અભ્યાસ કરવાની તેને શા માટે ફરજ
પાડવી જોઈએ ? અને તેથી તેને પોતાના અધરા વિષયનો

પાકો અભ્યાસ કરવામાં ક્યાંય રહેવા દેવાનું કારણ શા માટે આપવું નેહ્યું ? તેના તેજ વિષયોમાં ફરીથી પાસ થવાની ફરજ પાડવાથી વિદ્યાર્થીઓનો બોળો વધી પડે છે, અને જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓ માટે વિવિધ વિષયો આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં તેમને એટલો બધો શ્રમ લેવો પડે છે કે તેની અસર તેમના બચ્ચાઓ થી સહન થઈ શકતી નથી, અને તેથી તેમના સંખ્યાબંધ કામી હિમ્મતે મૃત્યુશરણ થતા જાણુવામાં આવે છે. આ દરખાસ્તના સંબંધમાં નવાઈ પામવા જેવું એ બન્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓનો બોળો વધી પડે એમ જણાવી દેશી બાપા દાખલ કરવાની વિરૂદ્ધ જોઈ એક વખતે પડ્યા હતા, તેઓ યુનિવર્સિટીનો દરજ્જો હલકો પડે એમ જણાવી આ વખતે વિદ્યાર્થીઓનો બોળો ઘટાડનારી આ દરખાસ્તની પણ વિરૂદ્ધ પડ્યા. પણ રાનડેની દરખાસ્તમાં સૂચવેલા ધોરણનો કેટલીક ઇંગ્લાંડની અને સ્કોટલેન્ડની યુનિવર્સિટીઓએ તેમજ મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે; અને વળી મુંબઈની યુનિવર્સિટીએ પોતે પણ તેના કેટલાક નિયમોમાં તેનો અમલ કર્યો છે, અને હજી તેમ કર્યા જાય છે. ન્યા. રાનડે સેનેટને સમજાવીને આ દરખાસ્તને લગતો એક ઠરાવ પસાર કરી શક્યા હતા, પરંતુ તે સમયના મુંબઈના નામદાર ગવર્નરે યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર તરીકે પોતાના ઓદ્દાની રૂએ તે ઠરાવ નામંજૂર કર્યો હતો.

યુનિવર્સિટીની જૂદી જૂદી પરીક્ષાઓને સ્થગતા જૂદા જૂદા વિષયોના અભ્યાસના બોળથી કવી રીતે વિદ્યાર્થીઓ નાની વયમાં રોગનો ભોગ થઈ મૃત્યુને શરણ થાય છે, એ બાબતનો ચિંતાર ન્યા. રાનડેએ તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૮૬૪ ને રાજ મુંબઈની

૨૧૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]
 'ઍન્યુએટસ ઍસોસિએશન' સન્મુખ આપેલા બાપજીમાં ઉત્તમ
 રીતે દર્શાવેા હતો. આ બાપજી ડૉ. લાંડારકરે યુનિવર્સિટીના
 વાર્ષિક-ચાન્સેલર તરીકે ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના ડ્રાન્વોકશન વખતે
 આપેલા બાપજીના પ્રત્યુત્તર રૂપે છે. પોતાના બાપજીમાં તે વિદ્વાન
 ડૉક્ટરે જણાવ્યું હતું કે, પારસી ઍન્યુએટોમાં સેંકડે ૧૬૬
 અને ૬૬૬ ટકાના કાચી ઉમ્મરે ચર્તા મરણોના પ્રમાણ કરતાં હિંદુ
 ઍન્યુએટોમાં સેંકડે ૪૨ અને ૨૨ ટકાનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે
 એ ખરી વાત છે, તોપણ તે સમજાનું કારણ તેમના ખરાબ સાં-
 મારિક રિવાજો, તેમની બહુ વખત સુધી એસી રહેવાની ટેવ, અને
 તેમને મળતો હલકા પ્રકારનો ખોરાક છે; અને યુનિવર્સિટીના
 અભ્યાસના બોજને લીધે કાંઈ મરણનું પ્રમાણ આટલું બધું વધારે
 આવતું નથી. આ હકીકત ડૉ. લાંડારકરે યુનિવર્સિટી સ્થપાયા
 પછીના માત્ર ૧૮ વર્ષના આંકડાઓ ઉપરથી અને તે પછ માત્ર
 'આર્ટસ'ના ઍન્યુએટોના વર્ગને લગતા આંકડાઓ ઉપરથી તૈયાર
 કરીને જણાવી હતી. પરંતુ ન્યા. રાનડેએ યુનિવર્સિટી તરફથી
 ઍન્યુએટો નીકળવા માંડ્યા ત્યારથી એટલે ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી
 ૧૮૬૩ ના અંત સુધીના લગભગ ૩૦ વર્ષ માટેના સમજી જા-
 તના ઍન્યુએટોને લગતા આંકડાઓ તપાસી બોળી કાઢ્યું હતું કે
 મરણનું પ્રમાણ મરાઠા ઍન્યુએટોમાં સૌથી વધારે એટલે એલ.
 સી. ઇ, માં સેંકડે ૪ થી એમ. એ. સુધીમાં સેંકડે ૨૧નું આવે
 છે, ન્યારે ગુજરાતીઓમાં સૌથી ઓછું એટલે એલ. સી. ઇ,
 માં ૨ થી એલ. એમ. એન્ડ એસ. માં ૮ સુધીનું છે; અને
 પારસીઓમાં તે પ્રમાણ વચલા નંબરે આવે છે કેમકે એલ. એમ.
 એન્ડ એસ. માં ૨૬ થી એમ. એ. સુધીમાં ૧૨૬ નું માલમ

પડે છે. હવે ગુજરાતીઓ અને મરાઠાઓમાં એકજ જાતના સાં-
સારિક રિવાજો હયાતિ ધરાવે છે, તેથી સાંસારિક રિવાજોને લીધે
વધુ મરણ થાય છે એમ કહેવાય નહિ. વળી મરાઠાઓ ગુજરા-
તીઓ કરતાં વધારે આજસુ અને બેસી રહેવાની ટેવવાળા છે
એમ કહેવાય નહિ, કેમકે સામાન્ય રીતે મરાઠાઓ, ગુજરાતીઓ
કે પારસીઓ કરતાં વધારે ગરીબ સ્થિતિના છે. ગરીબાઇને લીધે
મરાઠીઓમાં વધારે મરણ થાય છે એમ કેટલેક અંશે કહી શકાય.
પણ આમ વધારે પ્રમાણ આવવાનું માત્ર તે એકલુંજ કારણ છે
એમ પણ કહેવાય નહિ, કેમકે પારસીઓ જેઓ ગુજરાતીઓ
કરતાં કંઈક વધારે દોલતવાળા કહી શકાય તેમનામાં એમ ઓ.
માં આવતું ૧૨૬ ટકા જેટલું એટલે હજારે ૧૨૦ નું મરણનું
પ્રમાણ ધણું ભારે કહેવાય. આ સઘળા પરથી ન્યા. રાનડેનું ક-
હેવું એવું હતું કે, ઍન્ડ્યુએટોમાં મરણનો ત્રાસ વધારે પ્રમાણમાં
માત્ર પરીક્ષાઓના અભ્યાસના બોજને લીધેજ જોવામાં આવે છે,
જેની અસરને લીધે કાલુમાંથી પીલાઇને નીકળેલા રસ વગરના,
નિરૂપયોગી અને કદરૂપા દેખાવના શેરડીના રાકાના જેવી ઍન્ડ્યુ
એટોના શરીરની સ્થિતિ ધણે ભાગે માલુમ પડે છે.

મુંબઇના સુપ્રસિદ્ધ શેઠ અને પહેલા ગુજરાતી નાઇટ મ-
ર્ડમ અર મંગળદાસ નૃત્યુભાષ પોતાના મરણસમયે ધર્માંદા ત-
રીકે એક મોટી રકમ વારસામાં મૂકી ગયા હતા. તે રકમનો એક
મોટો ભાગ કાંઇ પણ કાયદેસર પગલાં ભર્યા વગર યુનિવર્સિટીને
ન્યા. રાનડેએ મેળવી આપી તેની ભારે સેવા બજાવી છે. તે
વધિક નાઇટ મર્ડમે કરેલી આ મોટી બક્ષિસ સંખ્યા કેટલાક

૨૨૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૭ મું.]

કારણોને લીધે તેમના વારસો વચ્ચે વધી હકથો હતો. જોકે આ કારણો ચાલી શકે એવા નહોતા, તોપણ તેઓ દાવો કરીને પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાનું કહેતા હતા. પરંતુ ન્યા. રાનડેએ પોતાની સલાહકારક વૃત્તિ અને ચતુરાઇને આ કાર્મમાં ખાસ કરીને ઉપયોગ કીધો, અને સર મંગળદાસના વારસો તેમની સમજીત અને લાગવગથી પોતાના બાપે બક્ષિસ કરેલી સાડા ત્રણ લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ યુનિવર્સિટિને સોંપી દેવાને તૈયાર થયા. આ નાણાંનો ઉપયોગ યુનિવર્સિટિ તરફથી હુજર અને ઉદ્યોગની કેળવણી સંબંધી અભ્યાસ વધારવા યુરોપ જનાર વિદ્યાર્થીઓને આપવાની સ્કૅલરશિપો સ્થાપવામાં કરવામાં આવ્યો છે.

મહુમ મિ. જમશેદજી ટાટાની 'રીસર્ચ યુનિવર્સિટિ' સ્થાપવાની યોજનાને ન્યા. રાનડે ખરા દિલથી ટેકા આપતા હતા. આ સખી અને અતિ ધનવાન પારસી બાપારી ગૃહસ્થે એક બાદશાહને જાણે એવી ૩૦ લાખ રૂપીઆની મોટી રકમ આપવા જણાવી એક રીસર્ચ-એટલે શાષ્ઠ્યોળ ચલાવનારી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. આવી યુનિવર્સિટિ સ્થાપવામાં મિ. ટાટાનો હેતુ એ છે કે, તે વડે ઍન્ડ્યુએટ થયેલા ગૃહસ્થોને જૂદાં જૂદાં જ્ઞાન અને શાસ્ત્રોની જૂદી જૂદી શાખાઓની અંદર શોધો ચલાવવામાં પોતાનું ખ્યાન રોકાને પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનું બની આવે. આ યોજના માટે મિ. ટાટાએ કાટેલી રકમ ધણી મોટી છે, તોપણ કહેવાય છે કે ખીજાં સ્થળોએથી ધટતી મદદ મળ્યા સિવાય તે યોજના પૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવાને જોઇએ તેટલી તે પૂરતી નથી. ન્યા. રાનડે, જેઓ સાન્નિધનિક હિતના કોઇ પણ કામને ટેકા આપવા હમેશા તૈયાર

રહેતા, તેમણે આ યોજનાને ધણા ઉત્સાહથી સંબળ ટેકા આપ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના મે માસમાં લોનાવલા મુકામે એમણે તેમના મિત્ર રા. બ. માનકરને ખતાવેલા આ સંબંધતા ફેટલાક પત્રો ઉપરથી તેઓ જણાવે છે કે, આ યોજનાને અમલમાં મુકાયેલી જોવાને મિ. ટાટા અને તેમના અતિ મહેનતુ સેક્રેટરી મિ. પાદશાહ સિવાય જો બીજો કોઈ ગૃહસ્થ મથન કરનાર હોય તો તે ન્યા. રાનડે એકલા જ હતા. જોકે ન્યા. રાનડે અને મિ. ટાટા પોતે પણ આ યોજના અમલમાં મૂકવા સંબંધી પોતાની ધારણા પાર પડેલી જોવાને જીવી શક્યા નથી, તોપણ તે સંબંધે એટલે સુધી તજવીજ હાલમાં થઈ ગઈ છે કે તેને ધણાજ ટૂંકા વખતમાં અમલમાં આવેલી જોવા આપણે શકિતમાન થઈશું. *

આવી અનેક રીતે શ્રીમાન રાનડેએ આપણી યુનિવર્સિટિની કારે સેવા બજાવી છે. તેમના જેવા યુનિવર્સિટિના પહેલવહેલા નામીયા ઍન્ડયુએટને તેમની અસાધારણ વિદ્વતાની, સાહિત્યસેવાની અને યુનિવર્સિટિની પોતાની વિવિધ સેવાઓની કદર તરીકે એલ્. એલ્. ડી. ની માનસૂચક પદવી તે મંડળ તરફથી અપાતી જોઈતી હતી. તેઓ ખરેખર આ માનને પાત્ર હતા, એમ યુનિવર્સિટિના માજી વિદ્વાન વાઇસ-ચાન્સેલર ડૉ. મેંકિને પણ ફેટલાક વખત ઉપર આપેલા એક જાહેર બાણ્યમાં જણાવ્યું હતું, પરંતુ આવું માન મેળવવાને તેઓ વધુ વખત જીવ્યા નથી એ ખેદની વાર્તા છે.

* આ યોજનાને અંગે મેઈસૂર સ્ટેટમાં આવેલા ઍન્ડ્રોસ-માં એક ' રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ' ક્યારનું સ્થાપન થયું છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અને અર્થશાસ્ત્ર.



ત્યારસુધીમાં વર્ણવેલી વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ ઉપરાંત, શ્રીમાન્ રાનડે દેશના હુન્નરો, અને ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર અર્થે તથા તેની સાંપત્તિક-આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા અર્થે પોતાનાથી ખનતા પ્રયત્નો કરવા ચૂક્યા નથી.

તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે દેશના કલાકૌશલ્યની ખરાખર અભિવૃદ્ધિ થયા વગર તેની હાલની સાંપત્તિક સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સુધારો થવો તદ્દન અશક્ય છે. તેમણે પોતાના એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો અને વ્યાપારની અભિવૃદ્ધિ—એજ માત્ર હિંદુસ્થાનનું શ્રેય કરવાનો કાયમનો ઉપાય છે. તે સિવાયના બીજા ઉપાયો હિંદુસ્થાનના રોગને કાણુભર શાન્ત કરવા ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ કરી શકશે નહિ. ” આ પ્રમાણે પોતે પ્રથમથીજ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હોવાથી, ‘ હિંદુસ્થાનનો વ્યાપાર ’ એ વિષય પર લાગલાગટ ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને છેક ઇ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ માં તેમણે આ સંબંધમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમના આ છટાદાર ભાષણોથી મહારાષ્ટ્રમાં એક જાતની પ્રગટકાય લાગણી જાગૃત થઈ હતી. ન્યા. રાનડે કેટલેક દરજ્જે ‘ રક્ષિત વ્યાપાર ’ ની નીતિના

હિમાચલી હતા. તેમનાં આ બુસ્સાબરેલાં બાપણોની એવી ભારે અસર થઈ હતી કે તે પરથી દેશી ખનાવટનું કાપડ વેચવાની કુ-કનો ઉધાડવામાં આવી હતી. આ હીલચાલ આગળ જતાં કેટલાક વખત સુધી મજબૂત રૂપ પકડતી ગઈ. તે સમયે પૂનામાં પરદેશી કાપડને બદલે 'ખાદી' નો ડગલો અને 'કંદી' નો પાધડી પહેરનારાઓમાં મહુમ-રા. ગણેશ વામુદેવ નેશી, જેઓ સાર્વજનિક સભા સાથેના તેમના સંબંધને લીધે 'સાર્વજનિક કાકા, કહેવાતા હતા, તેઓ આગળ પડતા જણાતા હતા. રાનડેના ઉપર જણાવેલાં વ્યાખ્યાનો મરાઠી ભાષામાં અપાયાં હતાં તેથી તેની મતલબ વ્યાપારી અને કારીગર જેવા સાધારણ લોકોના સમજામાં આવી હતી, અને તે ઉપરથી તે સઘળા લોકોની દિલ-સોજી આ હીલચાલ તરફ સ્વાભાવિક રીતે વળી હતી. અને આ પ્રમાણે આ ભાષણોથી દેશના ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિને લગતી ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સો અને પ્રદર્શનો જેવી ભવિષ્યની હીલચાલોનું તથા જેને હાલમાં 'સ્વદેશી' કહે છે એવી હીલચાલનું, તેવું કાંઈ પણ ચોક્કસ નામ અપાયા વગર, આજથી ૩૫-૪૦ વર્ષ ઉપર તેમના જેવા પુરૂષના હાથે શાન્ત પણ ચોક્કસ રીતે બીજા રા-પાયું હતું.

આ પછી શ્રીમાન રાનડે તરફથી આ સંબંધમાં પ્રસંગોપાત્ત કેટલાંક લખાણો અને પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. પોતાને મળતા હરેક યોગ્ય પ્રસંગનો લાભ લઈ તેઓ દેશની વધતી જતી નિર્ધનતા દૂર કરવા માટે તેના ઉદ્યોગોને જાગૃત કરી તેમની ખીલવણી કરવાના સંબંધમાં પોતાના દેશી ભાઈઓને ઉપદેશ આપ્યા વગર રહ્યા નથી. તેમના જેવા દેશહિતેચ્છુ પુરૂષોના પ્ર-

૨૨૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

યત્નોથી દેશની આર્થિક મુશ્કેલીઓ અને નિર્ધનતા તરફ નામદાર સરકારનું પણ વખત જતા ધ્યાન ખેંચાતું ગયું. આ સંબંધમાં કંઈ થોડા હિલચાલ થવાની ખાસ જરૂર જણાયાથી હિંદુસ્થાનના માજી વાઇસરોય નામદાર લૉર્ડ ડાર્લિંગે આ દેશમાંથી વિદાય થતી વખતે કલકત્તામાં સેન્ટ ઍન્ડ્ર્યુના ખાણા ઉપર આપેલા પ્રખ્યાત બાષણમાં, દેશની બારે આર્થિક મુશ્કેલીઓની સામે કાંઈની સહાય વિના એકલાએકલી થવા માટે સરકારની અશક્તિ દર્શાવીને સમૂહના યત્નોથીજ ચંદ શકે એવું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ અગત્યના સવાલ તરફ ઈન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસને પોતાનું ખ્યાન પહોંચાડવાની અસરકારક બાષામાં સૂચના કરી હતી. આ સૂચના તરફ ધણીજ થોડા દેશહિતેચ્છુ જનોનું લક્ષ ખેંચાયું હતું. આ થોડા મનુષ્યોમાં આપણી બાજુ તરફ રાનડે અગ્રેસર હોઈ, દર વર્ષે ડીસેમ્બર માસ આખરે નેશનલ કૉન્ગ્રેસની ખેડકા પૂરી થતાં સાથે સાથે ‘ઇન્ડિસ્ટ્રિયલ્ કૉન્ફરન્સ’ (ઔદ્યોગિક પરિષદ) ભરવાની આવશ્યકતા તેમણે તે રાષ્ટ્રીય મહામંડળના આગેવાનોને આગ્રહપૂર્વક દર્શાવી આપી હતી.

કૉન્ગ્રેસના આગેવાનો આવી સૂચના તરફ દિલસોજી અને પસંદગી ધરાવતા હતા તોપણ રાજ્યદારી સવાલોમાં તેમનું લગભગ સંબંધ લક્ષ રોકાતું હોવાથી તેઓ આ સૂચનાનો થોડા અમલ કરી શક્યા નહિ. પરંતુ શ્રીમાન્ રાનડેને આ ઔદ્યોગિક જનતિના મહત્વના સવાલ વિષે ખારીક તપાસ કરવાની અને ચર્ચા ચલાવવાની અતિશય અગત્ય જણાયાથી, તેમણે તે ઉપાડી લીધી અને કૉન્ગ્રેસવાળા કૉન્ગ્રેસ સાથે ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સ ભરવાનું નક્કી કરે તે પહેલાં પ્રગનું ખ્યાન તે સવાલ તરફ પૂરતી રીતે

આકર્ષવા તેમણે ખીજા કેટલાક ઉત્સાહી સહાયકો સાથે સળીને ઇ. સ. ૧૮૬૦ ના એ મહિનામાં પૂનામાં એક 'ઇન્ડસ્ટ્રિયલ્ ઍસોસિએશન' ની સ્થાપના કરી. આ પછી કેટલાક વર્ષ સુધી દર વર્ષે ચોમાસાનો ઋતુમાં તેની પરિષદ (Conference) બરવામાં આવતી. તેમાં અર્થશાસ્ત્ર તથા ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિને લગતી બાબતો વિષે નિષ્પેદો વાંચવામાં આવતા, અને તે સાથે ત્યાંની દેશી બનાવટો અને હુન્નરના નમુનાઓનું પ્રદર્શન પણ બરવામાં આવતું.

ન્યા. રાનડેએ દેશની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક ઉન્નતિના વિષય ઉપર કેટલાક ઉત્તમ પ્રતિના લેખો લખ્યા છે, અને જુઓખ્યાનો આપ્યા છે. આમાંનાં ધણાંખરાં સાર્વજનિક સભાના પત્રમાં પ્રકટ થયેલાં છે. 'ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સ' વિષેનો તેમનો એક ઉત્કૃષ્ટ અને વિદ્વતાભરેલો લાંબો લેખ તે સભાના પત્રના જાન્યુઆરી ૧૮૬૦ ના અંકમાં પ્રકટ થયો હતો. તેમાં તેમણે, પરદેશી બનાવટોની ભારે હરીફાઇને લીધે હિંદુસ્થાનના ઉદ્યોગો કેવી હલકી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે, સરકાર તરફથી તે સંબંધે કેટલું લક્ષ્ય અપાવું જોઇએ છે, લોકો પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા કેવા અસક્ત છે, અને આવી સ્થિતિ સુધારવા કેવા ઉપાયો લેવાની જરૂર છે' એ સંક્ષિપ્ત વિગતવાર જૂદા જૂદા દેશોને લગતા આંકડાઓ સહિત દર્શાવી આપ્યું હતું. આ લેખનો આરંભ કરતાં તેમણે હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિનું નીચે પ્રમાણે દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું:—

“આલતા જમાનાના રાજ્યકીય અને ભસ્કરી ખાતાને લગતા સવાલોથી, જે કાષ્ટ રીતે તેને ઉતરતો ગણવામાં આવતો હોય

૨૨૬ ન્યા. રાનરેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

તો, ઉતરતો બીજો અગત્યનો સવાલ, જે હાલમાં સધળા વિચાર-શીલ પુરૂષોનું ધ્યાન ખેંચતો જાય છે, તે ઔદ્યોગિક સુધારાને લગતો છે. જોકે અન્ય દેશમાં સમાન ખળવાળાં મળે તોપણ આ હિંદુસ્થાન દેશ કરતાં ચઢીઆતાં તો નહિજ, —એવાં અનુપમ અને અખૂટ સંપત્તિજનક સાધનો રૂપી દ્રવ્ય કુદરતી અનુકૂળતાથી પ્રાપ્ત થયા છતાં, અને ઈશ્વરી કૃપાથી સાંપત્તિક ઉત્પત્તિને માટે અતિ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં મૂકાયા છતાં, ઓટિશ સત્તા નીચે હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિ જેવી ન હોવી જોઈએ તેવા છે અને તે દિવસે દિવસે ઉતરતી પંકિતની થતી જાય છે, એ વિચાર ઘણો દુઃખદાયક છે. આખા દેશમાં વધારે અને વધારે નિર્ધનતા કદી દુનિયામાં આવા મોટા પ્રમાણમાં ન જણાઈ હોય એવી, પથરાતી જાય છે. સારાં વર્ષોમાં બહાર જેવા ભરચક વસ્તીવાળાં મુલક સિવાય અન્ય સ્થળોમાં ખરેખરી તંગી દુઃખ કે નાચાર સ્થિતિ હોતી નથી. પરંતુ લાગલામટ સારાં વર્ષો આવવાની ખાતરી રખાય નહિ, અને પહેલાં કરતાં દુષ્કાળ અને મોંઘવારી વધારે ઉપરાઉપરી આવ્યાં જાય છે, તેથી દેશના કાંઈ ને કાંઈ લાગમાંના બહોળા પ્રદેશોમાં વસનારા લોકોને વરસાદની અછતને લીધે લગભગ જૂખમરાની અને સંકટની હાલતમાં આવી પડવાનો ભય હિમોજ હોય છે.”

ન્યા. રાનરેએ પોતાના આ લેખોમાં હિંદુસ્થાનની આર્થિક સ્થિતિનાં મુખ્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે દર્શાવ્યાં છે. “(૧) અતિ દુઃખદ, બહોળા વિસ્તારવાળાં અને દેશમાં સર્વત્ર વધતી જતી નિર્ધનતા, (૨) હલકા વર્ષનાં માણસોમાં વધતું જતું સખત

સંકટ, અને (૩) સામાન્ય જનમૂલ્યમાં અર્થશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી સંકટનું નિવારણ કરવાની શક્તિનો અભાવ.”

આ પ્રમાણે દેશની આર્થિક સ્થિતિનાં લક્ષણો જતાવી તે સંબંધમાં વધુ વિવેચન આપતા પહેલાં, આ દેશમાંના અને ઈંગ્લાંડમાંના કેટલાક ઉદ્યોગો અંગ્રેજ લેખકો અને વક્તાઓ તરફથી દેશની સમૃદ્ધિ દિન પર દિન વધતી જાય છે એવી મતલબના દર્શાવવાલા અભિપ્રાયો વાસ્તવિક નથી એમ રા-
નડેએ દેખાડી આપ્યું છે. આગળ જતાં, દેશની આર્થિક સ્થિતિ નું વર્ણન આપતાં તેમણે જતાવી આપ્યું છે કે, જેને માટે હિં-
દુસ્થાન એક વખતે દુનિયામાં પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું એવા દેશના પ્રાચીન હુન્નરો અને ઉદ્યોગો યાત્રિક સહાય વડે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરતાં યુરોપીઅન કારખાનાઓની સાથે સ્પર્ધા કરવાને તદ્દન અશક્ત હોઇ એક પછી એક મંદ પડતા જણાય છે; આ વી ઔદ્યોગિક મંદતાના પરિણામે દેશની વસ્તીના ઘણા મોટા ભાગને સામાન્ય ખેડૂતવર્ગ કે મજૂરની સ્થિતિમાં આવી પડવાનું થયું છે; અને તેની સરેરાશ પેદાશ દર માણસે મિ. દાદાલાઇ નવરોજીની ગણતરી પ્રમાણે માત્ર રૂ. ૨૦ અથવા સર ૬. પે-
રિંગ અને હાલમાં લૉડ કોમરનું નામ ધરાવતા હિંદુસ્થાનના એક માણ મહેસુલી પ્રધાનની ગણતરી પ્રમાણે રૂ. ૨૭ ની થાય છે, જે દુનિયાના બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં ઘણીજ ઓછી હોઇ ગુજરાત માટે પણ પૂરતી નથી, અને તેથી દર વર્ષે ઘણીજ જૂજ ખચત થાય છે. આ સંબંધમાં દુનિયાના બી-
જા દેશોને લગતા અનેક પ્રકારના દાખલાઓ અને આંકડાઓ સાથે પૂરતી હકીકત જણાવી દેશની સ્થિતિ સુધારવા માટે પ્ર-

૨૨૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

જવર્ગે પોતાની મેળે યોજવાના ઉપાયોનું અને સરકાર તરફથી થવા જોઇતા પ્રયત્નોનું રાનડેએ યોગ્ય દર્શન કરાવ્યું છે.

ઉપર કહેલી ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સની લગભગ દરેક પરિષદમાં શ્રી. રાનડે બહુ અગત્યનું અને બોધદાયક ભાષણ આપતા. તેની પહેલી બેઠક વખતે તેમના પ્રાસ્તાવિક ભાષણમાં તેમણે જે બાબતો તરફ કૉન્ફરન્સને લક્ષ આપવાની જરૂર હતી તે બાબતો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી હતી. આપણી ખરેખરી સ્થિતિનું એટલે—(૧) આપણી આશ્ચર્યજનક નિર્ધનતાનું અને (૨) માત્ર ખેતીવાડીનાં અનિશ્ચિત સાધન ઉપર નિરૂપાયે આધાર રાખવાની વધતી જતી જરૂરનું પોતાના શ્રોતૃવર્ગને જાન કરાવીને તેઓ બોલ્યા હતા કે:—“ આપણે તેમાં સુધારો કરવાને યત્ન કરવો જોઈએ અને તે સાથે પૂર્ણ રીતે સમજવું જોઈએ કે, જે સધળું આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે એકાદ વર્ષ કે દશકામાં કરી શકીશું નહિ. બહુ કરીએ તો, આપણે તે સંબંધી લાગણી અને વલણ ઉત્પન્ન કરી (હાલની સ્થિતિમાં) બટતો ફેરફાર કરવાને લગતી કીલચાલ માત્ર શરૂ કરી શકીશું. આપણે જે કામ કરવાનું છે તે એ છે કે ખેતીવાડીથી નીપજતા કાચા માલની જરૂર્યાખંધ પેદાશ, અને તેમાંથી થતા તૈયાર માલની બધી થોડી પેદાશ અને બનાવટ, એ બેની વચ્ચે રહેલા વિષમ પ્રમાણમાં સુધારો કરવો—અર્થાત્ કાચા માલની નીપજના પ્રમાણમાં પાંકે માલ તૈયાર થાય એવી યોજના કરવી જોઈએ.”

આપણા પડી ભાગતા ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અથવા નવાઓને ઉત્તેજન આપવાની બાબતમાં સરકાર શું કરી શકે તે સંબંધમાં રાનડેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, “નાણાં જમા

મૂકવાની ડીપોઝીટ અને મહેસુલી બેંક* (શરારી પેઢીઓ) સ્થાપન કરવામાં સહાય કરીને, તેમની તરફથી ધીરાતાં નાણાં પાછાં મેળવવાની સગવડ કરી આપીને, જમીનગીરીથી તથા નાણાંની મદદ વડે અથવા ઓછે બાજે નાણાં ધીરી નવા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને, નવાં સાહસ કામો માટે માર્ગ દેખાડી આપીને અને પરદેશમાં જઈ વસનાર અને અન્ય દેશથી આ દેશમાં આવી વસનારને સરળતા કરી આપીને, કુન્નરશાળાઓ સ્થાપીને, અને પો-

* પરસ્પર મદદ કરવાનો તથા કરકસરનો ગુણુ ખેડુતવર્ગે શીખે તેટલા માટે નામદાર સરકારે Co-operative Credit Societies (કોઓપરેટિવ ક્રેડિટ સોસાયટીઝ-પરસ્પર સહાયઅર્થે ધીરધાર કરનાર મંડળાઓ) નો કાયદો કેટલાક સમય ઉપર પસાર કર્યો છે. આ પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે. આ કાયદો પસાર થયા પછી હિન્દુસ્થાનમાં અને મુંબઈ ઇલાકામાં આવી સહાયક મંડળાઓની મંખ્યામાં પ્રતિવર્ષ વધારો થયાં જાય છે; ખેડુતો તે મંડળાઓમાં હળીમળીને કામ કરતા જણાયા છે; અને નાની ખેડુતોની (Rural) મંડળાઓને નાણાંની મદદ કરવાને Urban અને Central સોસાયટીઓ સ્થપાવા લાગી છે. સને ૧૯૦૮ ની આખરે મુંબઈમાં નામદાર ગવર્નર ચાર બૅંકના પ્રમુખપણા નીચે જે કૉન્ફરન્સ મળ્યું હતું તેના વિચારોના પરિણામમાં ખેડુતોનાં મંડળો જામવામાં, તેમની શાખ વધવામાં, અને તેમનાં ધીરેલાં નાણાં વગર ખરચે સરળતાથી વસુલ થવામાં જે સુગમતા થવી જોઈએ તે ખાખતમાં નામદાર સરકાર તરફથી યોગ્ય તબવીબ અતી રહેશે એવી આશા રખાય છે.

૨૩૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

તાને આ દેશમાં જોઇતો માલ વધારે જથ્થામાં ખરીદીને અને ઘણી વખતે પોતાને જોઇતો સામાન પોતે તૈયાર કરાવીને, આપણા સહાયકારી યત્નોને યોગ્ય માર્ગે ચલાવવામાં સરકારે મદદ કરવી જોઇએ. ”

રાનડેના બાપણના ઉપરના ફકરામાં જણાવેલા માર્ગો પૈકી, રેલ્વે કંપનીઓને ઓછામાં ઓછે વ્યાજે નાણાં ધીરીને, લોઢા અને કાચલાની ખાણોના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને, ચૂઢા, કોશી અને સિંકાના (કિવનાઈનનો છોડવો) નાં વાવેતરને ખીલવાની અને તેવી કેટલીક રીતે દેશી ઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિ કરવાનું સરકારે લક્ષમાં લીધું છે, તે પરથી જણાય છે કે સરકાર તે સંબંધી બીજી કેટલીક ખામતોમાં પણ સારી સહાય કરી શકે ખરી. આપણા દેશમાં સરકાર સર્વ પ્રજાના પિતા રૂપ હોઈ સર્વોપરિ સત્તા ધરાવે છે, તેથી તે પ્રજાના મોટા ભાગની નિર્ધન સ્થિતિ તરફ લક્ષ આપી તેની ઉન્નતિ અર્થે કલાકૌશલ્યની વધુ ખીલવણી કરવાનું કાર્ય હાથમાં ધરશે તો ખરેખર રાજ્યને અને પ્રજા ઉભયને તે ઘણું લાભપ્રદ થશે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ન્યા. રાનડેએ હરેક રીતે દેશના હુમરો અને ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર માટે ભારે પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમના આ સંબંધી પ્રયત્નોના પરિણામમાં પૂતામાં દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન આપવાની ખાતરજ દેશી ખનાવટની વસ્તુઓ ખનતા સુધી વાપરવાના ઉત્પન્ન થયેલા વલણને ઘણા ફળવાયલા ગૃહસ્થો તરફથી સારો ટેકો મળતો ગયો હતો, અને તે પ્રમાણે તેમાંના ઘણા હજી વર્તે છે. વળી આવી આરંભની હીલચાલ ઉપરથીજ દેશના ઘણા ભાગોમાં લોકો ધીમે ધીમે દેશી કારીગીરીને

ઉત્તેજન આપવાની જરૂર સમજતા થયા છે, અને તે સંબંધે હાલમાં યોગ્ય જાગૃતિ ફેલાઈ જતી પ્રયત્નો થવા માંડ્યા છે.*

આ પ્રમાણે ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર અર્થે પ્રયત્નો કરવા ઉપરાંત, ઘૂનડે કેટલાંક હુન્નર ઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓને પોતાની કિંમતી સલાહ અને મદદનો લાભ આપતા રહી તેમને યોગ્ય રસ્તે ચલાવવા ચૂકતા નહિ. પૂનાનાં આવાં કારખાનાંઓ તેમનાં કેવાં આભારી હતાં તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ડૉ. મિ. ગોખલે આ સંબંધમાં જણાવે છે કે:—“ જે ઔદ્યોગિક પરિષદ પૂનામાં કેટલાંક વર્ષ પર્્યંત મળતી તેના અને નામદાર લૉર્ડ રૅના સમયમાં પૂનામાં જે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન-ભરવામાં આવ્યું હતું તેના તેઓ એક મુખ્ય પ્રયોજક હતા. પૂનામાં છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં છે તેમાંનાં બહુખંખર પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કે તેમની તરફથી મળતી સલાહ કે મદદ માટે તેમનાં બહુજાન આભારી છે. ”

* એ સંતોષની વાત છે કે કેટલાક સમયથી રાજ્ય અને પ્રજા ઉભય તરફથી વિવિધ પ્રકારની ઔદ્યોગિક જાગૃતિ સર્વત્ર માલૂમ પડે છે. તેના પરિણામમાં કેટલાંક વર્ષથી મુંબઈની વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અને વડોદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે સ્થાપેલા ‘કલાબવન જેવી શાળાઓ હુન્નરની કેળવણી માટે દેશમાં કેટલેક સ્થળે સરકાર તરફથી અથવા પ્રજાકીય મંડળો તરફથી સ્થપાઈ છે અને સ્થપાતી જાય છે. સને ૧૯૦૩ની શરૂઆતમાં ભરાયલા દિલ્હી ફરઆર સાથે નામદાર સરકાર તરફથી હુન્નરઉદ્યોગનું મોટું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. સરકાર

૨૩૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ કે શ્રીમાન રાનડે અર્થ-શાસ્ત્રનું ઉકું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, અને તેના પરિણામ તરીકે તે-મની તરફથી 'ઇન્ડિયન ઇકોનોમિક્સ' *નામનો ગ્રંથ રચાઇને પ્ર-કટ થયો હતો. મિ. વાચ્છા જણાવે છે તેમ, તેમણે મહાન પા-શ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથોનું ધણી ખંતથી સારી રીતે વાંચન અને મનન કર્યું હતું, અને તેમાં દર્શાવાયેલા અભિપ્રાયો કેટલે અંશે આ દેશને લાગુ પડે છે અથવા તે લાગુ પડતા નથી તે વિષે ધણો ઉડા વિચાર ચલાવ્યો હતો. આવા સંભાળપૂર્વક વાંચનના પરિણામ તરીકે તેમણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે અર્થશાસ્ત્રને અને દેશના ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધારને લગતા વિષયો ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો અને લખેલા નિબંધો પૈકી ઉત્તમ ૧૨ ચૂંટી કાઢી તેમનો સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિબંધો દેશની ઔ-દ્યોગિક અને સાંપત્તિક સ્થિતિ જાણવા માટે ધણા અગત્યના ગ-ણાય છે. તેમાં ધીરધાર કરનાર મંડળો ઉર્ધ્વા થવાની અને ખેતી-

તરફથી હુમ્મરઉદ્યોગની કેળવણી લેવા યુરોપ જનાર વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્કૉલરશિપો સ્થાપવામાં આવી છે અને આવે છે. તે ઉપ-રાંત હમણાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી નેશનલ કૉન્ગ્રેસ તથા કૉન્ફરન્સ જેવાં મંડળો સાથે કળાકૌશલ્યના પ્રદર્શન ધણે ભાગે દર વર્ષે ભર-વામાં આવે છે, અને નામદાર સરકાર અને દેશી રાજ્યો તરફથી તથા સુચિ બ્રિટિશ અમલદારો તરફથી તેને દરેક પ્રકારે યોગ્ય સહાય આપવામાં આવે છે.

* આ ગ્રંથની દ્વિતીય આવૃત્તિ હાલમાં મદ્રાસની જી. એ. નાટીસનની કંપની તરફથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે.

વાડી તથા ઉદ્યોગોને સરકાર તરફનું ઉત્તેજન મળવાની આવશ્ય-
કતા, પરદેશમાં જઈ સંસ્થાનો સ્થાપવાની જરૂર, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય,
એકતવર્ગનાં સંકટોનું નિવારણ, વગેરે ઉપયોગી વિષયો ઉપર તે-
મણે પોતાના વિચારો પૂર્ણ કુશળતાથી દર્શાવ્યા છે. એ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવાને તેમણે વિષયની
બંને બાજુઓનો પૂરતો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને ઉપર કહ્યા
મુજબ અર્થશાસ્ત્રને લગતા સર્વ ગ્રંથોનું સારી રીતે વાંચન અને
મનન કરીને આ દેશની પરિસ્થિતિનો સર્વ રીતે વિચાર કરતાં
તેમાં થવા જોઈતા સુધારાઓ માટે તેમણે પોતાનાં તે વ્યાખ્યા-
નોમાં પ્રસંગોપાત્ત યોગ્ય સૂચનાઓ સાથે માર્ગો દર્શાવ્યા છે; તથા
તે સાથે તેઓ શ્રીદેશ રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો પ્ર-
માણિકપણે અને છૂટથી સ્વીકાર કરતા રહ્યા છે. સ્થળે સ્થળે પો-
તાના વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે તેમણે દેશપરદેશના દાખલાદલીલો
અને આંકડાઓ સાથે પૂરતાં પ્રમાણો આપ્યા છે. આમાં ‘ઇન્ડિયન
પોલિટિકલ ઇકોનોમી’ એટલે હિંદુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર, ‘હિંદુ-
સ્થાનના હુમરોની હાલની સ્થિતિ અને તેમનું ભવિષ્યનું સ્વરૂપ’
‘નેધર્લેન્ડ્સ ઇન્ડિયા અને કલ્ચર સિસ્ટમ’ અર્થાત્ હિંદુસ્થાનને
લગતો નેધર્લેન્ડના તાબાનો મુલક (જાવા વગેરે) અને ત્યાંની ખેતી-
વાડી વગેરેના સુધારાની યોજના ‘અને ‘ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સ-’ એ
નામનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો ઉપરથી તેમના આ વિષ-
યને લગતા વિચારો મુખ્યત્વે કરીને સારી રીતે જાણી શકાય તેમ
છે. આ સમગ્ર વ્યાખ્યાનો અને નિબંધોનું અવલોકન અત્રે આપી
શકાય તેમ નથી. એમ છતાં જે ઉપરથી ન્યૂ. રાનડેના અર્થ-
શાસ્ત્રને લગતા વિચારોનું કંઈક દિગ્દર્શન થઈ શકે એવા એકાદ
નિબંધનું વિવેચન આપવું અત્રે યોગ્ય ગણાય.

૨૩૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

‘ ઇન્ડિયન પોલિટિકલ ઇકોનોમિ ’ અથવા હિંદુસ્થાનનું અર્થ-શાસ્ત્ર ’ એ વિષય ઉપર પૂનાની ડેક્કન કોલેજના યુનિયન સમક્ષ શ્રી રાનડેએ તા. ૩૦ જુલાઈ ૧૮૬૨ ને રોજ એક લાષણુ આપ્યું હતું. આ લાષણુને તેમના ઉપર જણાવેલા અંશમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, કેમકે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે, તે મનાં પ્રસ્તુત વિષયને લગતાં સદ્ગતિ વ્યાખ્યાનો અને નિબંધોમાં ઉત્તમ અને નમૂના રૂપ હોઈ તે સદ્ગતિની કૃતિ જેવું છે. આથી કરીને તે લાષણુમાં તેમણે દર્શાવેલા વિચારોનું આપણે સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી જઈએ.

આ લાષણુ ખ્યાનમાં લેતાં પ્રથમ તો કદાચ એવું જણાશે કે શ્રીમાન્ રાનડેના અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો ‘ રક્ષિત વ્યાપાર ’ ની નીતિના હિમાયતી (Protectionist) ના જેવા હતા, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં, તે શબ્દનો સામાન્ય રીતે જે અર્થ થઈ શકે તેવા પ્રકારના તેઓ ‘ રક્ષિત વ્યાપાર ’ ની નીતિના હિમાયતી નહોતા. તેમના આ વ્યાખ્યાન દ્વારા તેઓ દઢતાથી જણાવે છે કે, અર્થશાસ્ત્ર અમુક અનુમાનો પર રચાયલું શાસ્ત્ર હોવાથી તેના સિદ્ધાંતો જૂમિતિના સિદ્ધાંતોની માફક સ્વતઃસિદ્ધ નિયમો અથવા સત્યો પર રચાયલા નથી, અને જૂમિતિના સિદ્ધાંતો જેમ સમજા દેશોમાં અને સમજે વખતે એકસરખી રીતે છૂટથી લાગુ પડે છે તેમ લાગુ પડી શકતા નથી. તે શાસ્ત્ર સંભાવનાશ્રિત એટલે અમુક સ્વીકૃતપક્ષો પર રચાયલું હોવાથી તે સ્વીકૃતપક્ષો ન્યાં ન્યાં લાગુ પડી શકે ત્યાં ત્યાંજ તેમના ઉપરથી ખંધાયલા છેવટના નિશ્ચયો અનુકૂળ અને ખરા પડે છે. આમ હોવાથી, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જે જનસમૂહની પરિસ્થિતિને લાગુ પડી શકે

નહિ અથવા માત્ર કેટલાક અંશમાં જ લાગુ પડી શકે તેને એકસા-
મટા લાગુ પાડવામાં આવે તો તે સિદ્ધાંતો તે જનસમૂહની સાં-
પત્તિક ઉન્નતિ અને હિતને નુકસાન કર્યા વગર રહે નહિ. આ
મુખ્ય મુદ્દા ઉપર રાનડેએ ઉપર જણાવેલા ભાષણમાં પો-
તાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. કેવી કુશળતાથી તેમણે પોતાના વિ-
ચારોનું સમર્થન કર્યું છે તે હવે આપણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક જો-
ઈએ, કેમકે તે વિચારો હિંદુસ્થાનની સાંપત્તિક ઉન્નતિ સાથે સં-
બંધ ધરાવે છે.

મુખ્યમંત્રી હાલના એક નામીયા માણ સિવિલ સર્વેન્ટ અને
હાલમાં પેન્શન લઈ ઈંગ્લાંડ ગયેલા અને ત્યાં ઇન્ડિયા ઓફિસના
સેક્રેટરીના અગત્યનો ઓફિસ ધરાવતા સર ડબલ્યુ લીડોનરે
' હિંદુસ્થાનના સાહિત્ય અને રાજ્યનીતિ શાસ્ત્ર પર કુદરતની
અસર ' એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તે ભાષ-
ણમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, માનુષિક પ્રવૃત્તિની કોઈ પણ
શાખામાં " આપણી ઉન્નતિ માત્ર આપણા સ્વાભાવિક ગુણો
અને પરિસ્થિતિઓ એટલે આસપાસના સંજોગોને અનુસરીને જ
થઈ શકે; અને આપણે એકદમ અવિચારી ધાધળ કરતાં
અને લાગણી ઉશ્કેરે એવી કળવણી-બોધ, જેથી કદી પણ
ફાયદાકારક પરિણામ આવી શકતું નથી, તે આપતાં સંભાળવું
જોઈએ." આ સૂચનાને આગળ ધરી રાનડેએ જણાવ્યું હતું
કે, જ્યારે રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને સામાજિક શાસ્ત્રને દેશકાળ બ્યા-
નમાં રાખી નિર્ણય કરવાનો સાપેક્ષ સિદ્ધાંત (Doctrine of
Relativity) સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે ત્યારે તે અર્થશાસ્ત્ર
જેવા ખીજાં શાસ્ત્રોને પણ લાગુ પડવો જોઈએ, પરંતુ આપણી

૨૩૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

રાજ્યકીય આકાંક્ષાઓના અમુક વલણોની સામે જ્યેતવણી આપનારા આપણા ઉપદેશકો અને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરૂષો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હિંદુસ્થાનને લાગુ પાડતી વખતે ઉપરનો ઉપદેશ પોતાના ખ્યાનમાં રાખવાનું બૂલી જાય છે. તેઓ એવું ધારતા જણાય છે કે અર્થશાસ્ત્રનાં સત્યો, ઈંગ્લાંડના નામીયા ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, સર્વત્ર કંઈ પણ ફેરફાર વગર તદ્દન ખરાં પડે છે, અને સમજે વખતે અને સ્થળે તેમનો અમલ થવોજ જોઈએ. આ સંબંધમાં કેટલાક દાખલા આપીને રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, “અલખત, અર્થશાસ્ત્ર જો પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા ખગોળવિજ્ઞાની પેઠે, સામાન્ય અને અવ્યભિચારી અર્થાત્ કોઈ પણ દેશકાલમાં ન બદલાય એવાં સત્યો ઉપર રચાયેલું શાસ્ત્ર હોય તો તેના સિદ્ધાંતો ઉપરથી નીકળતાં તર્કસિદ્ધ અનુમાનો સમજે સ્થળે અને સમયે બંધબેસતાં માની લેવાનું ઉપર જણાવેલું વલણ, જોકે કેટલાક અંગ્રેજ રાજ્યદારીઓ એ સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક રીતે લાગુ પાડતાં આચકો ખાય છે તોપણ, કંઈક બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય અને ડહાપણજરેલું પણ કહેવાય. જેઓ આ સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરે છે તેઓ તો પ્રમાણિક રીતે અર્થશાસ્ત્રને લગતાં છેવટનાં અનુમાનોને શાસ્ત્રીય રીતે બંધાયેલાં અને સંપૂર્ણ અથવા અવ્યભિચારી માને છે. પરંતુ આ મત ચોક્કસ પાયા ઉપર રચાયેલો છે કે કેમ એ ખરેખર વિચારવા જેવી બાબત છે. જો રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર અને સામાજિક શાસ્ત્રમાં સમય અને સ્થળ તથા આબુખાબુના સંજોગો, મનુષ્યોની કુદરતી બક્ષિસો અને સ્વાભાવિક ગુણો, તેમની ટેવો અને રીવાજ, તેમના કાયદા અને નિયમો, અને તેમનો પાછલો ઇતિહાસ ખ્યાનમાં લેવામાં આવે છે

તે આપણા જીવનની આર્થિક સ્થિતિની ખાખતમાં અમુક સામાન્ય નિયમો સમજે સમયે અને સ્થળે તથા પ્રજાની જીવનશૈલીમાં જોઈ જોઈ ભૂમિકાઓમાં સર્વત્ર એકસરખી રીતે લાગુ પડે એ ખરેખર નવાઈ જેવું છે.” વળી તેમણે જણાવ્યું હતું કે જો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો એકસરખી રીતે અને સર્વાંશે ખરા હોત તો દુનિયાના કંઈ નહિ જો સમજા સુધરેલા દેશોએ આતુરતાથી તેમનો સ્વીકાર કર્યો હોત. પરંતુ તેમ થયું નથી, કેમકે યુરોપના લગભગ સમજા સુધરેલા દેશોમાં, અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં અને બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં પણ ‘અખાદિત વ્યાપાર’ (Free trade) ના સિદ્ધાંતો સામે એકસરખો અવાજ ઊઠાવવામાં આવ્યો છે; અને આ પ્રમાણે પોતાના ‘અખાદિત વ્યાપાર’ ના સિદ્ધાંતો સમજા સુધરેલી દુનિયા સ્વીકારશે એવા જૂના અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ જેમ્સ મિલ અને રિકાર્ડો તથા બ્રાઇટ અને કોન્ડનના વિચારો સત્ય ઠર્યા નથી. જેમ જૂના અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા તેમ, યાંત્રિકશાસ્ત્ર કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પેઠે તે શાસ્ત્ર સ્થાપિત અને અવિકારી સિદ્ધાંતોનું નથી, પરંતુ તે સંભાવના ઉપર રચાયેલું શાસ્ત્ર છે એમ દર્શાવવા તેમણે મેક્સવેલ ઓન ફ્રિક્શન અને કુન્સના ગ્રંથોમાંથી આધારો આપ્યા હતા. તે પછી જે સ્વીકૃતપક્ષો ઉપર પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો રચાયેલા છે તેમાંના લગભગ સમજા આપણા દેશને લાગુ પડતા નથી એ દેખાડી આપવા રાનડેએ તે સ્વીકૃતપક્ષો સંક્ષેપમાં કહી ખંતાવ્યા હતા- તે આ પ્રમાણે છે—“(૧) અંગ્રેજ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરજોડાયેલી છે; પ્રજાની જોડી સામુદાયિક આર્થિક સ્થિતિ કંઈ નથી. (૨) અર્થ-

૨૩૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

કામમાં નિપુણ વ્યક્તિ-મનુષ્ય પોતાની આખાઈને વધારવા સિ-
વાય અન્ય ઇચ્છા ધરાવતો નથી, અથવા કંઈ નહિ તો, તે સ્વા-
ર્થસિદ્ધિની ઇચ્છાથીજ મુખ્યત્વે કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩) આ
સ્વાર્થસિદ્ધિ ઓછામાં ઓછા શ્રમથી વધારેમાં વધારે કિંમતી પ-
દાર્થો મેળવવા રૂપ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિમાં રહેલી છે. (૪) આ પ્ર-
કારનો દરેક વ્યક્તિનો આર્થિક ઉન્નતિ સંબંધી પ્રયાસ પરિણામે
દેશનો આર્થિક અબ્યુદય-આખાડી કરે છે. (૫) જીવનપ્રવૃત્તિના
ઝઘડામાં આ વ્યક્તિઓના સ્વાર્થસિદ્ધિ કરવાના પ્રયત્ન ઉપર જો
કાંઈ નિર્ણય અને સ્વાભાવિક અંકુશ હોય તો તે વ્યક્તિઓની
સ્વતંત્ર અને અમર્યાદ હરીફાઈ છે-અર્થાત્ હરીફાઈને લીધેજ અ-
મુક વ્યક્તિ દ્રવ્યનો સમગ્ર સંચય કરી શકતી નથી, પરંતુ અ-
ન્યને અર્થસંચય કરવાનો અવકાશ આપે છે. (૬) રાજ્યના કા-
ચદા તથા પરંપરાથી રચાયેલા વહીવટના નિયમો વ્યાપારને લાગુ
પાડવા એ એક જાતનો સ્વભાવજન્ય સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ અ-
થવા પગપેસારો છે. (૭) દરેક વ્યક્તિને પોતાનો સ્વાર્થ શામાં
રહ્યો છે તેનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન હોય છે, અને તે જ્ઞાન પ્રમાણે
અર્થસિદ્ધિ કરવા તેનામાં શક્તિ અને ઇચ્છા હોય છે. (૮)
વ્યક્તિઓને પરસ્પર કરાર કરવાના સંબંધમાં સરખા હક્ક અને
સ્વતંત્રતા છે. (૯) જ્યાં વધારે ખદલો મળવા સંભવ હોય
તેવા ઉદ્યોગ પ્રતિ મૂડી અને મજૂરીનું વહેણ વળે છે. (૧૦)
જેમ પાણી સમાન સપાટીને ઝાઘે છે તેમ ઉદ્યોગમાંથી પ્રાપ્ત
થતો નફો અને મજૂરીના દર સમાન સપાટી ઉપર આવવા પ્ર-
યત્ન કરે છે.) ૧૧) બરણપોષણના સાધનો કરતાં પ્રજાની વૃદ્ધિ

વધારે થાય છે. (૧૨) અને માગણી અને પૂર્તિ હંમેશાં પરસ્પરને સમાન સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકે છે.”

શ્રીમાન રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, આ સ્વીકૃતપક્ષે કોઈ પણ દેશના સંબંધમાં સર્વાંશિ સત્ય કરતા નથી, અને તે દુનિયાની સૌથી વધારે સુધરેલી પ્રજાઓના સંબંધમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડતા નથી, ત્યારે તેમને આપણા હિંદુસ્થાનમાં સત્ય કરતા માની લઈ લાગુ પાડી શકાયજ નહિ. કેમકે તે વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે કે, આપણા દેશમાં, અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ-કરકસરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજનાર સ્વતંત્ર મનુષ્યને બદલે એવી વ્યક્તિ હોય છે કે જેનું જીવન કુટુંબ અને જ્ઞાતિના બંધનોથી નિયંત્રિત થયેલું હોય છે, એટલે કે કુટુંબના અવિભક્તપણાને લીધે તે વ્યક્તિથી કુટુંબી જનોની સંમતિ વગર સ્વાર્થસિદ્ધિની ઇચ્છાથી કોઈ પણ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવાનું નથી; દ્રવ્યપ્રાપ્તિ એ માત્ર જીવનનો સર્વોત્તમ હેતુ ગણાતો નથી, હરીકાષ કરતાં પરંપરાથી ચાલતા આવેલા વહીવટના નિયમોને વધારે પ્રમાણમાં અધીન રહેવામાં આવે છે; મૂડી અને મજૂરીનો ગમે તે બંધમાં છૂટથી ઉપયોગ થતો નથી એટલે સહજા મનુષ્યો પોતાને પસંદ પડતો બંધો કરી શકતા નથી. મજૂરીના દર અને નફો લગભગ એટલા બધા નફો થયેલા જેવા છે કે આબુખાબુના સંજોગોમાં થતા ફેરફારને લીધે તેમાં ઝાઝો ફેર પડતો નથી; જેમ સ્વાર્થકુશળ શાહુકારો કે નાણાં ધીરનારાઓની સાથેના વ્યવહારમાં અલગ એકતોને ખમણું પડે છે, તેમ બીજા બંધમાં પણ ખનણું હોવાને લીધે પરસ્પર ક્રાર કરવાની સ્વતંત્રતાનો બેમાથી એક પક્ષની તદ્દન અજાનતા અને અસમર્થતાને લીધે પૂરતી રીતે અમલ થતો નથી; પ્રજાની

૨૪૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

વૃદ્ધિમાં દુષ્કાળ અને ખરાબ હવાથી થતી વ્યાપ્તિને લીધે અટકાવ થાય છે; અને પેદાશ કાયમ નેવી છે એટલે કે તેમાં બહુ વધારે ઘટાડો થતો નથી, વગેરે.

અર્થશાસ્ત્રનું સઘળું બધારણ સંભાવનાશ્રિત છે, તેના સિદ્ધાંતો ઇંગ્લાંડ સિવાય બીજા દેશોને લાગુ પડતા નથી, અને રિકાર્ડોના તે જૂના સિદ્ધાંતો સામે ઇંગ્લાંડમાં પણ ક્યારેના પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો છે એમ દર્શાવવા જે. એસ. મિલ અને ફર્નર્સના આધારે ઉપરાંત આધુનિક સમયના વિદ્વાનો મેક્સ વેબર, ડિલેટ, સિલ્વિયક, કિલ્લ લેસ્લિ, અને ગ્રો. જીવનના આધારે પણ રાનડેએ ટાંકી બતાવ્યા છે. આમ સો વર્ષની અંદર અર્થશાસ્ત્રને લગતા વિચારોમાં ફેરફાર શી રીતે થવા પામ્યો તે દર્શાવવા માટે પશ્ચિમ યુરોપમાં છેલ્લા ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષમાં તે શાસ્ત્રના થયેલા ફેલાવાનું પુનરવલોકન કરાવતાં રાનડેએ જણાવ્યું હતું કે, ૧૫ મા સૈકામાં થયેલી દેશોની નવી શોધોથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવાને અને સંસ્થાનો વસાવવાને ઉત્પન્ન થયેલી ઉલટને લીધે યુરોપમાં બારે પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી, અને તેના પરિણામમાં અર્થશાસ્ત્રને લગતા નિયમો યોજવાનો જરૂર જણાતાં ‘મર્કન્ટાઇલ થીયરી’ નામની યોજના યોજવામાં આવી હતી. તેનાથી ખેતીવાડી કરતાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના, તથા સ્વદેશ કરતાં પરદેશના વ્યાપારની ઉપયોગિતા વધારે ભેખવામાં આવતી, અને તેમાં રાજ્યસત્તાના અંકુશનો અવકાશ રહેતો. તે યોજના સ્થપાયા પછીના સૈકામાં તેની સામે પ્રત્યાઘાત શરૂ થવા માંડ્યો, તથા હોબ્સ અને લોકના ઉપદેશથી ઇંગ્લાંડમાં તેની શરૂઆત થઈ. અને જૂની યોજનાના સિદ્ધાંતોથી રાજ્યસત્તાના અંકુશને લીધે સ્વાભાવિક

સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે એમ જણાવી તેમાં દર્શાવેલાં સબળાં બંધનો દૂર કરી ‘અખાધિત વ્યાપાર’ (Free trade) ના સિદ્ધાંતો સ્થાપવાની હીલચાલ ઉભી કરવામાં આવી. આવી હીલચાલ રાજ્યકીય સ્વતંત્રતા માટે ફ્રાન્સમાં ‘રેવોલ્યુશન’ ને નામે ધરેલી ઊઘલપાથલનાં એક વિભાગ રૂપ હતી, અને તેના હિમાયતીઓ કુવેઝની, ગુર્ની, અને ટરગૅટ હતા. ઈંગ્લાંડમાં આ હીલચાલના મુખ્ય હિમાયતીઓ રિકાર્ડો, માલ્થસ, સીનિયર, જેમ્સ મિલ, ટોરેન્સ, મેકક્યુલૅક વગેરે હતા. પાછળથી આ ‘અખાધિત વ્યાપારની નીતિ સામે પણ પ્રત્યાઘાત શરૂ થતાં ઈંગ્લાંડમાં તેને પુષ્ટિ આપનાર કોણ કોણ વિદ્વાનો હતા તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. ફ્રેન્ચ વિદ્વાન ઓગસ્ટ કુમ્તે તેની શરૂઆત કરતાં તેની સૂચનાઓ જર્મન અને અંગ્રેજ વિચારકોએ ઉપાડી લીધી હતી એમ જણાવી, બીજા ફ્રેન્ચ વિદ્વાનો સિસમોનિડ અને કુનોયર, અમેરિકન વિચારકો હૅમિલ્ટન અને ફેરી, હેબલીયરિ પ્રોફેસર જેન્સ, ઇટાલિયન અર્થશાસ્ત્રીઓ જિયોગા અને હ્યુડોવિકો, તથા પાછળથી થયેલા જર્મન પ્રોફેસરો મુલર, રૅ, નીઝ, રૅશ્ચર, હિલ્ડરબ્રેન્ડ અને વૅગ્નર વગેરે વિદ્વાનોએ તે મંબંધમાં કેવું કાર્ય કર્યું હતું અને તેઓ કેવા મત ધરાવતા હતા તે ન્યા. રાનડેએ દર્શાવ્યું છે. આ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોથી અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ લેસ્લિ અને જીવન્સને સારી અસર થઈ હતી. તેમનું કહેવું એવું હતું કે અર્થશાસ્ત્ર સામાજિકશાસ્ત્રની એક શાખા છે, અને તેના શાસ્ત્રીય અને વ્યવહારિક રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તથા જૂની પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો સબળે રથળે અને સમયે લાગુ પાડવાના નિયમો તદ્દન અશાસ્ત્રીય અને ખોટા છે.

૨૪૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [સૂકરણ ૭ મું.

યૂરોપના જૂદા જૂદા દેશોમાં અને અમેરિકામાં થયેલી અર્થશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિને લગતા જૂતકાળના અને ચાલતા જમાનાના ઇતિહાસનું આમ દિગ્દર્શન કરાવીને, અર્વાચીન યૂરોપના વિચારકો રિકાર્ડોના અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને બિલકુલ પસંદ કરતા નથી એમ જણાવતાં રાનડેએ અર્થશાસ્ત્રના જૂના સિદ્ધાંતોનું તથા તેમને એકસરખી રીતે સઘળા દેશોમાં લાગુ પડતા માની લેવાના ધોરણનું અવસ્તવિકપણું બતાવી આપ્યું છે, આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જર્મની અને ઇટાલિમાંજ નહિ, પરંતુ ખુદ ઇંગ્લાંડમાં પણ અર્થશાસ્ત્રને લગતા રિકાર્ડોના મત સામે પ્રત્યાઘાત થવા લાગ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રીઓના વિચારોમાં થયેલા આ ફેરફારનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે. તેઓ અર્થશાસ્ત્રીને લગતી બાબતો વિષે વિચાર કરવામાં આનુમાનિક (deductive) પદ્ધતિને બાજુ પર મૂકીને ઐતિહાસિક (historical) પદ્ધતિને સ્વીકારતા થયા છે, જેથી રાષ્ટ્રીય દ્રવ્ય (national wealth) નો સિદ્ધાંત અમુક વ્યક્તિના જાતિહિત પર મુખ્ય આધાર ન રાખતાં, જે મંડળની તે વ્યક્તિ હોય તે મંડળના સર્વ પ્રકારના હિત રૂપી પાયા ઉપર રચાય છે, અને સાપેક્ષ સિદ્ધાંત (Doctrine of Relativity) ને અનુસરીને તે મંડળના સઘળા બાજુબાજુના સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખી તેના લવિષ્યનો દૂરદર્શીપણાથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

આ પછી ન્યા. રાનડેએ અર્થશાસ્ત્રીના સ્વરૂપની વિશાળ જમિકાનો હિંદુસ્થાનની બાજુને લગતો વિચાર કરવાનો મત્ત કર્યો છે. તેમાં દર્શાવેલા આપણા સામાજિક જીવનનાં લક્ષણો ધ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, આ દેશમાં ધર્મમાં જોડાવાના કરાર

કરવાની વૃત્તિને બદલે એકલા 'અઠે દારકાં' કરી પડી રહેવાની વૃત્તિનું જૂળ વધારે છે; શુદ્ધ હરીફાઈને બદલે પારકા ઉદ્યોગને ગમે તે પ્રકારે તોડી પાડવામાં એકત્ર થવાનું વધારે બને છે; અને ઉદાર દષ્ટિના વિચારો અર્થાત્ ઉન્નતિ થાય એવા વિચારો કરવાની ટેવ ઉપર સાંકડા વિચારોની સત્તાનું પ્રાબલ્ય વધારે છે. દેશની માફકસર ગરમ હવાને લીધે કાચા માલની ઉત્પત્તિને સ્વાભાવિક રીતે ખાસ અનુકૂળતા છે. વસ્તીનો વધારાનો ભાગ થોડે દરે અખૂરોની જોઈએ તેટલી સંખ્યા પૂરી પાડી શકે છે. પરંતુ લોકોની આળસુ ટેવો અને સામાન્ય અજ્ઞાનતાને લીધે તેમની મહેનત ફળદાયક, ચતુરાઈભરેલી, કરકસરવાળી અને કાયમી નીવડી શકતી નથી. ગરીબાઈ, અસાહસિક વર્તન, અને સાંકડા વિચારોની ટેવોને લીધે તેઓ ઉદ્યોગો ઊભા કરવા માટે જોઈએ તે કરતાં ઘણીજ થોડી મુડી ખચાવી શકે છે, તેમજ એકઠા મળાને મુડી કે મહેનતનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ પણ તેમનામાં નહિજ જોવાયે. તે સાથે યૂરોપના દેશોની ભારે હરીફાઈથી અને અખાધિત વ્યાપારના સિદ્ધાંતો અમલમાં મુકાયાથી દેશના પ્રાચીન ઉદ્યોગો નાશ પામતાં તેની વસ્તીના ઘણા મોટા ભાગને મુખ્યત્વે કરીને ખેતીના ધંધાનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. પણ તે ધંધાને અનિશ્ચિત વરસાદ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હોવાથી તે મહેનતનો પૂરતો બદલો આપી શકતો નથી. મોટા પાયા ઉપર વ્યાપાર અને બનાવટનાં કારખાનાંની હમણાંજ શરૂઆત થઈ છે, અને દેશમાં સઘળો ઉદ્યોગ માત્ર થોડી ઘણી ખેતીવાડી, છૂટક વ્યાપાર, અને પરસ્પરથી ઉધડ કામ કરવાનો છે. દેશમાં જમીનદાર ગૃહસ્થવર્ગ અથવા તો ધનવાન મધ્યમ વર્ગની ગેરહાજરી હોવા સાથે લોકો

૨૪૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.

દ્રવ્યસંચય માટે તીવ્ર ઇચ્છાવાળા નથી. તેમના રિવાજો, ધારાઓ અને ધાર્મિક ભાવનાઓને લીધે, તેઓ અત્યંત ગરીબાઇ અને સાદાઈવાળું જીવનનું ધોરણ રાખવાને ટેવાયલા છે, ને મિલકતના અતિ નાના ભાગો પાડવાનું પસંદ કરે છે, અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિની અને મુડીના સંચયની તીવ્ર ઇચ્છા મંદ પડી ગઇ છે. દેશની આવી સ્થિતિના પરિણામમાં જડતા, નિરુત્સાહ, અને નિર્ધનતા ઉદ્ભવેલી છે. આ પ્રમાણે દેશની સ્થિતિનું દર્શન કરાવી રાનડેએ એવી મતલબની હકીકત જણાવી હતી કે આમ છતાં જે પ્રજાએ આપણા દેશને આખી દુનિયા સાથે વ્યાપારના માર્ગો દેખાડી આપ્યા છે, જેણે પોતાના કલાકૌશલ્યથી પરસ્પરના વ્યવહાર માટે સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપી છે, જેના હસ્તક આપણા દેશનો કારભાર ચાલે છે, અને જે સર્વ રીતે આપણામાં દેખાતા દેખોથી રહિત હોઇ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગો અને મુડીની ખામતમાં તથા કરારની સ્વતંત્રતા, સ્પર્ધા અને એક સંપત્તી કાર્ય કરવાની તથા યોજનાઓ યોજી કાઢવાની શક્તિની ખામતમાં સર્વોપરિપક્ષ ધરાવે છે એવી બ્રિટિશ પ્રજા સાથેનો આપણો નિરંકુશ સંબંધ આ ચાલતા અંધકારમાં અજવાળું પાડવાનું એકનું પ્રકાશનું કિરણ છે, એ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ.

શ્રીમાન રાનડેએ આ પછી અર્થશાસ્ત્રના જૂના અને ઉપર સૂચવેલા નવીન વધારે સુધરેલા અને વિશાળ દૃષ્ટિના વિચારો વચ્ચેના તફાવતનાં લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં. જૂના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઉજી કટિખંધના રહેવાસીઓનું કામ કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવાનું છે, અને સમશીતોજી કટિખંધના રહેવાસીઓનું કામ તે કાચા માલમાંથી ઉપયોગી બનાવટો બનાવવાનું છે. પરંતુ રાનડેના

મત પ્રમાણે, ઉચ્ચ કટિઅંશવાળા લોકોએ માત્ર કાચી પેદાશ નીપજવીનેજ એ તી રહેવાની કંઈ ખાસ જરૂર જણાતી નથી, કેમકે ઉચ્ચ કટિઅંશમાં વસતા લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે, પહેલાં તેમની ચતુરાષ્ઠભરેલી કારીગરી વખાણાતી હોવાથી અને તેનાં વણાટકામ પોતાની ઝીણવટ અને કુમાસને માટે અનુપમ ગણાતાં હોવાથી સમક્ષીતોચ્ચ કટિઅંશના દેશોમાં તેમની ધણી ખર્ચત થતી, અને તેથી પ્રાચીન રોમમાં અને મધ્ય યુગના યૂરોપમાં તે માટે એટલી બધી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે અત્રેની ખનાવટનું કાપડ ન વાપરવાના કાયદાઓ પસાર કરવાની તે દેશોને જરૂર પડી હતી. * કાચી પેદાશમાંથી તેની ઉત્પત્તિના દેશમાંજ માલ ખનાવવો એ કંઈ સ્વાભાવિક રીતે અયોગ્ય નથી. તેથી ઉદ્ધું, તેમ થવાથી તેવી પેદાશની ઉત્પત્તિવાળા દેશને ફાયદો થયા વગર રહે નહિ, કેમકે તેથી આવક જનવકતું એટલે કાચી પેદાશ આ દેશથી બીજે દેશ મોકલવાનું અને ત્યાં થતો તૈયાર માલ અત્રે મંગાવવાનું બેવડું ખર્ચ ખરે, તેની વસ્તીમાંના મજૂરવર્ગને તેથી વધારે રોજગાર મળે અને તેવા માલની દેશમાં માગણી હોવાથી તેની ખનાવટના ઉદ્યોગમાં રોક-

* દાખલા તરીકે, હિંદુસ્થાનમાં ડાકાની મલમલ રોમના નૃપતિઓની સ્ત્રીઓને વસ્ત્રના શણગાર રૂપ થઈ પડતી. કાસ્મીરની શાલો અને ગાલીચા સર્વ યૂરોપમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. આ ઉપરાંત હિંદુસ્થાનના કલાકૌશલ્ય અને શિલ્પકામના અનેક પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઘણાંજ વખાણ કર્યાં છે. ખરે, તે પ્રાચીન કારીગરી તેવીજ પ્રશંસનીય હતી એ નિર્વિવાદ છે. (જુઓ શેઠ યુરોપોત્તમ વિ. આવજ બે. પી. સાહિત્યમાળા, અંક ૨.)

૨૪૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ અં.]

લી મૂડીનો નફો તેને મળી શકે. સમશીતોષ્ણ કૃતિબંધના દેશોમાં અને ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્ર અને લોહના તથા કાચ-લાના મોટા જથ્થાને લીધે, ખનાવટના ઉદ્યોગોને અર્વાચીન સમયમાં ખાસ સગવડ મળે છે એ ખરી વાત છે. પણ હિંદુસ્થાન જેવા કાચી પેદાશની પાકવાળા અને તે સાથે અમુક હદમાં કાચલા અને લોહાની ખાણોવાળા મુલકમાં આવી સગવડ થવી અશક્ય નથી, અને તેથી તેને નવીન સિદ્ધાંતોના અનુભવનો લાભ મળવો જોઈએ. જો દેશનાં સાધનોને ખીલવીને નવીન ઉદ્યોગોની ઉત્પત્તિ કરવી હોય તો તે કામને લગતી મુશ્કેલીઓના ઉપાયો યાજવા જોઈએ. આવા હેતુની સિદ્ધિ માટે મિ. જે. એસ્. મિલ જેવા જૂના અર્થશાસ્ત્રીઓનો પણ એવો મત જણાય છે કે, અખાદિત વ્યાપારના નિયમોને થોડો સમય બંધ કરવા જોઈએ. કેમકે જો દેશમાં પારકા દેશના હુન્નરની ખીલવણી કરવી હોય તે દેશમાં પરદેશથી આવતા તૈયાર માલ ઉપર જકાત મૂકી, 'રક્ષિત વ્યાપાર' નું ધોરણ અમુક સમયને માટે દાખલ કર્યું હોય તો તે જહુ બાધકારક ગણાય નહિ એમ મિ. મિલનું માનવું છે.

વળી જો ઉષ્ણ કૃતિબંધના દેશોમાં માત્ર કાચો માલ ઉપજાવવાનું કામ થાય તો તેથી ત્યાંની વધતી જતી વસ્તીને જથ્થાક્રમી નિર્ધનતા ભોગવવી પડે, કેમકે તેથી ખેતીવાડીના અનિશ્ચિત ધંધામાં તેમનો ધણો ભાગ રોકાતાં વારંવાર પડતા દુષ્કાળને લીધે, અને તેને વધારે ખેડાણવાળા જમીનમાંથી પ્રતિ વર્ષ ઓછા લાભ મળવાનો નિયમ લાગુ પડતો હોવાથી, તેમાંથી પૂરતો નફો મળી શકે નહિ. રાનડે જણાવે છે તેમ, આવા દુષ્કાળોની અસર ખીબાકેલાક ઉપાયો ઉપરાંત, જેથી સંખ્યાબંધ મનુષ્યોને

ધંધો મળે અર્થ તેમની સાંપત્તિક આબાદીમાં વૃદ્ધિ થાય એવા વિવિધ પ્રકારના ઉદ્યોગોની પ્રવૃત્તિથી કેટલેક સમયે પણ દૂર કરી શકાય.

આ પછી ન્યા. રાનડેએ મિ. મિલના પ્રથમના એવી મતલબનો એક ફકરો ટાંકી ખતાવ્યો હતો કે, ખેતીવાડીનો ધંધો ખરી રીતે લાભકારક ત્યારે જ નીવડે કે જ્યારે ખેતીવાડીવાળા દેશની નજીકમાં પૈસાદાર લોકોથી જરૂર શહેરો અને ગામોવાળા મુલકમાં તેવા માલની ખપતી થાય એવાં જગરો હોય; અને આવાં પાસેનાં જગરના અભાવે, પરદેશ સાથેના બહોળા વેપાર એ ખેતીવાડીના જ મુખ્ય ઉદ્યોગવાળા દેશનું હિત સાધનારૂં બીજું પંક્તિનું સાધન છે. પરંતુ મિ. મિલે જણાવેલું પરદેશ સાથેના વ્યાપારનું કામચલાઉ સાધન હિંદુસ્થાનની તંગી ભાગ્યે જ પૂરી પાડી શકે. રાનડે કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં કેવળ ખેતીના ધંધાનો ફેલાવો (Ruralization) એ “સત્તાના, શુદ્ધિના અને સ્વાશ્રયના નાશ રૂપ હોઇ, એક દેખીતી રીતે પછાત પાડનારી યોજના છે.” આવી યોજનાની અસર ખંદરોની અને નાનાં લશ્કરી કે રેલ્વે સ્થળોની આબાદીથી જોઇએ તેટલી નિવારી શકાય નહિ. જ્યાંસુધી ગામડામાં રહેનારી પ્રજાના પ્રમાણમાં શહેરમાં વસનારી પ્રજાનો વધારો ન થાય ત્યાંસુધી દેશની સાંપત્તિક-આર્થિક આબાદી ઉપર સારી અસર થવી સંભવતી નથી, કેમકે ગામડાંની પ્રજા જ્યારે કાંચે માલ પેદા કરે છે ત્યારે શહેરની પ્રજા તે માલને વિવિધ કુન્નરો દ્વારા ઉપયોગી રૂપ આપે છે, અને તે ઉપયોગી રૂપ થયા વિના દેશની આબાદીની વધતી નથી. પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં આ પ્રકારની હકીકત નથી, કેમકે દરેક

૨૪૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

જાતના કારીગરોને પાશ્ચાત્ય હરીફાઇને લીધે પોતાનો બનાવટના ઉદ્યોગોને લજી દઈ ખેતીનો ધંધો સ્વીકારવાની, અને શહેરો છોડી ગામડામાં જઈ વસવાની ફરજ પડે છે; અને તેમને દુષ્કાળ તથા મોંઘવારીના સંકટ સહન ન કરી શકે એવા નિરાધાર મનુષ્યોની સ્થિતિમાં આવી પડવું પડે છે.

રાનડે જણાવે છે કે, લોકોની સ્થિતિમાં જણાતા આવા તાત્કાલિક ફેરફારથી ઉંચામાં ઉંચા રાજ્યનીતિય પુરુષોને ખેદ થાય એમ છે, અને હું જાણું છું હિંદુસ્થાનના ઇસ્ટિશ રાજ્યના મોટા અમલદારોને આ કારે વિચારની વાત થઈ પડી છે. પરંતુ પ્રજાના મોટા લાભો જાળવવા માટે સરકારે હાલમાં ચાલતી ‘અબાધિત બાપાર’ની સામાન્ય નીતિ ત્યજી દેવાની, ગીચ વસ્તીવાળા કાગોમાંથી આછી વસ્તીવાળા નવા મુલકમાં લોકોને વસાવવાની, અને તે સંબંધમાં દેશના પ્રાચીન રાજ્યકર્તાઓ, જે-એએ વસ્તીવાળા મુલકમાં લોકોને ખાસ ઉદારતા બરેલી સગવડો કરી આપીને ઉજડ મુલકમાં શહેરો વસાવ્યા હતાં તેમનો દાખલો લેવાની ઘણી જરૂર છે. દેશો જીતવાનાં, રાજ્યને દૃઢ-મજબૂત કરવાનાં, અને સમાધાની ફેલાવવાનાં કામોની સારી અસર થઈ ચૂકી છે. હવે જે કરવાનું છે તે એ છે કે, વધારાની વસ્તી સાથે સંસ્થાનો સ્થાપવાં અને જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ કરવી. જે આપણી વસ્તીમાંના ફાલતુ લોકો, આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, બ્રહ્મદેશ, વગેરે દેશોમાં મજૂરોની ઘણી જરૂર જણાતી હોવાથી તેનો લાભ લે તો વખતોવખત પડતા દુષ્કાળોથી અને કામ ન મળવાથી હજારો અને લાખો મનુષ્યો નાશ પામતાં બચે. જે રાજ્યસત્તા રેલ્વેની સડકો અને નહેરો

અંધાવવાનાં, અથવા તે નાણાં ધીરીને તેનાં બાંધકામો બીજા મંડ-
ળાઓ પાસે કરાવવાનાં, અને યુરોપીયન વસનારાઓને ટંકરાઓ-
વાળી પડતર જમીન ઝોછે દરે આપવાનાં કામ માથે લે તે
મેશક નવીન પદ્ધતિ પર થતા તેના ઔદ્યોગિક થતો વધારે ફળી
ભૂત થઈ શકે; અને હોલાંડની વલંદા સરકારે જાવામાં સ્વીકારેલી
પ્રદ્ધતિ પ્રમાણે, ખેતીવાડીને મળતા તેલ પીલવાના, ખાડ સુદ્ધ કર-
વાના અને તમાકુ સાફ કરવાના, અને તેવા બીજા ઉદ્યોગોને ખી-
લવવાના મંજૂરમાં સંભાળથી અજમાયશ કરવામાં આવે તે
તેથી વિશેષ ફાયદો થાય ખરો.

આ પછી રાનડે જણાવે છે કે, વિના શ્રમે પ્રાપ્ત ક-
રેલા દ્રવ્યના વધારા (Unearned Increments) નો અર્થ-
શાસ્ત્રનો નિયમ હિંદુસ્થાનમાં ચાલતા ગણીત અથવા સાંચના
નિયમને અનુસરતો નથી. તે હિંદુસ્તાંડ જેવા જનસમાજને લાગુ
પડે, કેમકે ત્યાં વડીલ પુત્રના વંશમાં મિલકત ઉતરવાના, વંશપ-
રંપરાને માટે-એટલે બીજા કુટુંબમાં ન જન્મ એવા અંકુશ સાથે-
મિલકત આપવાના અને તેની વ્યવસ્થાના ધારાને લીધે, જગીરો
પેઠી દર પેઠી એકજ કુટુંબના કબજામાં રહે છે, અને છે, અને
તેથી તે જમીનને ખેડતો પાસે ખેડાવી સાથ લેનાર જમીનદાર
વિના શ્રમે દ્રવ્યનો વધારો કરનાર ગણાય. પરંતુ આપણા હિં-
દુસ્થાનમાં વડીલોપાર્જિત મિલકતના ઉપરાઉપરી ભાગો અને વિ-
ભાગો પડતા હોવાથી અને જમીનના વેચાણની ખામતમાં કોઈ
યશુ જાતનો અંકુશ નહિ હોવાથી આવી મિલકતનો કબજો વારં
વાર જૂદા જૂદા મનુષ્યોના હાથમાં જાય છે, જેથી તે નિયમ આ
દેશમાં લાગુ પડે નહિ. અને આમ મિલકતોની પૂરેપૂરી કિમ્મત

૨૫૭ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૮ મું.]

આપીને તેમને વેચાતી રાખનારાઓને તે જમીનમાંથી સાંચ વગેરે મળે તો તે વિના શ્રમે પ્રાપ્ત કરેલો વધારો ગણાય, કારણ કે મિલકત એક હાથથી બીજા હાથ ઉપર જતાં તેના સુધારા વધારાના પ્રમાણમાં વેચાણ રાખનારને કમથી વધારે કિંમત આપવી પડે છે, અને વધારાની કિંમત તેઓએ શ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી ગણોત્તરી પેદાશ વગર શ્રમની ગણવી એ બૂલબરેલું છે. આ પછી ગણોત્ત કિંમતમાં ગણાય નહિ, એ બાબતનો રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત આ દેશને લાગુ પડતો નથી, અને જમીનના ભોગવટાની મુદત નક્કી કરાવી બેઠુંતોમાં થતી નકામી સ્પર્ધાને અટકાવ કરવાના સંબંધમાં અર્વાચીન વિચારકવર્ગથી સ્થપાયેલો સુધરેલો સિદ્ધાંત વ્યાજબી છે એમ કહી તે સંબંધે તેમણે પોતાના વિચારો જણાવ્યા હતા.

છેવટે, જે કામોમાં ભેડો પોતાને માટે ઘટતી તજવીજ ન કરી શકે તેવાં કામોમાં રાજ્યસત્તાને વચ્ચે પડવાની જરૂર વિષે પોતાના વિચાર ન્યા. રાનડેએ દર્શાવ્યા હતા. તે પરથી જણાય છે કે હાલના સમયમાં ચાલતી અગ્રાધિત વ્યવહારનીતિ અથવા કોઇ પણ પ્રકારના અંકુશ વિનાનું ધંધારોજગારનું ધોરણ ગયા સૈકામાં ચાલતી ‘ મર્કન્ટાઇલ સિસ્ટમ ’ Mercantile System) નામની વ્યાપારનીતિની સામે એક પ્રત્યાઘાત રૂપ છે. કારણ કે જ્યારે ગયા સૈકાની રાજ્યની વ્યાપાર સંબંધી નીતિથી મનુષ્યોને પોતાની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા અને સમજશક્તિનો ઉપયોગ કરવા દીધાથી નુકસાન ન થાય તેવા કામોમાં પણ રાજ્યસત્તાનો અંકુશ રહેતો, ત્યારે હાલની વ્યાપારી રાજ્યનીતિ ધંધારોજગારમાં પ્રજાને પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે વર્તવા

દે છે, અને પરરાન્યની વ્યાપારનીતિથી થતાં નુકસાનને અટકાવવા સ્વરાન્યમાં પણ પગલાં ભરતી નથી. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સમજશક્તિની ખાખતમાં હદ ઉપરાંત દરમિયાનગીરી કરવી એ નુકસાનકારક છે, તેમજ અમુક ખાખતોમાં મનુષ્યો ગમે તેમ વર્તે એ સંબંધે છેક આંખ આડા કાન કરવા એ પણ નુકસાનકારક કહેવાય. આથી ઉત્તમ વચ્ચે ભાગ જોણી કાઢી તે ગ્રહણ કરવો જોઈએ. અખાધિત વ્યવહારની નીતિ સામે યુરોપમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યાઘાત થયો છે. ઇંગ્લાંડમાં અખાધિત વ્યાપારની નીતિને છેક છેલ્લી હદ સુધી ઉપયોગ ગણ ચૂક્યો છે, મનુષ્યો હવે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા છે કે આવી અખાધિત પદ્ધતિ સઘળે સમયે ચલાવવાથી ફાયદો છે કે નહિ, અને અમુક વર્ગના લોકોના હિતની ખાતર કેટલેક અંશે રાજ્યસત્તાના અંકુશ અને કાયદાની દરમિયાનગીરીને લગતો ફેરફાર તેમાં કરવાની જરૂર છે કે નહિ ? ઇંગ્લાંડમાં આ સંબંધી બદલાયલા વિચારના પરિણામમાં, ન્યા. રાનડે દાખલા તરીકે, વ્યાપારી મંડળને લગતો કાયદો (Factory Legislation), અનાશ્રિત ગરીબોને લગતો કાયદો (Poor Law System,) વ્યાપારી મંડળને કાયદેસર કબૂલ રાખવાનું ધોરણ, અને આયર્લેંડની જમાખંધીની પદ્ધતિ, અમલમાં આવ્યાનું જણાવે છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં પણ અખાધિત વ્યવહારનું ધોરણ સર્વશી, અથવા કોઈ ને કોઈ ખાખતમાં અમુક ફેરફાર કર્યા વગર, અમલમાં મુકાવું નથી, ત્યારે હિંદુસ્થાન, જે ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિની ખાખતમાં હજી પ્રથમ અવસ્થામાંજ છે ત્યાં તો તેને સર્વશી અમલ શી રીતે થઈ શકે ? રાનડેએ જે ખાખત ઉપર ભાર મૂકીને કહ્યું હતું તે એ છે કે, યુરોપમાં પ્રથમ ચાલતી.

૨૫૨ ન્યા. રાનડનુ સાક્ષિત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

“ મર્કન્ટાઈલ સિસ્ટમ ” નામની પદ્ધતિના સારા મુદ્દાઓ સ્વી-
કારી તેની ખામીઓને બાબુ પર રાખવી જોઈએ—એટલે કે રા-
જ્યસત્તાની દરમિયાનગીરીની હદ વધારવી જોઈએ; જેથી કરીને
કેળવણી, પોસ્ટ ઓફિસ અને ટેલિગ્રાફ (તાર) જેવાં અને બીજાં
નવાં સાહસ કામોની પહેલ કાઢવાનાં, જોખમભરેલાં કામો અથવા
ઉદ્યોગોનો વીમો ઉતારવાનાં વગેરે કામો જેમાં સરકારના યત્નોથી
જેવું પરિણામ આવી શકે તેવું વ્યક્તિના યત્નોથી આવી શકે નહિ,
તેમાં રાજ્યસત્તાની મદદ મળે. રાનડે જણાવે છે કે, આપણા
દેશમાં સરકાર પોતે પોતાની આવી ફરજો દેશને ફાયદો થાય એવી
રીતે આદા કરે છે; અને બીજા દેશો કરતાં હિંદુસ્થાનની સરકારે આવી
ફરજો પોતાને માથે લેવાનું વધારે જરૂરનું છે, કેમકે તે આ દેશમાં
માત્ર એકલી જમીનદાર છે એટલુંજ નહિ, પણ સૌથી વધારે
મોટી મૂડી ધરાવે છે, અને દુનિયામાં સૌથી વધારે સુધરેલી અને
આગળ વધેલી એક પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ છે, અને તેથી આ-
પણા અટકા પડેલા અને પડી ભાગતા સુધારામાં ઉન્નતિનો જુસ્સો
પ્રેરવાને અને માનુષિક પ્રવૃત્તિની વિવિધ શાખાઓમાં આપણો પુ-
નરુદ્ધાર કરવાને શક્તિમાન છે. આપણે આભાર સહિત કબૂલ
કરવું જોઈએ કે, માત્ર જૂદા જૂદા પ્રકારની કેળવણીની ખામત-
માજ નહિ, પરંતુ ફાયલા અને લોહાની ખાણો ખોદવાના, રૂઢા,
અને કાંપીના બગીચાઓના અને જૂદી જૂદી જાતના કપાસ વગે-
રેને ઉછેરવાના કામને આશ્રય આપીને દેશનાં આર્થિક સાધનોની
ખીલવણીની ખામતમાં સરકારે ધણું કર્યું છે, તોપણ ઔદ્યોગિક
સાહસ કામોને આશ્રય આપીને અને રસ્તો ખતાવીને તેમને ઉભાં
કરવાનું માત્ર રાજ્યનીજ નહિ પરંતુ પ્રજાની શાખ પણ બહો-

જા પાયા ઉપર બાંધવાનું, અને તે વડે અનેક શાખાઓવાળા
 એક જેવી શરણી પેઢીની ચોળનાનો પ્રગ્નને લાભ લેતી
 કરવાનું—એટલે રાજ્યની શાખા ઉપર જેવી રીતે નાણાં ઉભા
 થાય છે તેવી રીતે પ્રગ્નને પોતાની સામુદાયિક આખર ઉપર ના-
 નાની લેવડદેવડ બીજા પ્રગ્ન સાથે કરવાની સુગમતા કરી આપ-
 વાનું, દેશનાં સાધનોને ઉપયોગમાં લેવાનું અને સરકારનાં જૂદાં
 જૂદાં ખાતામાં સંગ્રહ માટે જોઈતી સધળા ચતુરાઈભરેલી ખનાવ-
 ટી વસ્તુઓ રાજ્યનાં કારખાનામાં ખનાવી શકાય એવી રીતે તે
 સાધનોને તૈયાર કરાવવાનું વગેરે કામોની બાબતમાં હજી ઘણું
 કરવાનું બાકી રહે છે. અંતમાં ન્યા. રાનડે કહે છે કે, હુંડીઆ-
 મણુ અને સરહદને લગતા સવાલો કરતાં જેમાં ઉંચામાં ઉંચી
 રાજ્યનીતિજ્ઞતાવાળા મનુષ્યને પણ વિચાર તથા કાર્યને માટે પૂ-
 રતો અવકાશ મળી શકે એવી ઘણી બાબતોમાંથી આ ફક્ત થો-
 ડીકજ જણાવી છે. અવ્યભિચરિત એટલે સર્વ દેશોમાં એકસર-
 ખી રીતે લાગુ પડતા માની લીધેલા અર્થશાસ્ત્રનાં નીતિસૂત્રોને
 ભંગ થવાની બહીક રાજ્યકર્તાઓના મનમાંથી ખસી જાય તો
 ખરેખર તે બાબતો ઉપર આવું લક્ષ અપાય. હિંદુસ્થાનનાં સા-
 ધનો ફળવવાની તથા લોકોની સાંપત્તિક અને આર્થિક સ્થિતિ
 સુધારવાની બાબતમાં આપણા રાજ્યકર્તાઓને પોતાની બુદ્ધિ અને
 હિતસાહનો ઉપયોગ કરવાનાં કેટલાંક દારો આ પ્રમાણે ખતાવીને,
 આપણા દેશમાં ચાલતી અબાધિત વ્યવહારની નીતિની અવાસ્ત-
 વિકતા સંબંધે પોતે દર્શાવેલા વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે રાન-
 ડેએ પ્રખ્યાત એન્ગ્લો ઇન્ડિયન વિચારકો—હિંદુસ્થાનની સરકારના
 કેટલાક સમયને માટે નીમાયલા એક મહેસુલી પ્રધાન મિ. એસ.

૨૫૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]

લેઇંગ, સર (વલિયમ વિલ્સન હંટર, અને મુખ્યત્વે ગવર્નરની ધારાસભાના વડા સભાસદ મહુમ સર મેક્સ્વેલ મેલિવલના અભિપ્રાયો ટાંકી ખતાવીને પોતાનું વિદ્વતાભરેલું ભાષણ પૂરું કર્યું હતું. આ વિચારકોના અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે, અખાધિત વ્યાપારની નીતિ સઘળા દેશોમાં એકસરખી રીતે લાગુ પડતી નથી એ મતલબના ન્યા. રાનડેના મુદ્દાને તેઓ ટેકા આપે છે. મિ. એસ. લેઇંગનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે હતો:—“જ્યારે શુમારે ૪૦ વર્ષ ઉપર, રિચર્ડ કોખ્ડનના સરળ વાક્ય:તુર્યને લીધે પોતાનો મત ફેરવ્યાનું સર રોબર્ટ પીલે જાહેર કર્યું હતું, અને ‘અખાધિત વ્યાપાર’ ની નીતિ દાખલ કરવામાં આવી હતી તથા તેના પરિણામ પૂર્ણ રીતે સફળ ઉતર્યા હતાં, ત્યારે દરેક મનુષ્ય ધારતો હતો કે દુનિયાના બાકીના ભાગને પોતાનો મત બદલવાને માત્ર કંઈક વખત જોઈશે અને તે પણ ઘણો જ થોડો. ઘણો જ થોડા મનુષ્ય એવું લવિષ્ય ભાખવાને હિમ્મતવાન જણાયા હશે કે, ૪૦ વર્ષ પછી દુનિયામાં અખાધિત વ્યાપારના નિયમોને વળગી રહેવામાં ઇંગ્લાંડ લગભગ એકલું પડી જશે, ‘રક્ષિત વ્યાપાર’ ની ખોટી ગણાતી નીતિ મજબૂત થશે, અને યૂરોપખંડની ક્રાન્સ અને જર્મની જેવા દેશોની પ્રજાઓ તેને મંજૂર રાખશે એટલું જ નહિ, પણ ચુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કાનડા, અને ઓસ્ટ્રેલિયાની તથા અંગ્રેજી ભાષા બોલનારી બીજી પ્રજાઓની ખોટી અને વધતી જતી સંખ્યા વાસ્તવિક રીતે તેને સ્વીકારશે. એમ છતાં હાલના સમયમાં ખરી હકીકત એવી જ જણાય છે. કોખ્ડન કલમની હયાતિ છતાં અને સામાન્યતઃ દરેક અંગ્રેજના મનને અનિવાર્ય જણાય એવી દલીલો તેની તરફથી છતાં, અખાધિત વ્યાપારની નીતિ

છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી જોસબેર મંદ પડતી જાય છે, અને એક પછી એક પ્રજા અને એક પછી એક સંસ્થાનને પોતાનામાં રક્ષિત નીતિના હિમાયતીઓની સંખ્યા વધતી જતી અને અપ્રાધિત નીતિના હિમાયતીઓની સંખ્યા ઘટતી જણાય છે. ”

હિંદુસ્થાનની હાલની ખનાવટો અને તેમનું ભાષી સ્વરૂપ એ વિષય ઉપર ઇ. સ. ૧૮૬૩ ની ‘ઔદ્યોગિક ઈન્દરન્સ’ સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનમાં, હિંદુસ્થાનની સરકારના નિકાસખાતાના રિપોર્ટર ડૉ. વૉલ્ડે સરકારને કરેલા રિપોર્ટના આધારે, દેશમાં ઈલાકાવાર રૂ, રેશમ, ઊન, કાગળ, ચામડાં, દારૂ, સાણ, દોરડાં, ખાંડ, આટો વગેરેનાં કારખાનાં કેટલાં છે; ચા, કૌશી અને ગળી વગેરે કેટલા જથ્થામાં ઉગાડવામાં આવે છે, તથા પરદેશ મોકલવામાં આવે છે; સોનું, રૂપું, કાચલા. લોહું વગેરે ખનીજોની નીપજ તથા આવક જવક કેટલી છે; તથા દેશમાં ખીજ પ્રકારના કારીગરો અને ઉંચા નીચા ધંધાવાળાઓની દરેકની સંખ્યા વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલી છે એ વગેરે પુષ્કળ જાણવા યોગ્ય હકીકત ન્યા. રાનડેએ પૂર્ણ કુશળતાથી દર્શાવી છે. આ વ્યાખ્યાનને અંતે, આપણી હાલની ઔદ્યોગિક અણબકા સ્થિતિ ધણાજ લાંબા વખતથી ચાલતી હોવાથી તેમાં હવે ત્વરાથી ફેરફાર કરવાનો યત્ન કરવાની જરૂર જણાવી નીચે પ્રમાણે તેમણે અતિ બોધક સૂચન કર્યું હતું:

“ કુદરતી અનુકૂળતાઓ, અને નહિ કેળવણેલાં પરંતુ અખૂટ સાધનોના, શાન્તિ અને યોગ્ય વ્યવસ્થાના તથા આખી દુનિયાની સાથે વ્યવહારના માર્ગો ખુલા થવાના, અને સવળા એશિયાના મુખ્ય જાનર તરીકેની આપણા દેશની અદ્ભુત કુદરતી

રચદ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૮ મું.]
સ્થિતિના અમૂલ્ય લાભોથી, સતત યત્ન કરીને જો ફતેહને માટે
લાયક થવાને પ્રયત્નવાન રહીએ, તો આપણને ફતેહ મળશેજ.”

ન્યા. રાનડેએ આવા અનેક નિબંધો લખીને તથા પોતા-
નાથી બનતી હરેક રીતે દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ અર્થે ધણોજ
શ્રમ લીધો હતો. પોતાના વિચારોની પુષ્ટિ અર્થે હરેક બાબત
વિષે પૂરતી હકીકત અને વિવિધ પ્રકારના આંકડાઓ સહિત પ્ર-
માણો આપવામાં ઉત્તમ પ્રકારની કુશળતા તેઓ ધરાવતા હતા
એમ સર્વ તરફથી કહેવામાં આવે છે; અને તે સંબંધે તેમનાં
લખાણો પરથી પણ પૂરતી સાબિતી મળે છે. એમના આ
વિષયને લગતા એક લેખના સંબંધમાં—અને ઘણે ભાગે ઉપર
સૂચવેલા ‘ ઔદ્યોગિક કોન્ફરન્સ ’ વિષેના તેમના લેખના સંબં-
ધમાં—મુંબઈના ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ’ પત્રે તેમના મૃત્યુની
નોંધ લેતાં બ્યાજખી રીતે જણાવ્યું હતું કે, “ એક સમયે તેમણે
હિંદુસ્થાનના ઔદ્યોગિક પુનરુદ્ધાર માટે એક યોજનાનો મુસદ્દો
પૂનાની સાર્વજનિક સભાના ત્રિમાસિક પત્રમાં પ્રકટ કર્યો હતો;
અને તે લેખમાં દર્શાવાયેલા બહુવિધગ્રાહીપણા માટે અને વિષ-
યને લગતી સવિસ્તર હકીકત અને મુદ્દાઓનો આશ્ચર્યકારક રીતે
સંગ્રહ કરવાની તેમની શક્તિ માટે હિંદુસ્થાનનાં સભાનાં વર્ત-
માનપત્રો તરફથી આશ્ચર્ય અને ખેહદ પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢ-
વામાં આવ્યા હતા. ”



(सौ.) श्रीमती रमाबाई रानडे.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગૃહસંસાર.



પ્રકરણમાં ન્યા. રાનડેનાં કુટુંબીઓ, તેમનું સાંસારિક જીવન, તેમને બાળપણમાં થયેલો અકસ્માત, તેમની જૂદે જૂદે વખતે માદગી, અને તેમના મુખ્ય સહાધ્યાયીઓ—વગેરે જાણવા યોગ્ય ખાનગી અને અંગત બાબતો

વિશે કેટલીક હકીકત આપવા ખાર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ કે શ્રીમાન રાનડેને માત્ર ૧૧ વર્ષના મૂઝી, તેમનાં માતૃશ્રી ગોપિદાબાઈએ સ્વ-ગર્વિસ કીધો હતો. તેમની માતાના મરણને સોળમે દિવસેજ તેમના પિતાએ ફરીથી લગ્ન કર્યું હતું. તે પછી બીજે વર્ષે ઇ. સ. ૧૮૫૪-૫૫ માં શ્રી રાનડેનાં લગ્ન વાઈના દાંડેકરની દીકરી અને ઈચ્છલકરજી સંસ્થાનના તે વખતના રાજ્યકર્તાની સ્ત્રી યશોદાબાઈની જહેન સકુબાઈની સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે રાનડેનાં અપરમાતા (ઝોરમાન મા), તેમનાં પત્ની, અને તેમની ન્હાની જહેન દુર્ગા અક્કા ત્રણે લગભગ એકસરખી વયનાં હોવાથી તેઓ એકસરખું શિક્ષણ મેળવીને નાનાંથી મોટાં થયાં હતાં. એમના પિતા બહુ સુધરેલા વિચારના નહોતા, અને બાળલગ્ન સંબંધી તે સમયે ચાલતી રીતિઓને અનુસરતા, તેઓ

૨૫૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]
 શ્રીકૃષ્ણવણી સંબંધે તેઓ ધણા ઉદાર વિચાર ધરાવતા હતા.
 આથી તેમણે પોતાની પત્નીને, પુત્રવધૂને, અને પુત્રીને તે સમયે
 કોલ્હાપુરમાં બની શકી તેટલી કૃષ્ણવણી આપીને, તેમને દરેકને
 ‘ ગૃહિણી ’ તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે સમજાતી કરી હતી.

રાનડેનાં પત્ની સકુમાર આનંદી, સુશીલ, આચારિકત
 અને પતિભક્ત હોવાથી તે પોતાના પતિને થોડાજ વખતમાં એક
 લાયક મિત્ર રૂપ થઈ પડ્યા હતા, પરંતુ દુર્દૈવને લીધે તેમને ક્ષય-
 રોગ લાગુ પડતાં છ. સ. ૧૮૭૩ ના આક્રોધરની ઠ જ તારીખે
 પૂનામાં તેમનો કાળ થયો હતો. પોતાની આ સદ્ગુણી પ્રિય પ-
 ત્નીના મંદવાડમાં રાનડેએ પોતે તેમની સારવાર અર્થે ધણી
 મહેનત અને ઉજ્જગરા વેડયા હતા. તેમના અકાળ મૃત્યુથી તેમને
 ધણીજ લાગણી થઈ હતી,* એમ તેમણે પોતે રા. બ. માનક-
 રને તેમના પર તે અરસામાં આવી પડેલી તેવી અતિ શોકજનક
 કૌટુંબિક આપત્તિ માટે દિલાસો આપવા લખેલા પત્રમાં તે સં-
 બંધે કરેલા ઇસારા પરથી જણાઈ આવે છે. રાનડેએ લ-
 ખ્યું હતું કે:—“ મારા પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ

* આ સંબંધમાં શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડે પોતાના પુસ્ત-
 કમાં જણાવે છે કે, “ તેમના મરણ પછી એક વરસ સુધી પો-
 તાને અતિશય દુઃખ થયું. એમને સાડે આંખમાં પાણી આવ્યા
 વગર એક દિવસ પણ ગયો નહિ. રાત્રે જમ્યા પછી નિદ્રા આવે
 ત્યાં સુધી તુકારામના અભંગોનું વાંચન ચાલતું. કોઈ અભંગ
 કંઈજારસથી અને પ્રેમરસથી ભરેલા આવે તો તે બધાં ચાર
 ચાર વખત ફરી વાંચવાનું કહેતા, અને ગળગળા થઈ જતા.”

પણ તેવીજ દુઃખદાયક છે, અને કાંઈ કાંઈ વખત આવી આપ-
તિઓ મનુષ્યની શુદ્ધિને એવા ગુંચવાડમાં નાંખી દે છે કે અતિ
ધાર્મિક મનુષ્યો પણ અપવિત્ર નિરાશામાં પડી જાય છે, અને
પરમેશ્વરની વાસ્તવિક આજ્ઞાઓની સામે થવાને દારવાય છે. હા-
લમાં તમારા હૃદયને જે ધક્કો લાગ્યો છે તે ગમે તેવો હો, તો-
પણ તમે એવા સદ્ગુણી અને દૃઢ આસ્થાવાળા છો કે તેથી
તમારી શ્રદ્ધામાં કાયમનો ફેરફાર થાય તેમ નથી. આ પ્રકારનું
આશ્વાસન હમેશા મિત્રો આપ્યાં કરે તો તે રુચિકર થઈ પડે
નહિ. જ્યારે પોતાના પ્રિય પદાર્થના વિયોગથી શોકાત્ત થયેલું
અંતઃકરણ, સંસાર મુલાખની બાડી જેવો અખંડ સુખ રૂપ ની-
વડવા સારું નિર્માણ થયો નથી—એવા સત્યને અનુભવે છે ત્યારેજ
આવું આશ્વાસન આપણને રુચે છે.”

આ પછી એક માસ વીત્યા બાદ શ્રી. રાનડેનું દ્વિતીય
જન્મ દેવરાષ્ટ્રના ચિપલૂનકર અથવા કુરલેકરની દીકરી સાથે થયું
હતું. તેમનાં આ પત્ની શ્રીમતી રમાબાઈ પણ ધણાં સુશીલ, સ-
દ્ગુણી, સમજુ અને પતિભક્તિપરાયણ હોવાથી તેમને જે કુટુંબ
સુખ લેખતું હતું તે પ્રાપ્ત થઈ શક્યું હતું. પોતાની પ્રથમ પ-
ત્નીનો દેહાંત થતાં રાનડેએ એક વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કેમ
ન કર્યું તે સંખંધે તે અરસામાં ધણીજ ચર્ચા ઉઠી હતી, જેના
પરિણામમાં તેમનું મન અતિશય ગુંચવાડમાં અને ઉદ્વેગમાં ર-
હેતું હતું. આવા સમયે આ તેમનાં દ્વિતીય પત્ની તેમના અનેક
સદ્ગુણોને લીધે તેમને મોટા દિલાસા રૂપ થઈ પડ્યાં હતાં.

પોતાનાં આ પત્ની પોતાને સર્વ રીતે સહાયજૂત થઈ પડે
તેટલા માટે રાનડેએ તેમને આજ્ઞતા જમાનાને અનુસરતું

૨૬૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૯ મું.]

શિક્ષણ આપવાની તુરતજ સધળી તબવીજ કરવા માંડી. જોઈએ તેટલું મરાઠી શિક્ષણ આપ્યા બાદ અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ પણ તેમને આપવામાં આવ્યું. આ કામ ઘણે ભાગે રાનડે જાતે કરતા અને તેથી તેમાં તેઓ ખંતથી એવી ચાલાકી અને યુક્તિ વાપરતા કે તેમના પત્ની, જે લગ્ન થયું તે વખતે લખવા વાંચવાનું બિલકુલ જાણતા નહોતા, પરંતુ જાતે શુદ્ધિમાન અને વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાના વિદ્વાન પતિની યોગ્ય સહયોગિણી થઈ પડવાને ઉત્સુક હતાં, તેઓ પોતાના પતિ તરફથી મળતા શિક્ષણનું સાર્થક્ય કરી એવાં નિપુણ બન્યાં કે તેમનું નામ થોડાજ સમયમાં મહારાષ્ટ્રની વિદુષી અને કુશીન સ્ત્રીઓમાં અગ્રભાગે ગણાવા લાગ્યું,* તેઓ પોતાના પતિને મરાઠી લેખન વાંચનના કાર્યમાં યોગ્ય મદદગાર થઈ પડતાં, અને તે સાથે પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ વધારતાં જતાં. તેમનું મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન કેવા ઉંચા પ્રકારનું છે તે તેમણે પોતાના પતિના મૃત્યુ બાદ

* પોતાને મળેલા શિક્ષણનું સવિસ્તર વર્ણન આ બાદએ પોતાના પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે ઘણી રસિક રીતે આપેલું છે, જે પરથી સ્ત્રીઓને સાચું બોધપાઠ પોતાના શિક્ષણને માટે મળે તેમ છે. તેમના લખવાથી જણાય છે કે, મરાઠી, અને અંગ્રેજી ભાષા શિખવા ઉપરાંત કલકત્તાના ટૂંક સમયના પોતાના નિવાસ દરમિયાન શ્રી. રાનડેએ પોતે બંગાળી ભાષા શીખીને તેમને પોતાને પણ શીખવી હતી, અને નાની મોટી સ્ત્રીસમાજમાં હાજર રહેવા અને ભાષણો કરવા એક પ્રકારની તેમને ફરજ પાડીને હોવે તેમને એક ઉત્કૃષ્ટ સ્ત્રીવક્તા બનાવી શક્યા હતા.

તેમની તરફના પોતાના પૂજ્યભાવની નિશાની તરીકે તેમનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનું જે પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે, તેની પ્રસ્તાવના પરથી તથા પાછળથી પોતે આમચ્યા આયુષ્યાંતીલ કાંઠી આઠ-વળી (જમારા જીવનમાંની કેટલીએક યાદગીરીઓ) નામના મરાઠી ભાષામાં સ્વહસ્તે લખી પ્રકટ કરેલા પુસ્તક પરથી અને તે પુસ્તકની સર્વત્ર થયેલી પ્રશંસા પરથી પૂર્ણ રીતે જણાઈ આવ્યું છે. વળી મુખ્યપદના માજી ગવર્નર નામદાર લોર્ડ રે સાહેબના પ્રમુખપણા નામે થયેલા પૂના ફીમેલ ટ્રેનિંગ હાઇ સ્કૂલના પહેલા વર્ષના ધનામસમારંભ વખતે શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ અંગ્રેજીમાં આપેલું ભાષણ જેમણે સાંભળ્યું હશે તેઓના બાણવામાં આવ્યું હશે કે તેમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ સાદું છે. ન્યા. રાનડે ઘણાં વર્ષ સુધી દક્ષિણ પ્રાંત કમિટીના સભાસદ હતા, તેથી તે કમિટી તરફથી તેમના તરફ અભિપ્રાય અર્થે અનેક પુસ્તકો આવતાં. તેમ અન્ય લેખકો પણ પોતાનાં પુસ્તકો તેમના જેવા અતિ સમર્થ વિદ્વાનને અભિપ્રાય મેળવવાની ઇચ્છાથી મોકલી આપતા. આ સઘળાં પુસ્તકો રમાબાઈ પોતાના પતિને વાંચી સંભળાવતાં, અને તે પરથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાય તેમને જણાવતા. તે સર્વ અભિપ્રાયો બાઈ પોતે લખી કાઢતાં, અને પોતાને તે પસંદ પડતાં તે પર ન્યા. રાનડે સહી કરી મોકલી આપતા. આ ઉપરાંત પોતાના પતિને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવાનું કામ પણ ઘણી વખત તેઓ કરતાં. આ પ્રમાણે ન્યા. રાનડેએ પોતાના પતિને ફળવેલાં હોવાથી મુખ્યપદ ગયા પછી પોતાના ભાઈઓ, બહેન, વગેરે સંબંધીઓ તરફથી દરરોજ આવતા પત્રો તેમની પાસે વંચાવી સાંભળતા,

૨૬૨ ન્યા. રાનડેડું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

અને તેમના ઉત્તર પશુ તેમની પાસે લખાવી મોકલતા. વળી તેમને ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાના હેતુથી તેઓ મુંબઈમાં હતા ત્યારે તેમને પોતાની સાથે હર ત્રિવારે પ્રાર્થનાસમાજમાં લઈ જતા. જ્યારે બહારગામ હોય ત્યારે રાનડે પોતે તેમને ઉપદેશ આપતા. આવા ઉપદેશની તેમના મન પર થયેલી સચોટ અસરને લીધેજ તેઓ પોતાના પતિનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો તેમના મરણ પછી પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકટ કરવાને પ્રેરાયલાં છે.

શ્રી. રાનડે સંસારસુધારાની ધાર્મિક અને અન્ય તેવીજ પ્રવૃત્તિઓમાં મગ્ન રહેતા ત્યારે તેમનીજ પ્રેરણાથી તેમનાં પત્ની વખતોવખત મળતા. સ્ત્રીસમાજમાં ધણો આગળ પડતો જાણેતાં, અને તેમાં પોતે હાજર રહી સારા સારા વિષયો પર વિનયયુક્ત છટાથી ટૂંક પશુ રસિક અને બોધક ભાષણો આપતાં. મુંબઈમાં કેલાક વખતથી સ્થપાયેલી 'હિંદુ લેડિઝ સોસાયટી કલબ' નાં ઓનરરિ સેક્રેટરી તરીકે તેના કામકાજમાં તેઓ ધણો આગેવાનીભરેલો ભાગ લેતાં, અને આવી રીતે મેળાવડાઓમાં એકઠાં મળી સંસારસુધારો, સ્ત્રીકેળવણી વગેરે વિષયો સંબંધી પોતાના સદ્વિચારો આપ લે કરવામાં કુલીન હિંદુ સ્ત્રીઓને પોતે દર્શાવે રૂપ બની ધણુંજ ઉત્તેજન આપતાં. જ્યારે રાનડેને પોતે ફિનાન્સ કમિટીના સભાસદ નીમાયાથી તેને લગતા કામકાજ માટે આખા હિંદુસ્થાનમાં મદ્રાસથી પંજાબ સુધી પ્રવાસ કરવાની તક મળી હતી ત્યારે આ તેમનાં પત્ની પશુ તેમની સાથે ફર્યાં હતાં, અને તેમના મન પર પોતાના પતિને મળેલા દેશવિદેશના અનુભવ અને જ્ઞાનના સારા સંસ્કાર થયા હતા. વળી તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વનેહીઓ પ્રતિ ધણી મમતાવાળાં

અને વડીલ વર્ગ તરફ નમ્ર અને બકિતમાન હોવાથી સર્વેની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યા હતા. દુકંમાં શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડે સ્ત્રીणां हि साहचर्यां वृवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि । (અન્યોનાં મૈન પણુ સમાગમથી પોતાની પતિ જેવાજ થાય છે.) એ વેણીસંહાર નાટકમાંની આમાંના ચરણમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ રીતે પોતાના પતિને મળતાં આવવાથી ન્યા. રાનડે સંપૂર્ણ રીતે કુટુંબસુખ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા એમાં કાંઈજ સંશય નથી.

તેમના અતિ પ્રિય અને દેશવિખ્યાત પતિનું મરણ થવાથી તે બાપ હંપર પ્રારબ્ધકર્માનુસાર વૈષમ્યનું જે અતિ અસહ્ય સંકટ આવી પડ્યું તેને માટે આખા દેશમાં સર્વત્ર દિલગીરી પથરાઇ રહી હતી, અને સર્વે તરફથી દિલસોજીની લાગણીઓ દર્શાવવામાં આવી હતી, જેનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે. મુખ્યના માણ ગવર્નર નામદાર લૅડી નૉર્થકોટ સાહેબના પતિ નામદાર લૅડી નૉર્થકોટે આ પ્રસંગે પોતાના માનવંત પતિ સાથે દિલાસો દર્શાવ્યો હતો એટલુંજ નહિ, પણુ તેઓનું પૂને જવું થઈ હતું ત્યારે શ્રીમતી રમાબાઈની મુલાકાત તેમના મકાન પર જઈને લીધી હતી.

શ્રીમતી રમાબાઈ અતિ પવિત્ર અને સુશીલ બાપ હોઇ પોતાના પતિ તરફ અસાધારણ બકિતભાવ* ધરાવતા હતા એ

* શ્રીમતી રમાબાઈ પોતાના અતિ પૂજ્ય અને દેશમાન્ય પતિ તરફ કેવો અને કેટલો બધો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા એનો હિતમ ચિતાર તેમણે પોતાનીજ લેખિની વડે પોતાના પુસ્તકમાં મથાસ્થિત રીતે આપેલો છે, જે વાંચવાથી તેની તાદશ્ય કલ્પના આવવા સાથે આ બાબતુ વિષે પૂરતી ખાતરી થશે.

૨૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]
કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તેમના છેલ્લા બંદવાડ વખતે
તેઓએ તેમની કેવી સારવાર કરી હતી એ આપણે આ પછીના
પ્રકરણમાં જોઈશું. તેમના અનેક સદ્ગુણોને લીધે તેમના તરફ
સઘળાઓ તરફથી ઘણા પૂજ્યભાવથી જોવામાં આવે છે, અને
તેમનું ચરિત્ર ખરેખર આધુનિક સ્ત્રીઓને અનુકરણીય છે એમ
કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમના સંબંધમાં
રાનડેના રમારક ફંડ માટે મળેલી સલામાં ન્યા. ચંદા-
વરકરે પોતાના ભાષણની અંદર અગત્યનું સૂચન કર્યું હતું. તેઓ
જોલ્યા હતા કે, “ બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં જેથી તેઓ આ-
પણી પ્રશંસાને વિશેષ પાત્ર થાય એવું કંઈ કાર્ય ને ન્યા. રાન-
ડેએ કર્યું હોય તો તે એ છે કે, જેને માટે આખો દેશ સારી
રીતે અભિમાન ધરાવી શકે એવી આઇને તેઓ પોતાની પ્રાજ્ઞ
મુકી ગયા છે. ”

આમ શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડે આધુનિક સમયની કેળવા-
યેલી સ્ત્રીઓમાં ઘણાં પૂજ્ય અને માનનીય ગણાતા હોવાથી અ-
નેક નાના મોટા સ્ત્રીસમાજોમાં તેમની પ્રેરણા અનુસાર કામ થાય
છે, અને ઘણે ભાગે પ્રમુખ પણ તેઓજ નીમાય છે. સન ૧૯૦૪
ની આખરે મુંબઈ મધ્યે નેશનલ સોસાયટી કોન્ફરન્સના મેળાવડા
સાથે ભરવામાં આવેલા ‘ ભારત મહિલા પરિષદ ’ નામના સ્ત્રી-
સમાજમાં તેમને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યાં હતાં. તે સમયે મરા-
ઠીમાં અતિ બોધક અને મનોરંજક ભાષણ આપીને અને સમા-
જનું કામ પૂરતી કુશળતાથી ચલાવીને તેમણે પ્રમુખપદે થયેલી
પોતાની ચુંટણી ચોખ્ખી થઈ હતી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું.
વળી તેમની સર્વ પ્રકારની લાયકાત ધ્યાનમાં લઈને ચરોડા સેન્ટ્રલ

જેલમાંની સ્ત્રીઓની મુલાકાત લેવાને માટે ફટલાક વખતથી નામદાર મુખ્ય સરકારે તેમને ‘ નૌનઆશિશિયલ વિઝિટર ’ ની-મ્માં છે. એક દેશી બાર્ડ તરીકે આવું માન મેળવનાર તેઓ પહેલાજ છે. પોતાની આ નિમણૂકની રૂએ તેઓ તે જેલમાંની સ્ત્રીઓની પ્રસંગેપાત મુલાકાત લે છે, અને તેમની ખખ-રઅતર પૂછીને મરાઠી કવિઓના સ્લોકોથી તેમને સદુપદેશ આપતાં રહે છે.

પોતાના પૂજ્ય પતિના પગલે ચાલી શ્રીમતી રમાબાઈ શ્રમ વંડીને જનહિત અને દેશહિતની દરેક હિલચાલમાં ધણેજ આગળ પડતો ભાગ લે છે. મુખ્ય અને પૂનાના સેવાસદનના તેઓ એક મુખ્ય સ્તંભ રૂપ હોય દરેકજ પોતાના અમુક વખત તેના કામ-કાજમાં ગાળે છે, અને દવાખાનાઓમાં દરદીઓની જાતે ખખર લઈ તેમની સારવારમાં ભાગ લે છે. છેલ્લા સન ૧૯૧૧ ના વાસ-આરાના દુષ્કાળ સમયે પોતે અનેક સ્થળોની મુલાકાત લઈ પાલણુ-પુર જેવા છેક દૂરના સ્થળે ગયા હતાં, અને નાણાંની ધણી સારી રકમ મુંગા પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે એકઠી કરી હતી. સેવાસદ-નનાં વ્યવસ્થાપક તરીકે અને પૂનાના વિધવાશ્રમનાં નેઇન્ટ સેક્રે-ટરી તરીકેની તેમની આવી વિવિધ નિઃસ્વાર્થી જનસેવાઓની કદર તરીકે નામદાર સરકારે ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૧૩ ને રાજ “ કૈસરે હિંદનો ” બીજા વર્ગના મેડલ (ચાંદ) બક્ષ્યો છે. આવું માન મેળ-વનાર આગળના વેદે ગણી શકાય એટલા આર્ય સ્ત્રીઓમાં †

† સુપ્રસિદ્ધ રાજ્યકીય મહાત્મા શ્રી ગાંધીજીએ થોડા વખત ઉપર આ પવિત્ર આર્ય સ્ત્રીઓની તેમના મકાન પર જઈને મુ-

૨૬૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.)
આ બાઈ છેક અગ્ર પદ ભોગવે છે, જે ખરેખર તેમના માટે
અત્યંત શોભા રૂપ છે.

ન્યા. રાનડેની પેઠે તેમના પત્ની પણ પોતાના ચાકર,
નોકર વગેરે તરફ ધણી મમતાથી વર્તે છે. પોતાની એક કુતિયા-
રને સન ૧૯૦૩ ની આખરે પ્લેગનો દુષ્ટ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો
હતો તે સમયે તેની સારવાર જરા પણ બીન્યા જગર પોતાની
જાતે કરતાં, તેઓના પર તે વ્યાધિએ સખત હુમલો કર્યો હતો,
પરંતુ સારે નસીયે તેઓ તેમાંથી બચી ગયાં હતાં.

શ્રીમતી રમાબાઈએ કેવાં પતિબક્ત હોઈ નિર્માની છે તે તે-
મણે ઉપર કહેલી ‘ ભારત મહિલા પરિષદ ’ના પ્રમુખપદ ઉપરથી
આપેલા લાખણમાં પોતાના પૂજ્ય પતિ સંબંધે કરેલા અપૂર્વ
બાવબુક્ત સૂચન ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે જણાઈ આવે છે. પોતાને
પ્રાપ્ત થયેલી વૈધવ્યદશાને માટે સખેદ છસારો કરતાં તેઓ આ
પ્રમાણે બોલ્યાં હતાં:—“ * ખરૂં છે કે જે ઉત્તમોત્તમ, પ્રેમ-
સય, અને પવિત્ર સહવાસમાં મારાં ૨૭ વર્ષ સાર્થક થયાં છે,
તેના પરિણામે મારે મારા મનની સ્થિતિનાં રોદણાં રડ્યાં કરવાં
એ યોગ્ય નથી. દૈવેન્દ્રિયથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તે સ્થિતિમાં
રહી, તેજ ચરણકમળનું ચિન્તન કરી વિવેકથી દિવસો ગાળવા

લાઝત લઈને તેમને “ આદર્શ હિંદુ વિધવા ” તરીકે જણાવી
તેમના માટે કેવો ઉંચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે સર્વને વિદિ-
તજ હશે.

* ‘ સુન્દરી સુખોદ્ધ ’ માસિકના પુસ્તક ૨ જાના અંક ૫
મા મળે.

અને આપણા કર્તવ્યમાં હરહમેશ તત્પર રહેવું એજ પરિણામ આવવું થોડું હતું. પરંતુ અત્યંત ખેદ સહિત મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે મારામાં તેટલું સામર્થ્ય નથી. નિરંતર પોતે બોધ કરતા, હતા કે, “ સુખ દુઃખ એ દેહના ભોગ અથવા મનના વિકાર છે. તેમને મહત્ત્વ આપવું નહિ. અને દરેકે પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યમાં અત્યંત દક્ષ રહેવું. આ પ્રમાણે વર્તવાથીજ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક્ય છે. ” વળી આ બોધ અનુસારજ નિત્ય વર્તન થતું. રાત્રિ ઉપર રાત્રિ નિદ્રાની શાન્તિ અનુભવ્યા સિવાય જામ અથવા જાતીમાં તીવ્ર વેદના થયા કરે તોપણ કર્તવ્યમાં અસ્ત થવાથી મન તે સર્વ સંપૂર્ણ રીતે ભૂલી જતું. પોતે દેહી છે એમ સમજી દેહ સખંધી વિકાર પોતાને થયા કરે એનું જ્ઞાન પણ ન રહે. આ પ્રમાણે પોતાને કર્તવ્યપરાયણતા અને ઉદ્ધોગ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી. આવા સહવાસનો લાભ મને મળવા છતાં મારામાં તે સામર્થ્યનો—તે દૈવી ગુણનો—અદ્ય પણ અંશ નથી એ વાત મારે અત્યંત ખેદ સાથે કબૂલ કરવી પડે છે. નહિ તો જે મહાન કાર્ય પાછળ ગયાં અરાઠ વર્ષ પર્મેત તન મન અને ધન અર્પણ કરી અથાગ શ્રમ લીધો, તે અત્યંત પ્રીતિયુક્ત પ્રવૃત્તિમાં મારે પણ થોડો બચો જાર વહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આપની વતી મને આમંત્રણની જરૂર દર્શાવવા કિંવા આમલ કરવા ગુરુવર્ચ જાહેર કરને શ્રમ લેવો પડે એ ઠીક કહેવાય ? મને તેમ હો. હું આજે આપની સમક્ષ ઉભી છું અને આપ સર્વેએ મને આજે જે અધ્યક્ષસ્થાન આપ્યું છે, તેનો શો મર્થ છે તે મારા સમજવામાં છે. હું કાંઈ બચેલી મચેલી વિદ્યાનું છું તેથીજ આ ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર મને સ્થાપી છે એમ નથી. દેવોતા મ-

૨૬૮ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [૧૩૨જી ૬ મું.]

રજી કમળમાં જે પુષ્પમાળ અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેની નિર્માલ્ય અવસ્થામાં પણ તેની ઉપર આપણો એક પ્રકારનો આદર હોય છે, અને તે માળ પ્રતિ આપણે અમુક ભાવધરીએ છીએ. આવા હેતુથી પ્રેરાઈ આજ આપે મને જે માન આપ્યું છે તે એક અસાધારણ બૂધણ રૂપે મને લાગે છે. અને તે માટે હું આપ સર્વેની ધણીજ આભારી છું.”

ન્યા. રાનડેના પિતા સને ૧૮૭૭ માં કોલ્હાપુરમાં મરણ પામ્યા ત્યારથી તેમણે પોતાનાં ઓરમાન માતાને અને જે ઓરમાન લાઇઓને પોતાની પાસે બોલાવીને રાખ્યાં હતાં. તેઓ તેમની ઉત્તમ પ્રકારે જરદાસ્ત લેતા, અને તેમને કાંઈ રીતે ઓછું આવવા દેતા નહિ.* આ સંબંધમાં તેમના લાઇ રા. નીલકંઠરાવ જણાવે છે કે ન્યા. રાનડે તે બે લાઇઓની માત્ર એક લાઇ તરીકે સંભાળ રાખતા એમ નહોતું, પરંતુ તેઓ

* આ સંબંધમાં પણ શ્રીમતી રમાબાઈએ પોતાના પુસ્તકમાં યથાસ્થિત દર્શાવત આપેલી છે, જે પરથી જણાય છે કે ગમે તેવી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ છતાં રાનડે સર્વેને એકસરખો સંતોષ આપી ઉત્તમ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવનાર એક આદર્શ રૂપ પુરૂષ હતા, અને તે સાથે શ્રીમતી રમાબાઈ પણ અરેખર આદર્શરૂપ પત્નીરત્ન તેમને મળ્યાં હતાં. પોતાના પતિથી પણ નાની વયનાં ઓરમાન સાસુ હોવા છતાં તેમની અને તેમની નણંદ, વગેરે તરફ અત્યંત પૂજ્યભાવથી વર્તી અનેક નાવસંદ પ્રસંગોમાં પણ ઘણી શાન્તિથી તેમને નારાજ થવા ન દેવા પોતે સદા પૂરતી કાળજી રાખતાં હતાં.

એક પિતા સમાન પોતાના તે બે નાના બાઇઓની તરફ મમતા અને લાગણી ધરાવતા હતા. તેમણે પોતાના બન્ને બાઇઓને યોગ્ય કેળવણી આપી, તેમનાં બન્નેનાં અનુક્રમે પૂનાના પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાના માણ એકાઉન્ટન્ટ રા. સા. દામોદર જનાર્દન ગોખલે અને મુખ્યમંત્રી એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના માણ પ્રિન્સિપાલ રા. સા. વામન આપ્તાણ મોડક એ બે કુલીન ગૃહસ્થાને ત્યાં લગ્ન કરેલાં છે. પોતાના બે ઔરમાન બાઇઓમાં મોટા મિ. નીલકંઠરાવને તેમણે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષા સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યા બાદ ન્યા. રાનડેએ સને ૧૮૮૬ માં રૂ. ૫૦૦૦ થાપણ સુકીને લશ્કરી ખાતામાં 'સેકન્ડ બ્રાન્ચે લેન્સર્સ' નામની પદ્ધતિમાં કમિશન્ડ ઓફીસર-જમાદારની જગો અપાવી હતી. પરંતુ તે ખાતામાં કાયમી જગો ધણી મુદતે મળવાનો સંભવ જણાયાથી તેમણે તેમની પાસે તે નોકરી સને ૧૮૮૮ ના જુલાઇ માસમાં છોડાવી રૂ. ૫૦૦૦ સરકાર પાસેથી પાછા મેળવ્યા, અને તે પછી તુરતજ તેમને ઇંદોર સંસ્થાનમાં નોકરી અપાવી. નામદાર મહોરાજ હોદ્દકરે તેમને પહેલવહેલી પોતાના બીજા નંબરના રિસાલામાં લેફ્ટેનન્ટ એન્જ્યુટન્ટની જગો આપી. અને તે પછી સને ૧૮૯૦ માં તેમને હકશી * કોર્ટના ન્યાય-ધીશ નીમ્યા. આ જગો પર સને ૧૮૯૪ સુધી કામ કર્યા બાદ તેમણે સ્પેશ્યલ જનજલ તરીકે કેટલોક સમય કામ કર્યું હતું. તે પછી સને ૧૮૯૫ થી ઇંદોર શહેરની સ્પેશલ કોર્ટના જનજલો. એલ્ફો બોગવી હમણાં થોડાજ વખતથી નિવૃત્ત થયાં છે. વયગાળે

* સંસ્થાનની ન્યાય કોર્ટોએ કરેલાં હુકમનામાનો અમલ કરનારી કોર્ટ.

૨૭૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

સને ૧૮૬૭ થી ૧૯૦૧ સુધીમાં કેટલાક સમયને માટે મહારાજા શિવાજીરાવ હોદ્દાકરે પૂના, પંઢરપુર, અને જેન્નેરી વગેરે સ્થળે આલેલા મુકરદમાને લગતી વ્યવસ્થા તથા દેખરેખ રાખવાના કામ પર તેમને મોકલ્યા હતા.

ખીજા ભાષા શ્રીપદરાવને તેમણે સારી ફળવણી આપી તે-
યાર ક્યાં છે. તેમણે મુંબઈની 'આન્ટ મેડિકલ કોલેજ'માં અભ્યાસ
કરી એલ. એમ. એન્ડ એસ. ની પદવી મેળવી છે. આ વૈદ્યક
પદવી મેળવીને કેટલોક સમય કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ, માંગરોળ
અને પોરબંદર વગેરે દેશી રાજ્યોમાં સ્ટેટ સર્જન તરીકે નોકરી
ક્યાં પછી, ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રાન્સવાલના
ઓઅર લોકા સાથે અંગ્રેજ સરકારને લડાઈ ચાલતી હતી તે
વખતે મુંબઈના પરાપકારી શેઠ દામોદરદાસ મુંબઈવાળાએ ત્યાં
મોકલેલા ખીજા ડોક્ટરો સાથે, તેઓ પશુ ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં-
થી પોતાના પૂજ્ય વડીલ ખંધુના મૃત્યુસમાચાર સંભળીને તેઓ
હિંદુસ્થાનમાં પાછા આવ્યા હતા. તે પછી તેઓ પોતાના કુટું-
સહિત યુરોપ ગયા હતા. તેમણે સ્કોટલેન્ડ જઈને એડિન્બરોની
શાયલ કોલેજની એલ. આર. સી. પી, એલ. આર. સી. એસ.
અને ડી. પી. એચ., ની વૈદ્યક ડીગ્રીઓ મેળવી છે. અને લંડન
શહેરની ટ્રાપિકલ સ્કુલ (ઉપરુ દેશોના વ્યાધિ વિષે શિક્ષણ આપ-
નારી શાળા) ની પરીક્ષા પાસ કરી છે. હાલમાં તેઓ મુંબઈમાં
પોતાનું ખાનગી દવાખાનું ચલાવે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, પોતાના આ જન્મે ઓરમાન ભાઈ
તરફ ન્યા. રાનડે કોઈ પણ પ્રકારનો લિજ્જ ભાવ રાખ્યા વગર
સગા ભાઈ કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ અને મમતાથી વર્તતા હોવા

શ્રી આમ કેળવણી આપીને તેમણે તેમને ધંધે લગાડ્યા હતા એ-
ટલુંજ નહિ, પણ હાવિષ્યમાં તેમનું અધિક શ્રેય થાય તેને માટે
તેઓ ધણી ડાળજી ધરાવતા અને પ્રસંગોપાત્ત બોધ આપ્યા
કરતા. પોતાના બાંકુઓ પ્રતિ તેમને કેવી લાગણી હતી તે તેમણે
શ. નીલકંઠરાવને તેઓ હકશી કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમાયા ત્યારે
લખેલા નીચેના પત્ર પરથી ખરાખર જણાઇ આવે છે:—

“ તાસગાંવ, તા. ૬ મી નવેમ્બર ૧૮૬૦.

મારા વહાલા આખા,

આલતા માસની તા. ૫ મીનો તમારો પત્ર મને ખરાખર
પહોંચ્યો છે. નામદાર મહારાજ સાહેબે મહેરબાની કરીને તમને
ઈંદોરની હકશી કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમ્યા તે માટે તેઓનો પૂરતી
રીતે હું આભાર માની શકું તેમ નથી. આ પ્રસંગે હું તમને
કંઈક શિખામણ આપવા ઈચ્છું છું. તમારા વહાલા કુર્ણાટકમાં
નોકરી કરતા હતા, અને ૫૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લશ્કરના હિપરી હતા,
અને તેમણે પોતાના ધણીના હિતને નુકસાન કરવાને બદલે સિં-
હગઢમાં કેદી તરીકે રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. તમારા દાદાએ મા-
મલતદાર તરીકે ૪૦ વર્ષ પર્યંત નામદાર બ્રિટિશ સરકારની સે-
કરી કરીને પેન્શન મેળવ્યું હતું. તમારા પિતાએ કોલ્હાપુર સં-
સ્થાનની ૪૦ વર્ષ પર્યંત નોકરી કરીને સાઈ પેન્શન મેળવ્યું હતું.
તમારા બાપએ પોતાની નોકરીનાં ૨૫ વર્ષ હમણાંજ પૂરાં કર્યા
છે. આ સમજા હિપરથી જણાશે કે તમારા વડીલોએ સાઈ નામ
મેળવ્યું છે, અને દોલત મેળવી નથી. તમારા લશ્કરી ધંધાને લીધે
તમે તમારૂં દિવાની કામ વધારે સારી રીતે બજાવી શકશો. ગમે
સેમ કરીને તમે તમારા રાજને, તમારા વડવાઓને, અને તમારી

રહે. ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

પોતાની જાતને વફાદાર રહેજો. જે અવાજ તમારા કાને અચકાચકા છે તે તમને તમારું કામ કાળજીથી અને પ્રમાણિકપણે કરવાને સહાયજૂત થઈ પડશે. તમારા કામ સંજોગે અને તેમાં પડતી શંકાઓ સંજોગે તમારાથી અને તેટલી વખત અને લખતા રહેજો. હું આઉટનનો સિવિલ પ્રોસીજર કોડ તમને મોકલી આપું છું. જ્યારે જ્યારે કાયદા સંજોગે તકરાર તમારી આગળ આવે ત્યારે તે મુકરદમા સંજોગે અને ખુલાસા પૂછતા રહેજો. હું તમારી શંકાઓનું સમાધાન કરવા યત્ન કરીશ. નામદાર મહારાજ સાહેબે તમારા ઉપર અને તમારા દ્વારા અમારા સવળા ઉપર જે મહેરબાની કરી છે તેને માટે તેઓ સાહેબને મારી બારે આભારની લાગણી જાહેર કરશો. આ મહિનાની આખરે હું સતારા જીજ્ઞાસી મુસાફરી પૂરી કરવા ધાડું છું.

અખુને ઓરી નીકળ્યાં છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તે જલદી સારી થશે. તમારી પોતાની તબિયતની સંભાળ રાખશો. પુષ્કળ કસરત કરજો અને ગાડી ખરીદવાનો વિચાર રાખશો નહિ, કેમકે તેમ કરશો તો તમે ઘોડે ખેરતને કરવા જવાનું માંડી વાળશો. જે તમારી શક્તિ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા હોય તો તમારે ગાડી લેવી, ધરતું તમારા ઉપયોગમાં તેને લેવી નહિ. તમારી સ્ત્રી તેનો ઉપયોગ કરે તો હરકત નથી.

લી૦

એમ. જી. રાનડેના

શુભ આશીર્વાદ.”

વળી આ સંજોગમાં નોચેની ખીના પણ જાણવા યોગ્ય ગણાશે. તા. ૧૩ જાન્યુઆરી ૧૮૬૬ ને રોજ રા. નીલકંઠરા-

વના હાથથી ખાંદ્રક છટી જવાથી પાંચ છ માણસોને થોડી ઘણી ઇજા થઈ હતી. તે સમયે ન્યા. રાનડેને ઘણી ચિંતા થઈ હતી. આ પ્રસંગે મહાનાજી હોદ્દાકરે આજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે ન્યા. રાનડેએ તુરંતજ પૂજા પામેલાં મનુષ્યોને દરેકને રૂ. ૧૦૦ પ્રમાણે કુરે રૂ. ૬૦૦ આપીને પોતાના બાઈ ઉપર આવેલું સંકટ દૂર કર્યું હતું.

નાના બાઈ મિ. શ્રીપદરાવ બાબા પૂનાની કેલેન્ડરમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેવામાં તેમને ત્યાંની નદીમાં તરવાના અને હોડીમાં ખેસી ફરવાનો નાદ લાગ્યો હતો. તેથી ન્યા. રાનડેએ એક હોડી ખરીદી આપી તેમની હોશ પૂરી કરી હતી.

વળી શ્રીપદરાવ બાબાએ એલ. એમ. ઍન્ડ એસૂ ની પરીક્ષામાં પહેલી વખતે નાપાસ થયા ત્યારે તેમના મનને ઘણો ખેદ થવાથી તેઓ ઘેર આવ્યા નહોતા. આ વખતે ક્રોધમાં તેઓ કદાચ કંઈ અચિચારી પગલું ભરે એમ સમજી ન્યા. રાનડેએ ખાસ પોતાના પત્નીને કેલેન્ડરમાં મોકલી તેમને સમજાવીને ઘેર બોલાવ્યા હતા, અને ઉત્તેજનની ખાતર કેટલીક વાતો કરી પરોક્ષમાં નિષ્ફળ થયા ખાતરને તેમનો ખેદ દૂર કરવાનો ચત્ત કર્યો હતો.

ન્યા. રાનડેનાં બહેન દુર્ગા અક્ષા, જે તેમનાથી બે ત્રણ વર્ષ નાનાં છે અને નાની વયમાં વિધવા થયેલાં છે, તેમના પર પોતે ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા. તેઓ તેમના પિતાના મૃત્યુ બાદ પૂનામાં ન્યા. રાનડેની જમીનજમીર અને માનમિલકતની તથા ધરની સંબંધી વ્યવસ્થા ઘણી ચતુરાઈથી ચલાવતા હતા. ન્યા. રાનડે પોતે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં મુશાગલા રહેતા હોવાથી તેમના મોટા કુટુંબપરિવારની ખર્ચરચંતર લેવાનું અને

૨૭૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

ગૃહવ્યવસ્થા ચલાવવાનું કાર્ય પોતાને માથે લઈ દુર્ગાબાઈ પોતાના વડીલ બંધુને એક ખરેખરા સહાયક થઈ પડ્યા હતા. હાલમાં પણ તેઓ ન્યા. રાનડેની સંઘળા મિલકતની વ્યવસ્થાના કામમાં તેમનાં ભોળાઈને ઘણી મદદ આપે છે.

આ હિપરાત ન્યા. રાનડેને ત્યાં કેટલાંક નજીકનાં રંગાં, ચાકરનોકર, અને વિદ્યાર્થીઓ વગેરેની મોટી સંખ્યા રહેતી, અને તેથી હમેશા ઘરમાં એકાદ મંગળ ટાણા જેવી ગદી રહેતી. ઘરમાં મનુષ્યોની આટલી મોટી સંખ્યા રહેતી હોવા છતાં તેમની દરેકની કુટુંબીજનો સારી યરદાસ્ત લેતાં એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ પોતે સંઘળાની વખતોવખત કાળજીપૂર્વક ખર્ચરચંતર પૂજતા રહેતા હતા.

પોતે ઘરની વ્યવસ્થામાં કંઈ પણ ભાગ જતે લેતા નહિ. પિતાના મરણ બાદ પગારનાં નાણાં અને તેનો દિસામ વગેરે તેમનાં પત્ની પાસે રહેતું, અને તેઓ યરાયર દિસામ રાખી સંઘળા વ્યવસ્થા કરતાં. મોટાઈને લીધે નહિ, પરંતુ એકમાર્ગી સ્વભાવને લીધે પોતે આખી જીંદગી મધ્યે જતે કાંઈ ચીજ ખરીદતા નહિ. તેમણે પહેલીજવાર પોતાનાં પત્નીને બંગાળી શીખવવા માટે કલકત્તા ખાતે બંગાળી પુસ્તકોની જતે ખરીદી કરી હતી એમ શ્રીમતી રમણાઈ પોતે જણાવે છે.

શ્રી રાનડે પોતાનાં માતા, બહેન, અને ભાઈઓ પર જેટલો પ્રેમ રાખતા તેટલોજ પ્રેમ તેમનાં પત્ની પણ તેમના પર રાખતાં. તેમના કુટુંબનાં સંઘળાં મનુષ્યોના વિવેકીપણાથી અને નિરબિમાનીપણાથી સર્વ કાંઈને સંતોષ થયા વગર રહેતો નહિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણે ઇશ્વરે તેમને આપેલી વિદ્યા અને લ-

દમીની અનુકૂળતાને અનુસરતીજ તેમના કુટુંબની વ્યવસ્થા હોવાથી સર્વને અનંદ થાય તેવું હતું. પરંતુ સાંસારિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેમને કાંઈ સંતતિ નથી એ જો કે ધણા ખેદની વાત છે, તેાપણ તેઓ પોતે આ સંબંધમાં કાંઈ પણ સમયે ખિન્ન કે ચિંતાતુર બન્યાતા નહિ.

શ્રીમતી રમાબાઈને પોતાને કંઈપણ સંતાન ન થવાથી અખુશ નામની તેમની એક માઆપ વગરની ભત્રિજાને તેના ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં જન્મ થયો ત્યારથી પોતાની પાસે રાખી ઉછેરી હતી, અને તેનું લગ્ન પણ પોને કર્યું હતું. આ બાઈ એક પુત્ર મૂળેને છ એક વર્ષ ઉપર મરણ પામવાથી તેમને ધણુંજ દુઃખ થયું હતું. તેને પોતાના પેટની પુત્રી તરીકે તેઓ મણતાં હોવાથી “અમારા જીવનની યાદગીરીઓ” નામનું તેમનું પુસ્તક તે સ્વં બાઈને પોતે અર્પણ કર્યું છે. ન્યા. રાનડેએ પોતાના ભાઈ રા. નીલકંઠરાવના પુત્રને દત્તક લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે ઉપરથી તે પુત્રના નામાભિધાનને દિવસે તેને રા. નીલકંઠરાવે તેમને સ્વાધીન કર્યો હતો. તેના દત્તવિધાનની ક્રિયા તેને યજ્ઞોપવીત આપતા પહેલાં કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેથી જો પોતે હયાત હોય તો તેને ઉપવીત આપતા પૂર્વે પોતે તે ક્રિયા કરી શકે, પરંતુ કદાચ પોતાનો દેહ તે સમયે ન હોય તો પોતાનાં પત્ની તે પ્રમાણે કરે એવી પોતાના મૃત્યુપત્ર (વિલ્) માં તેઓ આજ્ઞા કરી ગયા હતા. તેમની તે આજ્ઞાનું પાલન કરીને શ્રીમતી રમાબાઈએ રા. નીલકંઠરાવના પુત્ર ચિ. નાનુ ઉર્ફે ના. રામજીભાવને તેની દશ વર્ષની વયે પોતાના મહુર્મ પોતે ન્યા. રાનડેના પુત્ર તરીકે તા. ૧૯ માર્ચ ૧૯૦૪ ને રાજ દત્તક લીધો.

૨૭૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

છે. શ્રીમતી રમાબાઈના સુસ્વભાવ અને સુશિક્ષણથી લીધે તે પુત્ર પોતાના મહુમ પૂજ્ય અને દેશવખ્યાત પિતાના ઉત્તમ ગુણોનું અનુકરણ કરી સારી કીર્તિ સંપાદન કરવાને લાયક અને શક્તિમાન થાઓ !

શ્રી રાનડે પોતે ચાકરનોકર વગેરેની ખર્ચરઅંતર લેતા રહેતા એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગોપાત્ત તેમની કસૂર થતી તો પછી પોતાના મોટા મનને લીધે તેમજ પોતાના ક્ષમાયુક્ત સ્વભાવને લીધે તે કસૂરોને જોઈ ન જોઈ કરી તે માટે તેમને કદી સખત ઉપકો આપતા નહિ કે નોકરીમાંથી કાઢી મૂકતા નહિ. છેલ્લા મંદવાડને લીધે જ્યારે તેમણે રજા લીધી ત્યારે સધળા સિપાઈઓ બહુજી દિલગીરી સાથે રડતા રડતા જુદા પડ્યા હતા. ચોપદાર તો પગ ઉપર માથું મૂકી રડ્યો હતો. આથી તેમને પોતાને બહુ લાગણી થતાં આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. તેમના કાનના મંદવાડ વખતે પોતે બહુજી ઇન્તેજારીથી એની ખર્ચર અંતર જોતા, અને તેની સારવાર માટે ઇંદોબસ્ત કરતા. પ્લેગના સમયે તેમણે અનેક વખતે આ સંબંધે અત્યંત કાળજી દર્શાવેલી છે. આ સંબંધમાં તેમનાં પત્નીએ પોતાના પુસ્તકમાં એક મોટું પ્રકરણ લખી સવિસ્તર હકીકત આપેલી છે. ખરેખર ન્યા. રાનડે એવા મોટા અમલદારમાં આ ગુણુ બહુ પ્રશંસનીય કહેવાય, અને તેથી તે સંબંધમાં જાનેલા તેમનું અતિશય મોટું મન દર્શાવનોરા કેટલાક પ્રસંગોનું વર્ણન અત્રે નિરૂપણી ગણાશે નહિ.

છં. સ. ૧૮૬૬ ના મે મહિનાની ગરમીની રજાઓમાં ન્યા. રાનડે પોતાનાં પત્ની, બાઈ, પ્લેન, માતૃશ્રી, જે નાની બોળ-પ્રજો તથા તેમનાં નાનાં બાળકો સાથે મહાબલેશ્વરમાં માઈટ

કાટેજ મધ્યે રહેતા હતા. એક દિવસ સવારના પહોરમાં નિયમ પ્રમાણે મિત્રમંડળ સાથે ફરીને આવતાં લોક લાગ્યાથી તેમની પ્રકૃતિ ઘણી બગડી આવી. તેમને ઊંઘન શીવર લાગુ થયો છે એટલે તાવ મગજમાં ચઢી ગયો છે એવું ડૉક્ટરો કહેવા લાગ્યા. તે સમયે તેમની હાજરીમાં રહેલા નોકરો પૈકી ગણ નામનો માણસ તેમના પગે ઘી-ધસવા બેઠો. ન્યા. રાનડેના પગે મોજાં હતાં તે વાત તે ચાકરના લક્ષમાં ન આવ્યાથી મોજાં ઉપરજ તે ઘી ધસવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તેમને પોતાને ગુસ્સો આવવાને બદલે ધણું હસવું આવ્યું. તેમનાં પત્ની તેમના જિજ્ઞાસા આગળ બેઠાં બેઠાં વાંચતાં હતાં. પોતાના પતિ આવા માદા હોવા છતાં એકાએક હસવા લાગ્યા તેથી તેમને આશ્ચર્ય અને ભય ઉત્પન્ન થયાં, અને જિજ્ઞાસાની છેક પાસે જઈ ‘શું થયું ?’ એમ પૂછવા લાગ્યાં. ન્યા. રાનડેને તે નોકરના બેદરકારીપણાથી ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યાથી હસવું બંધ રહ્યું નહિ, પરંતુ તેથી તેમનાં પત્નીને ધણી ચિંતા થતી જણાયાથી પોતાને હસવું આવવાનું કારણ કહી બતાવ્યું. તે પરથી તે ચાકરે પગમાંથી મોજાં કાઢી ઘી ધસવા માંડ્યું. આમ થયા છતાં તેમણે તે ચાકરને પાછળથી કપકો દીધો નહિ કે તેના પર ગુસ્સે થયા નહિ.

બુજબુજા નામનો એક નોકર ૨૫ વર્ષ સુધી ન્યા. રાનડેની નોકરીમાં હતો અને હાલ પણ તેમની પત્ની પાસેજ છે. કેમકે તેમનો વિચાર પ્રમાણિક નોકરોને તેમની હયાતિ સુધી પોતાની પાસેથી ખસેડવાનો નથી. સન ૧૯૦૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ન્યા. રાનડે એક રાત્રીએ વાળુ કરતા પહેલાં દિશાએ જઈ આવીને પગ ધોવાની જગ્યાએ બેસી રહ્યા હતા. શેઠ પોતાના જતાં

૨૭૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

પહેલાં પગ ધોવાની જગાએ જઈને ઉભા છે અને પોતાને મોકું થયું છે એવું જાણીને જાળખાએ ચૂલા ઉપરથી આધણનું તપેહું ઉંચકી આપ્યું. અને તેમાં સમોવણ માટે ટાઢું પાણી રેડવાનું વીસરી જતાં આધણનું પાણી તેણે તેમના પગ પર રેડ્યું. આવા તેના બેદરકારીપણાને લીધે તેમના પગની ચામડી લાલ થઈ ગઈ અને તેથી ફટલાક દિવસ સુધી તેમને ઇજા વેઠવી પડી. તોપણ તેને માટે જરા પણ ક્રોધ કર્યા વગર તેમણે જાળખાને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, “આટલી બધી શી ઉતાવળ ? મારા પગ મળ્યા એવું ગાંડા જેવું શું કર્યું ?”

શ્રીમાન્ રાનડેનાં પહેલાં પત્ની સાસરે આવ્યાં ત્યારે તેમની સાથે અણુવર તરીકે વામન પાંડુરંગ જોશી નામનો શખ્સ આઠ નવ વર્ષની વયે કોલ્હાપુર આવ્યો હતો, અને તેનો મરાઠી વિદ્યાભ્યાસ પણ ત્યાં જ થયો હતો. રાનડેના પિતા ગોવિંદરાવે તેને કોલ્હાપુર સંસ્થાનમાં નોકરી અપાવી હતી. પંઢરપુર વગેરે સ્થળે ઘણાં વર્ષ સુધી નોકરી કર્યા પછી પેન્શન લઈને તે વામનરાવ ન્યા. રાનડે સોનાવલે હતા ત્યારે તેમને મળવા નિમિત્તે લાં ગયો હતો. વાતનો પ્રસંગ નીકળતાં તેમણે તેને પૂછ્યું કે : “કેમ, વામનરાવ, હવે તમે શું કરવા ધારો છો ?” વામનરાવે ઉત્તર આપ્યો કે, “હવે મેં પેન્શન લીધું છે એટલે હું ચેત કરીશ.” આવો ઉત્તર પોતાને ઠીક લાગ્યો નહિ, તેથી તેમણે તેને પોતાના ખાનગી દિવાન-કારભારી તરીકે ધરતું સંબંધનું કામકાજ કરવાને નીમ્યો. પાછળથી પણ તે શખ્સને શ્રીમતી રમાબાઈએ પોતાની પાસે જ તેમના મુખ્ય કારભારી તરીકે નોકરીમાં ચાલુ રાખ્યો હતો.

આ ઉપરાંત પોતાના માથુસો તરફ ન્યા. રાનડેએ દર્શાવેલી ક્ષમાના નીચેના એ દર્શાવેલ પથ જાણવા યોગ્ય છે.

તેમના એક બાહ્ય રસોઇખાને તેમના ધરમાંની કેટલીએક વસ્તુઓ ચોરી જવાની ટેવ પડી હતી. તેની ચોરી કરવાની ટેવ લાંબા વખત સુધી ન પકડાયાથી તે નાનીથી મોટી વસ્તુઓ ચારતો થયો હતો. એક વખતે તે લોહાની ત્રીજેરીની પેટીની કૂચીઓ લઈ તે ઉઘાડી તેમાંના ધરણા ઉપાડી જવાનું કરતો હતો, તેવામાં ધરમાંના ચાકરાએ તેને પકડ્યો. તેમણે તે વાત પોતાના શેઠને જાહેર કરતાં, તેમણે (ન્યા. રાનડેએ) થું કર્યું તે જાણી કોઈને સહજ આશ્ચર્ય થશે ! તેમની જગાએ ખીજો કોઈ માથુસ હોત તો તે શ્રમસને પોલિસમાં મોકલ્યા વગર રહેત નહિ, પણ તે શાન્ત સ્વભાવના ગૃહસ્થે તેને તેવું કંઈ ન કરતાં કોકણમાં આવેલા તેના ગામ તરફ વિદાય કરી દીધો.

ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં હિનાળાની મોસમમાં ન્યારે કેટલોક વખત ન્યા. રાનડે લોનાવલામાં હતા ત્યારે એક દિવસ તેમણે પોતાના વાલીપણા નીચે મુકાયલા એક મોટી ઉમ્મરના છોકરાને આપેકર લાઇઓએ કરેલા ખુનના એક મુકરદમાને લગતા પોતાના અને પોતાના સહન્યાયાધીશ મિ. જસ્ટીસ પાર્સન્સના જજમેન્ટ-ચુકાદાનું એક પાકીટ લોનાવલાની ટપાલ ઓફીસમાં નાંખવા આપ્યું હતું. થોડાજ વખત પછી તે છોકરાએ પાછા આવી જણાવ્યું કે, ટપાલ ઓફિસે જતાં રસ્તામાં તેણે તે પાકીટ ખોલ નાંખ્યું હતું. આ વાત ખરી નહિ હોય, કેમકે લોનાવલામાં ન્યા. રાનડેના ખંજલેથી પોસ્ટ ઓફિસ સુધીના થોડે છેટ જાહેર અવરજવર વિનાના રસ્તે જઈ જતાં થોડે દૂર તેનાથી પાકીટ ખોવાય એમ

૨૮૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૯ મું.

માનવું મુશ્કેલ છે. આ બનાવ બન્યા પછી તુરતજ-થોડા વખતમાં મુંબઈ અથવા બીજા કોઈ સ્થળ કરતાં પૂનામાં પાકીદ ખોવાયાની અને તેમાંના જાજીએન્ડની હકીકત બહુજી ત્વરાથી પ્રસરી ગઈ. તે પરથી શક ગયો કે તે છોકરાએ તે પાકીદ પાલમાં મુંબઈ તરફ રવાના નહિ કરતાં આપેકર ખુની ભાઈઓના કોઈ મૂર્ખ મળતીઆને મોકલ્યું હશે. તે મૂર્ખ છોકરાની આવી ભારે વહેમ ઉપજાવે એવી વર્તણૂકને લીધે તેમને અને તેમના સાથે-જાજીએન્ડ પોતાના ફેંસલાઓ ફરીથી લખવાની ફરજ પડી. આ છોકરાને ન્યા. રાનડેએ શું કયું તે જાણવાની કોઈને સહજ જિજ્ઞાસા થશે. આ સંઘળી હકીકત જોતા, જો કે તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકવો અને બીજા કોઈ સ્થળે રાખવો એ વ્યાજબી ગણાય તેમ હતું, તોપણ તેમણે તેને માત્ર સખત ઠપકો આપ્યો અને બીજા કોઈ પણ શિક્ષા કરી નહિ. આ છોકરાને તેના બાપે મરતી વખતે તેમની પોતાની સંભાળ અને વાલીપણા નામે મૂકેલા દોવાથી આ વખતે તેમણે ધાર્યું કે તે છોકરાને કાઢી મૂકવાથી મરનાર માણસે તેમના પર મૂકેલા લાગ્યાના ભંગ થશે. આથી તેમણે તે છોકરાને ધરમાં રહેવા દીધો, અને આમ પોતાની કીર્તિના કંઈક જોખમે પણ પોતાના પર મૂકાયેલા વિશ્વાસ પૂર્ણ કાળજીથી એવટ સુધી અદા કર્યો હતો.

આ સંઘળા ઉપરથી જણાય છે કે કે ન્યા. રાનડે અતિશય સુશીલ અને ક્ષમાવાન હતો. તેમની તરફથી કોઈ પણ આકર નેહરને બિલકુલ કનડગત થતી નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમાંના કોઈને અનેક પ્રકારની કસૂરો પડ્યા છતાં પણ તેની પોતાની ખુશી વગર નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવતો નહિ. ઉ-

પર વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં માત્ર એક જણને ખાસ ચોરીના વાંક માટે પૂરતી ખાતરી કર્યા પછી રજા આપવામાં આવી હતી. જે તેને આમ રજા ન આપી હોત તો તે બીજે અનુકૂળ પ્રસંગે કદાચ વધુ મોટી ચોરી કરીને નાસી ગયો હોત, અથવા તો તેણે ગુપ્ત રીતે ચોરી કર્યા જવાની પોતાની ટેવ આલુ રાખી હોત.

ન્યા. રાનડે અતિ નિયમિત કામ કરનાર હતા. તેમની કાલવ્યવસ્થા જાણવા જેવી છે. સવારમાં પાંચ વાગતાં તેઓ ઉઠતા. એક કલાક સુધી ઇશ્વરસ્તવન કરીને અને પ્રાતઃકાળના વિધિ પૂરા કરીને તેઓ બહાર ફરવા જતા. ફરવા માટે કપડાં પહેરતાં તેમને ખાનગી સેક્રેટરી મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રે 'દાઇન્સ આફ ઇન્ડિયા' 'આમ્મે ગેઝેટ,' વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તાર, લીડિંગ-અધિપતિએ લખેલા-મુખ્ય આર્ટિકલો' અને બીજી અગત્યની ખાબતો વાંચી સંકળાવતો. આઠ વાગ્યા સુધી તેઓ બહાર ફરતા, અને ફરી આવ્યા પછી હાઇકોર્ટમાં તે દિવસે પોતાની આગળ આલનારા મુકરદમાનું વાંચન થતું. તે પછી સવારની ટપાલ વાંચીને તેઓ સ્નાન કરવા ઉઠતા. સ્નાન અને બોજન કરતાં તથા કપડાં પહેરતાં ગૃહવ્યવસ્થા સંબંધી, તથા ન્યાત જાત સંબંધી અને આવ્યા ગયા પરાણા સંબંધી તેઓ વિચાર અને પૂછપરછ કરતા. કોર્ટમાં અગિયાર વાગ્યાથી સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી બેસીને ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી મુનિવર્સિટીમાં અથવા બીજે સ્થળે ચનારી સભામાં અથવા અન્ય જે જે સ્થળે તેમને આમંત્રણ થયા હોય તેં તે સ્થળે જઈને તેઓ ધેર આવતા. ધેર આવ્યા પછી સવારથી સાંજ સુધી આવેલા ટપાલના કાગળોના ઉત્તરોની મતલબ તેઓ પોતાના મરાઠી અને અંગ્રેજી લખનાર ખાનગી સેક્રેટરીને હાંકી

૨૮૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

જતા. દપાલ આટોપીને તે દિવસે આવેલાં વર્તમાનપત્રો અને માસિક ચોપાનિયાનું વાંચન થતું. રાત્રિના નવ વાગ્યાને શુમારે બહારનાં સધળાં કામમાંથી પરવારીને તેઓ જમવા ઉઠતા. બોજન થયા શાન્તપણે થતું, અને તે સમયે ઉપર કલા પ્રમાણે તેઓ ધરમાં પોતાના બાંકુઓ, પોતાને લાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ વગેરેએ સવારથી સાંજ સુધી શું શું કામ કર્યું તે બાબત પૂછપરછ કરતા, અને પોતાનાં બહેન દુર્ગા અકા પાસે આવતાં પોતાની મિલકત સંબંધી ચોકશી કરતા. બોજન થઈ રહ્યા પછી અભિપ્રાય અર્થે આવેલાં પુસ્તકો પોતાનાં પત્ની પાસે વંચાવી સાંભળતા અને રાત્રિના સાડાદશ પછી સુષ્ટ જતા. આ પ્રમાણે જોકે શુમારે સાડા છ કલાક તેઓ પથારીમાં સુઈ રહેતા, તોપણ પોતાની દેશંતિને લગતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી વિચાર કરવામાં મન ગુંથાયલું રહેતું હોવાથી ખરેખરી રીતે તો માત્ર ૩ કે ૪ કલાકજ તેઓ ઉઠી શકતા.

તેઓ પોતાનો જરા પણ વખત નકામો ગુમાવતા નહિ, અને પોતાની આવી કાલવ્યવસ્થામાંથી પણ મળતા અવકાશનો અને રવિવાર તથા બીજા નાના મોટા તહેવારોનો ઉપયોગ પોતાનું વાંચન વધારવાના અને પોતાનાં અનેક પુસ્તકો, લખાણો અને બાપણો તૈયાર કરવાના કામમાં કરતા.

ન્યા. રાનડેની રહેણી ધણીજ સાદી હતી. સુધારક હોવા છતાં, તેઓ ખાવા પીવાની બાબતમાં પૂર્ણ રીતે જૂની પદ્ધતિને અનુસરનારા હતા.* દક્ષિણના ઘાટ પર્વત ઉપરના ધણાખરા

* કરમાળામાં થયેલા મંદવાડ પ્રસંગે ખાસ જરૂરના ઔ-

લોકો જોવો સાદો ખોરાક વાપરે છે તેવોજ તેઓ પોતે વાપરવાનું પસંદ કરતા. પાનનું બીકું સરખું ખાવાનું તેમને વ્યસન નહોતું. માત્ર ચીકણી સોપારી કે બદામ મુખવાસ તરીકે તેઓ વાપરતા. આ, કાશી વગેરે નિયમ તરીકે પીવાનો પણ તેમને મહાવરો નહોતો. રૂચિ હોય તો જમ્યા પછી અને ત્રીજો પહોરે નાના પ્રકારનાં તાળાં ફળ લેતા. તેમને દરરોજ ઘણે બાજે સવારે અને નહિ તો સાંજે એક કલાક પગે હિંડીને ચાર છ માઇલ ફરી આવ્યા વગર એન પડતું નહિ.

તેમનો પોશાક તદ્દન સાદોજ હતો. ઢાઈમાં અથવા ખીખા ગાંઢેર સ્થળે જવું થાય તે સમય સિવાય હમેશાં તેઓ સાદો દેશી

પદ્ધતરીકે તેમની બેભાન સ્થિતિમાં ડૉ. વિશ્રામે પાણી સાથે મેળવીને થોડાંક ટીપાં મઘ આપવા મડિલો, ત્યારે ગ્લાસ મેં આગળ લઇ જતાં પોતે સમજી જવાશ્રી તે પીવાની સાફ ના પાડી હતી. ડૉ. વિશ્રામે તે લીધા વિના નહિજ ચાલે અને પ્રકૃતિ છેક કમળ બહાર થઇ જશે એવું દાખીને કહેવાથી ઘણી આનાકાની સાથે ‘રામ, રામ’ કહેતાં નામલાજે તે ઔષધ પીવાની ફરજ પડી હતી. સિમલાથી આવતાં રસ્તામાં એક સ્થળે રા. શંકર પાંડે-રંગ પંડિત સાથે વિનોદમાં ખોરાક સંબંધે વાત થતાં રા. પંડિતે માંસના ખોરાકની પ્રશંસા કરી તેનો સ્વાદ ન લેનારને અબાગી કહ્યા, ત્યારે ન્યા. રાનડેએ કહ્યું હતું કે, “ એ તમારું બાગ્ય તમને મુખ્યારક હો. એવું બાગ્ય અમારે જન્માંતરે પણ નથી મોપતું. ”

(શ્રી રમાબાઇના પુસ્તક ઉપરથી.)

૨૮૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

પોશાક પહેરતા. ઘરમાં તેઓ સાદાં દક્ષિણી ધારનાં ધોતિયાં પહેરતા. શિયાળાના દિવસમાં ફલાલિનની બંદી પહેરતા; બીજા ઋતુમાં શરીર ઉપર ધોતિયું ઝોલતા અથવા એક બદન નાખી મૂકતા. માથે ટોપી ધાલતા અને દક્ષિણી જોડો પહેરતા. બહાર જતી વખત અંગરણું અથવા કાટ, પાટલુન અને ખૂટમોજાં પહેરતા તથા સાથે દુપટો રાખતા. આ ઉપરથી તેઓ આટલા મોટા દરજ્જે ચઢ્યા છતાં કેવી સાદી રહેણી રાખતા તે જાણવું છે. તેમના બાઈ રા. નીલકંઠરાવ જણાવે છે કે તેમણે છેલ્લે દિવસે પહેરેલો પોશાક, સાધારણ રીતે તેઓ કેવો પોશાક પહેરતા તેની માદદાસ્ત માટે, શ્રીમતી રમાબાઈએ પૂનાના પોતાના મકાનમાં એક કબાટમાં સાચવી મૂક્યો છે.

ન્યા. રાનડે ઉંચા, ગૌર વર્ણના, અને મજબૂત બાધાના હતા. તેમનું શરીર બારે હતું. તેઓ દેખાવમાં કંઈક કદરૂપા હતા. તેમનું વિશાળ ઉપસેલું કપાળ, તેમનો માયાળુ અને હસતો ચહેરો તથા તેમની તેજસ્વી અને પ્રૌઢ છાયા, જેથી તેમના સંબંધમાં આવનારને તુરતજ તેમને માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો, એ સિવાય તેમની બીજી કોઈ આકૃતિ આકર્ષક નહોતી. તેમના શરીરમાં સૌથી વધારે વખાણવા લાયક અંશ તો બુદ્ધિ, શાન્તતા મધુર નમ્રતા અને આનંદીપણાથી શોભતી અને જાણે અંદર રહેલા મહાન આત્મા વડે પ્રેત્સાહિત અને પ્રકાશિત થઈ ફોય એવી દેખાતી તેમની સુખમુદ્રા હતી. પરંતુ તેમની શારીરિક ખામીઓનું સાદું તેમના મગજના અને હૃદયના અનેક ઉત્તમ ગુણો, જે વડે તેઓ પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં અત્ર પદે મુકાબલે એક અતિ સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ તરીકે ગણાયા, તે ગુણોએ જોઈએ તે કરતાં વધારે સારી રીતે વાળી દીધું હતું.

શ્રી રાનડેના શરીર ઉપર અનિષ્ટ પ્રસંગો ધણા આવ્યા હતા, પણ આ ભારતભૂમિના હિતને અર્થેજ જેમણે જન્મ ધર્યો હતો તેવા તે પુરુષના આપત્તિના પ્રસંગો દયાળુ પ્રભુએ વટાવ્યા હતા. તેમના પહેલો પ્રસંગ એમની અત્યંત બાલ્યાવસ્થામાં બન્યો હતો. જ્યારે ન્યા. રાનડે ત્રણ વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે એક વખતે તેમનાં માતા ગોપિકાબાઈ પૂના જીલ્લાનું આંગેગાવ ગામ, જ્યાં શ્રી રાનડેના પિતાનું નોકરીને અંગે હેતુ થતું હતું, ત્યાંથી તેમનાં બે બાળક-રાનડે અને તેમની ૧૦-૧૧ મહિનાની બહેન દુર્ગા અકાને સાથે લઈ બળદની ગાડીમાં બેસી કોલ્હાપુર મધ્યે પોતાને પિયર જવા નીકળ્યાં હતાં તેમના દ્વિચર વિદુકાકા ઘોડે બેસીને એક સિપાઈ સાથે તેમને પહોંચાડવા જતા હતા. રાત્રિના સમયે મુસાફરી કરતાં ગોપિકાબાઈ પોતાનાં બે બાળક સાથે ગાડીમાં બાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં, તેવામાં રાનડે પોતાની હિંધતી માતાના તથા સિપાઈ જે સુસ્તપણે ગાડી પાસે ચાલતો હતો, તેના લક્ષમાં ન આવે તેમ ગાડીમાંથી ખસી પડ્યા. સ્વાભાવિક રીતે આ બીના ગાડીવાળાના બળુવામાં ન આવ્યાથી તેણે તો ગાડી હાંક્યાજ કરી. એ વખતે વિદુકાકા ગાડીની પાછળ ધીમે ધીમે પોતાનો ઘોડો હાંકતા આવતા અર્ધા ગાઉને છેટે હતા. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં ગાડીમાંથી પડી જવાયો સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા અને રાત્રિની ઠંડી હવાથી ઠરી ગયેલા રસ્તામાં પડેલા બાળકની ધીમી ચીલ સાંભળી. ઘોડેથી ઉતરીને તપાસ કરતાં રાત્રિના સમયે પોતાના બાળક ભત્રિજાને આમ રસ્તામાં પડેલો જોઈ તેઓ ધણા વિસ્મય પામ્યા. તેમણે તુરંતજ તે બાળકને ઉપાડી લઈ પોતાની શાલમાં લપેટ્યું, અને આમ અંધાર

૨૮૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

માં ગાડીમાંથી પડી ગયેલા પોતાનો બાત્રિજો પાસેના જંગલમાંના કોઈ જંગલી જનવરના હાથમાં જઈ પડ્યા વગર પોતાને જાણી આવ્યો તેને માટે પ્રજાનો વારંવાર ઉપકાર માનતાં, ગાડીને પકડી પાડવાને ઘોડા પર ચઢી બેસી તેને દોડાવ્યો. ગાડી પાસે પહોંચતાં તેમણે પોતાની ભાંગી પડેલી જગાડીને પૂછ્યું, “કેમ બાબી, ખેડે બાળકો તમારી પાસે સહીસલામત છે કે નહિ?” આ પરથી અંજારામાં કાચ ફેરવી જોતાં પોતાનો પુત્ર ન જડવાથી તેમને ઘણો હાથ અને ગજરાટ થયો. આ સમયની તેમના મનની સ્થિતિ વર્ણવ્યા કરતાં વિચાર્યાથી સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે ખરી. આ વખતે વિકુક્કાએ છાકરાને તેમના મોં આગળ મૂકીને ત્વરે તેમનો ખેદ દૂર કર્યો. આમ પોતાનું થોડા વખતથી ખોવાયેલું બાળક પાછું મળતાં તેમને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. આ પ્રસંગે જો કંઈ વિરુદ્ધ પરિણામ આવ્યું હોત, અને બાળક રાનડે તેમના કાકાને જડ્યા નહોત તથાવા તો તેમના જઈ પહોંચતા પહેલાં વાઘ કે વરૂ જેવા કોઈ હાતકી પ્રાણીના પંજામાં જઈ પડ્યા હોત તો ખરેખર મુજબ ઈલાકાનું એક મહાન રત્ન અદ્ય વચમાં જ સુમ થયું હોત. પરંતુ સારે નરીએ આ સમયે ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂળ થઈ હતી.

આ સિવાય શ્રી રાનડે ફટલીક વખત હાથકર માંદગીમાં આવી પડ્યા હતા. એક વર્ષ ઉપર કોલ્હાપુર મધ્યે ગત થયેલા તેમના પિતાનું સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવા માટે ઇ. સ. ૧૮૭૮ ની શરૂઆતમાં ત્યારે તેઓ નાશકથી પૂતે ગયેલા હતા ત્યારે તેમને પ્રાણહાતક તાવની સખત માંદગી લાગુ પડી હતી. આ મંદવાક આત્ર એક અકવાડીયાની અંદર એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે

તેના પરિણામ સંબંધે તે વખતે તેમના સર્ગસ્નેહીઓને બારે ચિંતા અને ભય ઉત્પન્ન થયા હતાં. મંદવાડ ધણો ભયંકર છે એમ શહેરના સઘળા લોકો કહેતા જતા. સૌકાષ્ઠ તેમને જલદી આરામ થાય એવી પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના કરતું. તેમણે પોતે પણ આ સમયે ગભરાઇ ન જતાં પોતાના મિછાના આગળ ધાર્મિક વૃત્તિથી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરાવી હતી. પરંતુ આ સમયે મહારાષ્ટ્રમાં એક બુદ્ધિશાલી અને નામકિત દેશી ડાકટર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અને નામદાર વાઇસરોયના ઝાનરરી સર્જનની માનવંતી પદવી મેળવનાર મહુમ ડૉ. વિશ્રામ રામજી ઘોસેએ તેમની ધણી ચતુરાઇથી સારવાર કર્યાથી તેઓ પોતાની ભયંકર મંદગી-માંથી સાજા થતાં સ્નેહીસંબંધીઓ આદિ સર્વને ધણો આનંદ થયો હતો.

ખીજે જૂનાજી પ્રકારનો ગંભીર મંદવાડ તેમને ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં થયો હતો. ખેડુતોના સંકટનિવારણના કાયદાની રૂએ તેઓ સ્પેશ્યલ જજના આદા પર હતા ત્યારે તપાસણી માટે પરગણામાં નીકળતાં, તેમને મુકામ જ્યારે શેલાપુર જીલ્લાના કુરમાલા ગામે થયેલો તેવામાં તેમને કૌલેશને મળતો અતિસારનો વ્યાધિ થયો હતો, અને તે વધી જતાં ભયંકર નીવડશે એમ જણાયાથી તે સ્થળની ડિસ્પેન્સરી (દવાખાના)ના હૉસ્પિટલ આ-સિસ્ટન્ટ-ડાક્ટરે એ વ્યાધિ મટાડવાને પોતાની વ્યક્તિ જણાવતાં, તેમનાં સુઘ પત્ની, જે તેમની સાથે હતાં તેમણે, સામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીઓની પેઠે હિમ્મત ન હારી જતાં પૂને શ્રી રાનડેનાં જહન દુર્ગા વ્યક્તાને કાષ્ઠ સારા ડાકટરને મોકલી આપવા તારથી ખખર આપી. આ ખખર પહોંચતાં પૂનામાં સર્વ સંબંધીઓ

૨૮૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

ભારે ચિંતામાં પડી ગયાં. દુર્ગા અક્કા ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં શ્રી રાનડેને સાળ કરનાર ડૉ. વિશ્રામ રામજી ઘોલેને ત્યાં મધ્યરાત્રિએ ગયાં, અને પોતાના બાઇની બચાંકર માંદગીના સમાચાર તેમને કહ્યા. આ હિપરથી તે બન્ને પહેલવહેલી જો રહેલે, દ્રેન મળી શકી તેમાં બેસી કરમાલા ગયાં. મંદવાડ બહુજ ગંભીર થઇ ગયો હતો, અને તેમનાં ધર્મપત્ની પોતે અત્યંત ચિંતાતુર થયાં હતાં. પરંતુ આ વખતે પણ પહેલાંની માફક ડૉ. ઘોલેનો યત્ન છેવટે સફળ થયો, અને તેઓ પોતે કવખતના મરણમાંથી લગભગ બે માસનો મંદવાડ ભોગવીને બચી શક્યા. પરંતુ કહે છે કે જો રોગ છેવટે તેમનો પ્રાણહારક નીવડ્યો તેનું બીજ આ મંદવાડથી તેમના શરીરમાં રોપાયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં શેલાપુર સુકામ હતો તે વખતે એક દિવસ શ્રીમાન્ રાનડે એકાએક પેટમાં દરદ થઇ આવ્યાથી સખત માર્દિ થઇ ગયા હતા. ચાંપતી સારવારને લીધે દરદ કપ્પળમાં આવ્યાથી પ્રકૃતિ સુધરી હતી. આ વખતેજ હાઇકોર્ટના જજની જોએ નિમણૂક થયા બાળતનો હુકમ તેમને મળ્યો હતો. આવા મંદવાડમાં આવી ખુશ ખજર ઝોચિંતી મળવાથી તબિયત બગડવાનો ભય હતો, પરંતુ તેમના આત્મસંતોષી સ્વભાવને લીધે તેઓએ શાન્તિથી આ ખજર બાળી પૂને જવાનો તૈયારી કરી હતી.

શારીરિક વિકાર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે બી. એ. ની ઑનર્સની અને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માટે અસાધારણ અભ્યાસ કરી તથા બીજા વાંચનથી રાનડેએ પોતાનાં નેત્રને કાયમના જોખમમાં નાખ્યા હતાં; તે હિપરિત છેવટના ભાગમાં તેમનાં નેત્ર વધારે

નબળાં પડતાં જવાથી તેમને હમેશનું વાચન લેખનનું કામ બીજા પાસે કરાવવું પડતું. કાનની શક્તિ પણ છેવટના ભાગમાં કંઈક ઓછી થઈ હતી. પરંતુ આ પ્રમાણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા થયા છતાં તેમની આંતર ઇન્દ્રિય એટલે મન સતત જાગૃત રહેતું.

મનુષ્યના ચારિત્ર્ય ઉપર સમકાલીન મનુષ્યોનાં વર્તન થોડા બધા અંશમાં પ્રકાશ નાખે છે એટલુંજ નહિ પણ અભ્યાસક્રમમાં શુદ્ધિના બહારણના પ્રસંગે જે સહાધ્યાયીઓનો મનુષ્યને સંગ હોય છે, તે ઉપરથી તેના માનસિક ગુણો ઉપર કેવો રંગ અથવા પટ ચઢે છે તેની તુલના થાય છે. સંમબળથી સારા વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ ઉમંગથી પોતાનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે કરી છંદગીમાં સારી કાર્તિ સંપાદન કરી શકે છે. આથી ન્યા. રાનડેનું સહાધ્યાયી મંડળ કેવું દિવ્ય હતું તે દર્શાવવા તે સંમબધી કંઈક હકીકત અત્રે આપીશું.

કોલ્કાપુરની શાળામાં શ્રી રાનડેના સહાધ્યાયીઓમાં મહુમ રા. બ. વિનાયકરાવ કીર્તને, તેમના બે પીતરાઈ ભાઈઓ બ. જીવંતરાવ અને ત્ર્યંબકરાવ કીર્તને, મહુમ રા. મહાદેવ મોરેશ્વર કુંતે બી. એ., અને રા. વિદુલ નારાયણ પાઠક એમ. એ., મુખ્ય હતા એ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. આમાંના રા. બ. વિનાયકરાવ કીર્તનેએ શ્રીમંત મહારાજા હોલકરના દિવાનનું પદ ભોગવ્યું હતું. તથા રા. કુંતેએ અને તેમની પછી રા. પાઠકે પૂના હોર્સસ્કુલના હેડમાસ્તર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. કોલેજમાં પ્રવેશ કરી યુનિવર્સિટી તરફથી ન્યા. રાનડેએ બી. એ. ની માનવંતી પદવી સંપાદન કરી તે વખતે તેમની સાથે તે મોટી પદવી ત્રણ નામાંકિત ગૃહસ્થોએ મેળવી હતી. આ ત્રણ

૨૯૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]
 ગૃહસ્થો, પ્રખ્યાત સમર્થ સંસ્કૃત વિદ્વાન ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ
 ભાંડારકર, મહુમ રા, વામન આખાજી મેડક, અને રા. બાળ
 મંગેશ વાગલે હતા. આ સર્વ ગૃહસ્થોએ જનમંડળમાં સારી
 નામના મેળવી છે અને તેઓ આપણી યુનિવર્સિટીના ગૌથી પ-
 હેલવહેલા ઍન્જ્યુએટોને જાજતા માનને પૂર્ણ રીતે પાત્ર ગણાઈ
 ચૂક્યા છે. નાસ્તિકતાના અને રાજ્યદ્રોહના અપવાદોમાંથી મુક્ત
 રહી પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત આગેવાનો હોઈ તેમાંના દરેક (રા.
 વાગલે સિવાય, કેમકે તેઓ વહેલા મરણ પામ્યા હતા) સરકાર
 તરફથી પોતાની અડગ વફાદારી અને રાજ્યભક્તિને લીધે સી.
 આઈ. ઈ. નું માનવંતું પ્રતિષ્ઠાચિહ્ન (ખિતાબ) પ્રાપ્ત કરેલું
 છે. ન્યા. રાનડેની સાથે ‘ ઍન્જ્યુએટ ’ થનાર આ ત્રણ ગૃહસ્થો-
 નાં ચરિત્રનું કંઈક દિગ્દર્શન અત્રે કરીશું.

આમાંના આન. ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એમ. એ., પી.
 એચ. ડી, સી. આઈ. ઈ. એઓ ન્યા. રાનડેની પેઠે અસાધા-
 રણ કુશળતા દર્શાવી બી. એ. ની પરિક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં મુ-
 કાયા હતા. તેમણે બી. એ. માં પોતાની ‘ બીજી ભાષા ’ તરીકે સં-
 સ્કૃત ભાષા રાખી હતી, અને તેમાં ધણી પ્રવીણતા મેળવેલી
 હોવાથી તેમને પૂના કૉલેજમાં ‘ સીનિયર ફેલો ’ નીમત્તામાં આ-
 બ્યા હતા. સને ૧૮૬૪ માં સિંધ હૈદરાબાદની હાઇસ્કૂલના અને
 સને ૧૮૬૫ માં રત્નાગિરિ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે તેઓ
 નીમાયા હતા. આ સ્થળે પોતાના અંગ્રેજ પૂર્વાધિકારી કરતાં વ-
 ધારે કુશળતા બતાવી સતત ઉદ્યોગ અને દૂરદર્શીપણાથી તેમણે
 શાળાની સ્થિતિમાં ખજોજ સુધારો કર્યો હતો. તેમણે પોતાના સંસ્કૃત
 ભાષાના અભ્યાસમાં તે દરમિયાન એટલો બધો વધારો કર્યો કે

એક સંસ્કૃત પંડિત તરીકે તેમની કાર્તિ એકલા હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ, પરંતુ યુરોપમાં પણ ત્વરાથી ફેલાઈ, અને તે ઉપરથી એ-લ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના ‘સંસ્કૃત અધ્યાપક’ (પ્રોફેસર) ના પદ પર તેમની સને ૧૮૬૬ માં કામચલાઉ નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તે પછી તેજ કૉલેજમાં મદદનીશ પ્રોફેસર તરીકે કેટલાક વર્ષ કામ કર્યા પછી સને ૧૮૮૨ માં તેમને પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં પૂર્વાત્મ ભાષાઓના પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા હતા. તે ઓછો તેમણે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા સુધી ઘણી પ્રતિષ્ઠા સાથે ભોગવ્યો હતો.

એક વિદ્યાર્થી અને શિક્ષાગુરુ તરીકેની ડૉ. ભાંડારકરની કારકીર્દિ તેમની કર્તવ્યપરાયણતા અને દરેક કાર્ય પરિપક્વપણે કરવાની ટેવથી પૂર્ણ રીતે દત્તેહમંદ નીવડી છે. તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિના વિષયોમાંથી રાજ્યકાય વિષયને અલગ રાખ્યો છે. તેઓ સત્ત્વશીલ વર્તન અને અખળ ઈચ્છા શક્તિવાળા હોય ન્યા. રા. નડેની પેઠે સુસ્ત સુધારક અને પ્રાર્થનાસમાજના આગેવાન સમા-સદ છે. અન્ય મનુષ્યોની પેઠે મોટી સુધારાની વાતો કરી ‘વાક-સુધારક’ (lip-reformer) કહેવરાવવાને બદલે તેમણે પોતાની જ વિધવા દીકરીનું શાળા ખાતાના એક ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર સાથે પુનર્લગ્ન કરીને વિધવાવિવાહપદ્ધતિ પોતાના દૃષ્ટાંતથી પુષ્ટિ આપી છે. વિદ્યાના વિષયમાં તેમણે પ્રાચીન શાસ્ત્રો, સંસ્કૃત સાહિત્ય, શબ્દવ્યુત્પત્તિ વગેરેને લગતા ઘણા લેખો અને ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમની સંસ્કૃત પહેલી અને બીજી ચોપડી માત્ર હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ, પરંતુ યુરોપમાં પણ કેટલેક સ્થળે શાળામાં ચાલનાર પુસ્તક તરીકે વપરાય છે. તેમની વિદ્વતાની કદર તરીકે તેમને

૨૬૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]
 ગ્રાટિંગનની યુનિવર્સિટિ તરફથી પી. એચ. ડી. ની પદવી મળી
 છે. તથા યૂરોપની બીજી યુનિવર્સિટિઓ અને વિદ્યાની સંસ્થાઓ
 તરફથી બીજી કેટલીક પદવીઓ આપવામાં આવી છે. નામદાર
 સરકારે પણ તેમને સી. આઇ. ઇ. નો ખિતાબ આપીને, યુનિ-
 વર્સિટિના વાઇસ-ચાન્સેલર તરીકે નીમીને, તથા મુંબઈની ધારા-
 મહાના સભાસદ નીમીને તેમની સેવાઓની યોગ્ય કદર કરી છે.
 આપણી યુનિવર્સિટિએ પણ એલ્. એલ્. ડી. ની માનસયક પદવી
 એક દેશી ગૃહસ્થ તરીકે પહેલવહેલી તેમને આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું
 છે. છેવટે હમણાં બે વર્ષ ઉપર નામદાર સરકારે તેમને નાઇ-
 ટનો ખિતાબ બક્ષેલો હોવાથી તેઓ હવે સર રામકૃષ્ણ ભાંડાર-
 કર કહેવાય છે.

૨. વામન આબાજી ભોડક બી. એ., સી. આઇ. ઇ.,
 એઓ સને ૧૮૭૬ માં જન્મ્યા હતા, અને ન્યા. રાનડે તથા
 ડૉ. ભાંડારકર સાથેજ ૧૮૬૨ માં બીજા વર્ગમાં બી. એ. ની
 પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. પૂના કૉલેજમાં 'દક્ષિણા ક્ષેત્ર' તરીકે
 કામ કર્યા પછી તેઓ સને ૧૮૬૪ માં ભાંડારકરના મહર્ષિમ
 મિ. ડી. બા. કર્કહામના હાથ નીચે પહેલા મદદનીશ શિક્ષક
 નીમ્યા હતા. ત્યાંથી સને ૧૮૬૭ માં હૈદરાબાદની અને ૧૮૬૯
 માં ડૉ. ભાંડારકર પછી રત્નાગિરિની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર ત-
 રીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા હતા, અને સને ૧૮૮૨ માં યૂરો-
 પીઅનેને જે જગ્યાએ નીમવામાં આવતા એવી મુંબઈની એલ્ફિ-
 ન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલની જગ્યાએ તેમની સરકારે નિમ-
 ન્ણક કરી હતી. તે ઓહો નોકરીમાંથી સને ૧૮૯૭ માં નિવૃત્ત
 થતા મુધી બધા માન સાથે ભોગવી, ડૉ. ભાંડારકર, રા. કુતે

અને રા. પાઠકની પેઠે, તેમણે ખતાવી આપ્યું હતું કે તેમના જેવા ઉચી કેળવણી પામેલા દેશીઓ યૂરોપીઅનોના જેવું સારું કામ કરવાને સર્વ રીતે લાયક હોય છે. તેમની સેવાની કદર કરીને સરકારે મુમને પણ સન ૧૮૬૫ માં સી. આઇ. ઇ. નો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો, પરંતુ તેઓ વધારે સમય તે ખિતાબ ભોગવી શક્યા નહિ, કેમકે ત્રણેક વર્ષ પક્ષાઘાત-લકવાના બાધિથી પીડિત રહી સને ૧૮૬૭ માં તેમનો દેહાંત થયો હતો. જોકે તેઓ ડૉ. ભાંડારકર અને ન્યા. રાનડે જેવી વિશાળ માનસિક શક્તિઓ ધરાવતા નહોતા તોપણ તેમની શક્તિઓ ધણા ઉંચા પ્રકારની હતી. શાળાની વ્યવસ્થાના પોતાના કામ પર ધણી કડક અને સખત દેખરેખ રાખવા છતાં તેઓ તેમની ઉમંગી અને એકનિષ્ઠાભરેલી નોકરીથી સર્વને અને ખાસ કરીને શિષ્યવર્ગને બહુ પ્રિય થઇ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાના તે બે સહાધ્યાયીઓની પેઠે સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારણાની બાબતમાં ઘણા આગળ પડતો ભાગ લેતા, અને ઘણાં અસરકારક બાબતો આપતા.

રા. બાળ મંગેશવાગલે એમ. એ., એલ્. એલ્. બી. એઓ કેટલાક વહેલા એટલે ૪૦ વર્ષની વયેજ સને ૧૮૮૮ માં ગુજ્યા હતા. તેઓ રા. મોડકની પેઠે બી. એ. માં બીજા વર્ગમાં આવ્યા હતા, તોપણ અભ્યાસ ચાલુ રાખી ધી રાનડેની સાથેજ એમ. એ. ની અને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષાઓ તેમણે પાસ કરી હતી. સને ૧૮૬૮-૬૯ માં ઍડવોકેટની પરીક્ષા પસાર કરનાર પહેલા ઍન્જ્યુએટ પણ તેઓ હતા. એમની વકીલ તરીકેની કારકીર્દિ માટે અગાઉથી સારી આશા રાખવામાં આવ્યા છતાં તે પૂર્ણ રીતે સફળ થઇ નહોતી. આથી ધારવામાં આવે છે કે

૨૯૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

કદાચ ન્યાયાધીશના પદ માટે તેઓ વધારે લાયક નીવડ્યા હોત, કેમકે ઍડવોકેટની પરીક્ષામાં પસાર થયા પછી જ્યારે તેમને સ્કૉલ ફોલ્ડ કોર્ટના એક જજ તરીકે કામચલાઉ નીમવામાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ધણી કુશળતાથી કામ બજાવ્યું હતું. જ્યારે હિંદુસ્થાનના મહાનુવૃદ્ધ પુરૂષ લોકમાન્ય દાદાબાઈ નવરાજજીને ભડોદરાના મહુર્મ મહારાજ શ્રીમંત મહારરાવ ગાયકવાડે પોતાના મુખ્ય દિવાન તરીકે બોલાવ્યા હતા ત્યારે તેઓ રા. વાગલેને તે રાજ્યના વડા ન્યાયાધીશ તરીકે પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા. પરંતુ મા. દાદાબાઈએ જ્યારે એક વર્ષ પછી તે રાજ્યની નોકરી છોડી ત્યારે રા. વાગલેએ પણ સારી કુશળતાથી કામ કરી બતાવોને પોતાની ખુશીથી તેમ કહ્યું હતું. તેઓ પણ પોતાના ઉપર કહેલા સલાખ્યાયોઓની પેઠે પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત અને બાવિક સજાસદ અને સંસારસુધારાના હિમાયતી હતા.

આ ઉપરાંત, રા. બ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત, જેઓ, ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર હતા, અને પાછળથી પૌરબંદર સ્ટેટના એડમિનિસ્ટ્રેટર થયા હતા તેઓ ન્યા. રાનડેના અંગત મિત્ર હતા. પોતાના સિમલાના પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે તેમને માથે રાખ્યા હતા, અને છેવટના મંદવાડને લીધે પણ તેઓ મુખ્યમાં તેમના બંગલામાં આવી રહ્યા હતા. તેમના સહવાસથી પરસ્પર બહુ આનંદ રહેતો, પરંતુ તેમનું તા. ૧૮ મી માર્ચ ૧૮૬૪ ને રોજ ત્યાં મરણ થતાં ન્યા. રાનડેને અતિશય-પોતાના સગા બાઈ અથવા દીકરાના મૃત્યુ જેટલી દિલગીરી થઈ હતી, એમ શ્રીમતી રમાબાઈ પોતે જણાવે છે.



પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંતકાળ અને તે સમયનું સન્માન.



છલાં પ્રકરણોમાં વર્ણવેલી ન્યાયખાતાના પોતાના મોટા ઓફિસને લગતી, વિદ્યા-કેળવણી સંબંધી, અને ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, તથા સાંસ્કારિક સુધારણા વગેરેને લગતી પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ન્યા. રાનડે મગ્ની રહેલા હતા તેવામાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના જુલાઈ માસની આખરે તેમને અતિસારનો વ્યાધિ લગ્યંકર રૂપમાં લાગુ થયો. આ વ્યાધિ માત્ર બે ત્રણ દિવસમાં નાબાકિત ડૉક્ટર સર જ્ઞાલચંદ્ર કૃષ્ણરાવની ચતુરાઈભરેલી વૈદ્યક સારવારથી, તેમજ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી રમાબાઈ, જે અહર્નિશ ચિંતા સહિત તેમની પથારી પાસે બેસી રહેતાં, તેમની માવજતને લીધે અંકુશમાં આવી નરમ પડ્યો. આ પ્રમાણે જોકે તેઓ રોગના હુમલામાંથી બચીને સાજા થયેલા દેખાવા લાગ્યા, તોપણ તે રોગ પરિણામે લગ્યંકર નીવડ્યો. કેમકે તેથી તેમની શક્તિ ધણીજ ધટી ગઈ હતી, અને તેઓ તદ્દન નિર્બળ અને લોહી વગરના થઈ ગયા હતા, તથા ઇ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં તેમને થયેલા કૉલેરાને મળતા અતિસારના વ્યાધિના પરિણામમાં લાગુ પડેલા હૃદયના દરદ (Heart-disease) ના ચિહ્નો જે કોઈ કોઈ વખતે માલુમ પડી આવતાં, તે વધારે જો-

૨૯૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

રમાં દેખાવ દેવા લાગ્યા હતાં. ૪૦ વર્ષ ઉપર પણ આન્ટ મેડિ-
કલ કૉલેજના એક પહેલવહેલા મેન્યુએટ અને વૈદક વિદ્યામાં
કુશળતા અને ચતુરાઈ માટે એકસરખી રીતે પ્રખ્યાતિ મેળવનાર
ડૉ. બાઉ દાજીએ કોઈ વ્યાધિ માટે તેમની સારવાર કરતાં કશું
હતું કે તેમનું હૃદય ધણું જ નબળું છે, અને તેથી તેના પર બહુ
ખોળે ન નાખવો એવી સલાહ પણ તેમણે આપી હતી. ઈ. સ.
૧૮૯૧ થી તેમને ઉપર મુજબ હૃદયના દરદના ચિહ્નો જણાવા
લાગ્યા હતાં, તોપણ તે ગંભીર પ્રકારનાં નહોતાં. પરંતુ છેલ્લો માં-
દગી ભોગવ્યા પછી તે વ્યાધિ વધી જઈને તેમને હૃદયમાં તા-
ણના આચકા થવા લાગ્યા, અને તે બંને ભાગે સુવા વખતે રા-
તના દશથી અગિયાર વાગ્યાની વચમાં. આથી તેઓ ગલરાઈ
જતા અને એન પડતું નહિ. ગરમ પાણીના શેકથી અને દવા-
ઓથી ખગાસા કે હેડગી આવીને આ દરદ તુરતને માટે શમી જતું,
અને પછી પોતે તુરત ઉઘી જતા. તેમની આ માંદગી કેવા પ્ર-
કારની * હતી તે તા. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ને રોજ રા. બ.
માનકરને તેમણે લખેલા પત્રની નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાઈ
આવશે:—

“ તમારો માયાળુ પત્ર મળવાથી હું બહો ખુશી થયો. આ
સમયનો મારો વ્યાધિ અતિસારનો નહોતો, પણ હું તે વ્યાધિની

* શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ ન્યા. રાનડેના છેલ્લા મંદવા-
ડનું સચિત્તર વર્ણન પોતાના પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણમાં આપેલું
છે, તે પરથી તેઓ પોતે મંદવાઈ સમયે પણ કેટલા લેઈ અને
અન્તિથી કામ કરતા એ સારી પેઠે જણાઈ આવે છે.

પાછળ રહેલી અસરથી પીડાતો હતો. મારા જ્ઞાનતંત્રોએ છેક નવજા પડી જવાથી મને દરદ થતું હતું. આરંભના ૧૦-૧૫ દિવસ પછી જ્ઞાનતંત્રોની નમજાપથી મારા જમણા અને ડાબા હાથમાં જૂથા મારી છાતીના ઉપલા ભાગમાં દુઃખ થતું, અને તેથી મને ઘણી વેદના અને બેચેની થતી. હજુ પણ મને ત્રણ આર દિવસને અંતરે તેમ થઇ આવે છે. હોજરીના ઉપલા ભાગમાં અમુક પ્રકારના વા (gases) એકઠા મળવાથી આ વ્યાધિ થાય છે એમ ધારવામાં આવે છે. ડાક્ટરોનું કહેવું છે કે મારી હૃદયની શક્તિ પાછી આવેથી તે મટી જશે. હું લગભગ પાંચ અઠવાડિયાં ઘેર રહ્યો, અને આ અઠવાડિયાથી કોર્ટમાં જવા માંડ્યું છે. ડાક્ટરોપર મહિનાની રજાઓ પછી હું રજા લેઇ મહાપ્રલેશ્વર જવા ધાડું છું. ”

આ પ્રમાણે પોતાની તબિયતના સુધારા અર્થે આરામની જરૂર જણાવાથી તેમણે એક માસની રજા લીધી, અને હવાફેર માટે તેઓ વાંદરા અને માથેરાન ગયા. ત્યાં તેમને કંઈક શક્તિ આવી, પરંતુ તેઓ જોઇએ તેવા સારા થયા નહોતા તેવામાં મુંબઇ આવીને, તેમનાથી ખરાબર કામ થઇ શકે તેવું નહોતું તોપણ પોતાની નોકરી પર હાજર થયા. શરીરની આવી અશક્તિ સ્થિતિને લીધે તેમના ડાક્ટરોએ તેમને લાંબી રજા લેવાની સલાહ આપી, અને તે ઉપરથી તેમણે તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧થી ૭ માસની રજા માટે માગણી કરી. રજા ઉપર હતા તેવામાં જોકે તેઓ કોર્ટના કામથી નિવૃત્ત રહેતા, તોપણ પોતાનો આનંદી અભ્યાસ, બહોળો પત્રવ્યવહાર, અને સંસારસુધારાને લગતું કામકાજ કરવાનું તો તેમણે આશુજ રાખ્યું હતું. પોતાનો મંદ-

૨૬૯ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [અંકરથ ૧૦ મું.]

વાડ બહુ બપુંકર છે, એવું પોતાના સમજવામાં આવ્યા છતાં, પોતાને થતી ઇજા છાનામાના સહન કરીને અને ત્યાં સુધી બીજાને તેની ખબર ન પડવા દેવા તેઓ પૂરતી સાવચેતી રાખતા. નાતાલના તહેવારોમાં સોશ્યલ કૉન્ફરન્સના કામકાજમાં લાગ લેવાને લાહોર જવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, અને આ લાંબા પ્રવાસ માટે સખળી તૈયારી પણ કરવામાં આવી હતી, તેમણે પોતાનું વાર્ષિક પ્રાર્થાવક (શરૂઆતમાં આપવાનું) બાપણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું, અને રેલ્વે ગાડીનો પહેલા વર્ગનો એક ડબ્બો પણ રીઝર્વ કરવામાં (આગળથી બાકુ બરી ઇલાયદો ઠરાવી રાખવામાં) આવ્યો હતો. પરંતુ નીકળવાને દિવસે તેમને જાતીનું દરદ મંબીર રૂપમાં થઈ આવ્યું, અને તેથી તેમના વૈદ્યક સલાહકાર સર જ્ઞાલયદ્રે તેમને પ્રવાસ બંધ રાખવાનું સમજાવ્યું. આ પરથી તેમને ધણીજ નાશીપાશી અને દિલગીરી સાથે પોતાનો લાહોર જવાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો, અને તે બદલામાં તેઓ લોનાવસે ગયા.

લોનાવલા સહ્યાદ્રિ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલું હોવાથી જોકે ઊનાળાને માટે તે શીતળ હવા ખાવાનું સ્થાન છે, તોપણ ઠંડી ઋતુમાં એક હિંદુ અસક્ત માણસને માટે તો તે ધણુંજ ઠંડું સ્થળ છે. આથી તેમને ત્યાં ખરાબર ફાવ્યું નહિ, અને ખરાબ ઉધરસની સાથે શરદી થઈ. થોડાક દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી તેમના શરીરની સ્થિતિ ત્વરાથી લથડતી જવાથી તેમને મુંબઈ પાછા લઈ જવામાં આવ્યા. મુંબઈની ગરમ હવાથી તેમને તુરંતજ આરામ થતો જણાયો. ત્યાં તેમનાં મિત્ર પત્ની તથા બાઈની સાથે સાંજના ગાડીમાં બેસીને લાંબે સુધી ફરવા જવાથી અને આશરે

એ એ માધ્યમ પડે ચાલવાથી તેમનું અસલ આરોગ્ય પાછું આવતું દેખાવા લાગ્યું. વળી તેમના ડાક્ટરોએ તેમ ન કરવાને વારંવાર તેમને સમજાવ્યા છતાં, પોતાના છેવટના અભ્યાસનાં પુસ્તકો— ઉપનિષદો, મિલ્નરકૃત ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ, અને મિ. જ. રિટન એકઠાઈ કરી 'આપણા પોતાના સમયનો ઇતિહાસ' એ પુસ્તકો વાંચવાનું પણ તેમણે ફરીથી ચાલુ કર્યું હતું. જ્યારે અમુક થોડા વખતને માટે આના પ્રકારનો શ્રમ લેવાનું બંધ રાખવા ડાક્ટરો તરફથી તેમને આમ્રહ કરવામાં આવતો, ત્યારે તેઓ કહેતા કે, “ જ્યારે કોઈ માણસથી કામ ન થઈ શકે, ત્યારે તેને જીવવાનું શું પ્રયોજન છે ? શું નિરુદ્ધમી અને નિરુપયોગી જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કરવા જેવું નથી ? ”

બુધવાર, તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ને રાજ તેઓ એટલા બધા આનંદી અને આરોગ્યવાળા દેખાયા હતા કે તેમણે પોતાના એક ડાક્ટરને તે રાત્રીએ પોતાની ખબર જોવાને ન આવવા 'ટેલિફોન' થી ખબર આપી હતી. પાછળથી રાત્રીએ એક ડાક્ટર પાસે હાજર રાખવાની જરૂર પડશે એમ જણાયું હતું. કેમકે અફસોસ! એ આનંદીપણું તો દીપકના ગુલ થતા પહેલાંના દક્ષિણ ઝગઝમાટ જેવું હતું. તે દિવસે નિલકામ પરવાર્યા પછી તેઓ પોતાના પત્ની અને બંધુ સાથે ગાડીમાં બેસીને એક માધ્યમ ફરી આવ્યા. બંગલે પાછા આવતાં જયપુર રાજ્યના દિવાન અને 'ફેમિન' (દુષ્કાળ) કમિશનના એક સભાસદ રાય બહાદુર કાન્તિચંદ્ર મુકરજીના નાગપુરમાં એકાએક થયેલા મરણની ખબરનો 'તાર' તેમને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. આ આકસ્મિક બનાવને માટે પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કર્યા પછી તેઓ

૩૦૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૧૦ મું.)

બોલી ઉઠ્યા કે “ પશુ કામ કરતાં કરતાં મરણ પામવું એ કેવું સુખી મૃત્યુ કહેવાય ! ” અને ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે તેમની આ ઇચ્છા આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી માત્ર બે કલાકની અંદરજ પૂર્ણ થઇ ! તેમના ભાઈ કહે છે કે, ઉપલું પાક્ય બોલ્યા ગઈ તેમણે ૧૮ કાગળો લખાવ્યા, મિ. જર્સ્ટન મેકકાર્થિ કૃત ‘ આપણા પોતાના સમયનો ઇતિહાસ ’ એ નામના પુસ્તકનું એક પ્રકરણ વંચાવી સાંભળ્યું, અને પુનર્લંઘ પક્ષના બહુશીતા અગ્રેસર મહુમ શેઠ માધવદાસના પુત્ર શેઠ ભગવાનદાસ માધવદાસ અને રા. ભાગેકર વડીલ (જેમણે પોતે એક વિધવા સાથે પુનર્લંઘ કર્યું છે), અને બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોની મુલાકાત લીધી. આ ગૃહસ્થો બીજે દિવસે કરવા ધારેલા ભાટિયા યાત્રિની એક વિધવાના પુનર્લંઘ સંબંધે ન્યા. રાનડેની સલાહ લેવા આજ્યા હતા; અને તે યાત્રિમાં આ પહેલવહેલું પુનર્લંઘ થનાર હોવાથી તે મોટી ધામધુમ સાથે કરવાના હેતુથી તે પ્રસંગે નામદાર મવર્નર સાહેબનાં બાતુ લેડિ નોર્થકોટને પધારવાનું આમંત્રણ કરવા માટે તેમણે શ્રીમતી રમાબાઇ રાનડેને વિનંતિ કરી. ન્યા. રાનડેને આમ કરવાનું પસંદ પડ્યું, પરંતુ આ વખતે જાણે તેમને દૈવેચ્છાથી પ્રેરણા થઇ હોય તેમ શ્રીમતી રમાબાઇ બોલ્યાં કે, ‘ મારા પતિની તબિયતમાં કંઈ બિગાડો નહિ થાય તો હું તેમ કરવા કબૂલ છું. ’ તેમણે આ પ્રમાણે પોતાના પતિની તબિયત માટે ધાર્તી બતાવ્યા છતાં ન્યા. રાનડેને પોતાને તે સંબંધી કંઈ કલ્પના પણ થઇ નહિ. તેમણે આવેલા પરાણાઓ સાથે વાતચિત કરવામાં સ્વાભાવિક આતુરતાથી સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું મન પરાવ્યું, અને થનાર પુનર્લંઘ સંબંધે બહુ પૂછપરછ

કરીને કેટલીક અગત્યની સલાહ આપી. તેમના ગયા પછી તેમણે વાળુ કર્યું. અને તે પછી પ્રાર્થનાસમાજની પોથીમાંથી કુંડળના સ્ત્રીવર્ગમાંની કાષ્ઠ બાઇઓ પાસે ભજન ગવરાવ્યા, પરંતુ આ સમયે બચકર વ્યાધિનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. તે પાછાં નરમ પડી જવાથી આશરે ૬-૪૫ મિનિટ તેઓ સુઇ ગયા, અને અર્ધો કલાક નિરતિ ઉઠ્યા. આશરે ૧૦ ઉપર ૧૫ મિનિટ તેઓ ઓચિંતા જાગી ઉઠ્યા, અને પોતાને હૃદયના ભાગમાં જરાક દુઃખ થાય છે એમ જણાવ્યું. દરદ પૂર જેસથી વધવા માંડ્યું, અને તેથી આવું ભારે દુઃખ ભોગવવા કરતાં એકદમ મરી જવું એ વધારે સાફ છે એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. આ વખતે ડાક્ટરની સહાયની ખાસ જરૂર જણાયાથી તેમના બાઇ નીલકંઠરાવ અને બીજા એક મિત્ર, બનતી ત્વરાથી આવવાને ડા. સર ભાલચંદ્રને ટેલિફોનથી ખબર આપીને, નજીકના મિ. જહાંગીરજી નામના એક પારસી ડાક્ટરને બોલાવવા દોડી ગયા. જ્યારે તે ડાક્ટરે આવીને જોયું ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે તેમનો અંત જલદીથી પાસે આવતો હતો, અને તે નાશકારક વ્યાધિ અટકાવવાને કંઈ ઉપાય ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની પ્રિય પત્નીના ખબા ઉપર પોતાનું નમી જવું માથું રાખીને તેમણે કહ્યું કે, ‘મારું મૃત્યુ હવે જલદીથી થશે.’ આ પછી તેઓ લોહી ઓક્યા અને આશરે સાડા દશ વાગે, પાછળ કંઈ પણ સંતતિ વગર, તેમનાં પવિત્ર પત્ની, વિધવા બહેન, સાવકી માતા, બે ઓરમાન બાઇઓ વગેરે નજીકનાં સામાજિક સંબંધીઓને પોતાના પરલોકગમનથી મહા શોકમાં નાખી તેમનો પવિત્ર આત્મા આ ક્ષણભંગુર જગતનો ત્યાગ કરી શાન્તિથી પ્રભુ સમીપ દોડી ગયો. માત્ર બે કલાક ઉપર જો-

૩૦૨ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [અકરણ ૧૦ મું.]

મણે રામ બહાદુર કાન્તિચંદ્રના મૃત્યુ માટે શોક કરી તેમની પેઠે
“કામ કરતા મરી જવાની” ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેઓ આ પ્ર-
માણે કામ કરતા એકાએક મરણને શરણ થયા । આ તેમના
બેદકારક અને આકસ્મિક મરણની વાત ખ્યાનમાં લેતા ખરાડી
વાચકને પોતાના દેશના મહાન સાધુ રામદાસનો નીચેનો અમર-
કારક શ્લોક યાદ આવ્યા વગર રહે તેમ નથી.

ચિરંજીવ હે સર્વ માનિતાતી ।

અકસ્માત સોડોનિ યા સર્વ જાતી ॥

મરે એક ત્યાચા દુજા શોક વાહે ।

અકસ્માત તોહી પુઢે જાત આહે ॥*

આ મહાન પુરુષના મૃત્યુના સંબંધમાં રા. અગાશે જણાવે
છે તેમ, તેઓ પોતાના જીવન દ્વારા જેમ અનેક પ્રકારનો બોધ
આપણને આપતા ગયા છે, તેમ તેમના મૃત્યુથી પણ તેઓ આ-
પણા માટે એક પ્રકારનો બોધ મૂકી ગયા છે. મરણ સમયે જેઓ
નજીક હતા તેમના કહેવાથી જણાય છે કે એમના જેવા પવિત્ર
અને પ્રેમાળ આત્માને ધારણ કરનાર તેમના શરીર-બોણીયાને
સ્પર્શ કરતાં જણે તે બહીનું હોય અને ચોરીધુપીથી આવ્યું હોય
તેમ તેમનું મૃત્યુ આકસ્મિક રીતે નીપજ્યું હતું. કાષ્ઠ પણ પ્રકા-

* અરે, સર્વ મનુષ્યો પોતાને ચિરંજીવી-દીર્ઘાયુષી માને છે
પરંતુ સર્વે આ જગતને ત્રણ એકાએક ચાલ્યા જાય છે. એક
મરે છે તેને માટે ખીજો શોક કરે છે, અને તે પણ અકસ્માત
તેની પાછળ ચાલવા માડે છે.

રની વાસનાથી રહિત, પોતે ઇચ્છતા હતા તેમ છેલ્લી ધડી સુધી કામ કરતા અને હાલતા ચાલતા, શાન્ત રીતે તેઓ મૃત્યુને શરણ થયા એ ઉપરથી તુકારામ મહારાજના મરણ માંજે મરોન ગેલોં પ્રજ કેલેં અમર । એ વચન મુજબ માત્ર તેમનું ‘મરણ મરી ગયું છે અને તેઓ અમર બન્યા છે’ એમ કહેવાને કાંઈ પ્રકારે હરકત નથી. “ ‘મહાનૃપણા’ માં જે જવાબદારી સમાવેલી છે તે પોતાના જીવનની છેલ્લી ધડી પર્યંત પણ જેણે અદા કરી નથી તે માણસ કદી ‘મહાનૃ’ કહેવાય નહિ, ” એ તેમના નીતિસૂત્ર પ્રમાણે પોતાની જાંદગીના અંત સુધી પોતાની વિવિધ જવાબદારીઓ અદા કરીને ‘મહાનૃ’ ની પદવીને તેઓ વાસ્તવિક રીતે લાયક બનીને ગયા નથી એવું કાણ કદી શકશે ?

અરે ! હિંદુસ્થાનનો અતિ ઉજ્જવલ તારો હિંદના આશમાં પ્રકાશતો આમ એકાએક અસ્ત થયો ! આ પ્રમાણે ‘ઐજ્યુ-એટાના મુકુટમણિ’ અને પૂનાના ‘મુકુટ વગરના રાજા’ એ પરલોકગમન કર્યું ! જે સમયે દેશની ઉન્નતિ અર્થે તેમની બચી જરૂર હતી તેવામાં તેમને આમ ઉપાડી લેવામાં આવ્યા. આથી આખા હિંદુસ્થાનના કેળવાયેલા વર્ગને સામાન્ય રીતે અતિશય શોક થયો હતો, કેમકે આ મહાનૃ પુરૂષના મરણથી જનસમાજને પડેલી ખોટ પૂરાવી મુશ્કેલ છે. “ સામાન્ય પ્રજાની આપતિ ” તરીકે મણાયેલી આ શોકજનક ખતર પહોંચતાં હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વસતા તેમના અસંખ્ય મિત્રો અને પ્રશંસકોનાં હૃદય શોક, ઉદ્વેગ અને ઉદાસીનતામાં ગરક થયાં હતાં.

જ્યારે તેમના મિત્રો અને રનેહીઓ વગેરેને તેમના મરણથી

૩૦૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]
 આટલી બધી લાગણી થઈ હતી ત્યારે તેમના કુટુંબીઓને અને મુખ્ય-
 રત્ને કરીને તેમનાં ધર્મપત્ની, જેઓ એક સારવાર કરનાર દેવદા-
 તની પેઠે, સર લાલચાંદ્રે જણાવ્યું હતું તેમ, જેમના બિહાના
 આગળ માવજત કરતાં ચિંતાતુર મનથી રાતદિવસ બેઠાં રહેતાં,
 અને અફસોસ ! જેઓ હાલ વિધવા થયાં છે, તેમને કટલો બધો
 શોક થયો હશે ! તેમને આ સમયે તો ખરેખર તુકારામના
 સુખ પહાતાં જવા પાડે ! દુઃસ્વ પર્વતા ચેવદે ॥ * એ
 વચનનું સત્ય અનુભવવાનો પ્રસંગ આગ્યોજ હશે.

ન્યા. રાનડેના આમ નીપજેલા મરણની ખબર તા. ૧૭
 મી જાન્યુઆરીના પ્રભાતમાં આખા મુંબઈ શહેર મધ્યે ફેલાઈ
 ગઈ. આગલી સંજે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમને પૂર્ણ
 આરોગ્યયુક્ત દેખાતી સ્થિતિમાં જોનારાઓને તો આ ખબર સાંચી
 લાગી નહિ. પણ દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયેલા સમાચાર પરથી
 સૌની ખાતરી થતાં સંખ્યાબંધ મનુષ્યો, જે પુરૂષને પૂજ્ય અને મા-
 નનીય ગણતા, અને જેને એક જલા અને મહાન પુરૂષ તરીકે ગહાતા,
 તેની તરફ પોતાના માનની લાગણી દર્શાવવા અને દુઃખી થયેલા
 તેમના કુટુંબના દુઃખમાં ભાગ કરવાને મલખાર હીલના પેડર
 રોડ ઉપરના તેમના બંગલે એકઠા થયા. વહેલા આવનારોઓમાં
 તે સમયના લોકપ્રિય ચીફ જસ્ટિસ સર લૉરેન્સ જે-
 ન્કિન્સ, મિ. જસ્ટિસ કો, મિ. જસ્ટિસ કૅન્ડિ, મિ. જસ્ટિસ
 ચંદાવરકર, હાઈકોર્ટની એપેલેટ સાઇડના રજીસ્ટ્રાર મિ. આરુ.

* અર્થ—(મનુષ્યનું સુખ જોતાં જવના હાથા જેટલું છે,
 અને દુઃખ પર્વત જેટલું છે.

ડી. શેઠના, મહુમ મિ. જમશેદજી નસરવાનજી ટાટા, અને મિ. લાઉન્ડિસ ખારિસ્ટર મુખ્ય હતા. નામદાર ચીફ જસ્ટિસ તો પોતાની સાથે ફલનો એક સુંદર હાર લાવ્યા હતા. આ પછી તેમની પૂર્ણ સંભાળથી વૈધક સારવાર કરનાર ડાક્ટર સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણરાવ નાઈટ, સ્કૉલકૉલ કોર્ટના એક જજ મિ. રસ્તમજી પટેલ, પ્રોફેસર એ. વી. કાથવટે, શેઠ ત્રિશુવનદાસ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, મેજસ્ટ્રેટ અરદેશર ફરામજી, ઈ. ઈ. સેટલુર, એન. જી. વેલિનકર, સરકારી વકીલ રા. બ. કાર્તિકર, રા. બ. એન. ટી વૈધ, ડાક્ટરો પાલેકર અને શાન્તારામ વિઠ્ઠલ, (ઓન.) રા. દીક્ષિત, રા. એન. વી. ગોખલે, રા. સુંદરનાથ ખોટે, શેઠ ભગવાનદાસ માધવદાસ, અને દામોદરદાસ સુખડવાળા, મહુમ જસ્ટિસ તેલંગના પુત્ર રા. પી. કે. તેલંગ, ન્યા. રાનડેના મહુમ મિત્ર રા. ખાલ મંગેશ વાગલેના પુત્રો વી. બી. અને કે. બી. વાગલે, ગોકળદાસ તેજપાળ હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ રા. ડી. જી, પાખે, રા. બી. એન. ભાજેકર. બી. એમ. પંડિત, ખાલાજી પાન્ડુરંગ, જી. એન. નાડકર્ણી, વી. એસ. અભુતે, આર. એન. પરમાનંદ એસ. વિ. ભાંડારકર, વી. કે. ભાટવડેકર, (ઓન.) હાજી આખાજી ખરે, નારાયણ વિ. મંડલિક, એમ. આર. ખોડસ, અને બીજા ઘણા વકીલો તથા અન્ય ગૃહસ્થો હાજર થયા હતા.

ન્યા. રાનડેના શબને અગ્નિદાહ કરવા માટે સ્થળાને લઈ જવાને સંધ્યું એકઠું થયેલું મંડળ લગભગ ૧૦ વાગે તેમના મકાનથી નીકળ્યું. શબને હિંદુઓની રીતિ પ્રમાણે સાદી ઠાકડી પર મૂકવામાં આવ્યું હતું, અને તે પર ઘોળા શાલ ઓઢાડવામાં

૩૦૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

આવી હતી. ગળામાં નામદાર વડા જનજી આણેલો ફૂલનો હાર પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. તેમના બાઇ નીલકંઠરાવે હિંદુ રિવાજ મુજબ હાંધામાં આગ દોરી હતી, હાઇકોર્ટના અંગ્રેજ જનજી પેડર રોડના ખૂણા સુધી તે ટોળા સાથે જઇને ત્યાંથી પાછા ફર્યા હતા. નામદાર ચીફ જસ્ટીસ, જેઓ અતિશય દક્ષિણી બતાવતા હતા, તેઓનો વિચાર સ્મશાનભૂમિ સુધી જવાનો હતો, પરંતુ તેમને સમજાવીને ત્યાંથી પાછા વાળવામાં આવ્યા હતા. સંઘનું મંડળ પેડર રોડ પરથી ગોવાળીઆ તલાવ તરફ કવીન્સ રોડ તરફ વળ્યું તે વખતે એલ્ફિન્સ્ટન, ઍન્ટ મેડિકલ, અને વિલ્સન કૉલેજોમાંથી, અને આર્ચર્ડ સોસાયટીની હાઇસ્કૂલમાંથી સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જોડાયા, અને સ્મશાનભૂમિએ પહોંચતા સુધી તેમની સંખ્યામાં વધારો થતો રહ્યો હતો. તે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના આ સાચા અને સર્વોત્તમ હિતચિંતકની ડાહડી પોતાના ખભે ઉંચકવામાં ધણી આતુરતાથી મદદ કરતા હતા. મરિન લાઇન્સ રેલ્વે સ્ટેશન સામેની સ્મશાનભૂમિએ પહોંચતા પહેલાં જૂદી જૂદી જાતિના અને ધર્મના શોક કરતા મનુષ્યોના શાન્તિ અને દિલગીરીમાં પસાર થતા આ મંડળનો દેખાવ જેવો ચિત્તાકર્ષક જણાતો હતો તેવો (તે વખતે કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે) કોઈ પણ બીજા પ્રજાપ્રિય સરકારી અમલદારના મરણ પ્રસંગે પહેલાં કદી જોવામાં આવ્યો નહોતો. આ પ્રસંગે માત્ર મુસલમાન ગૃહસ્થો, જો તેઓ સ્મશાનક્રિયા વખતે હાજર રહે તો સ્ત્રીઓ લેવામાં આવશે, એવા શંકાયુક્ત વિચારથી હાજર થયા નહોતા. જો તેઓ ગયા હોત તો તેમના ઉદાર દૃષ્ટિના કુટુંબીજનોએ, જેવો યૂરોપીઅન અને પારસી ગૃહસ્થોનો સત્કાર

હોયો હતો, તેવો સત્કાર તેમનો પણ કયો હોત. એમ જતાં તેઓ, અન્ય સધળી જાતિના લોકોની પેઠે, પોતાના આ નામાંદિત જાજી અને શહેરી તરફ પોતાની માનની લાગણી દર્શાવવામાં પાછા વળ્યા નહોતા, કેમકે એમ જણાવવામાં આવે છે કે આ સધળું મંડળ રરતેથી પસાર થતું હતું તેવામાં સામેથી જે મુસલમાન ગૃહસ્થો ગાડીઓમાં બેસીને આવતા હતા તેઓ મરનારના માનની ખાતર ગાડીમાંથી ઉતરી પડી તે સધળું મંડળ પસાર થતાં સુધી પૂજ્ય લાવથી જોતા હોવા રહેલા માલૂમ પડ્યા હતા. તેમના શયનું છેલ્લું દર્શન કરવાની કેટલાક પારસી વિદ્યાર્થીઓને ઇચ્છા થવાથી ન્યા. રાનડેના સુધરેલા વિચારોને અનુસરીને તેમના કુટુંબીઓએ તેમને તે જોવા દીધું હતું, અને તેમની સ્વ-જાતિના બ્રાહ્મણોજ શયને ઉંચકે, એવી ચાલતી રૂઢિની દરકાર ન કરતાં સધળી જાતિના બ્રાહ્મણોને તેમની ઠાઠડી ઉપાડવા દેવામાં આવી હતી. સધળું મંડળ બાર વાગ્યાના શુમારે સ્મશાન-ભૂમિ આગળ આવી પહોંચ્યું. સર્વ હાજર રહેલાઓને શયનું છેલ્લું દર્શન કરાવ્યા પછી તેને ચંદનનાં લાકડાંની તૈયાર કરેલી ચિતા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું, અને સધળી ધર્મક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તેમના જાજી નીલકંઠરાવે આગ મૂકવાની ક્રિયા કરી. આ કામ થતું હતું ત્યારે ચિતા આગળ સર લાકડાંદ્રે નીચે પ્રમાણે હૃદયદ્રાવક લાપણ કયું હતું:—

“જંધુઓ,—હિંદના આકાશમાં એક મહાન તારો અસ્ત પામ્યો છે. આ મહાપુરુષના મરણથી તમને સધળાને કેવી ઉંડી દિલગીરી અને દુઃખ થાય છે તે અત્રે મારી સામે હોવા રહેલા સધળાની મુખમુદ્રા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. ન્યા.

૩૦૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]
 રાનડે ખરેખર સર્વ રીતે એક સાધુ હતા, અને તેમની પવિત્ર
 અને સાધુ જેવી વર્તણૂકને લીધેજ આ વખતે આપણને બહો
 લાગણી તો થાય છે. તેમની વિદ્વતા, તેમનો ઉદ્યોગ અને તેમનું
 યુક્તિમળ એવાં અનુપમ હતા કે તેને લીધે તેઓ પ્રશંસાપાત્ર
 થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, તેમની અપૂર્વ
 દૃઢતા, નિર્જાળ અને દુઃખી મનુષ્યો માટે તેમની દિલસોજી, તેમનું
 ઉમદા ક્ષમાશીલપણું, અને તેમનું અડગ ખંતીલાપણું—એ સંધળા
 ગુણો એવી અનન્ય રીતે તેમનામાં એકઠા થયા હતા કે, એકંદરે
 તેમના વિષે બ્યાજખી રીતે કહી શકાય કે તેમના જેવા પુરુષ
 આપણે ફરીથી બાંધેજ નેવા પામીશું. તેમનાં કુટુંબીજનોને—
 તેમની બહેનને, અને તેમના બાપ્તઓને—તેમના મૃત્યુથી કેટલી બધી
 ભારે ખોટ પડી હશે તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. એમ છતાં જો
 તેમને દિલાસો મળે તેમ હોય તો આપણે તેમને ખાત્રીથી જ
 જાણીએ છીએ કે અમે પણ તમારા દુઃખમાં ભાગ લઈએ છીએ.
 રાવ બહાદુર રાનડેના મરણથી પડેલી ખોટ અમુક એક વ્યક્તિ—
 મનુષ્યને, અથવા એક કુટુંબને કે અમુક એક કામને પડી છે
 એમ નથી; પણ એમની તો આખા દેશને, આપણા જમાનાને
 અને આવતા જમાનાને પણ ખોટ પડી છે. આવી ઉન્નતિ પા
 મેલા આત્માવાળા મનુષ્યો અમુક જમાનામાં બહોળ થોડી સં
 ખ્યામાં પેદા થાય છે, અને જ્યારે તેઓ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે
 તેમની ખોટ સહેલથી પૂરી શકાતી નથી. આપણને પ્રિય એવો
 જો આત્મા (Soul) ચાલ્યો ગયો છે તેને પ્રભુ અનંત શાન્તિ
 અને મોક્ષ અર્પો એવી તેના પ્રતિ પ્રાર્થના કરવી એજ આ દુઃ
 ખદ પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય છે; વળી પોતાનાં જો કુટુંબી જનોને

ન્ના. રાનડે પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે, તેમની તરફ પણ આપણું એક કેન્દ્રિય બાકી રહે છે. હું કહી ચૂક્યો છું તેમ જા. બ. રાનડેના મરણથી આપણને દરેકને મોટું અંગત નુકસાન થયું હોય એવી લાગણી થાય છે, પરંતુ આપણા કરતાં વિશેષ શોકના ભાર તો દયાપ્રતાપ એવા બીજાં મનુષ્યો છે એ વાત આપણે જૂલી જરી જોઈતી નથી. તેમના બિછાના પાસે આતુરતાથી બેસી રહેનાર હાલમાં એક દુઃખી વિધવાની સ્થિતિ અનુભવનાર તેમના પવિત્ર ધર્મ પત્ની, લગભગ માતાની ગરજ સારનાર તેમના મોટા બહેન, અને આપણી સમક્ષ ઉભેલા તેમના દુઃખી ચચેલા ભાઈ—એ સધળાઓને આપણે અંતઃક્રાંતિથી આશ્વાસન આપવું પડે છે. આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશું કે તે તેમને આ મહાભારત સંકટ ધૈર્ય અને આત્મસંયમથી સહન કરવાનું બળ અને હિંમત આપે. ગૃહસ્થો, મને એટલી બધી લાગણી થાય છે કે હવે મારાથી વિશેષ બોલી શકાતું નથી. ચાલો, આપણે માનપૂર્વક ચૂપકીથી અત્રેથી વિદાય થઈએ.”

આર્યન સોસાઇટીની હાઇસ્કૂલના હેડ માસ્ટર રા. વૈદ્યે પણ આને મળતું ભાષણ આપ્યું હતું. તે પછી સધળું મંડળ વેરાવા મંડિયું. હિંદુઓમાં કાંઈ મોટા માણસના સંજ્ઞાધર્મા જેમ કરવામાં આવે છે તેમ, શય બગી રહ્યા પછી દૂધથી ‘વાની’ વાળવામાં આવી હતી—એટલે કે ચિતાની રાખને દૂધથી ટાઢી પાકવામાં આવી હતી, અને તેમનાં જૂદા બહેનની પ્રત્યજ્ઞાનુસાર તેને ગોંગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણ પવિત્ર નદીઓના ‘ત્રિવેણી’ નામના સંગમમાં પધરાવવા માટે પાછળથી અલાહાબાદ મોકલવામાં આવી હતી.

૩૧૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

ન્યા. રાનડે જેવા અતિ લોક પ્રિય અમલદારના મૃત્યુના સમાચાર ફેલાતાં મુંબઈની લગભગ સઘળા કોર્ટોના અધિકારીઓ- હાઈકોર્ટના તથા રેમૉલ કૉઝ કોર્ટના જજને અને પોલિસ કોર્ટોના મેજસ્ટ્રેટો-એ આ માઠા ખતાવ સંખ્ધે પોતાના નશોકના ઉદ્ધારો કાઢી મહુમના માનમાં પોતાની કોર્ટો ખંધ રાખી હતી. વળી જૂદી જૂદી કોલેજો તથા હાઈસ્કૂલો, શાળાઓ, સંસ્કૃત પાઠશાળા, નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરી, શેઠ દામોદરદાસ મુખડવાળાની પીપલ્સ ફ્રી રીડીંગ રૂમ, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળની ધર્મખાતાની આશ્રિસ, કાપડખજાર, દાણાખજાર, વગેરે અનેક જાહેર ખાતા તેમના લાગતાવળગતાઓ તરફથી આ પ્રસંગે ખંધ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ન્યા. રાનડેના મરણથી આ પ્રમાણે એકલા મુંબઈ જાહેરનેજ દિલગીરી થઈ હતી એમ નહોતું. આ પ્રસંગે આખા હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર અતિશય શોક ફેલાયો હતો એમ તે સંખ્ધમાં અનેક સ્થળેથી તેમનાં કુટુંબીઓને મળેલાં શોકપ્રદર્શક પત્રો અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થએલાં લખાણો પરથી માલુમ પડી આવે છે. ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં મદુરા સુધી, અને પૂર્વમાં રંગૂનથી પશ્ચિમમાં પેશાવર સુધીના પ્રદેશમાંના અનેક સ્થળોએથી, હિંદુસ્થાનના વાઇસરૉય નામદાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ, મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થ કોટ સાહેબ, બંગાળના નામદાર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર (આન. મિ. પી. એમ. મહેતા મારફતે), નામદાર મહારાજ સુર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, મહારાજ હોલ્કર, અને કોલ્હાપુરના મહારાજ જેવા મોટા ગૃહસ્થોથી માંડીને સાધારણ પંક્તિના ગૃહસ્થ સુધીના મનુષ્યો તરફથી, તેમજ જૂદી જૂદી જાહેર સંસ્થાઓ અને તે પ્રસંગ માટે

ખાસ મળેલી સલામો તરફથી, સવળા મળીને લગભગ એક હજાર દિલાસાના તારો અને પત્રો આ પ્રસંગે શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેને અથવા તેા તેમના દિયર રા. નીલકંઠરાયને મળ્યા હતા. પૂના, અમદાવાદનગર ઉમરાવતી, સતારા, શેલાપુર, બેંગ્લોર, અમદાવાદ, વડોદરા, વગેરે આ ઈલાકાનાં શહેરો ઉપરાંત હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાંનાં કલકત્તા આદિ કેટલાંક સ્થળોમાં, પ્રજાની આ આપત્તિ માટે ખરેખરા શોકની આંતર લાગણી દર્શાવવાને અને તેમના કુટુંબ પર દિલાસાના તારો કે પત્રો મોકલવાને સમાજો ભરવામાં આવી હતી. સ્ત્રીવર્ગે તાર અને પત્રો મોકલવામાં પુરુષવર્ગ સાથે સ્પર્ધા કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ આ સંબંધમાં સમાજો ભરવામાં પણ તે વર્ગે પાછી પાની કરી નહોતી. એક સર્પાડિનેટ જ્જજની સ્ત્રી અને સારી કેળવણી પામેલી એક પ્રખ્યાત મરાઠી સ્ત્રી અંચલકાર શ્રીમતી કાશીબાઈ કાનિટકરે ન્યા. રાનડેનાં ધર્મપત્ની પર ટુંકા પણ અસરકારક શબ્દોમાં ઘડી કાઢેલો એક તારનો સંદેશો મોકલ્યો હતો. તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી:—“તમે ધારશો નહિ કે તમને એકલાનેજ સંતાપ થાય છે.” વળી મુંબઈ, પૂના, અમદાવાદ અને બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ પ્રાર્થના સમાજના મંદિરોમાં આ પ્રસંગ નિમિત્તે પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ માટે સમાચાર મળતાં પૂનેથી ડૉ. લાંડારકર, પ્રેસિડેન્ટ ગોખલે અને બીજા કેટલાક મિત્રો, તથા ફર્ગ્યુસન કૉલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શ્મશાનાક્રિયામાં ભાગ લેવાને મુંબઈ આવવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ ગાડી ચૂકી જવાથી તેઓ તે પ્રસંગે હાજર થઈ શક્યા નહોતા. એમ છતાં પૂનામાં પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી તેમના આત્માને શાન્તિ પ્રાપ્તિનારી

૩૬૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

પ્રાર્થના ડા. લાંડારકરના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવી હતી.

હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઇસરૉય તરફથી આ પ્રસંગે મુંબઈના નામદાર ગવર્નરના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મારફતે શ્રીમતી રમાબાઈ પર મોકલવામાં આવેલા તારના એક સંદેશા પરથી, અને મુંબઈના નામદાર ગવર્નરના તે સંબંધના પત્ર અને જાણપણ પરથી તે નામદારે ન્યા. રાનડે તરફ કેવી માનની લાગણી ધરાવતા હતા તે જણાઈ આવે છે, અને તેથી તેમની મતલબ અત્રે આપવાની જરૂર છે. ખાનગી સેક્રેટરીએ જણાવ્યું હતું કે, “નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના તારના સંદેશામાં એવી ઇચ્છા દર્શાવી છે કે તમારી આ ખેદકારક આપત્તિમાં તેમની ખરા અંતઃકરણની દિલસોજીની લાગણી (મારે) તમને નીચે પ્રમાણે દર્શાવવી.”—“નામદાર વાઇસરૉય માને છે કે તેમના મરણથી જનસમાજે માત્ર એક સુપ્રસિદ્ધ જજ બોયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના સ્વદેશીઓની નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિને માટે ચુસ્તપણે જીવન પર્યંત મથન કરનાર પુરુષ ગુમાવ્યો છે.”

મુંબઈના ગવર્નર નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટે પોતાના ખાનગી સેક્રેટરી દ્વારા જણાવ્યું હતું કે:—“ઓન. મિ. જસ્ટિસ રાનડેના નામનું એક સૌથી ઉત્તમ વિચારશક્તિ ધરાવનાર અને ખરા દિલથી કાર્ય કરનાર પુરુષ તરીકે આ ઇલાકામાં અને આખા હિંદુસ્થાનમાં લાંબા વખત સુધી સ્મરણ થતું રહેશે. સુધારાને માટે સતત ચલ કરવામાં તેમની હિંમત અને નિશ્ચયને લીધે આધુનિક સમયમાં મુંબઈ ઇલાકા મધ્યે તેમને અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ખોટ સાર્વજનિક છે, અને તેમના મૃત્યુને માટે તેમના કુટુંબીઓ (જેમના દુઃખમાં નામદારે લૉર્ડ

અને લેડિ નૉર્થકોટ પૂર્ણ રીતે ભાગ લે છે) ને ખેદ થશે એટલુંજ નહિ, મણુ ન્યાત જાત, કે ધર્મના તદ્દાવત વગર આખા ઈલાકાને તેથી દિલગીરી થશે. ”

૧. નામદાર મુંબઈ સરકાર તરફથી તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ને રોજ ન્યા. રાનડેના મરણની નોંધનો નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સરકારી ગેઝેટ મારફતે બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો:—

“ નામદાર અલીઝા ગવર્નર સાહેબ ધન કાઉન્સિલે મુંબઈ ખાતેની નામદાર કૈસરેહિંદ મહારાણીશ્રીની ન્યાયની વડી અદાલતના એક જજ બા. મિ. જસ્ટિસ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સી. આઇ., એમ. એ., એલ. એલ. બી.,—ના મરણના સમાચાર ભારે ખેદ સાથે જાણ્યા છે, અને તેઓ મિ. રાનડેનાં કુટુંબીઓ પર આવી પડેલી આ આપત્તિને માટે પોતાની દિલસોજીની નોંધ લેવા ઇચ્છે છે. મિ. રાનડેના મરણથી જ્ઞાનના અગાધપણા માટે, ન્યાયબુદ્ધિના ગંભીરપણા માટે, અને વર્તણૂકની માણુસાધનરેલી સ્વતંત્રતા માટે એકસરખી રીતે ખ્યાતિ પામેલા એક સૌથી વધારે નામાંકિત અને નિમકહલાલ સરકારી નોકર આ દેશે ગુમાવ્યો છે. ”

વળી નામદાર લૉર્ડ નૉર્થકોટ સાહેબે યુનિવર્સિટીના ‘ ચાન્સેલર ’ તરીકેના પોતાના ઓદ્દાની રૂએ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના કોન્વોકેશનમાં આપેલા ભાષણમાં ન્યા. રાનડે, જેઓ યુનિવર્સિટીમાંથી નીપજેલા ટ્રેન્યુએટમાં ધણું કરીને સઘળા બાબતમાં સૌથી વધારે પરિપૂર્ણતા પામેલા ગૃહસ્થ કહી શકાય, તેમને યાદ કરી તેમની તરફની પોતાની અમતાની લાગણી ધણા ઉંચા શ-

૩૧૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]
જેમાં દર્શાવી હતી. તે નામદાર આ પ્રસંગે તેમના સંબંધમાં
નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

“ પરંતુ મારી સાથે તમને સંબંધિત લાગતું હશે કે મુખ્ય
યુનિવર્સિટીનો એક નામાંકિત સભાસદ આવ્યો ગયો છે, જેના ના-
મસ્મરણ તરફ આપણે સર્વ રીતે યોગ્ય માનની લાગણી દેખા-
ડવાને આતુર છીએ. મિ. જસ્ટિસ રાનડેના મરણથી હિંદુસ્થા-
નને જે ખોટ પડી છે તેને માટે આ આખા ઈલાકામાંથી અને
છેક દૂરના પ્રદેશોમાંથી, યૂરોપીઅનો અને દેશીઓ તરફથી, એક-
સરખો દિલગીરીનો અને દિલસોજીનો અવાજ નીકળી ચૂક્યો છે.
હું કહેવાની હિંમત ધૈં છું કે મારા ધારવા પ્રમાણે તે માનવાંત
મરનારે દેશીઓ તેમજ યૂરોપીઅનો તરફથી પોતાના મૃત્યુ વડે
એકસરખો શોકનો ઉમરો ઉત્પન્ન કરવામાં દેશની એક છેલી મ-
હત્વની સેવા બજાવી છે. આવા પ્રકારનો ઉમરો, હું આશા રાખું
છું કે, ઉંચા પ્રકારનો માનસિક શક્તિઓ ધરાવનારા અને બબ્બે
આરિયવાળા પુરુષ માટે ઉમળકા અને માન બતાવવામાં આપણે
સંબંધ લોકો એક મત થઈએ છીએ, તે બાબતની કંઈક સા-
મિતી છે. જે હું મહુમ મિ. જસ્ટિસ રાનડેની સામાન્ય કાર-
કર્મિ વિષે ટૂંકામાં ટૂંકું વિવેચન આપવાને માટે પણ બેઠતા
સમય સુધી આજે તમને રોકી રાખું તો મેં મારી સત્તાનો હદ
ઉપરાંત ઉપયોગ કર્યો કહેવાય. આપણે આ ક્ષણે તેમના વિષે
એક પ્રસિદ્ધ જબજ તરીકે નહિ, પરંતુ મુખ્ય યુનિવર્સિટીના તે
નામાંકિત સભાસદ તરીકે વિચાર કરીએ છીએ કે, જેણે ઇ. સ.
૧૮૬૨ માં ઈ. એ. ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી હતી,
અને જેણે સર આર્ટલ ફ્રીઅર તરફથી તે માટે સને ૧૮૬૨ માં

ધન્યવાદ મેળવ્યો હતો, અને જેણે સને ૧૮૬૫ માં એમ. એ. ની પદવી સંપાદન કરી હતી. આપણે, ઇતિહાસના વિષય માટે યશસ્વી રીતે ઓનર્સ-માન અને સુવર્ણનો ચાંદ પ્રાપ્ત કરનાર-૨૩ વર્ષની યુવાન વયે ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં યુનિવર્સિટિના ફેલો નું માનવતું પદ સંપાદન કરનાર-મ. સ. ૧૮૬૬ માં પહેલા વર્ગમાં આવીને એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષા ઓનર્સ-માન સાથે પસાર કરનાર-અને ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં પોતાની જૂની (એલ્ફિન્સ્ટન) કૉલેજમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષાગુરુનો ઓફિસ મેળવનાર-પુરુષ વિષે વાત કરીએ છીએ મિ. રાનડે પોતાના જીવન બીધે લીધે ત્વરાથી ન્યાયખાતામાં ચઢી ગયા હતા, જેને લીધે સુંબસથી બહાર-જીલ્લાઓમાં લાંબા વખત સુધી તેમને રહેવું પડ્યું હતું, પરંતુ હાઇકોર્ટના એક જજ તરીકે તેમનું પાછું આવવું થયું તે વખતથી તેમણે યુનિવર્સિટિના કાર્યભારમાં અગત્યની સહાય કરી હતી.

સિન્ડિકેટના સભાસદ તરીકે અને 'ડીન' તરીકે તેમણે પોતાની યુનિવર્સિટિની સેવામાં પોતાની મહત્ત્વજ્ઞિતા પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓ પોતાની ચતુરાઈ અને અંગત લાગવગથી મહુમ સર મંગળદાસ નથુભાઈની સાડા ત્રણ લાખની મોટી અક્ષિસ સલાહસંપીઠરેલી તબવીબથી મેળવી શક્યા હતા, જેથી યુનિવર્સિટિને બહુજ લાભ થયો છે. ગૃહસ્થો, તેમના મરણથી આપણને જે ખાટ પડી છે તે સંબંધે આપણી તરફની લાગણી મારા શબ્દોથી કેટલી અપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય છે તે જાણું છું. એમ છતાં યુનિવર્સિટિના આવા નામાંકિત સભાસદના સંબંધમાં તો એવા શબ્દોની પણ જરૂર નથી. અન્ય ગૃહસ્થો

૯૧૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૧૦ મું]
 પોતાનાં લાપણો અને લખાણો દ્વારા તેમની ખ્યાતિથી લવિ-
 થ્યની પ્રજાને જાણીતી કરશે. આ સાંજે હું તમારી પાસે માર્ગ
 શું એટલુંજ કે, મિ. જરિટ્સ રાનડેના કુટુંબ તરફ ખરા અંતઃક-
 રણની દિલસોજી અને હિંદુસ્થાનને જે ખોટ ગઇ છે તેને માટે
 એક દર્શાવવામાં તમારા સંબંધોના નામ સાથે માફ પોતાનું
 નામ જોડવાની પરવાનગી આપશો. ”

તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૧ ને રાજ મુંબઇની પ્રા-
 થના સમાજમાં ન્યા. રાનડેના મૃત્યુ નિમિત્તે આન. મિ. (હાલ
 સર) જરિટ્સ અંદાવરકરે તેમના આત્માને શાન્તિ ઇચ્છનારી
 લખાણવાળી પ્રાર્થના કરી હતી, તેમાંથી ખાસ અગત્યનો કેટલોક
 હિતારો અત્રે આપીશું.

“ * * * તેમના જીવનનો ઇતિહાસ એક દૃષ્ટિથી અને
 તે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી જોતાં-હરેક પ્રકારે છેલ્લા ૪૦ વર્ષના તેમના
 દેશનો અને તેમના દેશી બંધુઓનો ઇતિહાસ છે. સંબંધ મનુષ્યોએ
 કળા કર્યું છે કે તેઓ એક વિશાળ ભુદિવાળા અને ઊંડા વિચા-
 રવાળા પુરુષ, એક મહાન વિદ્વાન. એક સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશ,
 એક ઉચ્ચ સુધારક, અને એવી એવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ-
 વાળા મનુષ્ય હતા. તેઓ એક અદ્વિતીય વર્તન અને કારકિર્દિ-
 વાળા મનુષ્ય હતા, જેની અસર આખા દેશ પર થઇ છે. તેમના
 મરણથી સર્વ કોઇને પોતાના અંગત મિત્રનું મૃત્યુ થયું હોય
 એવી લાગણી થાય છે. આવા સદ્વર્તનવાળા અને આવી ઉ-
 જ્જવલ કારકિર્દિવાળા મનુષ્યના ચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય
 છે; અને તેમની સાથે સંબંધમાં આવ્યાથી, તથા છેલ્લા વીસ
 વર્ષ પર્યંત કેટલીક પ્રગતિઓને લગતા કામકાજમાં તેમની સાથે

રહેવાથી, મને સમજાય છે કે તેમના આખા જીવનની અને જીવનના કાર્યની જુદી જાણ રહેલી છે તે જોળી કાઢ્યા સિવાય તેવા અભ્યાસથી આપણને ફાયદો થનાર નથી. તે કુદી તે મહા-પુરુષનું ધાર્મિક જીવન પરથી માલુમ પડી આવશે. તેમના ઉચ્ચ માનસિક અને નૈતિક ગુણો, તથા તેમની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પરથી તેમનું તે ખરેખર ધાર્મિક વલણ સ્પષ્ટ રીતે દીસી આવતું. તે ધાર્મિક વલણ ખીજ કાઢી પણ વસ્તુ કરતાં તેમની રહેણીકરણી પર અતિશય સામ્રાજ્ય ચલાવતું, અને તે તેમના જીવનનો, તેમણે કરેલાં કાર્યનો, અને તેમના સંબંધમાં આવનાર સઘળાં મનુષ્યો પર થતી લોહચુંબક જેવી અસરનો પાથો હતું. રાનડે કેવા પુરુષ હતા તે વિષે ટૂંક વર્ણન આપવાનું—તેમના જીવનનું મૂળ તત્ત્વ છેક થોડા શબ્દોમાં જણાવવાનું મને કહેવામાં આવે તો હું કહું કે તેઓ ઇશ્વર પર અનન્ય શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્ય હતા. * *

* આ ઉપરથી લૌકિક હિતની—રાજ્યદારી, સામાજિક, ધાર્મિક, કેળવણી સંબંધી કે જોગ્ય ફાઇ પણ અગત્યના સુધારાની—દિશામાં કાર્ય કરવું એ પોતાનું ‘ધાર્મિક કર્તવ્ય’ છે એમ તેઓ માનતા, અને સઘળા પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ ખરા દિલથી મગ્ન રહેતા. પ્રતિપક્ષથી કે હાંસીથી, અંતરાયોથી કે નિરાશાથી તેઓ ડગતા નહિ—પોતાને સરળ માર્ગે કાર્ય કર્યાં જતા. કોઈ કાર્યમાં નિષ્ફળ થવાશે એવો વિચાર તો તેમના મગજમાં કદી પ્રવેશ કરતો નહિ. * * *

* માણસ માણસ વચ્ચેનો અને એક તથા ખીજ પ્રજા વચ્ચેનો તફાવત માત્ર તેમને ઉપર ઉપરનો લાગતો. તેમનું અદ્ભુત મન અને અદ્ભુત અંતઃકરણ ઉંડા ઉતરીને જે સર્વવ્યાપક

૩૧૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

પરમાત્મા મનુષ્યના આત્માનો પ્રેરક છે તેનું દર્શન કરવાને મથન કરતાં. જેમણે બીજાઓને માટે પોતાનું ઉમદા અને નિઃસ્વાર્થી જીવન ગાળ્યું હતું, જે કલ્યાણને માટે જીવતા, અને ન્યાં ન્યાં તેનું સાધન બડી આવતું ત્યાં તેને ચક્રાતા, જે કેદ પશુ અંત-રાયથી ડરતા નહિ, પરંતુ પોતાના મનની અંદર રહેલી શાન્તિ અનુભવવાનો યત્ન કરતા. એવા તે મહાપુરુષે, જે અનુભવસિદ્ધ સરળતા અને સાધુતા પ્રાપ્ત કરવાની સઘળા સત્ય ધર્મોમાં આવ-શ્યકતા જણાવેલી છે, તે સરળતા અને સાધુતા પોતાના વર્તન અને કારકીર્દિ દ્વારા દર્શાવ્યું કરી જતાવી હતી. * * *

આ સાથે ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ ગેઝેટ, હિંદુ, અંગ્રાણી, મરાઠા, ટ્રિબ્યૂન, મુંબઈસમાચાર, ગુજરાતી, વગેરે વગેરે દેશનાં લગભગ સઘળાં નામીયાં વર્તમાનપત્રોએ તેમજ માસિક ચોપાનિયાંએ આ પ્રસંગે ન્યા. રાનડેની કારકીર્દિ વિષે અતિ ઉત્તમ અને માનનીય અભિપ્રાયો ઘણીજ અસરકારક ભાષામાં પ્રકટ કર્યાં હતા. આ સઘળાં અભિપ્રાયો રચણસંક્રાંત્યને લીધે અત્રે આપી શકાય તેમ ન હોવાથી તે સંબંધમાં માત્ર એટલુંજ જણાવીશું કે તે સઘળાં પત્રોએ એકે અવાજે ન્યા. રાનડેએ કરેલાં ઉત્તમ કાર્યોની, તેમના અનુકરણીય ગુણોની, અને તેમની સામાન્ય નીતિરીતિની ઘણાજ ઉંચા અને ચૂંટી કાઢેલા શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી હતી, તથા તેમના મૃત્યુને માટે અત્યંત શોકના ઉદ્ગારો પ્રદર્શિત કર્યાં હતા.

આની રીતે ન્યા. રાનડેના મરણ પછી સર્વોપરિ સત્તાધિ-કારીઓ તરફથી તેમજ જનસમાજ તરફથી દર્શાવાયેલા તેમના ગુણોની પ્રશંસાયુક્ત આવા ઉત્તમ પ્રતિના વિચારો ઉપરથી મા-

લૂમ પડે છે કે યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલરની પદવીના અથવા તો નાઇટની ખિતાબના માન માટે તેઓ સર્વ રીતે લાયક હતા. પરંતુ આવું માન તેઓને મળી શક્યું નથી એ ખેદની વાર્તા છે. તેમજી આવા ગુણો અને લાયકાતને લીધે મુંબઇની યુનિવર્સિટી તરફથી એલ. એલ. ડી. ની પદવી પણ તેમને અપાવી જોઇતી હતી, પરંતુ તે મહાન સંસ્થા પોતાના આ એક સોથી વધારે કુશળ અને યશસ્વી કારકીર્દિવાળા પુત્ર તરફ પોતાનું તે કર્તવ્ય અળવવામાં પછાત પડી છે. આ સંઘળાનો હવે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, કેમકે મહુમ્મદ ગૃહસ્થ આવાં માયિક માન અને ખિતાબો માટે તેમજ પોતાની નોકરીમાં પ્રમોશન (પગારમાં વધારો) માટે કદી ઇચ્છા કે દરકાર રાખતા નહિ. ત્યારે તેમને પડતા મૂકીને ન્યા. તેલંગને હાઇકોર્ટના જજનીમવામાં આવ્યા હતા ત્યારે પોતાના હક્કને આમ નુકસાન થયા છતાં, તેમણે તે સંબંધી વિરુદ્ધતાનો અથવા નિરાશાનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. તેથી ઉલટું, કદાચ કાંઇ મિત્ર તે સંબંધી વાત ઉપાડતો તો તે વિષે વિચાર કે વાત કરવાની જરૂર નથી એમ જણાવી વાત પડતી મુકાવતા. આ સંબંધમાં, પોતે કાંઇ પણ વિરુદ્ધ બોલતા નહિ અને ખીન્નને બોલવા દેતાં નહિ એટલું જ નહિ પણ આથી જરા પણ મનમાં મારું ન લગાડતાં રા. તેલંગ જેવા પોતાના એક આગલા શિષ્ય જજના આધિકાર પર નીમાયા તેની ખુશાલીમાં તેમના મિત્રોએ આપેલી ઈવનિંગ પાર્ટીના મેળાવડામાં તેઓ ઘણી ખુશીથી હાજર થયા હતા, અને પોતાના તે જૂના શિષ્ય અને મિત્રનાં પોતે આપેલા ઉત્તમ લાવણીની અંદર ભારે વખાણ કર્યાં હતાં.

૩૨૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ સું.]

ન્યા. રાનડેની રહેણીકરણીની આટલી બધી યોગ્ય સ્તુતિ
ખ્યાનમાં લેતાં જણાય છે કે, પ્રખ્યાત મરાઠી સાધુ રામદાસને
નીચેનો શ્લોક તેમને સર્વથા લાગુ પડતો હતો:—

દેહ ત્યાગિતાં કીર્તિ માર્ગે ઊરાવી ।

મના સજ્જના હેચિ ક્રિયા ધરાવી ॥

મના ચંદનાચે પરી ત્વાં સ્મિજાવે ।

પરી અંતરી સજ્જના નિવચાવે ॥ *

ન્યા. રાનડે ખરેખર રામદાસ સ્વામીના આ વચન પ્રસાદે
પૂર્ણ રીતે વર્તીને પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે; અને તે-
મને નામદત્તના પિતામ કે એલ્. એલ્. ડી. ની અથવા વાઇસ-
ચાન્સેલરની પદવી ન મળ્યા છતાં, તેમની કીર્તિ દીર્ઘકાળ પર્યંત
કાયમ રહેશે એવી કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. કેમકે તે-
મણે કોઇ પણ ગૃહસ્થ દરતાં પોતાના દેશની સેવા બજાવવામાં
અર્પથી બણોળ આગળ પડતો લાગ લીધો છે. નેશનલ કૉન્ગ્રેસ-
ના પિતા તરીકે ગણાતા મિ. એ. એ. હ્યુમ, ન્યા. રાનડેના સં-
બંધમાં એક પ્રસંગે બોલ્યા હતા કે, “ જો હિંદુસ્થાનમાં પોતાના
દેશ સંબંધે દિવસના પૂરેપૂરા ૨૪ કલાક વિચાર કર્યા કરનાર
કોઇ મનુષ્ય હોય તો તે મનુષ્ય મિ. રાનડે છે.” અને આથી
તેઓ તેમને પોતાના ‘ગુરુ મહાદેવ’ કહેતા.

*અર્થ:—હે બલ્લા મન, જેમ ચંદનનું લાકડું જાતે ધસા-
ઇને પણ અન્યને સુવાસ આપે છે, તેમ તું પણ જાતે ધસા-
વાની—દુઃખ પડવાની ફિકર ન રાખતાં એવી કરણી રાખ કે,
જેથી દેહ લાગ કર્યા પછી પણ તારી કીર્તિ પાછળ કાયમ રહે.

ન્યા. શનડે, મિ. હુમના જણાવ્યા પ્રમાણે, પોતાના દેશ માટે માત્ર વિચાર કરીને બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ તેમનો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાયું છે તેમ તેઓ અનેક રીતે દેશનું કલ્યાણ સાધવા અહર્નિશ યત્ન કર્યા કરતા હતા, એ કહેવાની લેણ પણ જરૂર રહેતી નથી.

આ મહાન પુરુષ આમ પોતાની વિવિધ સેવાઓ વડે પોતાના સર્વ દેશી બંધુઓની અને નામદાર સરકારની અસાધારણ પ્રીતિ સંપાદન કરીને એક સર્વોત્તમ દેશહિતેચ્છુ નર તરીકે પોતાનું નામ જો કે અમર કરી ગયા છે, તોપણ વ્યાવહારિક રીતે તેમનો યાદગીરી સચવાઈ રહેવાની બધી જરૂર હોવાથી તે માટે મુંબઈ, પૂના વગેરે સ્થળોમાં કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે એ સતોષની વાત છે. આ પ્રયત્ન કેવી રીતે થયા છે, અને તે કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે જાણવા માટે તે વિષેની નીચેની હકીકત હિપયોગી થઈ પડશે.

આ સંબંધમાં યોગ્ય પગલાં ભરવા મુંબઈ નગરીમાં તેના શરિફ મિ. જેમ્સ એફડોનહડના આમંત્રણથી તા. ૬ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૧ ને રોજ 'ટાઉન હાલ' ના મકાનમાં તે સમયના મુંબઈ ધલાકાના લોકપ્રિય હાકિમ નામદાર લોડ નોર્થકોટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એક મોટી જાહેર સભા મળી હતી. આ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે બિરાજી ન્યા. શનડે જેવા નરરત્ન તરફ પોતાનો આદર દર્શાવવા અને તે વડે તેમના રમારકની હીન્નતા-લને અતિ અગત્યના સહાયક થઈ પડવા માટે તેઓ સાહેબ બધી અગવડ વેડીને ખાસ પૂનેથી પધાર્યા હતા. સભામાં નામદાર ગવર્નરની કાર્યાલયક (Executive) મંડળીના સભાસદ સર

ઉરર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.

ચામ્સ ઝેમ્સલિવંટ, હાઇકોર્ટના નામદાર વડા જજ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સ, અને બીજા જજને ઑન. મેશર્સ ફેન્ડિ, ફુલ્ટન અને ચંદાવરકર, ડૉ. પોલન, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર દીનશા પીટિટ, ઑન. મિ. હુજસ અને મિ. મોઝીસ, મિ. જમશેદજી ન. ટાટા, મિ. ડગ્લાસ, મિ. રેન્સ, મિ. જેમ્સ ખંડોનક અને પ્રો. મુલ્લર, સર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ, ઑન. પ્રોફેસર ગોખલે ડૉ. ભાંડારકર, ઑન. મેશર્સ રહિમતુલ્લા સયાણી, ઇ. આદિમ રહિમતુલ્લા, ગોકળદાસ પારેખ, ચીમનલાલ સેતલવાડ, ખરે અને વિદુલદાસ ઠાકરસી, મિ. દીનશાહ વામ્જા, શેઠ સર હરકીશનદાસ, ત્રિજીવનદાસ મંગળદાસ નથુભાઈ, વૃજીભુખણદાસ આત્મારામ, જગમોહનદાસ વરજીવનદાસ, ભગવાનદાસ નરૌતમદાસ, મનમોહનદાસ રામજી, રા. મૂળજી ખારલાયા, મિ. દારાશાહ રતનજી ચીચગર, ડૉ. વિગાસ, મિ. ઇ. ડી. તલાટી, ઉપરાંત મ્યુનિસિપલ કૉરપોરેશનના બીજા સભાસદો, રમૉલ ડૉઝ કોર્ટના જજને, વગેરે અમલદારોએ અને સઘળી ક્રેમના નામીયા ગૃહસ્થોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી.

ઑન. મિ. (હાલ સર) ઇ.આદિમ. રહિમતુલ્લાની દરખાસ્તને ઑન. મિ. બમનજી પીટિટ તરફથી અનુમોદન મળતાં; નામદાર ગવર્નર સાહેબે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું, અને તેમણે સભાના ઇમનો પ્રારંભ કરતાં એક ટૂંક પછી અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. તે નામદાર ન્યા. રાનડે તરફ કેવી લાગણી ધરાવતા હતા તે સંમધી સર્વને વિશેષ માહિતી મળે એટલામાટે અને તે ભાષણને સ્થાન આપવું યોગ્ય છે. તે નામદાર આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—

“ જ્યારે મહંમ ન્યાગમૂર્તિ રાનડે ગુજર્માં તમારે મુંમઈ ઇ-

શાકના સખળા ભાગોમાંથી, અને તેની સરહદ બહારનાં ઘણાં સ્થળેથી દિલગીરી અને દિલસોજીનો એકસરખો ખ્વનિ ઉઠ્યો હતો. યુરોપીયનો અને દેશીઓ સર્વ જાણી શક્યા હતા કે મિ. રાનડેના મૃત્યુથી હિંદુસ્થાને એક કુશળ, નીડર, અને ઉમંગી સરકારી નોકર ગુમાવ્યો છે. તેમની લાંબી અને માનવતી કારકીર્દિનાં ઉવટના થોડાક મહિના સિવાય વધારે વખત સુધી તેમની સાથે ઓગળાણુ ધરાવવાને હું બાંચસાળી થયો નથી, અને તેવા આ મહાનર્મી તેમની પ્રશંસા ઉચ્ચારવાને મારા કરતાં વિશેષ લાયક ન હોય એવો કાષ્ઠ મનુષ્ય બાગ્યેજ હશે. પરંતુ સરકાર પણ એક સુપ્રસિદ્ધ દેશી ગૃહસ્થ, એક પરિપકવ વિદ્વાન, અને એક ઉત્તમ ન્યાયાધીશ, આ પોતાના દેશનાં હિતને અર્થે સતત મંડળા રહેનાર પુરુષના નામને માન અર્પવાને ઉત્સુક અને તૈયાર છે, એ ખામતની સાબિતી આજની મારી હાજરીથી મળશે એવી મને આશા છે. કેટલાક માસ ઉપર મુંબઈ યુનિવર્સિટિના સલાસદો સમક્ષ આપેલા ભાષણમાં, એક વિદ્વાન અને હાઈ કોર્ટના જજ તરીકેની ન્યા. રાનડેની કારકીર્દિ વિષે મેં મારા વિચાર ટુંકમાં દર્શાવ્યા હતા, અને તેથી એવી સર્વને જાણીતી ખામતો વિષે આજે હું ફરીથી બોલીશ નહિ. પરંતુ ન્યા. રાનડેએ હાઈકોર્ટનું માત્ર ન્યાયને લગતું પોતાનું કામ બજાવવા ઉપરાંત, પોતાની કારકીર્દિની છેક શરૂઆતથી, દેશની આર્થિક સ્થિતિ તરફ ધણી સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાન પહોંચાડીને પોતાની દેશની અને તેના રાજ્યકર્તાઓની સર્વોત્તમ સેવા બજાવી છે. આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણના બેકુતોની સંકટનિવારણના કામમાં સમાયેલા હેતુઓની

૩૨૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

તેમણે કરેલી ખારીક કંદર, અને તેનો અમલ થવા દેવામાં તેમણે કરેલી સહાય વિષે હું સચન કંઈ છું. ખરીબોની ખૂમ અને તેમની ખરી લાગણી હમેશા સહેલાઈથી ચોક્કસ રીતે જણાઈ શકાતી નથી, અને તેવાઓની તરફજ હમેશા તેઓ દિલસોજી ધરાવતા. તેમના જેવા એક નીડર સુધારક, અને પોતાને બ્યાગખી જણાતી પોતાના દેશી ભાઈઓની માગણીઓને સત્તાવાળાઓના ખ્યાન પર લાવતાં કદી પણ ન હડનાર પુરુષની સહાયની સરકારને કંટલી બધી ખૂમ હતી તે સને ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૪ સુધીમાં પસાર થયેલા ધણાક સરકારી ઠરાવોમાં મેં વાંચ્યું છે. નામદાર શહેનશાહની ચૂરોપીઅન અને દેશી પ્રજાને મિત્રાચારીભરેલાં સંબંધની ગાઠાથી જોડાયેલી જોવાને હું ધણો ઉત્સુક છું અને તેવી ગાઠાને પોતાની ઉંચા પ્રકારની શક્તિઓ વડે, અને આર્થિક, સાંસારિક તથા વિદ્યા સંબંધી ઉત્ક્રાંતની બાબતમાં પોતાની કામના હિતને માટે એકમરખી તન્મયતા વડે, વધારે મજબૂત કરવાને ન્યા. રાનડે જેવા ધણા નામોક્તિ ન્યાયધીશનું આવહું ઉજ્જું કરવું સર્વથી ઠીક પડશે.”

આમ પોતાનું ભાષણ પૂરું કર્યા પછી આ સભામાં હાજર ન થઈ શકવા માટે દિલગીરી દર્શાવનારો ઓ.ન. મિ. જસ્ટીસ રસલ્વનો પત્ર અને ઓ.ન. મિ. (હાલ સર) ફીરોજશાહ મહેતાનો તાર નામદાર ગવર્નર સાહેબે વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

આ પછી નામદાર વડા જજન સર લૉરેન્સ જેનકિન્સે એક મુંદર ભાષણ સાથે, ન્યા. રાનડેના મૃત્યુથી આખા દેશને મચેલી મોટી ખોટની નોંધ લેવાની અને તેમના દુઃખી કુટુંબ પ્રતિ સભા તરફની દિલસોજી દર્શાવવાની દરખાસ્ત સૂચી હતી. તે નામદારે પોતાના ભાષણમાં એમની વિદ્વતા અને તેમની સુ-

નિવર્સિટિની સેવાની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું હતું કે, તેઓ (જે વધુ વખત જીવ્યા હોત તો) યુનિવર્સિટિના ‘વાઇસ-ચાન્સેલર’ ના પદ પર બેસી જાય તો બિરાજ્યા હોત. વળી મનુષ્યજાતિના એક સદ્ગુણ અભ્યાસી, અને સ્વભાવસિદ્ધ રાજ્યનીતિગત તથા એક નિઃકાવાળા પુરુષ તરીકે તેમનાં વખાણ કરીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે, “ તેમનું જીવન હૃદયના નિખાલસપણા માટે, વિચારની શુદ્ધતા માટે અને નૈતિક જળ માટે પ્રખ્યાત હતું. જે જે તેઓ કરતા તેમાં ઉચ્ચ ભાવનાથી તેઓ પ્રેરાતા, અને તેથી તેમની ધારણાઓના વેગને તેમણે સ્વીકારેલા માર્ગોથી કાઢી રીતે અટકાવ થતો નહિ. અતિશયોક્તિ, અપશબ્દભાષણ, અને ક્રોધના ઉપર આક્ષેપ કરવાની વૃત્તિને તેમના વાગ્યુદ્ધની શસ્ત્રસામગ્રીમાં બિલકુલ સ્થાન મળ્યું નહોતું, અને તે બાબતમાં તથા તેમના અમીરી જીવનની બાબતમાં, આપણા કાર્યોમાં અનુસરવા લાયક કિમતી દૃષ્ટાંત આપણે માટે તેઓ મૂકી ગયા છે. આવા મનુષ્યને માન આપતાં ખરી રીતે તો આપણે પોતાનેજ માન આપીએ છીએ. ” આ દરખાસ્તને ઓળાન. મિ. જર્સ્ટિસ અંદાવરકર અને સર હાલ્ડેન્ ક્રૂબ્જરાવે તથા મુસલમાન ગૃહસ્થ તરીકે મહુમ ઓળાન. મિ. રહિમતુલ્લા સયાણીએ લાંબા અને જટિલ વ્યાખ્યાનો સાથે અનુમોદન આપતાં તે પસાર થઇ હતી.

ઓળાન. મિ. જર્સ્ટિસ કૅન્ડિએ તે પછી ન્યા. રાનડેના માનમાં એક જાથકનું ચોખ્ખું સ્મારક ઉજા કરવા માટે દેશના જૂદા જૂદા વર્ગોના લોક તરફથી નાણાં એકઠાં કરવાની દરખાસ્ત રજુ કરી હતી. તેને રસિક બાપજી સહિત ઓળાન. ડૉ. હાંડરકર,

ઉરફ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૧૦ મું.)
 ઓન. પ્રો. ગોખલે તથા રા. સુંદરનાથ ખોટે તરફથી થોમ
 અનુમોદન મળતાં તે પસાર થઈ હતી.

આ પ્રસંગે આપેલા લાપણ્યમાં ન્યા. રાનડેની યુનિવર્સિ-
 ટિને લગતી કારકીર્દિની પ્રશંસા કરતાં મિ. જસ્ટીસ કૉન્ડ બોલ્યા
 હતા કે, “ જ્યારે હું સિન્ડિકેટનો પ્રમુખ હતો ત્યારે અમારી આ-
 ગળ કોઈ ગુંથવાડાભરેલી ખાખત વિષે તકરાર ચાલતાં જે સિ-
 ન્ડિક (સિન્ડિકેટનો સભાસદ) ની સલાહ અને સૂચના માગવામાં
 આવતી તે સિન્ડિક તો ન્યા. રાનડે હતા. અમે તેમને ગુરુ તરીકે
 ગણતા હતા, એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ થતી નથી. ”

ઉપરની દરખાસ્ત પર થયેલા ઠરાવનો હેતુ અમલમાં લા-
 વવા માટે શુભારે ૧૨૫ જાણીતા ગૃહસ્થોની કમિટી નીમવાની
 દરખાસ્ત ઓન ગોઠવવાસ પારેખે મૂકી હતી. તેને મિ. એચ.
 એ. જહાડિયા અને ઓન. દાજી આખાજી ખરે તરફથી અનુ-
 મોદન મળતાં તે પસાર થઈ હતી. છેવટે સર જમશેદજીની દર-
 ખાસ્તને ઓન. મિ. મોઝીસના અનુમોદનથી પ્રમુખનો ઉપકાર
 માનવાનો ઠરાવ થતાં, નામદાર ગવર્નર સાહેબે પોતાના થયેલા
 સત્કાર માટે ઉપકાર દર્શાવી જણાવ્યું હતું કે, “ હું ખાતરીથી
 કહું છું કે અત્રે આવીને, મહુમ મિ. જસ્ટિસ રાનડેની યાદગીરી
 નિમિત્તે દરેક કામનાં ગૃહસ્થોએ આપેલા ઉમદા અને જટાદાર
 લાપણો સંભળવાથી મને ખરેખરો આનંદ થયો છે. મારે કહે-
 વાનું એ છે કે મહુમ ન્યાયાધીશને કાજવું સમારક ઉભું કરવાને
 તમે તમારાથી બનતો યત્ન કરશો તો તેથી તમે ઉત્તમ રીતે ઉપ-
 કાર માન્યો ગણાશે. ”

આ કૃતિમાં લગભગ રૂ. ૨૩૦૦૦ ઉપરાંતની રકમ એકઠી

ચતાં નામદાર ગવર્નરની સૂચના મુજબ મુંબઈમાં કાંઈ અમલના જાહેર સ્થળે ન્યા. રાનડેનું બાવલું હિલું કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાને સને ૧૯૦૫ ના એપ્રિલમાં મળેલી તે ફંડમાં નાણાં ભરનારાઓની સલામાં કરાવ થયો હતો. પાછળથી આ કરાવ મુજબ મુંબઈના જાણીતા દેશી કારીગર જી. કે. મહાત્રે પાસે મોટું બાવલું તૈયાર કરાવી તેને 'ફૂપરેજ' નામના સ્થળે તા. ૬ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩ ને રોજ નામદાર ગવર્નરની એક્ઝિક્યુટીવ કાઉન્સિલના વડા સલાસદ ઓન. મિ. હીલના હાથે ખુલ્લું મૂકાવવા માટે એક મોટો કબજાબંધો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. જે વખતે એ માનવંતા અમલદારે ધણી છટાદાર જાપણુથી ન્યા. રાનડેની બારે પ્રશંસા કરી તેને ખુલ્લું મૂકાયલું જાહેર કર્યું હતું.

પૂનામાં નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીના મકાનમાં તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૯૦૧ ને રોજ સર આર્થર્ ઓલિવન્ટના પ્રમુખપણા નીચે ઉપરના હેતુથી એક જાહેર સભા મળી હતી. તે વખતે બીજા નામકિત મુદ્દસો ઉપરાંત ડેક્કન કોલેજના તે સમયના વિદ્વાન, લોકપ્રિય અને અનુભવી પ્રિન્સિપાલ મિ. સેલ્ફિંગએ ધણું અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, અને તેમ કરતાં તેમણે ન્યા. રાનડેના અનેક સફરુણોનું સ્મરણ કરાવ્યું હતું. આ ફંડ સાર નાણાં હિઠગવવા માટે ઓન. મિ. ગોખલેએ પોતે રોજાપુર, બેલગામ, ધારવાડ, ગડગ, બીજાપુર, વગેરે ધણી સ્થળોની મુલાકાત લઈ બારે પ્રશંસા કર્યો હતો. તેમાં શુભારે એક લાખ રૂપિયા ભરાયાનું જણાવવામાં આવે છે. ન્યા. રાનડેનાં પત્ની શ્રીમતી રમાબાઈ તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ આ ફંડમાં આપવામાં આવ્યા છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખીલવે અને દેશની ઔદ્યોગિક સુધારણા

૨૨૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.

જુદિ કરે એવું એક ' રાનડે ઇન્ડસ્ટ્રિયલ અને પ્રૌદ્યોગિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ' સ્થાપવામાં આ ફંડનો ઉપયોગ કરવાનો હોય, આ સંબંધમાં ફંડના આનરરિ સેક્રેટરી આન. પ્રો. ગોખલેએ સરકાર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચલાવી જરૂરની તબવીજ ઘણી ખર્ચા કર્યાથી તે ઉપયોગી સંસ્થા ક્યારની સ્થાપન થઈ શકી છે. તેને ખુદી મૂકવાની ક્રિયા ઇલાકાના માજી ગવર્નર નામદાર સર જ્યોર્જ ક્લાર્કે સ્વહસ્તે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ને રાજ કરી હતી. આ પ્રસંગે પોતે આપેલા વિદ્વાનભરેલા ભાષણમાં તે નામદાર ન્યા. રાનડેની ખરા અંતઃકરણથી પ્રશંસા કરતાં પ્રારંભમાં જોડ્યા હતા કે, " જે મહાન લોકપ્રિય પુરુષને માટે આ આપણા ઇલાકાને અને એકંદરે આખા હિંદુસ્થાનને મગર થવાનો હક છે, તેવા પુરુષના સ્મારકને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયામાં ભાગ લેવાનું મને આ પહેલીજ વખત કહેવામાં આવ્યું છે એમ નથી. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ જે દેશની આટલી ખધી ખંતથી અને આવી સારી રીતે સેવા બજાવી છે તે દેશમાં તેમના વિખ્યાત નામને માન આપી શકાય અને તેને અમર કરી શકાય એ કેવળ યોગ્ય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમની યાદગીરી અર્થે અદા કરવાનું એક કર્તવ્ય છે, અને જે કાર્ય ઉપર તેમણે પોતાનું દિલ લગાડ્યું હતું તેજ કાર્ય આગળ ખીલવી શકે એવા એક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કરતાં બીજું કંઈ તે માટે ભાગ્યેજ વધારે યોગ્ય થઈ પડત. " આ પ્રમાણે આરંભ કરીને ન્યા. રાનડે સાથે પોતાને જાતિસંબંધ ન હોય તેમના અપૂર્વ શુભોની યોગ્ય કલ્પના કરવા માટે પોતે અશક્ત હોવાથી પોતાની આગળ રજુ થયેલા ડૉ. સેલ્મિના તેમના વિષેના તે સમયે રજુ થયેલા અતુલભવસિદ્ધ અને

પ્રશંસાદર્શક વિચારોના ઉતારાઓ વિષે સૂચન કરી, “કુદરત અને ઇતિહાસમાં આપી રહેલી સર્વવ્યાપક શક્તિ-સૃષ્ટિનું નૈતિક સા-
 આનુષ્ય યથાવનારી શક્તિ-ના અસ્તિત્વ વિષે તેમને અગાધ શ્રદ્ધા
 હતી,” અને તેજ હું ધારૂં છું કે તેમના અવિશ્રાન્ત ઉદ્યોગ અને
 અજીત ઉદ્યદર્શીપણાના છુપા ભેદરૂપે હતી,” એવી મતલબનો તે
 વિદ્વાન પુરુષે દર્શાવેલો ઉદ્ગાર ખાસ ટાંકી જતાવી તે નામદારે
 જણાવ્યું હતું કે, “જે મોટામાં મોટા બોધપાઠ ન્યા. રાનડે આ-
 પણને સર્વને વારસામાં આપી ગયા છે તે બધું ભાગે આ છે.
 આપણે તે બોધપાઠ યથાર્થ સમજીને ગ્રહણ કરી શકીએ તો આ-
 પણી સઘળી નિરાશાઓમાં આપણને તેથી દિલાસો મળશે, અને
 હિંદુસ્થાનની ઉન્નતિ માટે આશા અને શ્રદ્ધાથી એકઠા મળી કામ
 કરવાને આપણે શક્તિમાન થઈ શકીશું, મારા પોતાના સંમંધ-
 માં હું કહીશ કે, ન્યા. રાનડે પોતાના દેશખંધુઓને પોતાના લે-
 ખા રૂપી જે બધી વારસાની રકમો આપી છે તે લખાણોનો
 સુખ્ય ભાવ સમજવાનો યત્ન કર્યા પછી તેમની જુદીની અવધા-
 નશક્તિ, અને તેમજી વિવિધ વિષયોના અભ્યાસની વિશાળતા
 માટે મારે છેક દીગ થવું પડે છે. તેમની પ્રવૃત્તિની મર્યાદા તેમની
 દિલસોજી-સમજાવની લાગણીઓ જેટલીજ વિશાળ હતી, કે જેની
 અંદર તેમના દેશખંધુઓના નૈતિક, માનસિક, અને સાંપતિક અ-
 જ્યુદ્ધને લગતા વિષયોનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. જે જે કાર્યો
 તેમણે માથે લીધાં હતાં તેમાં તેમના ઉત્સાહનો આવેશ જો કે
 બધો ભારે હતો, તોપણ તેવા ઉત્સાહના આવેશોમાં જે પ્રશંસ-
 નીય માનસિક નિરોધ વારંવાર જોવામાં આવતો નથી, અને જેનો
 અભાવ તે આવેશોને નિષ્ફળ અને વળી ભયંકર પણ બનાવે

૩૩૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૬ મું.]

છે, તેવા નિરાશનાં ચિહ્નો તેમના લેખોમાં જોવામાં આવે છે.

ન્યા. રાનડે કદી પણ ઉતાવળિયાં ઉપલક્ષ્યાં અનુમાનો જે ક-
મેશા જોતાં પડે છે તેમને પોતે સ્વીકારી લેતા નહિ. તેમનામાં
શ્રમ ઉઠાવવાની મહાન શક્તિ હતી, કે જેવી શક્તિ આપણે સ-
ર્વેએ પાતાને માટે મેળવવાને યત્ન કરવાથી પોતાને તથા બીજા-
ઓને લાભ કરી શકીએ; અને જેને ‘મધુર વિવેકશુદ્ધિ’ કહે-
વામાં આવી છે તે ગુણ તેમનામાં હતો, તેથી જે જે નિશ્ચયો
ઉપર તેઓ આવતા તે તે નિશ્ચયો વજનદાર બની શકતા. ઇ.
સ. ૧૮૬૩ માં પૂનામાં ભરાયેલી ઇન્ડિયન કોન્ફરન્સ સંમુખ
તેમણે આપેલા “ હિંદુસ્થાનની બનાવટોની હાલની સ્થિતિ અને
તેમનું ભાવી સ્વરૂપ ” વિષેના કિમતી ભાષણમાં તેમના આ અને
બીજા ગુણો માલુમ પડ્યા છે. ન્યા. રાનડે હિંદુસ્થાનના કેટલાક
પ્રાચીન ઉદ્યોગોના પડી ભાગવા માટે અત્યંત નિરાશાદર્શક ઉદ્-
ગારો કાઢતા નહિ, પરંતુ કારણો તપાસવામાં અને હાલની સ્થિ-
તિઓનું વલણ નક્કી કરવામાં મગ્ન રહેતા હતા. ” આમ જ-
ણાવીને ન્યા. રાનડેએ જણાવેલી હિંદુસ્થાનના અર્થશાસ્ત્ર અને
ઉદ્યોગોને લગતી કેટલીક આબતો હાથ ધરી તે વિષે સપ્રમાણ હ-
કીકત જણાવીને તેમની તે વિષયની નિપુણતા, ચોક્કસ માહિતી,
અને દેશની ઉન્નતિ માટે ઉઠાવેલા ભારે પરિશ્રમની અતિ ઉમદા
શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી હાલના સમયમાં સર્વને આવી પામતના
ચોક્કસ જ્ઞાનની જરૂર દર્શાવી હતી. અને આવા પુરુષની આવી
સારી રીતે યાદગીરી જળવાઈ રહેવા માટે પોતાનો પૂર્ણ સંતોષ
દર્શાવી તે સંસ્થાને હરેક રીતે બનતો આશ્રય આપવા માટે સ-
રદારો અને શ્રીમંતોને વિનંતિ કરી સરકાર તરફથી તે સંસ્થા

ફતેહમંદ નીવડવાના ચિહ્નો જણાતાં બનતી મદદ આપવા પોતે જણાવ્યું હતું. અને પોતાને આ પ્રસંગના અંગે એમના જેવા પુરુષની પ્રશંસા અર્થે પાતાના વિચારો જણાવવાની તક મળવા માટે આનંદ દર્શાવી સંસ્થાને દરેક પ્રકારે ફતેહ મુચ્છી હતી.

મદ્રાસની 'સાહિત્ય ઇન્ડિયન એસોસિએશન'ને લગતી એક લાઇબ્રેરી ન્યા. રાનડેનો યાદગીરી નિમિત્તે સ્થાપવામાં આવી છે. આ લાઇબ્રેરીના મકાનનો પાયો નાખવાનો ક્રિયા આન. મિ. ગોખલેના હાથે સને ૧૯૦૪ ના જુલાઈ માસમાં કરવામાં આવી હતી, જે વખતે શ્રીમાન ગોખલેએ પોતાના લાપણુમાં પોતાના ચુરુ ન્યા. રાનડેના સદગુણો અને દારકીર્દિનો આબેહુબ ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો હતો. આ લાઇબ્રેરીમાં ન્યા. રાનડેને અતિ પ્રિય હતા એવા વિષયોના—અર્થશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસને લગતા—પુસ્તકોનો ખાસ કરીને સંગ્રહ કરવામાં આવેલો છે.

અમદાવાદમાં સંસારસુધારાને માટે ન્યા. રાનડેનું મેમોરિયલ ફંડ થયેલું હોય, તેમાં રા. બ. લાલશંકરભાઈના પ્રયાસથી રૂ.૧૪,૦૦૦ ભરાયા છે. તે ફંડના વ્યાજમાંથી ન્યા. રાનડેના નામથી દર વર્ષે સંસારસુધારા સંબંધી ગ્રંથો છપાવવાનો તથા લાપણો આપવાનો તે ફંડની કમિટિનો ઉદ્દેશ છે. આ ફંડને લગતું કામકાજ કેટલે સુધી આગળ વધ્યું છે તે સંબંધી વિશેષ માહિતી મળેલી નથી.

આ ઉપરાંત બીજે કેટલેક સ્થળે, જાહેર મકાનોમાં તેમની મોટી છબીઓ મૂકીને, અને અન્ય વિવિધ પ્રકારે ન્યા. રાનડેની યાદગીરી સાચવી રાખવાના પ્રયત્નો થયા છે. આવા કાર્યમાં કે-
છક સ્થળે સીવર્ગે પણ પહેલ કરેલી જણાય છે.

ઉકર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.

આ પ્રમાણે દેશના નામાંકિત અને અગ્રગણ્ય પુરુષો તરફથી
શ્રીમાન ન્યા. રાનડેની અનેક પ્રકારે અને અનેક પ્રસંગે પ્રશંસા
અને કદર થયે છે, અને હજી પણ પ્રસંગોપાત્ત તેમના નામનું
સ્મરણ ધણા પૂજ્યભાવ સહિત કરવામાં આવે છે. જે ઉત્કૃષ્ટ
ગુણો વડે તેઓ આવી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રશંસા પ્રાપ્ત
કરી ગયા છે તે ગુણોનું યોગ્ય દર્શન વાચકને કરાવવા હવેનાં
પ્રકરણમાં તે સંબંધે સવિસ્તર વિવેચન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે.



પ્રકરણ ૧૧ મું.

ગુણાવલોકન.

સાર્વજનિક હિતના અને મગજના ગુણો.



મ સુવર્ણની પરીક્ષા કસોટી પર ધસવાથી, કાપી જોવાથી, તપાવવાથી અને ટીપવાથી થાય છે, તેમ દરેક પુરુષની પરીક્ષા જ્ઞાનેન શીલેન ગુણેન કર્મણા । એટલે તેનાં જ્ઞાન, શીલ, ગુણ અને કર્મ એ ચાર લક્ષણોથી ધાય છે. આપણા નિરુપ્ય ન્યા. રાનડેનાં કર્મ-વિવિધ પ્રકારની કારકીર્દિનું આપણે અત્યારસુધીમાં સવિસ્તર નિરીક્ષણ કરી ગયા છીએ, અને તે સાથે તેમના જ્ઞાનનું પણ આપણને યોગ્ય દર્શન થઈ ચુક્યું છે. હવે તેઓના ગુણ અને શીલ-સ્વભાવનું અવલોકન સ્પષ્ટ કરીને આપવાનું બાકી રહે છે, અને તેથી તે તરફ આપણે વળીએ.

એ નિઃસંશય વાર્તા છે કે ન્યા. રાનડે હિતમ પ્રકારના અનેક ગુણો અને શક્તિઓ ધરાવતા હોવાથીજ તેઓ પોતાના સમકાલીન મનુષ્યોમાં આટલી બધી અભાષારણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આમાંના બહુખરા ગુણો બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ મનુષ્યોને ખાસ કરીને અનુકરણીય હોવાથી તેમનું અત્ર કંઈક વિસ્તારપૂર્વક અવલોકન આપવાની આવશ્યકતા છે, અને તેથી દરેક ગુણના યોગ્ય સ્પષ્ટીકરણ અને પરિપુર્ણ અર્થ અનેક

૩૩૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

સ્થળેથી સંગ્રહેલી અમુક પ્રસંગોને લગતી હકીકત સહિત મથાશ-
કિત વિવેચન આપીશું. તેમના ગુણોને આ ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં
વહેંચી શકાય તેમ છે: (૧) સાર્વજનિક હિતના ગુણો. (૨)
અગળના ગુણો, અને (૩) હકયના ગુણો. આમાંના પહેલાં બે
પ્રકારના ગુણોને લગતું વિવેચન આ પ્રકરણમાં આવશે.

ન્યા. રાનડેના ચરિત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે

તેઓ મહાભારત ઉદ્યોગ-પ્રવૃત્તિ-વાળા પુરુષ હતા.

ઉદ્યોગ.

આરંભથીજ ફર્ટ કલાસ સખ-જનજી જેવી મોટી

જગ્યાએ નીમાધને એક પછી એક વધારે મહત્તર

અને જોખમદારીના ઝોદાઓ ઉપર તેઓ ચઢેલા હોવાથી પો-

તાના ઝોદાને લગતાં અનેક અમત્યનાં સરકારી કામકાજમાં તે-

મને ઘણું શેકાવું એ સ્વાભાવિક હતું. એમ છતાં ઝોદાની

ફરજે પૂર્ણ સંતોષકારક રીતે જાળવવા ઉપરાંત તેઓ અનેક પ્ર-

કારની દેશસેવાઓને માટે પૂરતો અવકાશ મેળવી શકતા એ ઘણી

આશ્ચર્યજનક વાત છે. એશક આવા ઝોદા પર નીમાયદો સા-

ધારણ શક્તિવાળો મનુષ્ય તો પોતાના સરકારી કામકાજમાં પુર-

સદ મેળવી શકે નહિ. ‘ અમને અમારા ઝોદાને લગતા કામમાં-

ખિલકુલ અવકાશ મળતો નથી ’ એવી ફરિયાદ સાધારણ પંકિત-

ના ઘણાં અમલદારો તરફથી સંભળ્યામાં આવે છે. પરંતુ ન્યા.

રાનડે તેવા મનુષ્યોની પંકિતના નહોતા. તેઓતો કંઈ અદ્ભુત-

વિલક્ષણ પુરુષ હતા. પોતાના અભ્યાસમાં અથાગ ઉદ્યોગથી એક

અઘણ સમર્થ વિદ્વાન નીવડીને એક સરકારી નોકર તરીકેની તે-

મની કારકાર્દિ કવી ફતેહમંદ અને પ્રશંસનીય થઈ પડી હતી તે

અપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તે ઉપરાંત સાંસારિક, ધાર્મિક,

રાજ્યકામ, ઔદ્યોગિક અને સાહિત્યને લગતી પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં તન મન અને ધનથી તેમણે દેશની કેવી સેવા બજાવી છે તે પણ આપણે જોઈએ છીએ. પોતાની આવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે અનેક પ્રકારના ચોક્કસ દાખલા અને આંકડા વગેરેના આધારોથી તૈયાર રહેવાને તેમને અનેક ગ્રંથો, ચોપાનિયાં, વર્તમાનપત્રો વગેરેનું ઘણું વાચન અને અધ્યયન કરવું પડતું. દાખલા તરીકે, પોતાના બીજા નિત્ય નિયમના વાચન ઉપરાંત મસકી રાજ્યના ઇતિહાસનું પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે પેશવાની બખરનાં ૨૨૦૦૦ પૃષ્ઠ વાંચવામાં લીધેલા શ્રમ પરથી તેમના અથાગ ઉદ્યોગ નો કંઈક વિચાર વાંચકને આવી શકશે.

આ ઉપરાંત આખા હિંદુસ્થાનમાંના તેમનાં સંખ્યાબંધ મિત્રો અને અન્ય અનેક પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો તથા સાર્વજનિક સંસ્થાઓના તરફથી તેમજ સાધારણ ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી જૂદી જૂદી બાબતોને લગતા સંખ્યાબંધ પત્રો તેમના પર દરરોજ આવતા. તે સમજાના ઉત્તરો, રા. બ. માનકરના શબ્દોમાં કહીએ તો, ઇંગ્લાંડના માણ વડા પ્રધાન મિ. ગ્લેડસ્ટનના જેવા અદ્ભુત ત્વરાથી અને નિયમિતપણાથી વાળવા તેઓ ચૂકતા નહિ. ઝોન. મિ. ગોખલેએ ન્યા. રામડેની પુણ્યતિથિને દિવસે આપેલા

* ચાર મહિના માત્ર પોતાને કલકત્તામાં રહેવાનું હોવા છતાં ન્યા. રામડેએ એક હજારની મદદથી બંગાળી ભાષા પોતાના ચાલુ ખંત અને ઉદ્યોગથી શિખ્યા હતા, એ વિષે તેમના પત્નીએ પોતાના પુસ્તકમાં આપેલી હકીકત ઉપરથી આ મહાન ગુણવા સિદ્ધિ અને ખંતની સંપૂર્ણ સાબિતી મળે છે.

૩૩૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

આપણે કહ્યું હતું કે, “કેટલાક વર્ષ સુધી દરરોજ ૨૦ ઉપરાંત પત્રો તેમના ઉપર આવતા, અને લખલખ તેરલાનાજ ઉત્તર દર-રોજ તેઓ વાળતા, અને આ પત્રો ખાનગી કામના સાધારણ ખાખતથી માંડીને રાજ્યનીની જેવા મહત્ત્વના પ્રેમોવાળા જૂદી જૂદી જાતના વિષયોને લગતા હતા. હિંદુસ્થાનમાંના ખરા હિમ-ગથી કાર્ય કરનારા દરેક મનુષ્યની સાથે તેઓને સંબંધ હતો. ત્યારે તેઓ હિમંગી કાર્યકર્તા પુરુષ તેમને મળી આવતો ત્યારે તેમના અંતઃકરણને આનંદ થતો. તેઓ આવા મનુષ્યના અચૂક નોંધ રાખતા, અને તે પછી હમેશાં તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતા.”

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં પોતાનાં કાર્યો માટે શ્રીમાન રાનડે જોઈએ તેટલો અવકાશ મેળવી શકતા તેનું મૂળ કારણ તેમણે કરેલી પોતાના વખતની ઉત્તમ વહેંચણી સિવાય અન્ય કંઈ જો તેમ નથી. આગળ આપણે જોયું છે કે અમુક કલાક કે કલાકો અમુક પ્રકારના કામને માટે નીમવામાં આવ્યા હતા. જનશ્રવણનો કંઈ પણ વખત તેઓ નિરુપયોગી ગર્યાસર્યા કે રમતગમતમાં ગાળતા નહિ. ‘કામ, કામ, અને કામ બિલ-કુલ આરામ નહિ એ તેમના જીવનવ્યાપારનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. માછલાને જળ સમાન તેમને હિલોગ હતો, એટલે કે હિલોગ એ તેમનું જીવન હતું. દિવસના ૨૪ કલાકમાં માત્ર ૪ કે ૫ કલાક તેઓ બોજન, વ્યવહાર, હરવા ફરવાની શારીરિક કસરત, અને બીજાં અગત્યનાં કામ માટે ગાળતા આ સિવાયના બાકીના કલાકમાં તેઓ પોતાના કામમાં અવિરતપણે-અથવા પડ્યા વગર-મંડ્યા રહેતા. રાત્રિએ ૧૧ થી સવારના ૫ કે ૬ વાગ્યા સુધી બીજાનામાં સુવા છતાં તેમને ખરી રીતે માત્ર ૩ કે ૪ કલાક

હવે આવતી; અને પાછલા ભાગમાં તો તેમનું હમેશા કામ કરતું મગજ દેશસેવાના વિચારો કરતાં શાન્ત ન રહેવાથી ધણી વખતે તેથી પણ થોડો વખત તેઓ ઉઘી શકતા. આ પ્રમાણે આટલો ખર્ચો સતત ઉદ્યોગ કરવો એ વૈદક દષ્ટિથી ડહાપણુભરેલું નહોતું. પાકટ વયે પણ આવો અચાગ ઉદ્યોગ ચાલુ રાખવાથી તંદુરસ્તીને નુકસાન થશે, અને તેથી કામ કંઈક ઓછું કરવામાં આવે તો સારું, એમ જણાવી તેમના નજીકના મિત્રો અને વૈદક સલાહ-કારો તેમને વારંવાર તેમની પ્રવૃત્તિ ઓછી કરવાનો આમ્રહ કરતા; પરંતુ તેઓ આ બાબતમાં કોઈનું કહેવું માન્ય રાખતા નહિ, કેમકે કામ અને ઉદ્યોગમાં તેમને આનંદ મળતો અને તે વગર તેમને ચેન પડતું નહિ. તેઓ માનતા કે, જીંદ-ગીની એક પણ પણ અમૂલ્ય ખજાના રૂપ છે, તેથી તે જવા દેવી ન જોઈએ. જોકે તેઓ મજબૂત બાંધાના હતા, તોપણ લાગલા-ગટ ૪૦ વર્ષ પર્યંત પોતાના ઓઢાના કામકાજ ઉપરાંત, દેશસેવા અર્થે આવો સખત અને અવિચ્છિન્ન ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યાથો છેવટના ભાગમાં તેમનું આરોગ્ય લથડ્યું હતું. આમ શરીરની સ્થિતિ બગડ્યાં છતાં છેક મરણના દિવસે પણ છેલ્લો ધડી સુધી કામ કરતા રહી, ‘કામ કરતાં કરતાં મરવું’ એ કેવું સુખી મૃત્યુ કહેવાય* એમ કલા બાદ માત્ર એક કલાકની અંદરજ તેમનું

* કામ ન થતાં ફક્ત પડી રહી નિરર્થક આયુષ્ય ગાળવાનો વખત આવી પહોંચે તે વિષે તેઓ પોતે અત્યંત અભાવ ધરાવતા હતા; અને આયુષ્ય હોય ત્યાંસુધી પોતે પોતાનો ઉદ્યોગ કરી શકે તેટલા માટે, તેઓને ઔષધો પર પોતાનું ભય કર દરદ મટવા

૩૩૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૧૧ મું.]
મૃત્યુ કેવી રીતે નીપજ્યું તે ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે.
આવા અથાગ ઉદ્યોગના સેવનથી તેઓ દેશહિતનાં કાર્યો કિમતી
કાર્યો કરી શક્યા છે ખરા, પરંતુ તેને લીધે તેમને ધારવા કરતાં
વહેલા મૃત્યુના ભોગ થવું પડ્યું છે એ બાબત શોચનીય છે.

દેશસેવા અર્થે આવા તેમના ઉદ્યોગને લીધે, અસાધારણ
ઉદ્યોગી પુરુષ તરીકે જગપ્રસિદ્ધ થયેલા ઈંગ્લાંડના માજી લોદપ્રિય
વડા પ્રધાન અને ઉત્તમ રાજ્યનીતિજ્ઞ રાષ્ટ્ર ઑન મિ. ઝ્વેડસ્ટનની
સાથે વારંવાર ન્યા. રાનડેની સરખામણી કરવામાં આવે છે. તે
મનુષ્ય આરક ફંડ સ્થાપવા માટે મુંબઈમાં મળેલી સભામાં, ઑન.
ડૉ. (હાલ સર) હાંડરકરે પોતાના વ્યાખ્યાનની અંદર ન્યા.
રાનડે માટે કહ્યું હતું કે, તેઓ આપણા ઝ્વેડસ્ટન હતા. ' જો કે
શ્રીમાન્ રાનડે મિ. ઝ્વેડસ્ટન જેટલું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી શક્યા નથી,
તોપણ ઉદ્યોગની ખાખતમાં તેઓ ઘણે દરજ્જે તે માનવંત ગૃહસ્થ
સાથે મળતાપણું ધરાવતા હતા, અને મિ. ઝ્વેડસ્ટનની પેઠે, તે
મણે સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય, ઔદ્યોગિક, આદિ જુદી જુદી
અગત્યની ખાખતોનું ઘણુંજ ઉંડું અભ્યયન કર્યું હતું.

ઑન મિ. ગોખલે ' હિંદુ યુનિયન કલબ ' સન્મુખ આપેલા
બાપણમાં આ સંબંધમાં બોલ્યા હતા કે:—“ તે મહાન્ પુરુષે પો-
તાની જાંદગીની અંદર જે કંઈ કાર્ય કર્યું છે તે સઘળું ખ્યાનમાં
લેતાં હરકાષ્ટ મનુષ્યને આશ્ચર્ય અને ભવ્યતા લાગ્યા વગર રહે તેમ

માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં, તે વારંવાર પીધા કરતા, એ વિષે
મિસિસ રાનડેના પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણના અંત ભાગ ઉપરથી
ચોખ્ખા ખ્યાલ આવી શકે છે.

નથી. તેમનું ખળવળ મનજ અહર્નિશ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં અને અન્યને આપવામાં-જે ઉત્સાહ અને ઉમંગ આપણા દેશના વણજ થોડા મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે તેવા-ઉત્સાહ અને ઉમંગથી રોકાયેલું રહેતું. સતત ઉદ્યોગ કર્યા કરવાની તેમની શક્તિ ચમત્કારિક હતી એટલુંજ નહિ, પણ તેવા ઉદ્યોગમાં તેમને થતો આનંદ એટલો જારે હતો કે તેઓ તેમાં પૂર્ણ રીતે મગ્ન રહેતા. તેઓ કહેતા કે, હાલના જમાનામાં નિરુત્સાહ એ આપણને મોટા શાપ રૂપ છે. ગમે તેવા મોટા અભિપ્રાયોથી અથવા આડે માર્ગે દોરવાયલા પ્રયત્નથી તેઓ કંટાળતા નહિ, પરંતુ નિરુત્સાહથી તેમને અતિશય દિલગીરી થતી-એવી કે તે દૂર કરી શકાય નહિ. તેઓ લગભગ સધળા પ્રકારના પોતાના કામને પોતાની ધાર્મિક ફરજો સમજીને પહોંચી વળતા. ”

ન્યા. રાનડે આવા અસાધારણ ઉદ્યોગી પુરુષ હોવાથી, કર્મ એટલે પ્રારંભ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનો સિદ્ધાંત તેમને પિલકુલ પસંદ પડતો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં ઉમરાવતી મધ્યે મજેલી સોશયલ કોન્ફરન્સની સભામાં તેમણે આપેલા બાપણની અંદર તે સિદ્ધાંતને તેમણે અતિશય વળોડી કાઢ્યો હતો. આમ કરવાથી દુઃખ અને આપત્તિને સમયે હજારો મનુષ્યપ્રાણીઓના દિલાસાના સાધન રૂપી સિદ્ધાંતને તેઓ ખોટા કરાવે છે કે કેમ, એમ ના. જી. માનકરે તેમને પૂછેલું ત્યારે તેમણે સને ૧૮૬૮ના જન્યુઆરિમાં તેમના ઉપરના એક પત્રમાં તે વિષે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“ કર્મનો સિદ્ધાંત યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે તો મારે તેની વિરુદ્ધ કંઈ વાંધો નથી. કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે; અને સધળા કર્મનો પ્રારંભ કે સંચિતમાં સમાવેશ થતો નથી. આ

૩૪૦ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

પણું કર્તાવ્ય ત્રીજા પ્રકારનું ક્રિયામાણુ, કર્મ (હાલના જન્મના કૃત્યો) ઉત્તમ પ્રકારનું કરવાનું, અને દેવના પશુ અથવા ગુલામ તુલ્ય ન બનતાં સ્વાશ્રયી અને સ્વતંત્ર થવાનું છે. કર્મનો ખોટો અર્થ સમજતાં તે ધણે દરજ્જે નસીબ-દૈવચાલીઓના 'કિસ્મતને મળતું' માનવામાં આવે છે, અને ત્યારે-તેનો અર્થ ફક્ત આજસુ-પણું અને નિર્બંધતા થાય છે. ”

મિ. ઝેલ્ટડરનનું બાવણું ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા વખતે મિ. મોર્લી પોતાના બાવણમાં તેમના વિષે આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો:— “કોઈ વખતે એક મહાન રાજ્યકાર્યભારી તરીકે, કોઈ વખત ચાલુ સ્થિતિમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરાવનાર ક્રાન્તદર્શી કવિ તરીકે, તો કોઈ વખત આકાશમાંના કોઈ નવા તારાની પેઠે ત્વરાથી જપકાળે રીતે પસાર થતા અને પોતાના જમાનાના લોકોને મોહ પમાડી તેમનું બ્યાન આકર્ષતા એક સમર્થ ધર્મોપદેશક તરીકે, દુનિયામાં વખતો વખત દેખા દેતા અસાધારણ વિરલ મનુષ્યોના વર્ગમાંના મિ. ઝેલ્ટડરન એક હતા. ” મિ. મોર્લીએ વર્ણવેલા આવા વિરલ મનુષ્યોના વર્ગમાં ન્યા. રાનડે મૂકી શકાય કે કેમ તેનો, અત્યારસુધીમાં આવેલી હકીકત ઉપરથી નિર્ણય કરી લેવાનું કામ સુઝ વાચકવર્ગને સોંપવામાં આવે છે.

ન્યા. રાનડેની અનન્ય અને દર્શાત્મક સ્વદેશભક્તિ વિષે કોઈ શંકા લઈ શકે તેમ છેજ નહિ. પોતાના સ્વદેશભક્તિ. દેશની સઘળા પરિસ્થિતિઓ બ્યાનમાં લઈ તેમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરવા માટે અને તે વડે દે. જનું યથાશક્તિ હિત અને ઉન્નતિ સાધવા માટે તેમણે કેવી જુદા જુદા પ્રકારની હીલચાલો ઉભી કરી હતી, અને તે સર્વમાં તેઓ કેવા

તન, મન અને ધનથી મગ્ન રહેતા એ સર્વને સુવિદિત થયેલું છે. તેઓ આર્યભૂમિ માટે ધણો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા, અને તેથી તેની પ્રાચીન મહત્તા સાથે તેની હાલની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં તેઓ સારી રીતે જાણી શક્યા હતા કે, દેશની ઉન્નતિ માટે સતત અને ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા વગર ધારેલો હેતુ પાર પાડનાર નથી. આથી પોતાના કોઈ પણ કાર્ય માટે તેઓ સ્તુતિ કે નિંદાની સ્પૃહા રાખતા નહિ, અને માત્ર ‘મારો દેશ’ એમ સમજી પોતે હાથમાં લીધેલા કાર્ય માટે મથન કર્યા જતા. તેમના દેશસેવા માટેના નિઃસ્વાર્થી પ્રયત્નોથી સંતુષ્ઠ થઈ નેશનલ કોન્ગ્રેસ—રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પિતા મિ. હુમે તેમના માટે કાઢેલા ઉદ્ગારો ઉપરથી તેમની અપૂર્વ દેશભક્તિની પૂર્ણ સાબિતી મળે છે. તેમના સ્મારક ફંડ માટે મળેલી સભામાં ઓન. મિ. રહિમ-તુલ્લા સયાણીએ જણાવ્યું હતું કે, “દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવો અને સામાન્ય ધર્મ, સામાન્ય સામાજિક વ્યવસ્થા અને સામાન્ય રાજ્યકીય બંધનના પાયા ઉપર હિંદુ પ્રજાનું પ્રજાત્વ જાળવી રાખવું એ તેમનો હેતુ હતો. * * તેઓ પોતાના દેશની પ્રજાને ઐક્યમાં દબ, નૈતિક ઉન્નતિમાં આગળ વધેલી, અને તેના સાંપત્તિક સાધનોથી સુખી થયેલી જોવાને ઇચ્છતા હતા. આખા હિંદુસ્થાનને તેઓ પોતાનો દેશ માનતા, અને સઘળા લોકોને પોતાના ભાઈ સમાન ગણતા.” વળી ડેક્કન કોલેજના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ મિ. સેલ્વિયએ પણ વ્યાજબી રીતે તેમની દેશભક્તિ માટે કહ્યું હતું કે, “જો કદી કોઈ દેશભક્ત પુરુષ થયો હોય તો તે મિ. રાનડેજ હતા.”

આ પ્રમાણે સ્વાત્મભોગ આપીને કાષ્ઠ જાતની સ્તુતિ વા

ઉદાર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 નિંદાની દરકાર વગર આપણા ભારતવર્ષને માટે સતત પ્રયત્ન
 કરનાર પુરુષો તરીકે મુખ્યત્વે કરીને આપણા દેશહિતેચ્છુ વૃદ્ધ
 નર મિ. દાદાભાઈ નવરોજી, અને ન્યા. રાનડે, એ બે મહાન્
 નરોને અત્ર ભાગે ગણવામાં આવે છે. આન. મિ. ગ્રામ્લે, તે
 મના ભાષણમાં મિ. રાનડેને એક શુદ્ધ, ઉત્સાહી અને મહાન્
 દેશભક્ત પુરુષ જણાવી તેમની મિ. દાદાભાઈ સાથે સરખામણી
 કરતાં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—“ મારા સંબંધા અનુભવ ઉપ-
 રથી હું કહી શકું છું કે પોતાના દેશના અને તેના કલ્યાણના
 વિચારોમાં રાત ને દિવસ એવી પૂર્ણ રીતે ગરક થઈ ગયેલો
 (તેમના સિવાય) ફક્ત એકજ બીજો પુરુષ મને મળ્યો છે, અને
 તે પુરુષ તે મિ. દાદાભાઈ નવરોજી છે. તેમને (મિ. રાનડેને)
 હિંદુસ્તાનની જૂતકાળની રિયતિ મોટા અને બ્યાજબી ગર્વની
 બાબત હતી; પરંતુ જૂતકાળ કરતાં પણ તેમને વર્તમાન અને
 ભવિષ્યકાળ સંબંધે વધારે વિચારો આવતા, અને સુધારાની જુદી
 જુદી જામિયાઓમાં તેમની અનુપમ અને અદ્ભુત પ્રવૃત્તિનું આજ
 મૂળ હતું. ખ્રિસ્તી સત્તાને, અને જે કાનુનોને અનુસરીને હાલના
 સમયમાં દેશને માટે વ્યવહારોપયોગી કાર્ય કરવાનું છે તે કાનુ-
 નોને, આધીન રહેવા છતાં આપણા હિંદવાસીઓ માટે મોટા
 કાર્યોની શક્યતા મિ. રાનડે સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે સમજી શક્યા
 હતા. ”

શ્રીમાન્ રાનડે દેશહિતને માટે આવી કાળજી ધરાવતા હો-
 વાથી, તેઓ અંધમાન વેડીને પણ પોતાનું કાર્ય સાધવા ચૂકતા
 નહિ. આ સંબંધમાં નીચેનો રમૂજ પ્રસંગ જાણવા જેવો છે.
 હિંદુસ્તાનના માજી વાઇસરૉય લૉર્ડ રિપનની સરકારના ઉદાર

દષ્ટિના કાયદથી ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં હિંદુસ્થાનની પ્રજાને 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' નો હક્ક આપવામાં આવ્યો હતો. તેની રૂએ મ્યુનિસિપાલિટિઓ (શહેરસુધારા મંડળો) ના સભાસદોની નિમણૂકની ખાખતમાં ચૂંટણીની પદ્ધતિ પહેલવહેલી દાખલ કરવામાં આવી હતી. તેને અનુસરીને પૂનામાં તે સમયે થયેલી ચૂંટણીઓના સંબંધમાં અસાધારણ રસાકસી ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. તેની પહેલાંના વર્ષમાં ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટિના કાર્યભારીમંડળમાં અમલદારવર્ગનો ઘણો મોટો ભાગ હતો, અને ન્યા. રાનડેને ઇચ્છા હતી કે નવી વ્યવસ્થામાં પ્રજા તરફથી ચૂંટાયલા માણસોને વધારે પ્રમાણમાં શહેરનો કાર્યભાર ચલાવવાની તક મળવી જોઈએ. જોગજોગે, ખીજા એક પ્રખ્યાત શહેરી મહુમ મહાદેવ મોરેશ્વર કુંતે અમલદાર-વર્ગના પક્ષને મજબૂત રીતે ટેકા આપવાને બદલે પક્ષા હતા. શ્રીમાન્ રાનડે અને રા. કુંતે એક ખાળપણથી સહાધ્યાયી હોઈ પરમ મિત્રો હતા. રા. કુંતે જૂની પદ્ધતિને ટેકા આપતા હોવાથી રાનડેએ તેમને સખત ઠપકો આપ્યો ત્યારે તે ન માનતા રા. કુંતેએ પ્રજાકીય પક્ષની સામા પડવાને શહેરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં તુરત કેટલીક સભાઓ બરીતેઓ સમર્થ વક્તા હતા. કેટલાક વખત સુધી લાગણી વધતી ચાલી, અને તેથી તે વખતે ચાલતી તકરારનું રૂપ સરકારના ધ્યાનમાં કંઈ ઉલટી રીતે આવી જશે એમ દેખાયું. આ ઉપરથી રાનડેએ રા. કુંતે સાથે સમજુત કરવાનું જરૂરનું ધાર્યું; અને જોકે કુંતે તેમની દરેક સભામાં રાનડેની પોતાની સખત નિંદા કરે છે એવું જણાયું હતું, તોપણ આવા હેતુથીજ તેઓ કુંતેની એક સભામાં હાજર થયા. આ સભા શરતેની પેઠામાં એક ખા-

૩૪૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.

નગી ધરના ઝોરડામાં મળી હતી. સધળા ઓતાઓ જમીન ઉપર બેઠા હતા, અને બારણું ખીજે છેડે હોય કુંતે ઝોરડાના એક છેડે ઉભા રહી બાપણુ આપતા હતા. શ્રીમાનુ કેટલોક વખત બાપણુ આપ્યા પછી રાનડે એકાએક ઝોરડામાં પેસતા દેખાયા હતા. તેઓ જમને ખીજાઓની પેઠે જમીન પર બેસી ગયા. કુંતેએ ધુરતજ તેમના પર અને તેથી ખરું જોતાં સધળા ઓતવર્ગ પર પોતાની પીઠ ફેરવી, અને જીંત તરફ મોઢું રાખી થોડાક શબ્દો બોલ્યા પછી એકાએક પોતાનું બાપણુ બંધ કર્યું. તે બેઠા એટલે રાનડે પોતાની જગાએથી ઉઠી તેમની પાસે જઈ બેઠા. સભા ખરખારત થયા પછી કુંતેને પોતાની ગાડીમાં બેસી ફરવા જવાને કહ્યું. આમ છતાં કુંતેએ તોછડાઇથી કહ્યું, ‘મારે તમારી ગાડીમાં બેસીને જવું નથી.’ પછી તેઓ પોતાની ગાડીમાં જઈ બેઠા પણુ રાનડે યુપક્રીયો તેમની પાછળ ગયા, અને ‘વારૂ, જ્યારે તમારે મારી સાથે ગાડીમાં બેસવું નથી ત્યારે હું તમારી સાથે તમારી ગાડીમાં બેસીશ’ એમ કહી પોતે કુંતેની ગાડીમાં બેઠા. આ વખતે કુંતે રાનડેને કાઢી મૂકે એ તો સંભવિત નહતું. તેઓ લાંબી સુધી ફરવા ગયા, અને પાછા આવતા પહેલાં દરેક વાતનું સમાધાન સંતોષકારક રીતે થઇ ગયું. કુંતેનો યુસ્સો શાન્ત પડી ગયો, અને પ્રજાકીય વર્ગ સામેની તેમની વિરુદ્ધતા તદ્દન બંધ પડી ગઇ.*

આ ઉપરથી જણાશે કે, એક નામીયા વર્તમાનપત્રકારે ન્યા. રાનડેના મૃત્યુની નોંધ લેતાં તેમની સ્વદેશભક્તિ માટે કાઢેલા ઉ-

* ઓ. મિ. એપલેના બાપણુમાંથી.

દ્વારો સર્વથા યથાર્થજ હતા. તેણે જણાવ્યું હતું કે:—“ સર્વ દેશી જ્ઞાનવળા, સર્વસામાન્ય સમભાવ અથવા મમતાવાળા, અને સર્વથી વિશુદ્ધ સ્વદેશભક્તિવાળા તે મહાન્ પુરુષના મૃત્યુથી પ્ર-
જ્ઞને પડેલી ખોટની અટકળ કરવી એ મુશ્કેલીભરેલું છે. તેઓ વાર્તાવિત્તિક રીતે ૧૬ મા સૈકાના (નામીઆ) પુરુષ હતા. એવો પુરુષ એક સૈકા જેટલી લાંબી મુદતમાં પણ ભાગ્યેજ ઉત્પન્ન થઈ શકે. ”

લોકહિતના કાર્ય માટે આવી નિરપેક્ષ અને નિર્માની વૃત્તિ-
વાળા ધણાજ થોડા મનુષ્યો દુનિયામાં હોય છે. શ્રીમાન્ રાનડે-
એ આવી સ્વદેશભક્તિથી બળવેલી દેશની અનેક સેવાઓ બ્યા-
નમાં લખેને સર્વ તરફથી તેમના મૃત્યુને એક પ્રજાકીય-જન-
સમાજની આપત્તિ તરીકે લેખવામાં આવ્યું છે એ ખરેખર યોગ્યજ છે

ન્યા. રાનડેનો કર્તવ્યપરાયણતાનો ગુણ ખાસ અનુકરણ ક-
રવા યોગ્ય હતો. રા. અગાશે કહે છે કે મિ. રાનડે ‘ મહાન્ ’
કહેવાયા છે, કારણ કે તેઓ ‘ સત્પુરુષ ’ હતા; અને તેઓ ઘણું
કાર્ય કરી શક્યા છે, કારણ કે તેઓ માનતા કે જે દરેક શબ્દ
જોલવાનો છે અથવા જે દરેક કાર્ય કરવાનું છે તે માત્ર આપણું
પવિત્ર કર્તવ્ય બજાવવા માટેજ છે, આથી પોતાને સાફ અને
હિતકર લાગતું દરેક કાર્ય આરંભતા,
કર્તવ્યપરાયણતા. ‘ તે માફ પોતાનું માત્ર કર્તવ્ય છે ’ એમ

સમજીને ક્યો જતા. આમ એક વખતે ક-
ર્તવ્ય તરીકે માનીને હાથમાં લીધેલા કાર્યમાં ગમે તેટલી અડચણો
વિરૂદ્ધ પક્ષના સામા પડવાથી પાછા ન હટતા, નીડરતાથી તેઓ
અંજા રહેતા, પરંતુ કાંઈ પણ જાતના વિઘ્નથી ક્ષોભ પામી અ-

૩૪૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 ટકી પડતા નહિ. સરકારી નોકરીને લગતું સર્વ કામકાજ આ
 પ્રમાણે કર્તવ્યતા સમજીને યથાયોગ્ય જાળવતા, અને તે માટે
 એટલુંજ દર્શાત પૂરતું થઈ પડશે કે પોતે રપેસ્યલ જનમ તરીકે
 પરગણામાં ફરતા ત્યારે પહેલાનાં અધિકારીઓની પેઠે પોતે જ્યાં
 દફતરો તાલુકામાં મંગાવી ન તપાસતાં ગમે એટલી અડચણો વેડી
 દરેક ગામે જાતે જઈ દફતર તપાસતા, અને તેમ કરતાં દરેક
 ખેડુતની ખરી સ્થિતિ સમજવા પોતે યત્ન કરતા. આવી રીતે
 નોકરી જાળવવાની સાથે તેમણે ઊભી કરેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં
 પણ માત્ર કર્તવ્યબુદ્ધિથીજ મંજૂ રહેતા; અને તેથીજ તેઓ
 રાજ્યસત્તા અને પ્રજાવર્ગ-હિતને આટલો ખર્ચા સંતોષ અને
 માન સંપાદન કરી ગયા છે, એમ અત્યારસુખીમાં વર્ણવેલી હકી-
 કત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ન્યા. રાનડે પોતે આમ કર્તવ્યબુદ્ધિથી દરેક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત
 થતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના સંબંધમાં અન્ય મનુષ્યોને
 પણ તેમ વર્તાવતા અને વર્તવાનો બોધ આપતા. સને ૧૯૦૪ના
 અંતમાં મુંબઈ મધ્યે મળેલી સોસાયલ કોન્ફરન્સ સાથે જરવામાં
 આવેલી 'મહિલા પરિષદ'ના પ્રમુખસ્થાન ઉપરથી આપેલા વિદ્-
 તાબરેલા બાષણમાં તેમનાં માનવતાં પત્નીએ પોતાના દેશ વિ-
 ખ્યાત પૂણ્ય પતિની કર્તવ્યપરાયણતા અને હિંમત સંબંધે કેટલું
 અસરકારક સૂચન કર્યું હતું તે આપણે નવમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા
 છીએ. તે પરથી ખુદી રીતે જણાય છે કે, 'સુખ દુઃખને માત્ર
 દેહના ધર્મ માની શારીરિક માદગી કે અસ્વસ્થતાની કંઈ પંજી
 દરકાર કર્યા વગર' તેઓ પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય ખતથી કર્યા જતા.
 એમ છતાં જો અતિશય માદગીના અથવા તેવા કોઈ ખાસ અનિ-

વાર્ધ કારણને લીધે તેમને પોતાના કર્તવ્યમાંથી ક્વચિત્ પાછા હઠવું પડતું તો કર્તવ્યશુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે તેમના મનને બધો સંતાપ થતો. સને ૧૯૦૦ ની સોશ્યલ ક્રાન્ડર-સમાં હાજર થવા માટે સધળા તૈયારીઓ કર્યા છતાં વધતી જતી માંદગીને લીધે ન જઈ શકાયાર્થી તેમને કેવી લાગણી થઈ હતી તે પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ, તેમની આવી ખંત અને કર્તવ્યશુદ્ધિ માટે પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સવર્થની નીચેની પંક્તિઓ તેમને યથાર્થ રીતે લાગુ પડે છે:—

He holds no parley with unmanly fears;
Where duty bids, he confidently steers;
Faces a thousand dangers at her call;

And trusting in his God, surmounts them all.

અર્થ:—પુરુષધર્મને અથોગ્ય એવા જાનવી તે કંઈ પણ દર-કાર કરતો નથી; જ્યાં કર્તવ્ય ફરમાવે છે ત્યાં તે નિઃશકપણે પ્રયાણ કરે છે; તેના (કર્તવ્યના) હુકમથી સહસ્ર જોખમો વહોરી લે છે; અને પોતાના પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખીને તે સધળાં જોખમો જીતે છે.

આ સંખ્યામાં સર વિલિયમ હાર્ડગર્ટ મિ. ઝૅલ્ડરટન વિશે ઉચ્ચારેલો અભિપ્રાય પણ શબ્દશઃ શ્રી રાનડેને લાગુ પડે તેમ છે:—“ પરસ્પર વિરોધી મતોવાળા મનુષ્યો તરફથી પણ અમુક મનુષ્ય વિશ્વાસ અને દિલસોજી મેળવે છે તેનું કારણ એ છે કે, તે પોતે માને છે કે, તે પોતાના નિખાલસ નિશ્ચયથી વર્તે છે, અને જે જે તે કરે છે તે તે તેના માનવા પ્રમાણે તેના દેહના દિલને માટે સર્વોત્તમ છે. જે જે તેઓ માનતા તે તે ખરા દિ-

૨૪૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [મકરણ ૧૧ મું.]
 લથી માનતા, જે જે તેઓ ઇચ્છતા તેને તેને માટે પ્રયત્ન વેગથી
 કરતા, અને જે જે કાર્ય તેઓ કરતા તે તે પૂર્ણ ખાંતથી
 કરતા. આ એક મહાન પુરુષનાં લક્ષણો છે. ”

ઉદયદર્શિપ્રજ્ઞ એ શ્રીમાન રાનડેના વર્તનનું એક મુખ્ય
 લક્ષણ હતું. આગળ કહ્યું છે તેમ, તેઓ

ઉદયદર્શિપ્રજ્ઞ : કોઈ પણ જાતના વિદ્યથી નિરાશ કે નાહિ-

મત થતા નહિ, પરંતુ ‘જે થાય છે તે

સારાનેજ માટે’ એમ માની પોતાનું દરેક કાર્ય ધણા ધૈર્ય અને

ઉમંગથી કર્યા જતા. પોતે હાથમાં લીધેલું કાર્ય એકી વખતે સ-

ખળું પોતાની ધારણા પ્રમાણે કરી નાખવાનું સાહસ કરતા નહિ,

અથવા તેવી કોઈને સલાહ આપતા નહિ. જાણે કે તેઓ પ્રખ્યાત

અંગ્રેજ કહેવત—Roam was not built in a day (રોમ

શહેર એક દિવસમાં બંધાયું નહોતું) અથવા તેવીજ મતલબની

‘ઉતાવળે આખા ન પાકે’ એ આપણી જાણીતી કહેવતનું સારી

રીતે મનન કરીને વર્તતા હોય એમ હતું; અને તેથી પોતાની

દરેક પ્રવૃત્તિમાં વારંવાર વિદ્યો નડ્યા છતાં તેઓ ખાંતથી મંડ્યા

રહેતા. વળી જેઓ પોતાનું કાર્ય ત્વરાથી પાર ન પડવાથી નિ-

રાશ થતા જણાતા તેમને ધીરજ આપીને ખનતાસુધી જનસમૂ-

હની વૃત્તિને અનુકૂળ પડે એવો માર્ગ લેવાની સલાહ આપતા.

આ સંબંધમાં ઓન. મિ. ગ્રામલેએ જણાવેલી હકીકત જણાવા

જોવી છે. તેઓ બોલ્યા હતા કે:—‘તેમના આ શુશ્રુષે લીધે હિંદુ-

સ્થાનના કોઈ પણ ભાગમાં તેઓ સુધારાના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ચિ-

ક્ર્નો પણ જોઈ શક્યા હતા. તેમની દૃષ્ટિમાં હા ખીમઓના કરતાં

મણી વિશાળ હતી. જાણે તેઓ પર્વતના શિખર ઉપરથી જોતા

હોય, અને બીજાઓ નીચે જે મેદાન ઉપર તેઓ ઉભા હોય ત્યાંથી જ જોતા હોય એમ હતું; અને આથીજ કેટલેક દરજ્જાએ તેઓ આવા ઉદ્યદર્શી થયા હતા. પરંતુ મને તો હમેશા જણાતું કે મિ. રાનડેનું બારે ઉદ્યદર્શીપણું મુખ્યત્વે કરીને તેમના મહાન પ્રયત્ન-શીલપણાનું પરિણામ હતું. બહુ કરીને જેઓ યત્ન કરતા નથી, જેઓ કાર્યની મહત્તા અને સત્તા સમજી શકતા નથી, તેઓજ નિરાશાનો પાઠ સ્વીકારે છે. મિ. રાનડેને હડી રીતે ખાતરી થઈ હતી કે, માત્ર જે આપણા લોક ઉમંગથી યત્ન કરે તો તેમનું ભવિષ્ય તેમના પોતાનાજ હાથમાં છે. પ્રગતીય ઉન્નતિનું એક સાધન ઉદ્યોગ છે એમ તેઓ માનતા, અને તે પ્રમાણે પોતે પોતાના અંતઃકર્મમાં યશસ્વી રીતે વર્તતા હોવાથી નિરાશાના કોઈ પણ વિચારોથી તેમનું મન દળાઈ જાય એ સંભવિત નહોતું. આશ્ચર્ય ૧૨ વર્ષ ઉપર સંસારસુધારામાંજ અને તેની લોકમાં અગ્રિયતા વિષે તેમની સાથે વાત કરતાં, સંસારસુધારાના કેટલાક અગ્રેસરોને પોતાનું માથું ધુણાવતા અને સલાઓ મેળવી કરાવો પસાર કરવાના પોકળ કાર્યથી કંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી એમ કહેતા. જોવા છતાં તે કૉન્ફરન્સના કામકાજ ઉપર તેમની પોતાની શ્રદ્ધા શી રીતે ટકી રહી હતી એ વિષે મેં તેમને પૂછવાની હિંમત બીડી હતી, ત્યારે તેમણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:—‘એમ નથી કે કાર્ય પોકળ છે, પરંતુ આ માણસોની તે વિષેની શ્રદ્ધા પોકળ છે, જરા અટકીને તેમણે કહ્યું: ‘ચોડાંક વર્ષ રાહ જુઓ, જ્યારે મને લાગે છે કે એવો વખત આવશે કે, જે કૉન્ફરન્સને માટે હાલ આ-ટલો બધો ઉત્સાહ પ્રવર્તે છે તેને માટે તેઓ આવોજ પ્રયત્ન

૩૫૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

મુજી. પ્રજાની અંદર કંઈ એવો ગુણ રહેલો છે કે જે ચાલુ રહેતા પ્રયત્નનો ખોજો સહન કરી શકતો નથી.”

વળી, પ્રાચીન સમયમાં પ્રખ્યાતિ પામેલી કેટલીક પ્રાચીન પ્રજાઓ કેટલોક સમય ઉન્નતિમાં આવીને પાછળથી રાજ્યકીય દષ્ટિમર્યાદામાં અદશ્ય થઈ છે, પરંતુ હિંદુ પ્રજા જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં પોતાના દેશમાં જ કાયમ રહી છે, તેથી તે ‘ધર્મશ્રી પસંદ કરેલી પ્રજા છે’ એમ તેઓ ધર્મશ્રી પરની પોતાની અચળ શ્રદ્ધા અને ઉદ્યદર્શીપણાને લીધે ખાતરીથી માનતા. તેઓ માનતા કે આ આપણી હાલની સ્થિતિની સુધારણા માટે ધર્મશ્રી સંઘની યોજના કરે છે, અને સત્ય, ન્યાય, તથા સદ્ગુણ અંતે જ્ય ચામશે. આ ઉપરથી પ્રિન્સિપાલ સેલ્મ સાહેબના શબ્દોમાં આપણે કહી શકીએ કે, મિ. ગ્લેડસ્ટનની પેઠે શ્રીમાન રાનડેએ મનુષ્ય જાતની જીવિની અને હૃદયની સુધારણા દ્વારા પરમેશ્વરની દિવ્યતા પ્રકટ કરવાના કાર્યમાં પોતાનું જીવન વિચાર અને શ્રદ્ધાપૂર્વક આરંભીને અર્પણ કર્યું હતું.+

હિંદુ પ્રજા, ઉપર કલા પ્રમાણે, ધર્મશ્રી પસંદ કરેલી પ્રજા હોઈ તેના ઉપર તેનો કંઈક ખાસ અનુગ્રહ છે, એ સંબંધમાં પોતે એક વખતે જણાવેલા વિચારો ઉપરથી તેમની તે વિષેની શ્રદ્ધા અને તેમનું ઉદ્યદર્શીપણું કેટલાં ઉડાં હતાં તે સારી પેઠે જણાઈ આવતું હોવાથી તે વિચારો* ટૂંકમાં અત્રે આપવાનું ઉપયોગી થઈ પડશે. તેઓ બોલ્યા હતા કે:—

+ મિ. અગાશેના વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

* “સમાલોચક” ના આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિના અવલોકનમાંથી. પૃ. ૧૨, અંક ૧.

“જે ઇતિહાસ બીજી બધી પ્રજાઓના ઇતિહાસ કરતાં અ-
 સંત વધારે જોજસ્વી છે તેને લઇને જે આપણે આસ્થા ન રા-
 ખીએ તો તે ઇતિહાસને આપણે નાલાયક છીએ એમ સમજવું
 જોઇએ. એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અને અમેરિકાના નકશા લો અને
 તમને માલુમ પડશે કે એવો કોઇ દેશ નથી જેમાં આટલા બધા
 વર્ષો સુધી જીવનનું સતતપણું હોય. બીજા દેશોમાં અનેક ધર્મો ઉ-
 ત્પન્ન થયા છે, આગાદ થયા છે અને નષ્ટ થયા છે. તેમજ અનેક
 કોમો પણ. અને હિંદુસ્થાન જે કે ઘણી બાજતોમાં ઉતરી ગયું
 છે તોપણ—પરમાત્માએ આપણા સમાજનું જાણે કોઇ ખાસ કાર્ય
 આપણને સોંપ્યું હોય તેમ અનેક વિપત્તિઓમાંથી રક્ષણ કર્યું છે.
 આપણે ખોતે અથવા આપણા હમણાનાં પૂર્વજો આવા કાર્યને
 વાવટો ઝાલી રાખવા લાયક ન હોઇએ પણ ધર્મ, ઇતિહાસ સ્પ-
 દિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની રીતો, વિચારનાં સ્વરૂપો, જે આ જૂ-
 મિમાં વિશેષતાએ પ્રવર્તે છે અને જે આપણા તેજસ્વી પૂર્વજો
 બીજી જૂમિમાં લઇ ગયા છે, તેની સતતપણાના આપણે વારસ છી-
 એ...આ ખાસ અનુગ્રહ કોઈ અર્થ વિના આપણા ઉપર પરમા-
 ત્માએ કર્યો હોય એમ માનવું જૂલલરેલું છે. જે થોડાક હજાર
 ચાહુડી લોકોનું ચમત્કારી રક્ષણ કોઇ અર્થને માટે હતું તો જ-
 અતની વસંતના પાંચમા ભાગનું આવું ચમત્કારી સંગ્રહણ અર્થ-
 હીન હોય નહિજ. આવા કોઈ ઉચા અર્થવાગા સખત વ્રતમાં
 આપણે પડ્યા છીએ. આ લોકોને આરદ્રા હતી—તેમને એમનાં
 ઇતિહાસનું અભિમાન હતું, અને ભવિષ્યને માટે તેમનામાં આશ્ચ-
 હતી. તેમને એવી આસ્થા હતી કે જે તેઓ આ વ્રત પાળશે તો

ઉપર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
અવિખ્યના ઇતિહાસમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવાને તેઓ લા-
યક હશે. ”

આ પ્રમાણે શ્રીમાનૂ રાનડે કોઈ પણ વખત નિરાશાને વશ
ન થતાં ઉમંગ સહિત પોતાના કાર્યમાં આગળ વધ્યા જતા હતા
અને તેથી સૌ કોઈને સ્પષ્ટ જણાશે કે મિ. રાંડેન માટેના
ઇંગ્લાંડના એક માણ વડા પ્રધાન અર્લ આર્ચ રોઝગરિના નીચેના
શબ્દો તે સંબંધમાં તેમને પૂર્ણ રીતે લાગુ પડતા હતા. “કોઈ
પણ કાર્ય એવું નિરાશાવાળું તેમને લાગતું નહિ કે જે માથે લે-
વાને તેઓ જીએ, અને એક વખત તે માથે લીધા પછી ગમે
તેટલી વિરુદ્ધતા ઉભી થાય તોપણ તેઓ તેથી ડરી જતા નહિ.”
સર લાલચંદ્રે રાનડે વિષે વ્યાજબીજી કહ્યું હતું કે, “આ જ-
માનાના મનુષ્યો અને ખનાવોમાં વિશ્વાસ-પ્રદા અને આશ્વ
હિતપત્ર કરનાર તેઓજ હતા એમ ખાતરીપૂર્વક કહેવું એ એક
સૌથી સાચામાં સાચી વાત છે.”

ન્યા. રાનડેએ હાઇકોર્ટના જજની માતા પહેલાંની પો-

તાની નોકરીની લગભગ સઘળી મુદત દક્ષિણમાં
લોકપ્રિયતા ગાળી હતી, તેથી પોતાના અનેક ઉત્તમ ગુણો
અને સમકાલી વડે અને પોતાની અનેક પ્રકારની સેવાઓ
ન મનુષ્યોમાં વડે તેઓ સારી રીતે ત્યાંના લોકોની પ્રીતિ
પ્રતિષ્ઠા. સંપાદન કરી શક્યા હતા. પરંતુ આખા હિં-
દુસ્થાનમાં સર્વત્ર તેમના નામનું આનંદથી

સ્મરણ થવા લાગ્યું અને સૌ કોઈ તેમના તરફ પૂજ્યભાવ દર્શા-
વવા લાગ્યું એ તો તેમના મુખ્ય ગયા પછીજ. મરણ વખતે
તેમના માટે સર્વ તરફથી દર્શાવવામાં આવેલા ઉદ્દગારો અને લા-

ગણીઓ ઉપરથી તેઓ સધળે ઠેકાણે કેવા પ્રિય થઇ પડ્યા હતા અને તેમની તરફ કેટલા માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું તેના ચોખ્ખા ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. આભારી જનસમાજે અને આપણી નામદાર ગુણુગ્રાહક સરકારે તેમની સેવાઓનો સર્વથા ચોખ્ખા રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. સર ભાલચંદ્રે તેમને પોતાના બાપણમાં એક ‘ઋષિ’-મહાત્મા તરીકે જણાવ્યા હતા. એક જાણીતા દક્ષિણી ગૃહસ્થ અને શ્રીમાન્ રાનડેના એક મિત્ર મિં વિનાયકરાવ કોડદેવ ઓફે તેમને ‘જીવન આપનાર’ એવા અર્થમાં ‘મહર્ષિ’ કહ્યા હતા. પ્રાચીન આર્યભૂમિમાં એક ઋષિ, મહાત્મા અને પ્રાણુદાતા-જીવન આપનાર કહેવાતા મનુષ્યો એકજ પ્રકારના હતા. પ્રો. સેલિંગએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી રાનડે હરેક રીતે આવાં ઉપનામને પાત્ર હતા એમ વિશેષ સાબિત થાય છે. તેમણે તેમને ‘ઋષિ, મહાત્મા, અને સ્વદેશભક્ત પુરુષનાં લક્ષણોથી યુક્ત’ જણાવ્યા હતા. આવા દેશી અને વિદેશીય મિત્રો અને વિદ્વાનોના એક બીજને મળતા અભિપ્રાયો ઉપરાંત ન્યા. રાનડેની લાયકાત માટે વધુ શું પુરાવો જોઈએ ? તેઓ એક ઋષિ-સુઘ પુરુષ હતા તેની સાબિતી એજ છે કે આપણી સઘળી પ્રજાકીય હિલચાલોના સંબંધમાં ઘણે ભાગે તેમની સલાહ પ્રમાણે અમલ થયો; તેઓ એક મહાત્મા હતા એમ તેમના મિત્રો અને વિરોધીઓના એક સરખા અભિપ્રાય ઉપરથી જણાય છે; અને તેઓ પોતાના દેશને જીવન આપનાર મહર્ષિ હતા. એ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી દેશમાં ઉદ્ભવેલી મહાન્ પ્રજાકીય હિલચાલોના તેઓ પ્રેરક આત્મા હતા એ બાબત ઉપરથી સહજ માલૂમ પડે છે. આમ કાંઈએ એમને ઋષિ. કાંઈએ મહર્ષિ, કાંઈએ મહાત્મા, કાંઈએ પદ્મીધર મુકુટમણિ

૩૫૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

તો કાષ્ટએ—રાજા (Prince), કાષ્ટએ મહાપુરુષ, કાષ્ટએ એક મહા સમર્થ વિદ્વાન, તો કાષ્ટએ ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત, એમ દેશના નામીયા પત્રકારો અને વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા અનેક ઉપનામો અને વિશેષણો આપ્યાં છે. આપણા આર્યાવર્તનો થોડી ધુણી કેળવણી પામેલો કાષ્ટ પણ અસાધારણ મનુષ્ય રાનડેના નામ અને કામથી અજાણ્યો મહિ હોય, અને ખરેખર તેમના જમાનાના મનુષ્યોમાં છેક ધણાજ થોડા પોતાની સર્વ પ્રકારની લાયકાતથી આવા અસાધારણ સાર્વજનિક માનને પાત્ર થયા હશે. મદ્રાસના નામીયા ‘ હિંદુ ’ પત્રે તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં આ સંબંધમાં જણાવ્યું હતું કે:—“ એવું કાષ્ટ ગામ કે ઘર નહિ હોય કે જ્યાં નામદાર મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના નામ માટે અતિશય પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ ધરાવવામાં આવતો નહિ હોય; હાલના જમાનામાં કાષ્ટ પણ મનુષ્ય આ મહાન વિદ્વાન, વિચારક, ધારાશાસ્ત્રી અને રાજ્યનીતિ પુરુષના જેવા સાર્વજનિક માનને પાત્ર થયો નથી. અથવા તેવું માન મેળવી શક્યો નથી, અથવા તો પોતાના દેશી ભાષાઓની શુદ્ધિ ઉપર અને તેમના અભિપ્રાયો ઉપર તેમના જેવી અસર નીપજવી શક્યો નથી...”

ન્યા. રાનડે આવા સાર્વજનિક માનને પાત્ર થયેલા હોવાથી તેમના સમકાલીન મનુષ્યોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ અસાધારણ હતી. આપણે વાંચ્યું છે કે જુદા જુદા વિષયોને લગતા દરેક મહત્વના સવાલ માટે દેશના નામીયા ગૃહસ્થો તેમની સલાહ પૂછતા, અને દેશની મોટી જાહેર હિલચાલો ઉપરાંત પૂનામાં અને પાછળથી મુંબઈમાં એવી કાષ્ટ પણ નાની મોટી સંસ્થા નહિ હોય કે જેને તેમની તરફથી સલાહનો લાભ મળ્યો નહિ હોય. આનંદ

મિ. ગોખલે કહે છે તેમ, “ તેઓ આખા દેશમાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વસતા ઉછરતા ગૃહસ્થોને એક મધ્યસ્થ સૂર્ય સમાન હતા, જેની તરફથી તે સઘળાઓ પોતાનો પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા મેળવતાં અને જેની આસપાસ દરેક પોતાના વર્તુલમાં અને યોગ્ય અંતરે રહીને ફરતો. ” રા. અગાશે કહે છે કે, “ પૂનામાં આવ્યા ગયા દરેક નામીયા ગૃહસ્થની તેમની તરફથી પરાણાચાકરી થતી. તેઓ સઘળા વિદ્વાન અને અગ્રેસર મનુષ્યોના કેન્દ્ર-આકર્ષક મધ્ય બિંદુ રૂપ હતા, અને જે સઘળા તેમના સંબંધમાં આવતા તેમના ઉપર તેઓ લોહચુંગક જેવી અસર નીપજાવતા—નિરાશીને હિમંગી બનાવતા, આળસુને જાગ્રત કરતા, અને દરેકને તેની જીંદગીનું કર્તવ્ય સમજાવતા તથા તેની પાસે તે પ્રમાણે આચરણ કરાવતા—કેમકે તેઓ હમેશા કહેતા કે જીંદગી એક કિમતી બક્ષીસ છે, જેનો હિસાબ આપણે ઇશ્વરને આપવો પડશે. ” સમગ્ર દેશના કેળવાયલા ગૃહસ્થો આમ તેમની તરફ કેટલો પૂજ્ય-ભાવ ધરાવતા હતા તે જાણવા નીચેનું દર્શાવેલ ઉપયોગી થઈ પડશે.

સને ૧૯૦૦ ના ડીસેમ્બરની આખરે લાહોર મધ્યે મળેલી સોશ્યલ કોન્ફરન્સની અંદર હલકી વર્ણના લોકોની ઉન્નતિ કરવાને લગતી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવતાં, તે આર્યસમાજના મુખામુદો અને ઉચ્ચ વર્ગના શીખ લોકોની વચ્ચે વાદવિવાદનું કારણ થઈ પડી હતી. કેમકે આર્યસમાજવાળાઓ કેટલાક હલકી વર્ણના સિખોને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરવાથી તે તરફના ઉચ્ચ વર્ગના સિખ લોકોએ તે બાબત મજબૂત રીતે વધો ઉઠાવેલ હતો. સોશ્યલ કોન્ફરન્સની સઘળી બેઠકામાંની માત્ર આ વર્ષની બેઠકામાં ન્યા. રાનડે માંદગીને લીધે હાજર થઈ શક્યા નહોતા.

૩૫૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 એ આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ. આમ તેમની ગેરહાજરીના સમયે આ બાબત વિષે બારે તકરાર ચાલી, અને એટલે બધો ઘોંઘાટ અને ગભરાટ થઇ રહ્યો કે પ્રમુખની સત્તાનું પણ અપમાન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, અને સામાન્ય રીતે આવી સભાઓમાં માલૂમ પડતી શાન્તિભરેલી વ્યવસ્થાને બદલે તોફાન અને ગેરબંદોષસ્ત પ્રસરી રહ્યાં. આ સમયે બળભળાટ શી રીતે સમાવવો તે સંબંધે આજેવાન ગૃહસ્થો મોટા વિચારમાં પડી ગયા. તેવામાં ઓન. મિ. ગોખલે, જેઓ આ સભામાં હાજર હતા, તેમને સારે નસીબે એવો વિચાર સૂઝી આવ્યો કે આ પ્રસંગે આ કોન્ફરન્સના પિતા-શ્રીમાન્ રાનડેનું નામ દીધાથી સારી અસર થશે. તેઓ આ ઉપરથી વધારે જુસ્સાથી લડનારાઓ પાસે ગયા, અને કહેવાય છે કે ત્યાં જઈને તેમના કાનમાં નીચેના અથવા બીજા તેવી મતલબના બીજા શબ્દો બોલ્યા હતા:-“ ન્યા. રાનડે માંદા છે, અને તેઓ તે સંબંધથી આ સભામાં હાજર થઇ શક્યા નથી. પોતાના મતભેદો બાબત પર મૂકી સભાનું કામકાજ નિર્વિધે પૂર્ણ કરવામાં તમારે સહાયજૂત થઈ પડવું એવું તમને કહેવાનું તેમણે મને કહેલું છે. ” વિરોધીઓને શાન્ત પાડી બેસાડી દેવામાં આ શબ્દો એક મંત્ર કે જાદુ રૂપ ઉપયોગી થઇ પડ્યા. તેમને જોઈને બીજાઓ પણ નરમ પડી ગયા, અને સભામાં શાન્તિભરેલી વ્યવસ્થા પાછી પ્રસરી ગઈ. આ પછી સભાનું કામ સમાધાનીથી ચાલતાં તે નિર્વિધે જરૂર ખાસ્ત થઇ શકી હતી.

શ્રીમાન્ રાનડેના પોતાના દૃષ્ટાંતથી પૂનામાં અને આડકતરી રીતે મદારાષ્ટ્રમાં થએલી નૈતિક અસરના સંબંધમાં રા. અ.

ગાથો આ પ્રમાણે જણાવે છે:—“ ઇ. સ. ૧૮૭૦ પહેલાં જેઓ પૂના શહેરથી વૃકિફ હશે તેઓ જાણતા હશે કે તે વખતે ત્યાં અમુક પ્રકારનું વર્તન હતું, જે નિંદાપાત્ર ગણવામાં ન આવતું એટલુંજ નહિ, પણ તેથી ઉલટું, માત્ર શોખની ખાતર જરૂરનું ગણવામાં આવતું. ન્યા. રાનડેએ પૂનામાંથી આ શોખની ખાતર થતી અનોતિ દૂર કરવાને ખમે તેટલા બોધથી ન થઈ શકે એવી સચોટ અસર પોતાના લબ્ધ જાતિપ્રભાવથી ઉપજાવી હતી. એક વખતે એવું બન્યું કે એક જાણીતા ગૃહસ્થને ઘેર ડેક્કન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ‘ ઇવનિંગ પાર્ટિ ’ ના મેળાવડામાં નોતરવામાં આવ્યા હતા. ખાણું થયા પછી ધરધણીના કોઈ મિત્રે તેને ગાયનની ગમ્મત માટે તબવીજ કરવાને—અલખત ધીમે સ્વરે—સૂચના કરી. તે વખતે ગાયનની ગમ્મતનો અર્થ નાયનારી સ્ત્રી (વેશ્યા) નું ગાયન—એવો કરવામાં આવતો. જોકે તે સૂચના સંબંધી માંહો-માંહે ધીમેથી વાત ચાલતી હતી, તોપણ જે બનવાનું હતું તે વિષે ન્યા. રાનડેને શંકા ગઈ. તેમણે એકદમ પોતાની પાંધડી માથે મૂકી અને જવાની તૈયારી કરી. પ્રોફેસર છત્રે ત્યાં હોવાથી તેઓ પણ ન્યા. રાનડેની સાથે બીજા ઉઠનારા ભેગા ઉઠી જવાને તૈયાર થયા, એટલામાં તેમના એક ધરડા મિત્રે ઘોતિયાનો છોડા ઝાલી તેમને થાભવાનું કહ્યું. ન્યા. રાનડે તે દરમિયાન ક્યા-રના નિસરણીનાં કેટલાંક પગથિયાં ઉતરી ગયા હતા; તેમની તરફ આગળી કરી પ્રો. છત્રેએ કહ્યું, ‘ ત્યાં જુઓ ! મારા શિષ્ય મા-ધુવરાવ ચાલ્યા જાય છે ! અને તે શું કહેશે ? ’ એમ કહીને તેમણે પોતાના મિત્રને વેગળા ખસેડ્યો, અને તેઓ તથા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચિપલનકર બન્નેએ ઓરડામાંથી ઉતાવળે બહાર જઈને આગ-

૩૫૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. પ્રકરણ ૧૧ મું.)
જ્યામાં રાનડેને પકડી પાડ્યા. માત્ર ઉછરતી પ્રજા ઉપરજ નહિ,
પરંતુ પોતાનાથી મોટી ઉમ્મરના મનુષ્યો ઉપર પણ રાનડે ની-
તિને માટે કેવી ભારે અસર ઉપજાવી શકતા એ દર્શાવવાને આ
વાર્તા પૂરતી છે. ”

ન્યા. રાનડે નામદાર શ્રિષ્ટિશ સરકાર પ્રતિ પૂર્ણ રાજ્ય-
બક્તિ ધરાવતા હતા એ નિર્વિવાદ વાર્તા છે.
રાજ્યબક્તિ. રાજકીય આદિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ જે
કંઈ જાગ લેતા તે માત્ર પ્રજાવર્ગના હિતની
ખાતર, અને નામદાર સરકારને આ વિશાળ દેશના કાર્યભારના
અતિ મહત્વના અનેક કાર્યોમાં ગુંથાઓમાં રહેવાનું હોવાથી રાજ્ય
પ્રજાના હિતનાં કેટલાક અતિ ઉપયોગી કામોમાં પોતાને ચોખ્ખ
લાગતી સલાહ અને ખર્ચ વખતોવખત આપતા રહી તેને સંકા-
યજૂત થઈ પડવાના અતિ ઉચ્ચ અને શુભ હેતુથીજ લેતા હતા.
પ્રજાના હિતમાં રાજ્યનુંજ હિત સમાયલું હોવાથી, આમ વિવિધ
પ્રકારે દેશની સેવા બજાવવામાં તેઓ એક રીતે રાજ્યનીજ સેવા
બજાવતા હતા એમ કહી શકાય. આમ છતાં તેમની સરકારી નો-
કરીના પ્રકરણમાં આપણે વાંચી ગયા છીએ કે શરૂઆતમાં કેટલેક
પ્રસંગે તેમની રાજ્યબક્તિ પર શંકા લઈ જવામાં આવી હતી.
આવે પ્રસંગે કેટલાક વિરૂદ્ધ મતવાળા અથવા વહેમાઈ ગયેલા
અધિકારીવર્ગના મનુષ્યોએ અરાજ્યબક્ત કહેવાથી તેમને કેટલીક
આપત્તિઓ વેઠવી પડી હતી. આમ અડચણો આવ્યાથી તેમનાં
સંબંધના કેટલાક મનુષ્યોએ તેમને પોતાની નોકરી છોડી દેવાની
સલાહ પણ આપી હતી. પરંતુ તેઓ પોતાના મનથી શુદ્ધ રા-
જ્યબક્ત હતા, અને તે સંબંધી પોતાના નિશ્ચયમાં જરા પણ

ડગ્યા નહોતા. તેમની જગોએ બીજો કોઇ સાધારણ માણસ હોત તો તેણે કંટાળીને અથવા પોતાના સંબંધીઓના સમજાવ્યાથી કદાચ પોતાની નોકરી છોડી દીધી હોત. કદાચ તેણે તેમ ન કર્યું હોત, તોપણ તે સંબંધી પ્રસંગે વાત નીકળતાં તે સખત શબ્દોમાં બોલ્યા વગર તો રહ્યો નહોત. શ્રીમાન રાનડે પોતે તેવો કોઇ પર્ણ શબ્દ કદી બોલતા નહોતા એટલુંજ નહિ, પણ તે સંબંધી પોતાની આગળ જો કોઇ વાત કાઢતું તો તેને તે પડતી મૂકવા સૂચના કરતા; કેમકે તેઓને બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયીપણા વિષે એવો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે, પોતાને ગમે તેટલું નુકસાન વેડવાના પ્રસંગ આવે તોપણ તે વિશ્વાસને તેઓ ચલાવમાન થવા દેતા નહિ. ઓન. મિ. ગોખલે પોતાના બાપણમાં જણાવે છે કે ન્યા. રાનડે આ સંબંધમાં તેમની સાથે એક પ્રસંગે આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા:—“અરે, આવી ગેરસમજુતિઓ હાલના સંજોગોમાં થોડે કે ઘણે અંશે અનિવાર્ય છે. એમ છતાં આપણે ભૂલી જવું ન જોઇએ કે, આપણે જો તેમની જગોએ હોત તો તેથી પણ ઘણી વધારે અયોગ્ય રીતે વર્ત્યા હોત.”

નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફ શ્રીમાન રાનડે આવી ઉંડી રાજ્યભક્તિની લાગણી ધરાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમના દૃષ્ટિકોણ દેશને રાજકીય સ્વતંત્રતાવાળા, સુનિયંત્રિત રાજ્યતંત્રવાળા, અને મન માનતો ધર્મ પાળવાની છૂટવાળાદેશ તરીકે, તથા યૂરોપીઅન સુધારાના, વ્યાપારી સમૃદ્ધિના, અને માનુષિક શુદ્ધિ એ તેના પૂર્ણ વિકાસ પામેલા રૂપમાં માનસિક, શાસ્ત્રીય, નૈતિક અને સામાજિક બાબતોમાં અર્વાચીન સમયમાં જે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેવી ઉન્નતિના એક સર્વોત્તમ નમૂના તરીકે ચહાતા, તથા

૩૬૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

તેની તરફ ધણી માનની લાગણીથી જોતા. વળી જુગ્મ્પાકને હિં-
દુસ્થાનનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું અને તેને સર્વ પ્રજાઓની તુલના.
માં હિંદુસ્થાન અપાવવાનું ઉમદા કાર્ય ઇશ્વર તરફથી સોંપ-
વામાં આવ્યું છે એમ તેઓ માનતા. આગળ જણાવ્યું છે તેમ
તેઓ ખાતરીપૂર્વક માનતા કે હિંદુઓ ઇશ્વરના પસંદ કરેલા
લોકો છે; અને પોતાના આ મતનો બચાવ તેમના મિત્રોની પણ
ગમે તેવી વિરૂદ્ધ ટીકાઓ સામે ધણી ચતુરાઈથી કરતા. તેઓ
કહેતા કે:—જો તેમ ન જ હોય તો હિંદુઓના પૂર્વજો કાવ્ય
અને તત્ત્વજ્ઞાન જેવાં શાસ્ત્રોમાં આવી ભારે ફતેહ શી રીતે મે-
ળવી શકે, તથા પ્રાચીન સમયમાં સુધારાની બાબતમાં આવી
હિંદુ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? તેમના વંશજો, જૂદા
જૂદા વિજેતાઓ તરફથી જૂદે જૂદે સમયે હુમલાઓ થયા છતાં
પોતાનો પ્રજાજાણુધર્મ એટલે પોતાનું પ્રજાત્વ (Nationality)
અને પોતાની ધાર્મિક તથા સામાજિક સંસ્થાઓ જેવી ને તેવી
શી રીતે સાચવી શકે ? આસિરિયનો, બાબિલોનિયનો, ઇજિ-
પ્શિયનો, ફીનીશિયનો, રોમનો અને ગ્રીકો-એ પ્રાચીન પ્રજાઓ-
એ કેટલોક સમય રાજ્યકીય દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાવ આપ્યો, અને
કેટલેક દરજ્જે સુધારો તથા રાજ્યકીય મહત્તા પ્રાપ્ત કરીને પા-
છી અદસ્ત થઈ ગયું; પરંતુ હિંદુઓ, વિદેશીય લોકોથી જીતા-
ઇને તેમના તાબામાં ગયા છતાં, ચીનાઓની પેઠે, પોતાની જ-
નમૂખિમાં હજી કાયમ રહ્યા છે, અને જેવટે ગ્રેટબ્રિટન, જે ડુનિ-
યાના સઘળા દેશોમાં માનુષિક ઉદ્યોગની બિન બિન શાખાઓમાં
તેમની ચઢતી કરવાને સર્વથી વધારે લાયક છે, તેની ઉદાર સત્તા

નીચે આવ્યા છે, એ શું હાથરી ચોળનાથી થયું ન કહેવાય ?

રાનડે પોતાના સંબંધમાં ગમે તેવી ગેરસમજુતિઓ ઉભી થતી. તોપણ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસંગોપાત અંગ્રેજી રાજ્યથી થયેલા અને થતા લાભોનો છૂટથી સ્વીકાર કરતા રહેતા. ઑન. મિ. ઓખલેએ, નામદાર મુંબઈ સરકારની ધારાસભામાં સને ૧૯૦૬ ના ઑગસ્ટ માસમાં 'લૅન્ડ રેવન્યુ બિલ' મંજૂર થી આપેલા છટાદાર બાપણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેઓ વારંવાર કહેતા કે, " આ રાજ્યમાં જોકે અમુક વ્યક્તિની અંગત મોટાઇને અને તેની જુદીના પ્રદર્શનને માટે કદાચ ઓછો અવકાશ હશે, તોપણ તે વડે શાન્તિ અને સારી જામેદારી રાજ્યવ્યવસ્થાનાં આપણને મળતાં સુખોથી, આપણા દેશીઓના સમૂહને સુધારાને અને જ્ઞાનને માટે વધારે મોટા પ્રમાણમાં મળતી અનુકૂળતાઓથી, એક શહેરી અને પ્રજાજન તરીકેની જાહેરી આપણને ઉંચા રૂપમાં ગાળતાં શિખવ્યાથી અને લોકોનો નૈતિક શક્તિઓ જાગૃત કરવાના પ્રયત્નથી તેનું પૂરતું અને તેથી પણ વધારે પૂરતું સાદું વળી જાય છે. "

ન્યા. રાનડેની રાજ્યભક્તિના સંબંધમાં રા. અગ્રણી આ પ્રમાણે જણાવે છે:—" તેમણે યૂરોપના ઇતિહાસનો અને તેના રાજ્યકીય ધારાઓનો જેવો અભ્યાસ કર્યો હતો તેવો આપણામાંથી ઘણા થોડાએજ કર્યો હશે. તેમનો કૉલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી પણ આ વિષયનું અધ્યયન તેમણે ચાલુ રાખેલું હોવાથી ઇંગ્લાંડની રાજ્યનીતિની ઉદાર વૃત્તિવાળી કાર્યપદ્ધતિ પર તેમને બેહદ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેમના બોલવા પર કે કાર્ય

૩૬૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 પર ટીકા થતાં સરકારના અમુક અમલદારો પ્રસંગોપાત બલે
 ગુસ્સે થાય, પરંતુ તેઓ પોતે જાણતા હતા કે ઉંચા પ્રકારના
 બ્રિટિશ રાજ્યનીતિકૌશલ્યનું વલણ, અને સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં
 તથા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં બ્રિટિશ પ્રજાની સ્વતંત્રતા નાટેના
 પ્રેમની દૃશ્ય નિશાની તરીકે દેખાઇ આવતો જુસ્સો, —એવાં ઉમદા
 અને ઉદાર વૃત્તિનાં છે કે તાજાની પ્રજા તરફના વર્તનમાં બ્રિ-
 ટિશની રાજ્યનીતિની પવિત્રતા વિષે કંઈ શંકા આવે નહિ. તેઓ
 બ્રિટિશ સ્વભાવને સંપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા.”

આ સધળા પરથી સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડે છે કે ન્યા. રા-
 નડેનો નામદાર બ્રિટિશ સરકારના ન્યાયાપણા માટે ધણો ઉચ્ચ
 ભાવ હતો, અને તેઓ એક પૂર્ણ રાજ્યભક્ત પુરુષ હતા. આમ
 હોવાથી સરકાર પણ એમની રાજ્યભક્તિ અને દેશસેવાઓના
 સંબંધમાં ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતી હતી. તેમણે સરકારમાં કેવી
 પ્રતિષ્ઠા અને માન સંપાદન કર્યા હતાં, એ તેમના મરણ સમયે
 બહાર પડેલા સરકારી ઠરાવ ઉપરથી અને નામદાર વાઇસરોય
 તથા મુંબઈના નામદાર ગવર્નર તરફથી દર્શાવાએલા ઉદ્ગારો વ-
 ગેરે ઉપરથી સારી રીતે જણાઈ ચૂક્યું છે, અને પાછળથી પ્ર-
 સંગોપાત દર્શાવાતા ઉદ્ગારો પરથી હજી પણ જણાતુંજ રહેશે.
 આમ રાજ અને પ્રજા ઉભયની આવી અનન્ય પ્રીતિ સંપાદન
 કરવી એ ધણું કઠિણ કાર્ય હોવા છતાં તેમણે આ પ્રમાણે તે
 સિદ્ધ કર્યું હતું. આ ઉપરથી સૌ કોઈને જણાશે કે તેમ વર્તીને
 તેઓ આધુનિક સમયમાં નીચેના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકની સાર્થકતા
 સર્વથા સાબિત કરી શક્યા હતા:—

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે ।

જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ॥

ઃ ઇતિ મહતિ વિરોધે વિદ્યમાને સમાને ।

નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥

અર્થઃ—રાજાનું હિત કરનાર લોકના દ્વેષને પાત્ર થાય છે, અને પ્રજાવર્ગનું હિત કરનારનો રાજા ત્યાગ કરે છે. આવો મહાન વિરોધ હોવાથી રાજા અને પ્રજા ઉભયનું મન સંપાદન કરી કાર્ય કરનાર મનુષ્ય દુર્લભ છે.



૨૬૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

મમજના ગુણો.

પાછલા પ્રકરણોમાં જણાવેલી દક્ષિણ પંથની માલૂમ પડે છે કે ન્યા. રાનડેનું વાચન અસાધારણ

વિશાળ વાંચન રીતે વિશાળ હતું, એટલે તેમણે ઘણાં અન્યે જ્ઞાન. સંખ્યાખંધ અને અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. તેઓ આપણી યુનિવર્સિટી-

માંથી તૈયાર થયેલા ઍન્યુએટોમાં અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું સૌથી વધારે ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ કહી શકાય. તેમને તેમના વિશાળ વાચન અને જ્ઞાનને લીધે ફેટલીક વખતે ‘જીવતી લાઇબ્રેરી’ (Living Library) અને ‘ એન્સાઇક્લોપીડીયા ’ (સર્વવિદ્યાસંગ્રહનું પુસ્તક) ની ઉપમા પણ વ્યાજબી રીતે આપવામાં આવતી. એમ. એ., અને એલ્. એલ્, ખી. ની પરીક્ષાઓ માટે તેમણે વાંચેલાં સંખ્યાખંધ પુસ્તકો વિષે પ્રથમ પ્રકરણમાં નોંધ લેવામાં આવી છે, તે પરથી વિદ્યાર્થીઅવસ્થાના તેમના બહોળા વાંચનનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે. “ વાયવ્ય પ્રાંતો અને અયોધ્યાનું એન્યુ-કેશનલ મેગિઝન ” એ નામના યોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું તેમના ચરિત્રનું વર્ત્તાત લખનાર ગૃહસ્થ જણાવે છે કે, ન્યારે તેમને એલ્ફિસ્ટન કૉલેજમાં ઇતિહાસના વિષયના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર નીમવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તે કામમાં ફતેહમંદ ઉતરવા માટે તેમણે તે કૉલેજની લાઇબ્રેરિમાંનાં તે વિષયને લખતાં સઘ-નાં પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં હતા. આથી કરીને તેઓ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોને એવાં પરિપૂર્ણ અને રસમય બનાવી શક્યા હતા કે

તે તરફ તે વખતના તે કાલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. ચેટ્ટરીય સા-
હેબનું અને અન્ય સર્વ પ્રોફેસરોનું ધ્યાન ખેંચાતાં તે સાંભળ-
વાને તેઓ આવતા. કાલેજનો ફેલો અને અંગ્રેજી સાહિત્યના મ-
દદનીશ અને મુખ્ય પ્રોફેસર તરીકે તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનો
દ્વારા તેમની શિક્ષણ આપવાની વિરલ શક્તિઓનું અને તેમના
વિશાળ જ્ઞાનનું તે સમયના જૂના વિદ્યાર્થીઓ—મહુમ મિ. જ-
સ્ટિસ તેલંગ, વડોદરા રાજ્યના માજી દિવાન ખા. બ. કેરકાર-
રપજી, મહુમ ઓન. મિ. સયાણી, દિ. બ. અખાલાલ, અને
ખા. બ. જમશેદજી જેવા તેમના નામાંકિત શિષ્યોને યોગ્ય દર્શન
થયું હતું, જેનો પ્રસંગ મળતાં પૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવા તેમના
બાળાખરો ગૃહસ્થો ચૂક્યા નથી. કાલેજમાંથી નીકળ્યા પછી પણ,
આપણી યુનિવર્સિટીના બાળાખરો ઍન્જીએટોની પેઠે પોતાની પરી-
ક્ષાઓ પસાર કરવાને અથવા પોતાના ધંધાને લગતી ફરજો બ-
ગવવાને જોઈએ તેટલું માત્ર વાંચીને તેમની વાંચનની તૃષ્ણા તૃ-
પ્ત થતી નહિ. તેઓ પોતાની આખી હંદગીની અંદર ખરેખર
એક વિદ્યાર્થી તરીકે છેવટ સુધી જ્ઞાન મેળવતા રહ્યા હતા. સા-
હિત્ય ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજ્યનૈતિશાસ્ત્ર, અને અર્થશાસ્ત્ર વ-
ગેરે અનેક વિષયોને લગતાં છેક આધુનિક સમયમાં પ્રકટ થયેલાં
ઉપયોગી પુસ્તકો તેઓ હમેશા વાંચતા. છેવટના લાગમાં આખ-
ની શક્તિ ઘટતી જતી હોવાથી તેમનાથી બહુ વાંચી શકાતું નહિ
ત્યારે બીજા માણસો પાસે પણ તેઓ વાંચાવી સાંભળતા એમ
આપણે આગળ વાંચ્યું છે. આ પ્રમાણે વિશાળ જ્ઞાન સંપાદન
કરીનેજ સંતોષ માની એસી ન રહેતાં તેને પોતાના દેશના કલ્યા-
ણાર્થે કેવી વિવિધ રીતે તેઓ ઉપયોગમાં લાવતા એ સર્વને સુ-

૩૬૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 વિદિત થયેલું છે. આવી તેમની વિદ્વત્તાને લીધે, આગળ કલા
 પ્રમાણે, કેળવણી અને બીજા વિવિધ વિષયોને લગતા સવાલો
 વિષે તેમની વખતોવખત સલાહ લેવામાં આવતી, અને હાલમાં
 તેમના મરી ગયા પછી પણ તેમનાં લખાણોના આધારે પ્રમ-
 એષાત લેવામાં આવે છે. તેમનાં રાજ્યદારી, ધાર્મિક, સાંસારિક
 અને સાહિત્યાદિ વિષયોને લગતાં સંખ્યાબંધ લખાણો અને ભા-
 ષણો તથા તેમના અસંખ્ય ચુકાદા તેમના બહોળા જ્ઞાનના ભં-
 ઝર રૂપ હોવાથી ખાસ કરીને શોધક અને વાંચવા લાયક ગણાય
 છે. જાણીતો અમેરિકન ફિલોસોફર (તત્ત્વવેત્તા) લૅડ* ન્યારે
 ચોટીક વર્ષ ઉપર મુંબઈ આવ્યો હતો, ત્યારે તેના માનમાં કર-
 વામાં આવેલા મેળાવડા વખતે તેને આવકાર દેતાં તેમણે આપેલા
 વિદ્વતાભરેલા ભાષણથી તે વિદ્વાન ગૃહસ્થ પણ ચકિત થયો હતો.

માત્ર અંગ્રેજી ભાષાનાજ પુસ્તકો વાંચવાનો શ્રીમાન રાન-
 ડેન શોખ હતો એમ નહોતું. તેઓ બી. એ. થયા ત્યારે બીજી
 ભાષાઓ તરફે દેશી ભાષાઓ લેવાતી હોવાથી મરાઠી ભાષા
 લઈને તેઓ પાસ થયા હતા, અને તે ભાષાનો અભ્યાસ તેમણે
 પોતાની જીંદગીના અંત સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. તે ભાષાના
 ગ્રામ્યીન કવિઓના અને બીજા સાહિત્યના ગ્રંથોનો તેમણે બહુજા
 લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેથી તેઓ મરાઠી ભાષાના
 એક વિદ્વાન ગણાતા હતા. સરકાર તરફથી બહુાં વર્ષ સુધી તે-
 અને ' દક્ષિણ પ્રાઇઝ કમિટી ' ના સભાસદ નીમવામાં આવ્યા
 હતા. કેટલાંક વર્ષ ઉપર ' ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ' પત્રમાં તેમના

તરફથી પ્રકટ થયેલા મરાઠી સાહિત્ય વિષેના પાંચ પત્રો અને બીજા તે મંજુષના કેટલાક લેખો પરથી તેમના મરાઠી ભાષાના હોડા જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

પોતે આવા સમર્થ વિદ્વાન હોઈ, સાહિત્યના ગ્રંથો અને પુસ્તકો લખનારને માત્ર દ્રવ્યનીજ નહિ, પરંતુ અન્ય હરેક રીતે સહાય આપવામાં તેઓ પછાત પડતા નહિ. રા. અગાશે કહે છે કે, “કેટલાં પુસ્તકોનું તેમણે તેમના લેખકોની વિનંતિ ઉપરથી વાંચન અને સંશોધન કર્યું હશે તે ખરાખર રીતે કહી શકાય તેમ નથી, તોપણ છેલ્લા ૩૦ વર્ષની અંદર સાહિત્ય ઇતિહાસ કે રાજ્ય-કીય વિષયને લગતાં દર ૧૦ પુસ્તકોમાંથી ભાગ્યેજ એકાદ તેમના હાથમાંથી પસાર થયા વગર રહ્યું હશે, એમ કહું તો તે અસત્ય કહેવાશે નહિ.”

ન્યા. રાનડે ભાષણકર્તા-વક્તા તરીકે જો કે મહુમ ન્યા.

તેજંગ અથવા આપણા હલાકાના અતિ લોક-

વકેનૃત્ય. પ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ ધારાશાસ્ત્રી (ખારિરટર) અને

વક્તા ઝોન. સર ફીરોઝશાહ મહેરવાનજી મહે-

તાની ખરાખરી કરી શકે તેમ નહોતું, તોપણ તેઓ સમયસૂચક, શીઘ્ર-તાત્કાલિક, છટાદાર, અને અસરકારક વક્તા હતા. જેમાં પોતે માહિતી ધરાવતા હોય એવા કોઈ પણ વિષય ઉપર સૂચના મળતાની સાથે, અગાઉની કોઈ પણ જ્ઞાનની તૈયારી વગર, કેટલીક વખત એ એ કલાક સુધી તેઓ ભાષણ આપતા; અને એવી અસર-કારક રીતે તેઓ બોલતા કે તે પરથી હરકોઈને તેમની તીવ્ર અને મનોવેધક બુદ્ધિ, વિશાળ વાંચન અને બારે વિદ્વાતાની છાપ ભાષણના દરેક પેટા વિષયમાં પડેલી જણાઈ આવતી. સને ૧૮૬૫ની

૩૬૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૦ મું.]

સોમ્યલ કૉન્ફરન્સ મળતા પહેલાં થોડાક વખત ઉપર પૂનામાં સં-
સાર સુધારા વિષે તેમણે આપેલાં વ્યાખ્યાનોના સંખંડમાં મુજબના
એક નામીયા વ્યાપારી, ધારાસભાના સભાસદ, અને ત્યાંની ચેમ્પર
આફ કૉમર્સના પ્રમુખ ઓન. મિ. મેકડોનલ્ડે જે અભિપ્રાય દર્શા-
વ્યો હતો તે તેમનાં લગભગ સઘળા વિષયો ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોને
લાગુ પડે તેમ છે. તેમણે જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમનાં ભાષણો ખરે-
ખર “વિચારોની ખાણ રૂપ, અને હિંદુસ્થાનના વતનીઓની હા-
લની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ જાણવા ઇચ્છનારે દરેક મનુષ્યને ખાસ
કરીને અગત્યનાં” છે. તેમજ તે ઉપરથી વકતાની “વિચારોને
મંજીરતાથી દર્શાવવાની શક્તિ, ઉલટ અને જુરસાનું, તથા તે સ-
ઘળા ઉપરાંત આખ્યાત્મક ઉમળકાનું અને તે સાથે શ્રોતૃવર્ગનું
મન અદ્ભુત રીતે ધારેલા વિષય તરફ વાળી શકે એવી સચુક્તિ-
તાનું” સ્પષ્ટ દર્શન થઇ શકે છે.

તેમના વક્તૃત્વ વિશે રા. અગારો આ પ્રમાણે જણાવે છે
“તેઓ વારંવાર આગળથી તૈયાર થયા વગર ભાષણ આપતા,
તોપણ તેમનાં અગત્યનાં જાહેર વ્યાખ્યાનો આગળથી સંભાળ-
પૂર્વક લખવામાં આવતાં. તે મોટીથી આપવાનાં હોવાથી સ્વાભા-
વિક રીતે લંખાણવાળાં થતાં, પરંતુ તેમાં ચર્ચેલી ઝીણામાં ઝીણી
ખાખતોના વિવેચનથી અને વિષયની દરેક જાણના પોતે કરેલાં
સંપૂર્ણ નિરીક્ષણથી તેમના ભાષણના અસરકારકપણામાં વૃદ્ધિ
થતી. બોલવામાં દર્શાવેલા ઉત્સાહ અને ઉલટથી, પ્રસ્તુત વિષયનું
યથાસ્થિત દર્શન કરાવવાને તેમની વિશાળ સ્મરણશક્તિમાંથી બ-
હાર નીકળતા જ્ઞાનના મોટા જથ્થાથી, અને હૃદયના ઉભરાઇ જ-
વાથી તેમના વ્યાખ્યાનમાં આવતી મધુર અને અસરકારક છટાથી,

તેમના શ્રોતઓને જાણે તેઓ જાદુઈ મંત્રથી અંજાઈ જતા હોય એમ થતું.”

• ન્યા. રાનડેનાં અંગ્રેજી ભાષણોની આ પ્રશંસા સર્વ રીતે તેમની મરાઠી વ્યાખ્યાનોને સર્વાંશે લાગુ પડે છે. તેઓ એક ઉત્તમ મરાઠી વક્તા હતા. આપણા દેશી ગ્રેન્ડ્યુએટોમાંના ઘણાજ થોડા પોતાની માતૃભાષામાં એમના જેવાં વ્યાખ્યાન આપવા શક્તિમાન હશે. મરાઠીમાં વ્યાખ્યાન આપવાની તેમની શક્તિના અંશમાં રા. અગાશેએ જણાવેલો નોંચેનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. તેઓ કહે છે કે, “ મહુમ મિ. ધોન્ડો શ્યામરાવ ગરડે મને ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના અરસામાં કહ્યું હતું કે, એક રવિવારની સાંજે તેઓ પ્રાર્થનાસમાજના મંદિર પાસે થઈને પોતાના એક મિત્રને મળવા જતા હતા. માત્ર જિજ્ઞાસાને લીધે થોડાક શબ્દ સાંભળવા માટે તેઓ એક ખારી પાસે થોડ્યા હતા. ન્યા. રાનડેના મધુર સ્વર અને ભાવિક વાણીથી તેમને એટલો બધો મોહ થયો હતો કે તેમનું વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં સુધી તે ખારી આગળ તેઓ ઉભા રહ્યા હતા; અને ત્યાંથી ધૂળિયે પાછા આવ્યા પછી એક અઠવાડિયા સુધી બીજા કોઈ પણ વિષય વિષે નહિ, પરંતુ માત્ર ન્યા. રાનડેના તે વ્યાખ્યાન વિષે વાત કર્યા કરતા હતા, અને આ પ્રમાણે અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના શબ્દોમાં કહેતાં, જેઓ ‘ મ. જાકની ખાતર આવતા તેઓ પણ પ્રાર્થના કરવાને ઉભા રહેતા.”

શ્રીમાન રાનડે પોતાના અનેક ઉત્તમ ગુણો ઉપરાંત, તેમના અસાધારણ અભ્યાસ અને જ્ઞાનને લીધેજ લેખન વાંચન પદ્ધતિ. પોતાના સમયમાં એક સર્વોત્તમ પુરુષ ગણાવાતા હતા એ નિઃસંદેહ વાત છે. ત્યારે આ પુસ્તક ખાસ વિદ્યાર્થીવર્ગને ફાઇ રીતે ઉપયોગી થઈ

૩૭૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
પડે એવા હેતુથી લખવામાં આવેલું હોવાથી, તેઓએ પોતાના
લખવા વાંચવાના કામમાં કેવી પદ્ધતિ રાખી હતી તે જણાવવું
અત્રે અગત્યનું થઇ પડશે.

પ્રારંભિક એક વકીલ રા. જી. કે. તિલકે તથા તેમના
એક મિત્રે ન્યા. રાનડેને તેમની આ પદ્ધતિ સંબંધી પોતાને
યોગ્ય માહિતી આપવા એક પત્ર દ્વારા વિનંત કરી હતી. આ
પરથી તેમણે તેમને પોતાની પાસે બોલાવી પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં
લેખનવાચન સંબંધે જે પદ્ધતિને તેઓ અનુસરતા તેનું સ-
વિસ્તર વર્ણન આપ્યું હતું. આ હકીકત એ ગૃહસ્થ તરફથી તેમ-
ના મૃત્યુ બાદ પૂનાના એક પત્રમાં પ્રકટ થઇ હતી, જેની મત-
લખ અત્રે આપવામાં આવે છે. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે:—“મેં
ત્રિવિધ શાસ્ત્રો, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, નાટક વ્યાદિ જુદા જુદા
વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે અને વાંચું છું, પરંતુ મને ઇતિહાસ
જાને અર્થશાસ્ત્ર માટે ખાસ પ્રીતિ છે. મેં શેક્સપીયરનાં નાટકો
અને સ્કોટની નવલકથાઓ વાંચી છે, પરંતુ તે વિષયનાં બીજા
કોઈ ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી. એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી
તેનો સમગ્રો સારાંશ લખી શકું, ત્યારે તે પુસ્તક યથાસ્થિત રીતે
વાંચ્યું એમ હું માનું છું. મારી પાસે આવી ગતની નોંધપોથી-
ઓ છે, અને તે હમેશા મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે. મને
કેટલાંક પુસ્તકો ખુરાખર સમજતાં મુશ્કેલી પડે છે તો હું તેમને
વારંવાર વાંચીને તેમનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવું છું. હું મારા અવકા-
શના સમગ્રો કલાકો વાંચવામાં અને લખવામાં ગાળું છું. મારા
અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિષે કહેવાનું કે, તે મેળવવાને મેં કંઈ
ખાસ યત્નો કર્યા નથી, પરંતુ અંગ્રેજી ભાષામાં લખાણ કરવાની

તથા બોલવાની દરેક તકનો હું લાભ લેતો, અને તે મને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. મારા વિચારો લખી કાઢ્યા સિવાય હું કદી પણ લાપણુ આપતો નથી, અને કદી પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર હું કશુંક વિષય વિષે કંઈ લખતો પણ નથી. મારા જ્ઞાનથી લોકોને આશ્ચર્ય પામવાનું કંઈ કારણ નથી, કેમકે જ્ઞાન મેળવવાની જેવી સગવડો મને મળી હતી તેવી ઘણીજ થોડા માણસોને મળે છે. સર એ. આન્ટ મારા વિદ્યાગુરૂ હતા, અને મારી જ્ઞાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ મને મોટા મદદગાર થઈ પડ્યા હતા. હાલના સમયના વિદ્યાર્થીઓ એવા સારા શિક્ષકો મેળવવાને અશક્ત નથી, અને તેથી તેઓ જેવા જોઈએ તેવા તૈયાર થઈ શકતા નથી. ”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, શ્રીમાન રાનડેને પોતે વાંચેલા વિષયના એકદમ ટૂંકી નોંધ કરી લેવાની ટેવ ટૂંક નોંધ કરતા હતા, અને તેમની તે ટેવ છેવટ સુધી ચાલુ રહેવાની ટેવ. રહી હતી. આ ટેવથી વાંચેલી ખીનાની મજબૂત છાપ તેમના મગજ પર પડી રહેતી, અને જ્યારે જ્યારે કોઈ બાબતની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તેમને તેનું સહજ ધ્વનિ થઈ શકતું. પોતાના જોહાને લગતું કામ કરતાં પોતાને ચૂકવવાના મુકરહમાઓની પણ સંક્ષેપમાં તેઓ નોંધ કરી લેતા. આવાં ટિપ્પણ કરવાની ટેવ ન્યાયાસન પર તેમની સાથે બિરાજનાર ખીજા સહ ન્યાયાધીશોને પણ પ્રસંગે બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી. ન્યા. ચંદાવરકરે જણાવ્યું હતું કે, ‘તેમાંના એક જજને ન્યા. રાનડેના મૃત્યુ પછી મને કહ્યું હતું કે, એક ખુનના ગુંથવાડાભરેલા મુકરહમામાં મને તેમની તરફથી ઘણી મદદ મળી

૩૭૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]
 હતી. ' આમ દરેક કેસનો એટલી સંભાળ અને સદ્ગુણતાથી તેઓ
 અભ્યાસ કરતા કે, પોતાની વિશ્વાળ અને દૃઢ સ્મરણશક્તિને લીધે
 ઇતિહાસમાંના અમુક સમયની હકીકતની પેઠે, તે સંબંધી સઘળા
 હકીકત કાંઈ પણ સમયે તેઓ આબેહુલ યાદ લાવી શકતાં.

જરિટસ ચંદાવરકરે પોતાના બાપણમાં જણાવ્યું હતું
 કે, ન્યા. રાનડેને મોટેથી વાંચવાની ટેવ હતી,
 મોટેથી વાંચ- જેથી ' એકલું મન નહિ, પરંતુ તે સાથે કાન
 વાની ટેવ. પણ વાંચેલી હકીકત ગ્રહણ કરી શકે, ' અને
 વાચનથી પડેલી છાપ દૃઢ થઈ શકે. એવું કહે-
 વામાં આવે છે કે, એક વખત રાનડેની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં, તે-
 મની આમ મોટેથી વાંચવાની ટેવથી તે વખતના એલિઝબેટન
 કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સર એલેક્ઝાન્ડર આન્ટને પોતાની શા-
 ન્તિમાં ખલેલ પહોંચવા લાગ્યું હતું. રાનડે પાસેના ઓરડામાં
 ઉઘાડા માથે એક પાટલી ઉપર સામેના ટેબલ પર પોતાના પગ
 લાંબા નાખીને બેઠા બેઠા વાંચતા હતા. આ ઉપરથી અવાજ
 ક્યાંથી આવતો હતો તેની તપાસ કરવાને પ્રિન્સિપાલ સાહેબ બ-
 હાર નીકળ્યા. તપાસ કરતાં જ્યારે તેમને માલુમ પડ્યું કે એ
 અવાજ તો મહાદેવ (રાનડેને કૉલેજમાં તેમના નામથી બોલા-
 વવામાં આવતા) કરે છે, ત્યારે તેઓ છનામાના પોતાના ઓ-
 રડામાં ગયા; અને જે એક છોકરો રાનડે પાસે તેમને મોટેથી
 વાંચતાં અટકાવવાને દોડી જવાનું કરતો હતો તેને કહેતા ગયા કે
 " અડચણ કરીશ નહિ, તેને તેનો અભ્યાસ કરવા દે. " શ્રીમાન્
 રાનડેને માટે તેઓને એવો ઉંચો મત બેસી ગયો હતો કે, તેમને

પોતાને જો કે અડચણ પડતી હતી તોપણ તેમને આમ મોટેથી વાંચવા દીધું હતું.

ન્યા. રાનડેની વાતચિત કરવાની શક્તિઓ ધણીજ હતા : પ્રકારની હતી. તેમની શાન્ત અને સંકાયશીલ વાતચિત કર- પ્રકૃતિ તથા તેમની ઠાવડી વર્તણૂકનો વિચાર વાની શક્તિ. કરતાં, દરેક મનુષ્યને તેમની આ શક્તિઓ વિષે સાંભળીને આશ્ચર્ય લાગે તેમ છે; પરંતુ ગમે તેમ પણ તેઓ થોડાક મિત્રોની મંડળીમાં ધણી મોહક રીતે વાતચિત કરતા એ ખરી વાત છે. રા. બ. માનકર જણાવે છે કે તેમની વાતચિત ધણું કરીને હમેશા રમૂજ, આનંદી, વિવિધ પ્રકારની માહિતીવાળી અને વચ્ચે વચ્ચે ઉપયોગી વાર્તાઓથી મિશ્રિત હોવાથી તે સાંભળનારને ખરેખર ગમ્મત પડતી. તેઓ કાંઈ પણ વિષય વિષે ચર્ચા કરી શકતા, અને તેના સંબંધમાં પોતાના વિશાળ જ્ઞાનને લીધે જરૂરયામંધ જણાવા યોગ્ય હકીકત આપી શકતા. જેમને તેમની સાથે વાતચિત કરવાના પ્રસંગો મળ્યા છે, તેઓ કહી શકશે કે વાર્તાના ચાલતા વિષયમાં કંઈ ને કંઈ નવીન હકીકત તેઓ પોતાના તરફથી આપી શકતા, જેથી તે વિષયમાં ધણી કુશળતા ધરાવનારા મનુષ્યો પણ આશ્ચર્ય પામતા. જો કે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારની વાતચિત કરનાર હતા, તોપણ પોતાની વાત ચાલતી હોય તેવામાં ખીજને ભાગ ન લેવા દેતા એમ નહોતું. ‘આપ અને લે’ (Give and take) નો સામાજિક વ્યવહારમાં દરેક પ્રસંગે પ્રતીત થતો નિયમ ધ્યાનમાં રાખી તેઓ ખીજ મનુષ્યોને બોલવાને ઉત્કેરતા.

એમની વાતચિત કરવાની શક્તિના સંબંધમાં પોતાના

૬૭૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

અનુભવ ઉપરથી તેમના ખીજ એક મિત્ર રા. અગાથી આ પ્ર-
માણે જણાવે છે: “ તેમની વાતચિતમાં રમૂજ કે દેખાતો આક્ષેપ
અથવા તો લપકાદાર દ્વંદ્વકા લાગ્યેજ માલૂમ પડતા. તેઓ ખુદ
મનુષ્યો કરતાં મનુષ્યોએ યોજેલી યોજનાઓ વિષે, અને, “ધાર-
ણાઓ કરતાં બનેલા બનાવો વિષે વધારે બોલતા. પ્રિન્સિપાલ
સેલ્ફિય સાહેબે તેમને માટે યથાર્થ રીતે કહ્યું હતું કે, “ ન્યા. રાન-
ડેની વાતચિત નકામી અંગત ગપાટાથી તદ્દન રહિત હતી. ’ તે-
મની સાથેની વાતચિતના વિષયો સાર્વજનિક સેવાના હોષ તે
સંબંધી તેમનાં વચનો ઝલેહદાર અથવા મનોરંજક હોવાને બદલે
સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર અને વબનદાર નીકળતાં, તથા રમૂજ
હોવાને બદલે વધારે સૂચક અને બોધક જણાતાં. આથી તેમની
સાથેની એક કલાકની વાતચિતથી તેના શ્રોતાને એકાદ મધ્યમ
કદના નિઃસંધાના વાચન કરતાં વિચારને માટે વધારે વિષય મળતો.”

આ પ્રમાણે આ બાબતમાં તેમના બે મિત્રો વચ્ચે કંઈક
મતભેદ જણાય છે; તોપણ આટલું તો નકીજ છે કે ન્યા. રા-
નડેની વાતચિત નકામી અથવા તો માત્ર રમૂજ ગપાટાથી ભર-
પૂર નહોતી, પરંતુ તે ઉપરથી ઘણી જણવા લાયક હકીકત
મળી શકતી.

તેમનાં પત્ની પોતે આ સંબંધમાં જણાવે છે કે, “ કાઈ
આવેશમાં કે ગુસ્સાથી બોલતું હોય તો તે બહુ બોલવું સ્મિત કરી
ચાંતતાથી સાંભળી લેતા, અને તેનું બોલવું પૂરું થયા પછી એવો
ઉત્તર આપતા કે તે સાંભળતાજ પ્રશ્ન પૂછનારને પોતાના દાષ
દેખાઈ આવતો તથા ઘણી શરમ લાગતી. ”

શ્રીમાન રાનડેની વૃત્તિની તન્મયતા ખરેખર અદ્ભુત હતી.

ગમે તેવા ધધિળ કે ગરબાટમાં અથવા મંડળોની વૃત્તિની અંદર પણ, જાણે તેમની શાન્તિને વિવ્રકર્તા કંઈજ તન્મયતા. ન હોય એમ, એકાગ્ર ચિત્તે હાથમાં લીધેલું કાર્ય તેઓ કર્યા જતા. હરકોઈ મનુષ્યને તેમની પાસે ગમે તે વખતે આવવાની છૂટ હોવા છતાં, તેમને પોતાના કામમાં અડચણ લાગતી નહિ. સ્પેશ્યલ જજ તરીકે તેમને જ્યારે પરગણામાં ફરવું પડતું ત્યારે તેમને વારંવાર ગામડાના એકાદ દેવાલયમાં મુકામ રાખવો પડતો હતો. ત્યાં દેવાલયના એક ખૂણમાં બેઠેલા-પત્રને ઉત્તર લખતા, કે કોઈ ખેડુતની તકરારનો નિકાલ કરતા, અથવા તો ખેડુતોના વારંવાર કહેવામાં આવતા દુઃખકથનો શાન્તપણે સાંભળતા-જેવામાં આવતા. ઘરમાં કે સ્વારીમાં તેમની રહેણી એકસરખી સરળ રહેતી. સર્વને તેમની પાસે જવાની છૂટ હતી એમ તેમની પરગણામાંની મુસાફરીની અંદર સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવતું એટલુંજ નહિ, પણ તે સાથે પોતાના કાર્યમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની તેમની શક્તિ બધી બારે હતી એ પણ તેથી જણાઈ આવતું; કેમકે એક હિંદુ દેવાલયમાં અહિં તહિં જતા આવતા બકતોથી અવાજ કે ધોધાટ થતો હોવા છતાં અને તેમને જોવાને માટે તે લોકો ટાળાખંધ મળવા છતાં તેઓ પોતાનું કામ કંઈ પણ અડચણ પડતી ન હોય એમ કર્યા જતા. વળી પોતાને જોવા માટે ટાળે મળનારાઓને તેમ કરતાં અટકાવવાની, પોતાના જોડેલોજ તે લોકોને દેવળમાં આવવાનો હક છે, એમ કહી પોતાના સિપાઈઓને તેઓ મનાઈ કરતા.

તેઓ બધી વખત ચાલતાં ચાલતાં પણ વિચારમાં લીન

૩૭૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

થઈ જતા જણાતા. આ સંબંધમાં જરિટ્સ અંદાવરકરે તેમના ચરિત્ર વિષે પોતે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં એક બે દાખલા આપ્યા હતા. એક વખત ન્યારે તેઓ મિ. અંદાવરકરની સાથે ફરતા હતા ત્યારે તેમણે પોતેજ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો કે, રૂઝુબ્ય પ્રાણીઓના અમુક સમૂહ ઉપર સામાન્ય રીતે કેટલીક આપત્તિઓ એક સાથે પડવાથી દુનિયાની ન્યાયી વ્યવસ્થામાં દેખીતી લિખતા કેમ ઉત્પન્ન થવા પામતી હશે ? દાખલા તરીકે, અમુક ગામડાઓનું રેલથી પાયમાલ થઈ જવું, વગેરે. આ પછી પ્રશ્નનો ખુલાસો બોળી કાઢવામાં તેઓ એટલા બધા લીન થઈ ગયા હતા કે, તે વખતે તેઓ કંઈ પણ ઉત્તર આપી શક્યા નહોતા. એમ છતાં આ પહેલાં એક વખતે પૂનામાં શ્રીમાન રાનડે રા. બ. માનકરને મળ્યા હતા, ત્યારે આજ પ્રશ્ન સંબંધી તેમના વિચારો જણાવાની તેમને તક મળી હતી. એક મિત્રનો વિનંતિ પરથી તે વખતે તેમણે તેમને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, “ ઇશ્વર કૃપાળુ છે, તો સૃષ્ટિમાં કેટલીક બાબતની દેખીતી અવ્યવસ્થા શાથી બિહાવ પામતી હશે ? ” આ પ્રશ્નનો તેમણે આ રીતે ખુલાસો કર્યો હતો : “ પૂના રેલ્વે સ્ટેશનની પૂર્વ બાજુએ આવેલા આવરણિજ (રેલ્વે લાઇન બોર્ડિંગ સામી બાજુએ જવા માટે કરેલો પુલ) પર રહીને જોતાં રેલ્વેના પાટાઓ એક બીજાની સાથે એવી રીતે ગુંથાએલા અને સંધાએલા જણાય છે કે, એક સંધાવાળાને અમુક લાઇનને તેના પોતાના પાટા પર ચઢાવતાં દેખીતી રીતે બારે ગુંથવાડો ઉત્પન્ન થાય, પણ તે સંધાવાળો ગુંથાએલા પાટામાંના ક્યા ઉપર ચઢને કંઈ લાઇન જવાની છે એ સંબંધી પૂરતી માહિતી મેળવી રહે ત્યારપછી તે અમુક લાઇનને તેના પોતાના

પાટા પરજ વગર ચૂકે ચઢાવતો રહે છે. તેવી રીતે જ્યારે આપણે સઘળી સૃષ્ટિની રચનાના દરેક ભાગનો હેતુ સમજીએ ત્યારેજ આપણે જાણી શકીએ કે, સમુદાયના હિતની સિદ્ધિ થતાં થોડાંક મનુષ્યોને આવતું સંકટ વિરોધી ગણાય નહિ અર્થાત્ જ્યાનમાં ન લેવાય, અને સૃષ્ટિના સામાન્ય નિયમોનો અમલ થતાં જે આપણે જાણીએ તે આપણે જાણીએ તે પ્રભુની ધારણામાં વિઘ્ન રૂપ માનીએ છીએ, તેવી આપણે આવવાની જરૂર છે.”

ન્યા. રાનડેની સ્મરણશક્તિ ધણજ ઉંચા પ્રકારની હતી.

તેઓ ધણજ વાંચતા અને પ્રમાણમાં ધણજ સ્મરણશક્તિ. યાદ રાખી શકતા. પોતે પુસ્તકો વગેરે વાંચવાનું

કામ ધણા લક્ષ્યથી કરતા હોવાથી, એક વખત

વાંચેલી ખીના તેમને, ગમે તેટલા સમય પછી પણ જરૂર પડે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર, સઘળી યાદ આવી શકતી. તેમની યાદશક્તિ આવી ભારે હોવાથી, એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેની મતલબ ઉત્તમ રીતે સહેલાઈથી તેઓ લખી શકતા, અને આવી

અસાધારણ યાદશક્તિને લીધે કેટલેક અંશે તેઓ આવા સમર્થ પુરુષ ગણાઈ શક્યા છે એમ કહી શકાય. સામાન્ય વિષયો ઉપરાંત પોતાના ઓછાને લગતાં કામોમાં પોતાની રૂબરૂ રજુ થતા દરેક મુકકદમાની હકીકત અજાણજ જેવી રીતે તેઓ યાદ રાખી શકતા હતા. આ સંબંધમાં રા. બ. માનકર પોતાના અનુભવ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-“ ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ માં

ન્યા. રાનડે જ્યારે પૂનાના ફ. ક. સર્પાર્ડિનેટ જજના હતા ત્યારે તેમની કોર્ટમાં કામનો ઓળખ વધી પડેલો હોવાથી તેમને મદદ કરવા હું નોર્થન્ટ સપ-જજ તરીકે નીમાયેલો હતો. કાયદાને લ-

ગુણાવલોકન-મગજના ગુણો.

તેઓ ધણજ વાંચતા અને પ્રમાણમાં ધણજ સ્મરણશક્તિ.

યાદ રાખી શકતા. પોતે પુસ્તકો વગેરે વાંચવાનું કામ ધણા લક્ષ્યથી કરતા હોવાથી, એક વખત વાંચેલી ખીના તેમને, ગમે તેટલા સમય પછી પણ જરૂર પડે ત્યારે એક ક્ષણની અંદર, સઘળી યાદ આવી શકતી. તેમની યાદશક્તિ આવી ભારે હોવાથી, એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેની મતલબ ઉત્તમ રીતે સહેલાઈથી તેઓ લખી શકતા, અને આવી અસાધારણ યાદશક્તિને લીધે કેટલેક અંશે તેઓ આવા સમર્થ પુરુષ ગણાઈ શક્યા છે એમ કહી શકાય. સામાન્ય વિષયો ઉપરાંત પોતાના ઓછાને લગતાં કામોમાં પોતાની રૂબરૂ રજુ થતા દરેક મુકકદમાની હકીકત અજાણજ જેવી રીતે તેઓ યાદ રાખી શકતા હતા. આ સંબંધમાં રા. બ. માનકર પોતાના અનુભવ ઉપરથી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-“ ઇ. સ. ૧૮૭૬-૭૭ માં

ન્યા. રાનડે જ્યારે પૂનાના ફ. ક. સર્પાર્ડિનેટ જજના હતા ત્યારે તેમની કોર્ટમાં કામનો ઓળખ વધી પડેલો હોવાથી તેમને મદદ કરવા હું નોર્થન્ટ સપ-જજ તરીકે નીમાયેલો હતો. કાયદાને લ-

૩૭૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૧ મું.]

ગતી બાબતો વિષે મારે વારંવાર તેમની સલાહ લેવી પડતી. આવે પ્રસંગે તેમની જે મુકરદમા વિષે સલાહ પૂછવામાં આવતી તેને લગતી સઘળી હકીકતથી તેઓ માહિતગાર છે એ જોષ મને આશ્ચર્ય થતું. દરેક મુકરદમાને લગતી આવી સૂક્ષ્મ બાબતો તેઓ શી રીતે યાદ રાખી શકે છે એ વિષે મેં તેમને જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'મુકરદમો રજુ થતાં હું પોતે તેને લગતા દસ્તાવેજો-કાગળિયાં તપાસી જાઉં છું, અને તેથી તે વિષેના સઘળા અગત્યના મુદ્દાઓ મારા લક્ષમાં રહે છે.' મુકરદમા દાખલ કરતી વખતે તેમની સાથેનાં કાગળિયાં સાથે સાથે તપાસી જવાની ફરજમાંથી સખ-જનજોને મુક્ત કરી તે કામ ક્લાક ઓફ ધી કોર્ટ (કોર્ટના વડા કારકુન) ને સોંપવામાં આવ્યું ત્યારે પણ ન્યા. રાનડે પોતે તે કામ કરતા. આમ વધારાની મહેનત લેવાતું કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, 'તેમ કરવાથી મુકરદમો ચલાવતી વખતે મારા કામમાં મને ધણી સરળતા થાય છે.' મેં ઉત્તરમાં તેમને માત્ર જણાવ્યું હતું કે, અમુક માણસ દરેક મુકરદમાને લગતાં કાગળિયાં તપાસી જાય ખરો, પરંતુ કેટલાક મહિના પછી અને કદાચ એક બે વર્ષ પછી તેની સુનાવણી થાય તે વખતે સઘળી હકીકત યાદ રાખવી એ તો ધણુંજ મુશ્કેલ પડે."

શ્રીમાન્ રાનડે સારગ્રાહી પ્રકૃતિવાળા હતા, એટલે તેઓ ગમે તે મત કે પંથના પુસ્તકમાંથી અથવા સ્થાન-સારગ્રાહી નમાંથી પોતાને ઉપયોગી જણાતી વાત ગ્રહણ નવલાવ. કરવા અચકાતા નહિ. આ સંબંધમાં જ-રિટ્સ અંદાવરકરે પોતાના એક ભાષણમાં, ન્યા. રાનડેએ પોતાના પત્નીને અંગ્રેજી ભાષા શિખવવામાં ખિસ્તિ

ધર્મના ધર્મપુસ્તક-આધ્યક્ષને ઉપયોગ કર્યા બાબત ઇસારો કર્યો હતો. જ્યારે તેમને જણાયું કે તેમના પત્ની બાધબલ સમજી શકે એટલા પોતાના અભ્યાસમાં આગળ વધ્યા છે ત્યારે તેમણે, પોતાના જ શિક્ષણ નીચે તેમનું અંગ્રેજી બાબતું જ્ઞાન વધારવાને તે પુસ્તક પસંદ કર્યું હતું. માત્ર તે પુસ્તકમાં ઉંચા પ્રકારની નીતિનો ખોલ રહેલો છે એટલા માટે જ નહિ, પણ તે સાથે તેની બાષા સારી, સરળ, અને ઉત્તમ શબ્દોવાળી હોઈ અંગ્રેજી બાબતો સહેલાઈ અને ઝડપથી અભ્યાસ કરવા માટે તે પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એવું હોવાથી તેમણે તેને પસંદ કર્યું હતું. તે પુસ્તક પોતાના કરતાં જુદા ધર્મનું ધર્મપુસ્તક હોવાના સમયે પોતાની પત્નિને માટે એક વાચનચોપડી તરીકે તેને પસંદ કરવામાં તેમને અડચણ જણાઈ નહોતી, કેમકે તેઓ માનતા હતા કે દરેક ધર્મમાંથી તેના સિદ્ધાંતોને લગતો ભાગ જો કે બલે આપણે ન સ્વીકારીએ, તોપણ તેમાંથી જે કંઈ સાઈ અને ઉંચા પ્રકારનું જણાય તે પસંદ કરી લેવું જોઈએ.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગુણાવલોકન. (ચાલુ.)

દૃઢ્યના ગુણો અને ઉપસંહાર.



રાનડે, જે વડે એક મોટા સ્વદેશભક્ત અને શુદ્ધિમાન પુરુષ ગણાયા, એવા તેમના સાર્વજનિક હિતના અને મગજના ગુણોનું અવલોકન પાછલા પ્રકરણમાં આપ્યા પછી, આ છેલા પ્રકરણમાં તેમના ત્રીજા પ્રકારના-દૃઢ્યના કેટલાક ઉત્તમ ગુણો, જે વડે તેઓ સર્વ તરફના અત્યંત પૂજ્યભાવને સર્વાંશે પાત્ર થઈ શક્યા હતા, તે ગુણોનું અવલોકન આપીશું.

ન્યા. રાનડેના આ ગુણો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક હતા.

તેઓ એટલા બધા સરળ અને મળતાવડા સ્વ-

સરળતા ભાવના હતા કે કુટુંબના અને મિત્રમંડળના મ- અને નિરસિ- નુષ્યો તો શું, પરંતુ હરકોઈ સાધારણ માણસ માનીપણું. પણ તેમની પાસે જઈ તેમની ઉત્તમ સલાહનો

લાભ મેળવી શકતો. કોઈને તેમની સુલાકાત લેતાં અટકાવવામાં આવતો નહિ. ગમે તેવો વિરૂદ્ધ પક્ષનો માણસ પણ તેમની પાસેથી યોગ્ય અને ઉપયોગી સલાહ મેળવી શકતો. કોઈ પણ શાળાના ઇનામના મેળાવડામાં અથવા બીજી

કાષ્ટ પશુ પ્રકારની સાર્વજનિક હિતની, અમુક સ્થાપિત મંડળની કે જાહેર, નાની મોટી સભામાં પ્રમુખસ્થાન લેવાનું અથવા તેમાં અન્ય કાષ્ટ રીતે ભાગ લેવાનું જો તેમને કહેવામાં આવતું તો, માંમ મળવાના સ્વાર્થી હેતુથી નહિ, પણ હરકાષ્ટ રીતે સાર્વજનિક હિત સાધવાના ઉચ્ચ હેતુથી, પોતાને થયેલી માગણી ગમે તેટલી અડચણો વેડીને માન્ય રાખવા તેઓ ચૂકતા નહિ. છેક બાળપણથી તેમની સાદાઈ કંઈ વિલક્ષણ હતી. તેમનાં માતા તેમને ધરેણાં પહેરાવે તે પહેરાવવા દેતા નહિ. જો કાષ્ટ વખતે જગરાઈથી પહેરાવે તો દરેક દાગીનાને પોતાથી બનતી દરેક તજવીજે તેઓ સંતાડી રાખતા. મોટપણે પોતાના ક્વણ નિરબિમાનીપણાને લીધે, ઘરમાં પણ ‘આ વાત મને પસંદ નથી. તે તમે કરતાં નહિ,’ વગેરે માલીક પ્રમાણે ‘હું’ પદથી કદી ન બોલવું એવો પોતાનો નિમમ હતો, એમ શ્રી રમાબાઈ પોતે જણાવે છે.

પોતાની બારે વિદ્વતા, વિશાળ માનસિક શક્તિઓ, તથા મોટી પદ્ધતિને લીધે તેમણે પોતાની વર્તણૂકની સાદાઈ-નિરબિમાનીપણામાં કાષ્ટ રીતે તફાવત પડવા દીધો નહોતો. કાષ્ટ પશુ પ્રકારની આપત્તિ કે તંગીમાં આવી પડેલાને સહાય કરવા તેઓ તૈયાર રહેતા. આ સંબંધમાં એન. મિ. ગોખલેએ જણાવ્યું હતું કે, “તેમના એક વધારે મોટા ગુણ વિષે હું સૂચન કરીશ. તે ગુણ, તેમની સહાય માગનારા સખળા મનુષ્યોને, અને ખાસ કરીને નિર્બળ અને દુઃખિત જનોને મદદ કરવાની તેમની તત્પરતાનો છે. તેમની પાસે હરકાષ્ટ-હલકામાં હલકી સ્થિતિનો મનુષ્ય પણ-દિવસમાં કાષ્ટ પણ વખતે જઈ શકતો. તેમને યત્ર લખનાર

૩૮૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્તજીવન ચરિત્ર. | પ્રકરણ ૧૨ મું.]

કોઇ પણ માણસને તેમની તરફથી કદી ઉત્તર મળ્યા વગર રહે-
તો નહિ. પોતાથી મદદ કરી શકાય તેમ હોય કે ન હોય તોપણ
દરેક મનુષ્યની વાત તેઓ ધીરજથી સાંભળતા. ખરેખર આવા
કામને તેઓ પોતાના વ્યાવહારિક ધર્મના ભાગ તરીકે માનતા. ”

વળી તેઓ દરેક કામના અને જાતના મનુષ્યો સાથે કંઈ
તફાવત વગર જાતૃત્વની લાગણીથી વર્તતા, અને આવી તેમની
સમાન વૃત્તિ કેટલેક અંશે તો તેમની ‘લોકપ્રિયતાનું’ મૂળ હતી.
આ સંબંધમાં તેમના એક મિત્ર સ્વર ભાલચંદ્રે તેમના સ્મારક
માટે મળેલી સભામાં દર્શાવેલા ઉદ્ગારો ખરેખર સત્ય હતા. તેઓ
બોલ્યા હતા કે, “ તેમની ખાલ આકૃતિ શાન્ત, સંકાયશીલ અને
કંઈકે ઓછી આકર્ષક હોવા છતાં, અંદર એવી રહેણીની સાદાઈ-
એ, એવી હૃદયની પ્રસન્નતા અને પ્રેમાળપણાએ, અને સ્વભાવ-
ની એવી સરળતા અને મળતાવડાપણાએ નિવાસ કર્યો હતો કે
તેમની સાથે ઓળખાણ થતાં તુરંતજ પ્રેમ અને પ્રશંસાનો ભાવ
ઉત્પન્ન થાય...એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે તેમ, (ઉદારચરિતા-
નામ્ તુ વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્) ઉદાર ચરિતવાળા પુરુષોને આ-
દુનિયા કુટુમ્બ સમાન હોય છે. મહુંમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેને મન
કદાચ આખી પૃથ્વી નહિ, તોપણ આખું હિંદુસ્થાન કુટુમ્બવત
હતું...નિરાધાર અને તંગીમાં આવી પડેલા તરફ દયાળુ અને
માયાળુ હોઈ, જે સખળાઓ તેમની સલાહ અને સૂચના મેળવવા
આવતા તેમની તેઓ હમેશાં ખુલાકાત લેતા. તેમણે ધણા સા-
હિત્યને લગતા કામોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને ધણા નિરાધાર
અંધકારોને તેઓ કાયમના આશ્રયદાતા હતા. ”

એમની સરળતા અને નિરભિમાનીપણાના સંબંધમાં નીચેનાં એક એ દર્શાવે જણાવવા યોગ્ય છે.

એમને સવારે કે સાંજે પોતાના એક એ મિત્રોની સાથે ઘણું છોટે સુધી ફરવા જવાની ટેવ હોવાથી, જ્યારે તેઓ પૂનામાં હતા ત્યારે શહેરના પાર્વતી વિભાગ તરફ ફરવા જતાં, પોતાના માથા પર લાકડાંના, ધાસના કે કડગના મોઢા બારા મૂકી બજારમાં વેચવા જતી ગરીબ સ્ત્રીઓ તેમને સામી મળતી. તેઓ મનજીવે અધિના, માયાળુ સ્વભાવના, અને સાધારણ મનુષ્ય જેવા સાદા દેખાતા હોવાથી, તેઓ ખુશીથી મદદ કરશે એમ ધારી થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા માટે માથેથી હિતારેલા બારા ફરીથી પોતાના માથા પર ચઢાવવાને તેમાંની કોઈક સ્ત્રીઓ તેમને કહેતી. પોતાની આ ધારણામાં તે સ્ત્રીઓને કદી નિષ્ફળ થવું પડતું નહિ, કેમકે તેમના જેવી પદવી અને સ્થિતિવાળા ઘણાખરા મનુષ્યો, જેને પોતાના દરજ્જાને નહિ છાજતું ગણે, તેવા કોઈ પણ કામમાં તેઓ ખુશીથી મદદ કરતા.

ગ્રામીણોની ઋતુમાં એક વખતે જ્યારે વરસાદ વરસતો હતો તેવામાં પૂનાના એક મહોલ્લામાંથી પસાર થતાં એક માણસ સામી જાણુએથી દોડતો આવતો તેમની સાથે અથડાયો, અને તેથી તેમની પાંચડી કાઢવવાળી જમીન ઉપર પડી ગઈ. ગ્રામ પોતાની પાંચડી અસબ્ય રીતે કાઢવવાળી જમીન ઉપર પાડી નાખવા માટે તે માણસ પર ગુસ્સે થવાને બદલે તેમણે તે ચુપકીથી ઉપાડી લીધી, અને પોતાને માથે મૂકી દીધી. આવો બનાવ બનવાથી, પોતાને સખત ઠપકો મળશે, એમ ધારી પોતાની કંઠથી વર્તીશુંક માટે જ્યારે તે માણસ તેમની માથે માગવા લાગ્યો ત્યારે

૩૮૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

તેમણે ધીમેથી કહ્યું કે, “ તમે ધરાદાપૂર્વક આ કામ કર્યું નથી, તેથી માફી માગવાની જરૂર નથી, અને મહોદ્ધામાં સ્વાભાવિક રીતે ખનતા આવા આકસ્મિક ખનાવથી મને કંઈ પણ ખોટું લાગ્યું નથી. ”

તેમની આવી સરળ વર્તણૂકને લીધે ડૉ. મેફલિયડે લૉડ કેલ્વિન વિષે કહેલા નીચેના શબ્દો ન્યા. રાનડેને યોગ્ય રીતે લાગુ પડી શકે તેમ છે. — “ તેના કરતાં વધારે સ્વાભિમાન રહિત બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય લાગ્યેજ હશે. તે દંભ અથવા આપવડાઈના કોઈ પણ વિચારથી તદ્દન મુક્ત છે. તે કોઈ પણ મનુષ્ય સાથે સબ્યતાપૂર્વક વાત કરે છે. ”

શ્રીમાન રાનડે અનેક પ્રકારની જાહેર હીલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા, તેથી વર્તમાનપત્રોમાં તેમની વિરૂદ્ધ કે તરફેણમાં પુષ્કળ લખાણો વારંવાર આવતા. તેમાંનાં જેની અંદર પોતાના ઉપર ખાસ હુમલા કરવામાં આવ્યા હોય તે પોતાને સંભાળપૂર્વક વંચાવી સંભળાવવાનો તેઓ આગ્રહ કરતા, પણ પોતાના નિરભિમાની સ્વભાવને લીધે જેમાં પોતાનાં વખાણ ચમ્પેલા હોય તેવાં લખાણો તો તેઓ હમેશા પૂરાં વાંચતા પણ નહિ. આ સંબંધમાં આન. મિ. ગ્રામ્પલે જણાવે છે કે, “ આ ખાત તમારા જાણવામાં છે, કેમકે તેમની આંખે ઈજા થયેલી હોવાથી તેઓ જાતે લાગ્યેજ વાંચતા, અને તેથી કેટલીક વખત મારે તે અને વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવાં પડતાં. પરંતુ પોતાની વિરૂદ્ધનાં લખાણો તો તેમણે સંભળવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. તેમ કરીને તેવા લખાણમાં પોતાને સ્વીકારવો પડે એવો કોઈ મુદ્દો હોય તો તેઓ જાણવા માગતા. કોઈ પ્રસંગે જે સમજાવું કહેવામાં

આબુ હોય તેથી મનને દુઃખ થાય એમ હોય તો તેવા દુઃખથી પોતાને અમુક પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું માની તેને તેઓ કિમતી ગણતા. ”

ન્યા. રાનડેનો સમાધાનવૃત્તિનો ગુણ કંઈક અનુપમ હતો. આ તેમના ગુણ માટે તેમના મિત્રો સમાધાનવૃત્તિ. તેમને જેટલા સ્તુતિપાત્ર ધારતા તેટલાજ કપ-કાપાત્ર પણ ગણતા. અમુક મત કે વિચાર તદ્દન નિર્દોષજ હોવો જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ; અને તેથી જ્યાં સમૂહના યત્નથી કંઈ પણ સામાન્ય હિતનું કાર્ય સાધી શકાય એમ હોય અને તે મત પોતાના મતનો તદ્દન વિરોધી અથવા ઉચ્છેદક ન હોય તો, તેવા પોતાના પ્રતિપક્ષીઓના મતને કેટલેક અંશે અનુકૂલ થવાથી જેવી ઉપયોગી કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે તેવી સિદ્ધિ પોતાના ગમે તેટલા સારા પાયા ઉપર રચાયેલા મત પ્રમાણે એકલા-જૂદા પડીને વર્તવાથી થતી નથી, એમ તેઓ પોતાના ઉદાર દષ્ટિના વિચાર અને તત્વજ્ઞાની વલણને લીધે સમજી શક્યા હતા. આથીજ કરીને તેમણે ઘણે અંશે ‘ જૂનું’ સાચવી રાખી તેમાં આધુનિક સમયને અનુસરતો સુધારો કરવાની’ પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી, અને તેમ વર્તીને પોતાના દેશીઓના મોટા સમૂહ સામે ખુલ્લી રીતે પડી દુશ્મનાવટ ઉત્પન્ન ન કરવાની તેઓ ખાસ સંજાળ રાખતા એમ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. દેશમાં સતત જાગૃતિ ફેલાવી તેનો સાંસારિક, ધાર્મિક, બૌદ્ધોગિક, રાજ્યકીય આદિ સર્વ બાબતોમાં અને તેટલા પ્રયત્ન કરીને પુનરુદ્ધાર કરવો એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો; અને તેથી સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબ-

૩૮૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

તોમાં તેમની વિરુદ્ધ પડનારો જે એક પક્ષ પૂનામાં કેટલાક વખતથી ઉભો થયો હતો તેની સાથે રાજ્યકીય, ઔદ્યોગિક, અને તેવી સાર્વજનિક હિતની બીજી હીલચાલોમાં પોતાના કાર્યને વધારે બળવાન અને ફળાભૂત કરવાને તેઓ વગર સંકોચે લાગી જતા. આમ પોતાના વિરુદ્ધ પક્ષવાળાઓની સાથે લાગી જવા માટે તેમના સુધારક મિત્રો તેમને વખતોવખત કપકાપાત્ર ગણતા અને તેમનાથી નારાજ થતા, પરંતુ પોતે પોતાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવાનું લક્ષમાં રાખતા રહી તે કથાની દરકાર રાખતા નહિ.

હવે ઉપર કહેલો પૂનામાં સુધારાની હીલચાલની વિરુદ્ધમાં ઉભો થયેલો પક્ષ કેવો હતો, તેના આગેવાનો કેવા હતા, અને તેમનો શો મત હતો, તે સંબંધમાં રા. બ. માનકરે જણાવેલી હકીકતમાંથી કેટલીક અત્રે આપીયું.

ઇસ્વી સનના છેલ્લા સૈકાના પૂર્વાર્ધના અંત ભાગમાં આ દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણીની શરૂઆત થતાં કેટલીક અંગ્રેજ સ્કૂલો અને કોલેજો સ્થાપવામાં આવી હતી. તે સ્કૂલો અને કોલેજોમાં શિક્ષણ પામેલા યુવાન માણસોનો તે સમયે એવો એક વર્ગ ઉભો થયો કે જે, હિંદુઓમાં ચાલતા સાંસારિક રિવાજો અને રૂઢિઓ, વહેમી મતો અને ધારાઓ, અને એકંદરે તે સમયની લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ જનમંડળના સુધારાને અને ઉન્નતિને વિઘ્નકર્તા છે, એમ ધારી જલદીથી અસંતોષી અને નારાજ થવા લાગ્યો. આ ઉપરથી તે વર્ગના માણસો અંગ્રેજ હાથ પર જનસમાજને સુધારવાની ઉમેદ રાખવા લાગ્યા. તેમની કેટલીક ધારણાઓ તો ખરેખર બ્યાબ્યાની અને સફારણુ હતી; પરંતુ

કપડાં પહેરવાની રીતિમાં તથા ખાનપાનની ખાખતમાં ફેરફાર કરવાની, અને સઘળી ખાખતોમાં અંગ્રેજી રીતરિવાજોનું એકસરખું અનુકરણ કરવાની, વગેરે કેટલીક તેમની ધારણાઓ બ્યાજખી નહોતી. સામાજિક સુધારો કરવાની ધારણા અમલમાં મૂકવાના હેતુથી તેમણે કન્યાઓની કેળવણી માટે શાળાઓ અને પોતાના સુધારા માટે મંડળીઓ સ્થાપન કરી. આવી મંડળીઓની સભાઓમાં તેઓ પોતાનાથી અને તેટલા જુસ્સાથી અને છટાથી હિંદુઓમાં પ્રચલિત થયેલા ખાળલગ્નના અને ફરજિયાત વૈધવ્ય ખાળવાના ધારાઓ, સ્ત્રીઓને અલણુ રાખવાની પદ્ધતિ, ઉપવાસ, તીર્થયાત્રા, અને ખીજ કેટલીક અર્થ વગરની નુકસાનકારક ક્રિયાઓ, વગેરે ખાખતો વિરૂદ્ધ પોતાના વિચારો દર્શાવતા. તેમના વખતમાં માત્ર અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યનું જ જ્ઞાન તેમને આપવામાં આવતું, અને કાંઈ પણ પ્રાચીન ભાષા શિખવાતી નહિ; તેથી દુર્ભાગ્યે તેઓ એવું જાનતા થયા કે અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્ય જેવાં ઉમદા, ઉન્નતિ કરનારાં, અને અસરકારક કાંઈ પણ લખાણો સંસ્કૃત ભાષામાં નથી, અને હિંદુ ધર્મ તો માત્ર કલિપત-જોડી કાઢેલી વાતો અને વહેમી રૂઢિઓ તથા ધર્મખંધનોના ખતેલો છે; પરંતુ યુનિવર્સિટી સ્થાપન થતાં તેના અભ્યાસક્રમમાં સંસ્કૃત અને ખીજ પ્રાચીન ભાષાઓને દાખલ કરવામાં આવી. આમ પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને ઉત્તેજન અપાતાં યુનિવર્સિટી તરફથી તૈયાર થતા સંખ્યાખંધ ગ્રંથયુગ્મેટા અને અન્ડરગ્રંથયુગ્મેટાનો એવો ખીજો એક વર્ગ ઊભો થયો કે, જેણે સફળતાથી અંગ્રેજી કેળવણીના ફળ તરીકે ઉદ્ભવ પામેલી હિંદુઓના સાંસારિક અને ધાર્મિક ખધારણા અને રીતરિવાજો તરફ તિરસ્કાર

૩૮૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

ખતાવનારી હીલચાલ વિરૂદ્ધ પગલાં ભરવા માંડ્યાં. સંસ્કૃત કવિ-
ઓ અને તત્ત્વવેત્તાઓના અધ્યોક્ષિકાઓ અભ્યાસ પોતાની પરીક્ષાઓ
માટે કરતાં, તેમને સમજાવવા લાગ્યું કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાવ્ય-
શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, તર્કશાસ્ત્ર, અને જ્ઞાનની ખીજ અનેક શા-
ખાઓ સંબંધી ધણુંજ શીખવા જેવું અને વખાણવા જેવું છે;
હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો અને રિવાજો કાંઈ મૂળથી ખોટાં નથી,
પરંતુ જે વખતે તે બધાંય તે વખતના લોકોની જરૂરિયાતોને
બરાબર અનુસરતાં હતાં; અને પાછળથી જૂદા જૂદા ધર્મોપદેશ-
કોની કુટિલતા અને વહેમને લીધે તેમાંથી જે અનર્થ થયેલા જો-
વામાં આવે છે, તે તેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો નથી. હવે જો આ
નવો વર્ગ જૂતકાળના રીતરિવાજોમાંના જે પ્રશંસનીય માલુમ
પડે તે તરફ આમ સંતોષ ખતાવવા સાથે, હાલમાં આપણા ધા-
રાઓમાં જે સડો પેટેલો છે, અને જે વડે આપણે કાંઈ પણ
અગત્યનું શુભ કાર્ય કરવાને અસમર્થ થયેલા છીએ, તે તરફ તી-
વ્રતાથી જાગૃત થયો હોત, અને તે સડો દૂર કરવાને તથા આ-
પણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાંની કેળવણીથી ઉદ્દભવેલા આ-
પણા સુધારા અને ઉન્નતિના વિચારોને અનુસરતો ફેરફાર કરવાને
યોગ્ય પગલાં ભરવાનું તેણે જરૂરનું ધાર્યું હોત તો તે વર્ગની વ-
ર્તણૂક કોઈ રીતે દોષપાત્ર ગણાત નહિ. પરંતુ કમનસીબે હિંદુ
સંસારસુધારાની પ્રાચીન કાર્તિકી અયોગ્ય રીતે મોહ પામીને તે-
ઓ દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે હાલના પાશ્ચાત્ય સુધરેલા વિચા-
રોને અનુસરતા જરૂરના સુધારાની અગત્ય તરફ આંખ આડા
કાન કરવાને દોરાએલા છે. સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બા-
બતમાં સુધારાપક્ષે ચલાવેલી વર્તણૂક કરતાં તે વિરૂદ્ધ આ નવા

પક્ષવાળાઓની વર્તણૂક, તેમના આગેવાનોનાં બાપણો અને લ-
ખાણો ઉપરથી, ધણીજ વધારે જુસ્સાબરેલી જણાઈ છે. તેમના
અભિપ્રાયો પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે તેઓ રાજ્યકીય બા-
બતોમાં ભૂમરેખરા રેડકલ મતના-એટલે પૂર્ણ રીતે સુધારો કર-
વાનો મત ધરાવનારા છે, પરંતુ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધાર-
ણાની બાબતમાં તેઓ ચુસ્ત કોન્ઝર્વેટિવ મતના-એટલે જૂના
રિવાજોને મજબૂત રીતે વળગી રહેનારા છે. લોકોને રાજ્યદારી
બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા કરવાનો યત્ન કરવા છતાં
અને તેમના રાજ્યદારી હક્કો માટે જોસબેર શબ્દયુક્ત મત્યવવા
હતાં, તેઓ ધાર્મિક અને સાંસારિક બાબતોમાં સ્ત્રીઓના ચોગ્ય
હકો વિષે પણ અજ્ઞાનતા ધરાવતા અને તેમને કેળવણી આપ-
વાની આવશ્યકતા તરફ દુર્લક્ષ કરતા જણાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે,
કેટલાક વર્ષ ઉપર પૂનામાં છોકરીઓ માટે હાઇસ્કૂલ સ્થાપવાની
હીલચાલ સામે જુસ્સાથી વગર વિચારે તેમણે દર્શાવેલી વિરૂદ્ધતા,
તથા વિધવાવિવાહની બાબતમાં તેમની તરફથી ઉડાવવામાં આવ-
તો મજબૂત વાધો, કોન્ગ્રેસના મંડપમાં સોસાયલ કોન્ફરન્સ બ-
રવા દેવા સામે ઉઠેલો મતભેદ, અને સંસારસુધારાની આ અને
બીજી બાબતોના સંબંધમાં જૂના વિચારવાળાઓ સાથે જોડાઈ
જવામાં તેમણે બતાવેલો બારે ઉત્સાહ, એ સંબંધે બાબતમાં લેવા
જેવું છે. તેમાંના કેટલીક વિધવાઓને તેમના પતિના મં-
રણ પછી ફરીથી પરણવા દેવાના ધારાનું તથા બીજા કેટલાક
અગત્યના સુધારાઓનું વાસ્તવિકપણું સ્વીકારતા જણાય છે ખરા,
પરંતુ ‘ ખાતું ખાય અને બરતું બરે ’ એ નિયમાનુસાર વર્તી,
જેણે વખત જતાં અરેબિયન નાઇટ્સમાં વર્ણવેલા અલાદીનના

૩૯૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

હોવાની પેઠે, કંઈ પણ યત્ન વગર, સમય એની મેળે સાંસારિક દ્વિષિત રિવાજોમાં સુધારો કરશે એમ માની બેસી રહેવાનું તેઓ પસંદ કરે છે, અને આપણા પોતાના પ્રયત્ન વગર કોઈ કાળે સુધારો થનાર નથી એ વાત જૂતી જતા જણાય છે.

સુધારાની વિરુદ્ધના પક્ષવાળાઓના આ ટૂંક વર્ણનથી તેમની વર્તણૂક અને તેમના વિચારો પૂરતી રીતે લક્ષમાં આવશે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ન્યા. રાનડે પોતે ખરેખરા ઉમંગી સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારક હોવાથી સામા પક્ષના આ બાબતોને લગતા વિચારોની દરકાર ન કરવા છતાં, ઔદ્યોગિક અને સાંપત્તિક સુધારાની તેમજ રાજ્યદારી બાબતોમાં પ્રગ્નની ઉન્નતિ કરવાના કામમાં તેઓ તે પક્ષવાળા સાથે જોડાઈ જતાં આવ્યો. આતા નહિ. આવી બાબતોમાં પણ કેટલીક વખતે તેમના વિચારો પુખ્ત અને વિવેકયુક્ત હોઈ, તે પક્ષના કેટલાક હલ્લેહારના અને નીવરેગી વિચારોની સાથે પૂર્ણ રીતે એકમત થતા નહિ. આ સામા પક્ષના મનુષ્યો સાથે આમ બળવા માટે તેમના મિત્રો તેમને ના કહેતા, કેમકે તેથી લોહા એમ ધારે કે તેઓ સામા પક્ષના મતની સાથે મળતા છે. વળી એમ કહેવાય છે કે તેમણે એ પક્ષના માણસોને ધાર્મિક નહિ, તો સાંસારિક સુધારાને લગતા તેમના જુદાજુદા વિચારો સુધારવાને સમજાવવાનો કદી પણ ખરેખરો યત્ન કર્યો નહોતો, અને જે તેમણે કદાચ યત્ન કર્યો હોય અને તેમાં ફતેહમંદ ન થયા હોય તો તેમણે તેમની સાથેનો પોતાનો સંબંધ ત્યજ દેવો જોઈતો હતો. પરંતુ આ સંબંધમાં જણાવવું જોઈએ કે સામા પક્ષવાળાઓને તેમની તરફથી કંઈ પણ ઉત્તેજન ન મળવા છતાં, અને તેથી ઉલટું, તેમને પો-

તાના વિચારો ખદલવાને સમજવવા યત્નો કર્યા છતાં, તેઓએ પોતાના વિચારો જેવા ને તેવા કાયમ રાખ્યા છે. આમ છતાં બન્ને પક્ષના સામાન્ય હિતની બાબતોમાં તેમનો ઉત્સાહ અને હિંમત જે તેમણે ઉપયોગમાં ન લીધો હોત તો બાજ્યેજ તેમની પદ્ધતિ ડહાપણયુક્ત અને ઉદાર વૃત્તિની કહેવાત; અને આથીજ તેઓ 'તેમની સાથે જળવાનું' નાપસંદ કરતા નહિ. જે રાનડે દરેક બાબતમાં તેમના વિચારોને અનુમોદન આપતા રહ્યા હોત તો તેઓ તેમના માનીતા થઈ પડ્યા હોત. પરંતુ તેમ તો બિલકુલ નહોતું, કેમકે સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં તેમના ઘણા આગળ પડતા વિચારોને લીધે સામા પક્ષના કેટલાક અવિચારી મનુષ્યો તેમની સખત શબ્દોમાં નિંદા કરતા. વળી તેઓ પૂનામાં બાવીશ વર્ષ પર્યંત રહ્યા તે દરમિયાન તે શહેરમાં જનગૃહ થયેલી અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓનું માન તેમને ઘટે છે, એવું સર વિલિયમ વેડરબર્ન અને આન. રા. ઝવેરી-લાલ યાત્રિક જેવા ખહારના સુર ગૃહસ્થોએ જણાવેલું છે, અને તેની સાબિતીમાં પૂનામાંથી તેમની વિદાયગીરી વખતે (ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં) લોકો તરફથી અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે બારે માન આપવામાં આવ્યું હતું એવું આપણે પાછલા એક પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ. આમ છતાં પણ કેટલાક તેમના અવિચારી પ્રતિપક્ષીઓએ તે સંબંધે સખત રીતે વિરૂદ્ધ વિચારો જણાવવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી.

ઉપર જણાવેલા વિરૂદ્ધ પક્ષની તેમના તરફની વર્તણૂકના સંબંધમાં રા. અગાસે આ પ્રમાણે જણાવે છે.—“ ન્યા. રાનડે આ સંબંધે જાણુતા હતા. પરંતુ તેઓ એવા ઉમદા સ્વભાવના હતા કે તેમની તરફ ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જોતા, અને પ્રખ્યાત અ-

કહેર ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]
 એજ વિદ્વાન એડ્મંડ બર્કના ' આપણે પ્રતિસ્પર્ધી આપણું જળ
 વધારે છે. ' એ વચન પ્રમાણે હિલટા તેમને પોતે હાથ ધરેલા
 કાર્યમાં પોતાના સહાયક માનતા. વળી તેવા ખાનગી અને જા-
 હેર રીતે તેમની નિંદા કરનારાઓમાંના કેટલાક મનુષ્યોને ઘેર
 મિત્ર તરીકે મળવાને માટે પણ તેઓ જતા. સરળ અને સમા-
 ખાનીભરેલા આવા તેમના વર્તનથી, મહુમ સુધારક સન્યાસી
 દયાનંદ સરસ્વતી પૂનામાં આવ્યા હતા * ત્યારે તેમના સંબંધમાં
 સુધારાપક્ષ તરફથી થયેલી હીલચાલની વિરુદ્ધમાં પડેલા પક્ષની
 આજેવાની લેનાર રામ શાસ્ત્રી જેવા પાછળથી તેમના એક ખ-
 રેખરા મિત્ર થઇ પડ્યા હતા એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. "

શ્રીમાન રાનડે આવી રીતે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓની સાથે
 બળી જઇ મનમાં દ્વેષ કે વૈરની કંઈ પણ લાગણી રાખતા નહિ
 અને તે ઉપરથી જણાય છે કે તે પ્રમાણે વર્તીને તેમણે નીચેના
 શ્લોકની સાર્થકતા પોતાના દર્શાવથી સિદ્ધ કરી બતાવી હતી:-

સુજનો ન યાતિ વૈરં પરહિતબુદ્ધિર્વિપત્તિકાલેડપિ ।

હેદેડપિ ચંદનતરુઃ સુરભયતિ મુલ્લં કુઠારસ્ય ॥

(પરહિત કરવામાં તત્પર રહેનાર સજ્જન વિપત્તિ આવી
 પડ્યા છતાં પણ વૈર રાખતો નથી. ચંદનના આડને કાપતાં પણ
 તે કુહાડાના મુખને મુગંધિત કરે છે.)

વળી રા. અગાશે પોતાના આખ્યાનમાં બીજે સ્થળે સા-
 આન્ય બનસમૂહ પ્રતિની રાનડેની વર્તણૂકના સંબંધમાં જણાવે

* આ પ્રસંગનું સવિસ્તર વર્ણન શ્રીમતી રમાબાઈએ પોતા-
 ના પુસ્તકના ભાગ ૪ થામાં આપેલું છે.

છે કે, “ જૂના વિચારવાળા પોતાના દેશી ભાઈઓથી છેક આગળ વધી જઈ તેઓ તેમને માફ કરવા માગતા નહિ, પણ જેમ અને તેમ કરીને તેમને પોતાની દારમાં રાખવા યત્ન કરતા. જો તેમના જાતિભાઈઓ તેમની પેઠે આગળ વધવાને આચોક્ષ માતા તો પોતાના બાળકને દિંડતા શિખવતી વખતે એક બહી માતા જેમ કરે છે તેમ, તેઓ પોતાનું પગલું ધીમું પાડતા. કેટલાક પ્રસંગો એવા આવ્યા હતા કે તે વખતે તેઓ પોતાની જાતિથી તદ્દન છૂટા પડી ગયા હોત, પણ તેઓ ખાતરીથી જાણતા હતા કે જો તેમ થશે તો પોતાની જાતિને આગળ ધપાવવામાં પોતાની જાતિઅસર નિરુપયોગી થશે. ” આવા શુભ હેતુથી તેઓ પૂર્ણ સમાધાનીથી કામ લેવાનું પ્રસંગ કરતા, અને તેથીજ અંતે ઉભય પક્ષના માન અને પૂજ્યભાવને પાત્ર તેઓ ગણાઈ ચૂક્યા છે.

ન્યા. રાનડે ધણાજ શાન્ત અને ક્ષમાવાનું સ્વભાવના હતા. ધરમાં કુટુંબીઓ સાથે ગુસ્સે થવાના ગમે તેવા શાન્તિ અને પ્રસંગ આવે તોપણ પોતાની ચિત્તવૃત્તિને શાન્ત ક્ષમા. રાખી કદી પણ આવેશને વશ થતા નહિ. કોઈ પણ મનુષ્યે તેમનો ગમે તેવો અપરાધ કર્યો હોય તોપણ તેના ઉપર એકદમ ચીડાઈ જઈ તેને કદી પણ નુકસાન કરવાનું તેઓ દુરસ્ત ધારતા નહિ. આવા દરેક પ્રસંગે તેઓ પોતાની ક્ષમાશીલતાનો ઉપયોગ કરી શાન્તિ ધરતા, અને પોતે એક સત્ પુરુષ હોઈ ક્ષમા સતામ્ શૂષણમ્ । એ નીતિ-સૂત્રનો હર વખત ઉપયોગ કરવા ચૂકતા નહિ. આ સંબંધમાં ‘ગૃહસંસાર’ ના પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોથી કેટલીક માહિતી મળે

૩૯૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

છે. એમ જતાં નીચેની હકીકત તેમનો આ મહાજી ગુણ પ્રકાશ-
માં લાવવાને વધારે સારી રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે.

રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા કેટલાક યૂરોપીઅન મુસાફરો, પ-
હેલા વર્ગની ગાડીમાં મુસાફરી કરનાર દેશીઓની સાથે પણ
તેમની તરફના કાંઈ પણ દોષ વગર ઘણીજ ઉદ્ધતાઈ અને અ-
વિવેકથી વર્તે છે એવી લાંબા વખતથી ફરિયાદ સાંભળવામાં
આવે છે, અને તે કેટલેક દરજ્જે સત્ય માલૂમ પડે છે. જ્યાંસુધી
આ દેશમાં આવતા આવા અંગ્રિજોનું પોતાની જાતિનું અભિમાન
અને ઓદ્ધાને લગતી ઉદ્ધતાઈ, ટૂળવણીથી અથવા જનસમૂહ તરફ
સમાનવૃત્તિથી નરમ પડશે નહિ ત્યાંસુધી આવા બનાવો અન્યા
જશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ બાબતને લગતો અનુભવ ન્યા.
રાનડેને પણ એક પ્રસંગે થઈ ચૂક્યો હતો. કેટલાક વર્ષ ઉપર
મદ્રાસમાં મળનારી સોશ્યલ કોન્ફરન્સમાં હાજર થવા ન્યા. રાનડે
પહેલા વર્ગની ગાડીમાં બેસી જતા હતા. શેલાપુરના સ્ટેશનના
પ્લૉટફોર્મ-ઓટલા પર ઉતરી તેઓ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે
વાત કરતા હતા તેવામાં એક યૂરોપીઅન મુસાફર તેમના ડબ્બા-
માં દાખલ થયો. તે તેના પોશાક ઉપરથી લશ્કરી અમલદાર
દેખાતો હતો. તે ડબ્બામાં દેશી માણસનો સામાન પડેલો જોઈ
ઉદ્ધતાઈથી તેણે તે સામાન ખારીમાંથી પ્લૉટફોર્મ ઉપર ફેંકી દી-
ધો. જ્યારે આ વિષે ન્યા. રાનડેને ખબર પડી ત્યારે તે યૂરો-
પીઅનને દેશી મુસાફર સાથે બેસવાનું પસંદ નથી, એમ સમજી
તેમણે ચાકરને પોતાનો સામાન ઉપાડી બીજા ડબ્બામાં મૂકવા કહ્યું.
પરંતુ તેમની પેઠે તેમના મિત્રો એ વાતને જાતી કરવા દે એવા
નહોતા. તેમાંના એકે સ્ટેશનમાસ્તરને આ વિષે ખબર આપતાં

રાનડે કાણુ હતા એ પણ જણાવ્યું. સ્ટેશનમાસ્તરે તે યૂરોપી-
અન મુસાફરને જ્યારે સમજુત કરી ત્યારે (જાણે બીજા કોઈ દે-
શાની સાથે તો તેમ વર્તવાને હરકત ન હોય તેમ), તેઓ રા-
નડે કાણુ હતા તે તેના જાણવામાં નહોતું એમ જણાવી તેણે
સમાધાન કર્યું હતું.

• આન. મિ. ગોખલેએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ઘણું કરીને
આજ પ્રસંગને લગતું સૂચન કર્યું હતું. તેમના કહેવા પ્રમાણે, આ
જનાવ શોલાપુર સ્ટેશને, મદ્રાસ જતાં નહિ. પણ ત્યાંથી પાછા
ફરતી વખતે બન્યો હતો; અને તે યૂરોપીઅન અમલદાર લશ્કરી
ખાતાનો નહોતો પરંતુ એક યુવાન સિવિલિયન-આસિસ્ટન્ટ જ-
નજ હતો. તેઓ જણાવે છે કે, ન્યા. રાનડે તે વખતે પોતાના
બીજા મિત્રો (જેમાં શ્રી ગોખલે પોતે પણ હતા) બેગા બીજા
વર્ગની ગાડીમાં જઈ બેઠા હતા; અને તે અમલદારે તેમનું બિ-
સ્તર ફેંકી દીધું છે એવું જ્યારે તેમને જણાયું ત્યારે પોતાની
ગાડીમાં પાછા આવીને તેની સાથે બિલકુલ રકઝક કર્યા વગર ડૉ.
ભાંડારકર, જેઓ તે વખતે તેમની સાથેજ હતા, તેમની પાસેની
બેઠક પર જઈ બેઠા. વિશેષમાં તેમના કહેવા ઉપરથી જણાય છે
કે આ સંબંધમાં કંઈ પણ પગલું હરવામાં આવ્યું નહોતું, તોપણ
તે દેશી ગૃહસ્થ તો હાઈકોર્ટના જનજ ન્યા. રાનડે હતા એવું
કોઈક પ્રકારે તે અમલદારના જાણવામાં આવ્યાથી પૂના સ્ટેશને
ઉતરતાં તે તેમની માશી માગવા ઇચ્છતો દેખાયો હતો; પરંતુ
તેને પોતાની તરફ આવતો જોઈને તેઓ તો માત્ર પોતાની પીઠ
ફેરવીને ચાલ્યા ગયા હતા. આ સંબંધમાં તેઓ કંઈ પણ પગલાં
હરવા માગે છે કે કેમ એ વિષે જ્યારે શ્રીમાન ગોખલેએ તેમને

૩૯૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

પૂછ્યું હતું ત્યારે તેમને નીચે પ્રમાણે વાતચિત થયાનું તેઓ જણાવે છે; “ તેઓ બોલ્યા હતા કે, - ‘ હું એવી બાબતો માનતો નથી; તેથી ફક્ત એક પછી એક એમ ઘણી બુબાનીઓવાળો મુકરદમો ઉભો થશે, અને ગમે તેમ થાય તોપણ એ બાબત લડવા એવી નથી. ’ વળા તેમણે મને પૂછ્યું, ‘ આવી બાબતોમાં આપણું હૃદય શું નિર્મળ હોય છે? આપણે હલકી વર્ણના લોક- આપણા પોતાના દેશી ભાષાઓ-તરફ હાલના સમયમાં પણ કેવી રીતે વર્તીએ છીએ? જે સમયે આપણા સામાન્ય દેશને માટે તેઓએ અને આપણે સઘળાએ સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ છે ત્યારે આપણે આપણી પ્રાચીન મહત્તાના હક છોડી દેવાને તત્પર નથી, અને તેમને ચગદાએલા રાખવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ. ત્યારે રાજ્ય કરતી કામમાંના જે મનુષ્યો આપણી તરફ ધિક્કારથી વર્તે છે તેમને જાણી બુજીને આપણે શી રીતે કપકા દબ શકીએ? ’ તેમણે વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘ આવા બનાવો ઘણા દુઃખદાયક અને માનલંગ કરનારા થઈ પડે છે, અને તેથી મનુષ્યના ધૈર્યની સખત કસોટી થાય છે. પરંતુ આવા નાપસંદ બનાવોનો પણ કોઈ ઉપયોગ આપણે એ કરવાનો છે કે, આપણે જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટે વધારે ઉત્સાહી અને આગ્રહી બનવું જોઈએ. ”

ન્યા. રાનડેનો ક્ષમાવાન સ્વભાવ કંઈક અદ્ભુત જ હતો. જે કોઈ પણ મનુષ્યને હાલના જમાનામાં, પાંડવોના જ્યેષ્ઠ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની પેઠે, ‘અન્નતશત્રુ’ (જેનો કોઈ દુશ્મન જન્મ પામ્યો નથી એવો પુરુષ) નું ઉપનામ આપવું યોગ્ય જણાતું હોય તો તે શ્રીમાન રાનડે હતા એમ કહેવું કોઈ રીતે ભાગ્યેજ અયોગ્ય જણાશે. આનો સારાંશ એ છે કે પોતાની દૃષ્ટિમાં તેમને શત્રુ રૂપ

ભાસતું નહિ. આથી એમ કહેવાનું નથી કે તેમના વિરોધીઓ નહોતા. આપણે જોયું છે કે સાંસારિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં દ્વેષબુદ્ધિથી જોસભર તેમની સામે થનાર કંઈ થોડા નહોતા. સરેલાલયંત્રે જણાવ્યા પ્રમાણે, ‘તેઓ અમુક ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ અર્થે મથન કરતા, અને જે પોતાના પ્રિય ઉદ્દેશોને વિષ્ણો નડતાં તો તેને માટે ખેદ પામતા; પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય તરફ શત્રુતા રાખતા નહિ કે કોઈના ઉપર માફું લગાડતા નહિ. ખરેખર તેઓ હમેશા ઉચ્ચ ભાવનાઓથી પ્રેરાતા, અને એવી ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી તેઓ કાર્ય કર્યા જતા કે જેથી જાત કે શરીરના હલકા વિચારોને માટે અવકાશ રહેતો નહિ.’ આમ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓ તરફ તેઓ શત્રુતાથી વર્તતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેમને માફું લાગે એવું વચન પણ પોતાના મુખમાંથી નીકળવા દેતા નહિ. ઉલટું, સામા પક્ષ સાથે ચાલતી તકરારના વખતે તેઓ તે પક્ષના પ્રતિનિધિઓ છે, અને સત્ય વાત પ્રકટ કરવા માટે તેમનાં લાપણુ જરૂરનાં છે, એમ તેઓ માનતા. જ્યારે સામા પક્ષવાળાઓ તેમની તરફની પોતાની વર્તણૂકમાં હદ પાર જતા રહેતા, ત્યારે પણ તેઓ એટલુંજ કહેતા કે, ‘તેમનું કહેવું જોઈું હશે તો તેમને પોતાની ભૂલો જણાશે.’ આ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પત્રે જણાવ્યું હતું કે, જાહેર જીંદગીમાં ભાગ લેનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તેમના કરતાં વધારે ક્રોધશૂન્ય અને વૈર-રહિત નહોતો.’ આ સંબંધ ઉપરથી જણાશે કે, પ્રિન્સિપાલ સેલ્ફિ સાહેબના શબ્દોમાં કહેતાં, રાનડે સત્યશોધન માટે તીવ્ર લાગણી-વાળા હોઈ, પોતાના સામા પક્ષવાળાઓની સાથે જે બાબતમાં વિરુદ્ધતા પડી હોય તેમાં જ્ય મેળવવો એવી કાંઈ દરકાર રાખતા

૩૯૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [અકરણ ૧૨ મું.]

નહિ. પરંતુ સત્ય વસ્તુ જોણી કાઢવાનીજ માત્ર તેમને દરકાર રહેતી.

આ સંબંધમાં રા. અગાશેએ પોતાના લાષણુમાં કહેલી હકીકત પણ જાણવા જેવી છે. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, “ તેઓ બીજા ઘણા મનુષ્યો કરતાં જેટલા તેમની અગાધ વિદ્વતાને માટે પ્રખ્યાત હતા તેટલાજ તેઓ પોતાના આત્મસંયમ-ક્રોધની લાગણી પર કાયમની મેળવેલી જીત-ને માટે ખ્યાતિ પામ્યા હતા. ન્યા. રાનડેની પહેલી પુણ્યતિથિને દિવસે સતારા મધ્યે પોતે આપેલા અસરકારક વ્યાખ્યાનમાં તેમના એક જૂના અને નજીકના મિત્ર રા. બી. વી. એન. પાઠકે, રાનડે તેમના કૉલેજના સમયથી કેવા સખત રીતે આત્મસંયમ કરતા હતા તેનું કંઈક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આપ્યું હતું. રાનડે નાના હતા ત્યારે ઘણા તામસી પ્રકૃતિના જણાતા હતા, પરંતુ જ્યારથી તેઓએ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ્યારે જ્યારે ક્રોધનો આવેશ પોતાને આવી જતો ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની ઓરડીમાં ભરાઈ બેસતા. આમ કલાકના કલાક તેઓ ભરાઈ રહેતા, અને જ્યારે તેમના મિત્રો તે વિષે તેમને ખુલાસો પૂછતા ત્યારે તેઓ કહેતા કે ‘ રખેને કંઈ માહું વચન મારા મોઢામાંથી નીકળી જાય, તેટલા માટે હું આમ કરું છું. ’ આમ કરીને તેમણે પોતાના મનોવિકારને એવા વશ કર્યા હતા કે તેમના આત્મસંયમથી હર કાંઈ આશ્ચર્ય પામે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એક વખતે એવું બન્યું કે મહુમ રા. મહાદેવ ચિન્મનાજી આપ્ટે શુક્રવાર પેઠમાં વાહવેકરના વાડામાં આવેલી નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીમાં કેટલાક મિત્રો સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા. તે વખતે ત્યાં ‘ સંમતિવચના કાયદા ’ સંબંધે બેસબેસ ચર્ચા ચાલતી હતી. તે હાલ-ઓરડામાં જે વાત થાય તે સંબં-

ગાય એટલા નજીક સામેના ઓરડામાં રાનડે સ્વરથપણે વાંચતા બેઠા હતા. રા. આપ્ટે જૂના વિચારવાળા પક્ષના મુખ્ય આગેવાન હતા. તેઓ કાંઈ પણ ખાખત તરફ આંખ આડા કાન કરે તેવી નહોતા, અને સંમતિવચનના કાયદાના હિમાયતીઓ વિષે સખત ટીકાઓ કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખતા નહિ. સઘળા સુધારકો વિષે ધણી કડક રીતે બોલીને તેમને માત્ર ‘બોલી બતાવનાર’ કહી તેમણે વખોડી કાઢ્યા, અને તેમાં રાનડેનું નામ પણ તેમણે દીધું. તે વખતે મહુમ રા. બ. વિષ્ણુ મોરેશ્વર ભીડે રા. આપ્ટે પાસે બેઠા હતા. તેમણે તેમને ધીમે રહીને કહ્યું કે, રાનડે અંદરના ઓરડામાં બેઠા છે. રાનડેએ આ સઘળું સાંભળ્યું હતું, અને તે હશારાનો અર્થ પણ સમજ્યા હતા. તેઓ છાનામાના બહાર આવ્યા અને રા. ભીડેને ઉદ્દેશીને મૃદુ અને શાન્ત અવાજે બોલ્યા, ‘અત્રા સાહેબ, મિ. આપ્ટે સુધારકો વિષે જે કંઈ કહે છે તે ખરાખર બ્યાજળી છે. મિ. આપ્ટેએ કંઈક કહ્યું છે, અને તેથી સુધારકોએ બોલવા સિવાય કંઈ નથી એમ કહેવાનો તેમને હક્ક છે.’”

રા. અગાશે વિશેષમાં કહે છે કે, “મને પોતાને તેમની તરફથી આવા આત્મસંયમનું એક વખત શિક્ષણ મળ્યું હતું. એક શનિવારની સાંજે પૂનામાં તેમના ઘરમાં તેમની સાથે હું વાત કરતો હતો તેવામાં એક માણસના આવ્યાની ખબર આપવામાં આવી. હું તે માણસ તરફ કંઈ પણ માનની લાગણી ધરાવતો નહોતો. મિ. રાનડેને તેના નામનું કાડું આપવામાં આવ્યું કે તુરતજ તેઓ પોતાની બેઠક પરથી ઉઠીને તે માણસને આવકાર દેવાને ખારણા આગળ ગયા. મેં તો મારો પોતાનો

૪૦૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

તિરસ્કાર દર્શાવવાને કંઈક અસંભવતા બતાવી. મિ. રાનડેને મારા પોતાના કરતાં પણ તે માણસ તરફ તિરસ્કાર લાવવાનું વધારે મોટું કારણ હતું, તોપણ તેમણે મને ઠપકો દબને કહ્યું કે, ‘કોઈ પણ મનુષ્યનું છુંકું બોલવું એ અસંભવ કહેવાય, અને આપણા દુસ્મનો સાથેના આપણા વ્યવહારમાં પણ આપણે આગતા સ્વાગતાના મધુર નિયમો જાળવવા ચૂકવું નહિ જોઈએ.’ ”

તેમનાં પત્ની પોતે જણાવે છે કે, કોઈ કોઈ વખત જ્યારે તેમને જાતે રાધવું પડતું ત્યારે જો કંઈય જૂલથી મીઠું નાખવાનું તે જૂલો જતા અથવા તો. એ વાર નાખી દેતાં ત્યારે પણ પોતે કોઈ દિવસ ગુસ્સો કે તિરસ્કાર કરતા નહિ, અને જ્યારે તે પોતે જમવા બેસતાં ત્યારેજ ખાંડ કે મોળું થયું જણી તેમને ખોટું લાગતું. સતારા જિજ્ઞાસા પ્રવાસ દરમિયાન એક વખત તેમના પતિ ફરવા માટે પગે ચાલી આગળ નીકળ્યા બાદ તેમણે પોતે ગાડીમાં જઈને રસ્તામાં એક નીચા આંખાના ઝાડ ઉપરથી ચા-ચુકથી ફેરીઓ પાડવા યત્ન કરતાં તેમના હાથની સોનાની ખંજડી ઉડી ગઈ હતી. આ બાબત શ્રીમાન રાનડેને પોતાને વાત કરતાં જરા પણ ગુસ્સો કર્યા વગર તેમણે શાંતતાથી કહ્યું હતું કે, બી-જની ફેરીઓ પૂછ્યા વગર પાડી એ ખોટું કર્યું, અને ખંજડી ખોવાયાથી તે માટે યોગ્ય શિક્ષા થઈ છે, જેથી હવેથી તેવું ન કરવાનું યાદ રહેશે. તે પછી તેમણે ખોવાયેલી વસ્તુનું કદી નામ પણ દીધું નહોતું.

આ ઉપરાંત તે બાઈએ જણાવેલી ‘ભટ્ટ’ ની અટકવાળા વિદ્યાર્થીની વાત જણાવવા જેવી છે. તેમને ત્યાં ૩૦-૪૦ વર્ષથી આર પાંચ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસને માટે ચાલુ રહેતા, જેમનો સ-

બળા પ્રકારનો ખર્ચ પોતે આપતા. તે વિદ્યાર્થીઓ નવરાશના વખતમાં શાકભાજી લાવતા, ધરનો હિસાબ રાખતા, અને મોઢી તથા કાપડીઆ વગેરેની દુકાનેથી જોઈતી વસ્તુઓ લાવી આપતા. આમાંના એક બદની અટકવાળા વિદ્યાર્થીને કેટલાક વખતથી તેના અક્ષર સારા હોવાથી ખર્ચ લખવાનું કામ સોંપેલું હોઈ, દર મહિનાની દશમી તારીખે નોકરોના પગાર તથા વેપારીઓનાં ખાત્ર ચુકવવાનું કામ પણ તે કરતો. આ છોકરાએ આશરે એએક મહિનાનાં ખાલોના પૈસા ધરમાંથી લઈ તે પ્રમાણે ખર્ચ લખી વેપારીઓને ન આપતાં ખરાબ કામમાં ખરચી નાખ્યા. એક વેપારીને ત્યાંથી, આ પ્રમાણે તેનો હિસાબ ચુકતે કર્યા વગર કંઈ વસ્તુ મંગાવતાં તેનું ખીજું લેણું નથી એમ કહેતાં તેણે પોતાનું ખાતું ન ચુકવાયાનું કહેવાથી એ વિદ્યાર્થીની લુચ્ચાઈ ઉઘાડી પડવાને પ્રસંગ આવ્યો. આ વાતની તેને ખબર પડતાંજ, તે આમલા ખારણેથી, મિત્ર પાસેથી પુસ્તક લાવવું છે, એવું બહાનું કાઢી નાસી જવા લાગ્યો. તેને પકડવાનો ચત્ત કરતાં તે દીવાલ પરથી ફેદકા મારીને ચાલ્યો ગયો. ખીજા એક વિદ્યાર્થીએ આ વાત શ્રીમાન્ રાનડેને પોતાને કહી ત્યારે પોતે કાંઈ બોલ્યા નહિ. પરંતુ આમ ૪૦૦-૫૦૦ રૂપીઆનો ઘોટાળો કરીને નાસી જવા છતાં કાંઈ પકડવું નથી એમ જ્યારે શ્રીમતી રમાબાઈએ તેમને પોતાને કહ્યું, ત્યારે પોતે વિશેષ બોલ્યા વગર દક્ષતર બાંધવા માટે મેડા પર ગયેલા પટાવાળાને કહ્યું, એની પછવાડે જા, ને જ્યાં જતો હોય ત્યાંથી તેને પકડી લાવ, પણ એને મારતો નહિ, હો. ” (વાક. કેટલું બધું મોટું દિલ ! !) આ વિદ્યાર્થી પાછળથી પકડાયો કે નહિ તે જણાવું નથી, પરંતુ તે દિવસે દસરાનો તહે-

૪૦૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]
 વાર હોઇ એ બાબતની તેમને પોતાને સંતાપ થાય એવી બબર
 કેમ પડવા દીધી એ વિષે ધરમાં બીવર્ગમાં બહુ કલેશ થયો હતો.
 તે પ્રસંગે પણ પોતે અત્યંત શાન્તિ ને ક્ષમા દર્શાવી સર્વેના
 મનનું યોગ્ય સમાધાન કર્યું હતું.

ન્યા. રાનડેની યુદ્ધિ ધણીજ વિશ્વાળ અને સર્વ ગ્રીતે ઉત્તમ
 પ્રકારની હોવા સાથે, તેઓ અતિશય ગંભીર અને
 બાંહીરતા વિચારવંત પુરૂષ હતા. તેમનું મન અદર્નિશ, સા-
 અન વિચાર- માન્ય મનુષ્યોની પેઠે સ્વાર્થો અને વ્યાવહારિક
 વંતપણું. વિષયોમાં નહિ, પરંતુ અતિ હંચા પ્રકારના દેશ-
 ભ્રમિતા અને આત્મભ્રમિતાના વિચારોની ઉચ્ચ ભૂમિ-
 કામાં ધૂમ્માં કરતું. ખરેખર, એક નામીયો વર્તમાનપત્રકાર જણાવે છે
 તેમ, તેમના કરતાં વિશેષ વિચારવંત અને વિશ્વાળ વાંચનવાળો પુરૂષ
 આખા હિંદુસ્થાનમાં બાગ્યેજ થયો હશે. કંઈ સાધારણ કામ
 પણ ઉતાવળે કે વગર વિચાર્યું કરી દેવાનું સાહસ તેઓ કરતા
 નહિ. ગમે તેવો બાહોશ અને વિદ્વાન માણસ પૂર્ણ વિચાર કર્યા
 વગર પોતાની અમુક ધારણા તાકીદે પાર પડેલી જોવા ચત્ત કરે
 એ તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવે છે, અને તેથી આ ગુ-
 જની દરેક મનુષ્યને ખાસ આવશ્યકતા છે. ન્યા. રાનડેએ સાંસા-
 રિક, ધાર્મિક, રાજ્યકીય અને ઔદ્યોગિક વગેરે બાબતોમાં દેશની
 એકસામટી ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય જોકે માથે વહોરી લીધું હતું,
 તોપણ તેમાંની કોઈ પણ હિલચાલને લગતું ગમે તેવું કામ કે
 ઇરાદો પ્રાપ્ત વિચાર કર્યા વગર પાર પાડવાનો તેઓ નિશ્ચય
 કરતા નહિ. રાજ્યકીય બાબતોમાં તેઓ કેવી ગંભીરતા અને સ-

દમદૃષ્ટિ કામ લેતા તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ સંબંધમાં જ્ઞાન. મિ. ગોખલે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—“બીજું જે લક્ષણ મેં મિ. રાનડેમાં જોયું તે એ હતું કે, તેઓ આપણા જ્ઞાનાના હિંદવાસીઓમાં એક ઉંડા વિચારક હતા, અને તેમનું મન સારી રીતે સમતોલ અને સઘળા બાબતોનો વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને લાયક હોય, અદલ ઇન્સાફની બાબતમાં તેઓ ભારે સમજવાળા હતા. તેઓ કદી પણ ઉતાવળીયાં અનુમાનો કરી કાઢતા નહિ, અને હમેશા ઉંડી તપાસ કરીને અમુક પરિણામોનાં ગુપ્ત કારણો શોધી કાઢવાનો યત્ન કરતા. તેમના વિચારો વિશાળ વાચન અને અવલોકનના પાયા ઉપર ઉદ્ભવ પામતા, તથા પરિપક્વ મનન પછી તે રચાતા; અને એક વખત તેવી રીતે રચાયા પછી, ઉંડા અને દૃઢ નિશ્ચયથી ઉત્પન્ન થયેલા જુરસા અને આગ્રહ વડે તેમના સ્વદેશીઓના મન પર કસાવવામાં આવતા. વળી તેમનું વિશાળ મન સઘળા પ્રગલ્ભિતના કર્તવ્યરૂપી વિશાળ ક્ષેત્ર પર રમી રહ્યું હતું; અને જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓની યોગ્ય રીતે એકતા કરવાનું તેમને જરૂરનું જણાયું હતું. અને આથીજ તેઓ સઘળા પ્રકારના સુધારાઓને માટે એકસરખી રીતે આતુર રહેતા, અને સઘળી હિંદવ્યાલોમાં એક સરખા ઉત્સાહથી ભાગ લેતા.” શ્રીમાન્ ગોખલેએ વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે, “આ સંબંધમાં પોતાના વિચારોનો મિ. રાનડે ભારે હિંમત, ઉલટ અને આગ્રહપૂર્વક બોધ કરતા, પરંતુ કદી પણ તે વિચારોમાં કોઈ પણ પ્રકારની વાણી કે વિચારની ઉચ્છ્રેષ્ણતા દેખાઈ આવતી નહિ; અને પોતાના નિશ્ચયોમાં ગમે તેટલું અંગત નુકસાન કે અન્યાય થતાં કદી પણ તેઓ કમતા નહિ.”

૪૦૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

શ્રીમાન રાનડે સામાન્ય મનુષ્યજાતિ તરફ પ્રેમથી જોતા,
અને ખીજની દાઝ જાણવાની પ્રકૃતિવાળા હતા.

અનુકંપા આપણે વાંચી ગયા છીએ તેમ, તેઓ પોતાના
અથવા દિલ-ઝોળખાણના માણસના દુઃખમાં લાગ લેતા,
સોજાવરેલો તેની અડચણો ખસાવે સમજી લેતા, અને તે
સ્વભાવ. દૂર કરવાને પોતાથી ખનતો યત્ન કરતા. કોઈ

પણ જાતની આપત્તિમાં આવી પડેલાની દાઝ
જાણી-તેની તરફ દિલસોજી ધરાવી તેને મદદ કરવાનું તેમનું વ-
લણ, પ્રસંગોપાત્ત તેઓ સ્મશાને અને લોકિકે-એટલે પોતાના ન-
જીવના સંબંધીના મૃત્યુથી આપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યને દિ-
લસોજી આપવા અર્થે-જતા, એ બાબત ઉપરથી સહેજ જણાઈ
આવે છે. આમ સ્મશાને જવું એ વખાણવા લાયક ગુણ ગણાય,
એ જાણી હિંદુ સિવાયની અન્ય કોઈ પણ જાતના માણસને
મહેજ આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ સ્મશાને જવાથી તથા શખને ઉચક-
વાથી અજડાવાય-અપવિત્ર થવાય-એમ હિંદુઓમાં અને મુખ્યત્વે
કરીને ઉચ્ચ જાતિના હિંદુઓમાં મનાયલું છે, એ બાબતનો વિ-
ચાર કરતાં એક હિંદુના અને તે વળી એક ઉચી પદવીના હિંદુ
આ ઉત્તમ લક્ષણના પ્રશંસા કરતાં કોઈને આચકો ખાવાનું રહેશે
નહિ. અમુક જાતિના શખને સ્મશાનભૂમિએ ઉચકી જવાનું કામ
તેજ જાતિના માણસોથી થઈ શકે એમ ધર્મની બાબત તરીકે
મનાયલું હોવાથી, આવે પ્રસંગે મરનારનાં સગાવહાલાને પૈસા ન-
રતાં તેની જાતિના માણસોની બચીજ જરૂર પડે છે. કેમકે, તેની
જાતિના માણસોમાંથી, મહેનત પડવાની અને વળી અપવિત્ર થ-
વાની બીકથી, પ્રીતિને લીધે તો નહિ પરંતુ પૈસાને માટે પણ,

આવું કામ કરવાને રાજી હોય એવા ધણાજ થોડા માણસો મળી આવે છે. આથી માત્ર ચાર પાંચ નજીકના માણસોને સાથે આવી દુઃખદાયક ફરજ આવી પડે છે. આવે સમયે દુઃખી કુટુંબને મદદ કહેવા નીકળી આવનારનેજ ધન્યવાદ થટે છે. આવા પ્રસંગે રાનડે ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડતા. આ સંબંધમાં નીચેના બનાવ બન્યોયો યોગ્ય છે.

પૂનાની સ્કૉલ કૉલ કોર્ટના એક મહુમ જનબ રા. બ. મહન શ્રીકૃષ્ણ ઈ. સ. ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં એકાએક કાલે-સાથી મરણ પામ્યા હતા. તેઓ ખત્રી અથવા કોકણી સાળવી જ્ઞાતિના હતા, તેમની જ્ઞાતિનું પૂનામાં એકે ઘર નહોતું. મરનારનો લાઘ અને દીકરો તે વખતે તેમની સાથે હતા. પોતાનાથી ઉતરતી વર્ણના લોકો પાસે મુઠદું ઉચકાવવાને તેઓ નારાજ હોવાથી, તેને સ્મશાન સુધી શી રીતે ઉચકી જવું એ સંબંધે તેઓ મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. માત્ર એક પખવાડિયા ઉપર તેમનીજ સ્ત્રી ગુજરી ગઈ હતી, પરંતુ તે વખતે તે પોતે જોદા પર હતા તેથી ધણા માણસો આવવાથી આવી અડચણ પડી નહોતી. પણ જ્યારે તે પોતે ગુજર્યા ત્યારે ગામના અને તેમની કચેરીના કારકુનો તથા વકીલોમાંના પણ ધણાજ થોડા-નહિ જેવા-માણસો આવ્યા હતા. ન્યા. રાનડે આ અરસામાં જે-કુતોના કાયદાની રૂએ સ્પેશ્યલ સમજ-જનજના જોદા પર હોઈ આ બનાવ બન્યો ત્યારે પૂનામાં આવેલા હતા. તેમના એક મિત્ર મહુમ રા. બ. શંકર પાંડુરંગ પાંડિત તે વખતે તેમની સાથે રહેતા હોવાથી, આ દુઃખદાયક વાર્તા સાંભળતા તેમને સાથે લઈને તેઓ રા. બ. મહનના દુઃખી ઘરેલા કુટુંબીઓને મદદ કર-

૪૦૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

રવા દોડી ગયા. અને કહેવાય છે કે તેમના યત્ન અને લાગવમથી આલણે પણ તે મુડદાને ઉચ્ચકવામાં સામિલ થયેલા દેખાયા હતા.

બીજો એક દાખલો, પોતાના કુટુંબ અને મિત્રોથી ઘણે દૂર આવી પડી કેટલાક વર્ષ ઉપર મૃત્યુ પામેલા એક બંગાળી વિદ્યાર્થીનો, જાણુવા જવો છે. કેટલાક બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ સાયન્સ કૉલેજમાં પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવાને પૂનામાં આવી રહ્યા હતા. તેમના એક મદદી પડ્યો અને મરણ પામ્યો. આવા પ્રસંગના અનુભવ વિનાના વિદ્યાર્થીઓ આ માહા બનાવથી ગભરાઈને ઘણા દિલગીર થયા, અને પરદેશમાં મૃત્યુ પામેલા પોતાના મિત્રના શબની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે શી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે વિષે મોટા ગ્રંથવાડામાં આવી પડ્યા. ન્યા. રાનડેને તેઓ ઝોળખતા હોવાથી તેમણે પોતાની આ આપત્તિમાં તેમની મદદ માગી. તેમણે તેમને મદદ કરી પણ ખરી. તેઓ તુરતજ તેમના રહેવાના ઠેકાણે ગયા, સબળી ગોઠવણ કરી આપી, અને તેમને મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત કર્યા.

આ સંબંધમાં બીજા સેંકડો પ્રસંગોના દાખલા આપી શકાય તેમ છે. પરંતુ ઉપરના બે અને લાહોરના ‘ટ્રિબ્યૂન’ પત્રે તેમના મરણ પછી તેમના ચરિત્રની નોંધ સાથે વર્ણવેલા એક ત્રીજા પ્રસંગ ઉપરથી, કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા કોઈ પણ દેશ, ગામ, કે જ્ઞાતિના પોતાના જાતિભાઈને નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી આશ્વાસન આપવા અને સહાય કરવા તેઓ કેવી ત્વરાથી નીકળી આવતા તે સહજ જણાઈ આવે છે. ટ્રિબ્યૂન પત્રે જણાવ્યું હતું કે, “ એક યુવાન પંજાબી ગૃહસ્થ, પોતે એક સમયે મુખાઈમાં ઝોળખાણ પીછાણ વગરનો એકલો હોઈ, દૂર દેશમાં

તેની શ્રી મરણ પામ્યાના દુઃખદાયક સમાચાર તેણે સાંભળ્યા હતા, તે સમયનું વર્ણન થોડાક દિવસ ઉપર પોતાની આંખમાં આભારનાં અનુસારે અમારી આગળ આપ્યું હતું. તેણે કહ્યું હતું કે, મને થયેલી અતિશય લાગણીનો પહેલો ઉભરો શાન્ત થતાં મેં મારા પર આવી પડેલું સંકટ દર્શાવનારો પત્ર મિ. જ. સ્ટિલ રાંનડેને લખી મોકલ્યો હતો, અને તેઓ એકદમ ઘટ્ટ-માથી નીકળી મને આશ્વાસન આપી મારી દિલગીરીમાં ભાગ લેવા મારે મરીબને ઘેર આવ્યા હતા. ”

ન્યા. રાંનડેનું અંતઃકરણ ધણુંજ દયાળુ હતું, અને તેથી

તેમના મુખમાંથી કદી પણ કઠોર વચન નીકળવા દયાળુપણું. પામતું નહિ. તેમના દયાળુપણાનો લાભ હવે

અને નીચ, તવંગર અને મરીબ, સર્વને એકસરખી રીતે મળતો. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, પોતાની નિંદા કરવામાં ધણે આગળ પડતો ભાગ લેનારા વિરૂદ્ધ પક્ષના મનુષ્યો તરફ પણ તેઓ હમેશા પૂર્ણ દયાળુપણાથી વર્તતા; ધર-માંના આકરોમાંથી કેટલાક ચોરી કરતા, ત્યારે તે વિષે તેમને બહુ કહેવામાં આવતાં વધુમાં વધુ તેઓ એટલુંજ કરતા કે તેમનો અ-હેલો પગાર આપી તેમને રજા આપતા. તેમજ દુઃખી અને ત-ગીમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો ઉપર દયા આવવાથી તેમને હરેક રીતે સહાય આપવામાં તેઓ કદી પછાત પડતા નહિ. આ પ્રમાણે મનુષ્યમાત્ર તરફ દયા અને પ્રેમની લાગણી ધરાવનારા ખરેખરા સાધુ પુરુષોમાંના તેઓ એક હતા. હલકામાં હલકી વર્ણના મનુષ્યો તરફની તેમની ખરા અંતઃકરણની દયાનું એક દર્શાવ આપીશું.

સન ૧૮૬૬-૧૯૦૦ ના બચકર દુષ્કાળમાં એક સમયે દુ-

૪૦૮ ન્યા. રાનડેતું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

ખાળના સંકટનિવારણના કામ ઉપર નીચામણે એક ઇજનેર તે-
મને મળવા માટે ગયો હતો. તેની સાથે વાત કરતાં તેમણે તેને
પૂછ્યું કે, “ જૂએ મરતા નિરાધાર મરીમ લોકોની કેવી રીતે સં-
ભાળ લેવામાં આવે છે ? ” તે ઇજનેરે જવાબ દીધો:—“ મનુષ્ય-
ના જીવનને બચાવવા માટે ચાલતા સંજોગોને અનુસરીને સર્વ
પ્રકારની બનતી તજવીજ કરવામાં આવે છે. આવી તજવીજ
થવા છતાં પણ કેટલાક માણસો જૂખમરાને લીધે મરી જાય એ
સંભવિત છે. ” આ ઉપરથી જણાવ્યું હતું કે, જેમાં વાદવિવાદ
થવાનો સંભવ હોય તેવી બાબત વિષે વાત ચાલતી હોય તે વ-
ખતે પણ હમેશા શાન્ત અને સ્થિર રહેનાર શ્રીમાન રાનડેને
મણી લાગણી થઈ હતી; અને તેથી જરા તપી જમને તેમણે
કહ્યું, “ તમે એમ કહો છો કે કેટલાક માણસો જૂખમરાથી મરી
જાય એ સંભવિત છે ? અને અરે ! તમે તેમને જૂખથી મરવા
દીધાં ? કદાચ તમારો દેહ પડ્યો હોય તોએ શું થાય ? ઇશ્વરે
પેદા કરેલાં મનુષ્યોમાંનું એક પણ જૂખથી ન મરી જાય એ બા-
બત સંભાળ લેવી એ શું તમારી ફરજ નહોતી ? ” તે ઇજનેરે
કદી ધાર્યું નહોતું કે ન્યા. રાનડે આટલા બધા ચીકાઈ કે તપી
જશે. તેણે જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, “ મને મળેલી ના-
ણીની રકમના પ્રમાણમાં મેં માણસોને જીવાડવાનો બન્યો તેટલો
પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યારે નાણાં ખૂટી પડ્યાં ત્યારે મેં મારી પો-
તાની ખાનગી સિલકમાંથી પણ મારા જળ પ્રમાણે બન્યું તેટલું
સંકટ ઓછું કર્યું. પરંતુ દુષ્કાળની આપત્તિ એટલા વિસ્તારમાં
ફેલાઈ ગઈ છે કે તે દૂર કરવાનું કંઈ સહેલું નથી.”

કેટલાક શકમંદ વર્તણૂકવાળા મનુષ્યો પણ તેમની તરફથી

પરિણામે પોતાને કાંઈ રીતે લાભ થવાની આશામાં ન્યા. રાન-
 ઉને વળગી રહેતા. તેમના મિત્રો અને સર્ગવહાલા પ્રસંગોપાત્ત
 તેમને તે સંબંધે સૂચના કરતાં, પણ તે ફાકટ જતી. તેમની ત-
 રફથી હમેશા આવે પ્રસંગે ઉત્તર મળતો કે, ‘તમે કહો છો તેમ
 જો આ મનુષ્યો ખરાબ હશે, તો શું તમે નથી ધારતા કે સારી
 સંગતિથી* તેઓ સુધરી જશે? તેમને સુધારવા માટે શા સાદે
 તક ન આપવી જોઈએ?’ આમ દુર્ગુણથી મુક્ત થતો એક મ-
 નુષ્ય ખોવાયલા ખજાના કરતાં તેઓ વધારે કિમતી મણુતા. પૂ-
 નામાં તેમની કાર્દમાં સાક્ષી કે પક્ષકાર તરીકે આવતા ગરીબ અ-
 જ્ઞાન ગામડીઆઓ, તેમની નજર પડે એટલે છેટે, અથવા કો-
 ર્દમાં જતાં આવતાં તેમના રસ્તા આગળ, ઉઘી જતા તો પણ
 તેઓ પોતાના પટાવાળાને તેમને ઉઘમાંથી જગાડવા કે કાંઈ રીતે
 હેરાન કરવા દેતા નહિ. મનુષ્યજાતિ તરફ માયાળુપણા રૂપી રસ
 તેમના કામળ હૃદયમાંથી એટલો બધો ઉભરાઈ જતો હતો કે,
 પ્રસંગોપાત્ત તેઓ પોતાની પદવીનું મહત્ત્વ ભૂલી જતા, અને કાંઈ
 ફેરિયાને તેનો ભોજ ઉચકા આપવાને પણ દોડી જતા.*

માદા અને અશક્ત માણસો માટે તેમને પોતાને ધણીજ
 લાગણી રહેતી, અને તેમની માવજત માટે પોતે
 માંદાની મા- પૂરતી કાળજીથી દરેક જાતનો બંદોબસ્ત કરવા
 વળત. ઉપરાંત તે માટે જાતે પણ દેખરેખ રાખતા.

પ્લેમના વખતે પોતાના માણસો માદા પડતાં
 તેમને માટે તેમને કેટલી બધી કાળજી રહેતી અને તેમની સાર-
 વાર માટે તેઓએ કેવી તજવીજ રાખી હતી એ સંબંધી સવિ-

૪૧૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

સ્તર હકીકત માટે શ્રીમતી રમાબાઇએ પોતાના પુસ્તકમાં એક ખાસ પ્રકરણ રોક્યું છે. તેના આરંભમાં તેઓ કહે છે કે, “જમે તેટલું છેટેનું સગું કે નોકર ઘરમાં માંદું છે, એવી ખબર પોતાને કાને જાય કે તાબડતોબ તે માંદો માણસ જે ઓરડામાં સુતે. હોય તે ઓરડામાં પોતે જઈ તેની ખબર પૂછતા, અને ડોક્ટરને બોલાવી એની દવાપાણીની વ્યવસ્થા તું તારી દેખરેખ નીચે કર, બીજાને સોંપતી નહિ, એમ મને તાકીદ કરતા એટલુંજ નહિ, પણ તે માણસ સારો થઈ જ્યાં સુધી હરે ફરે ત્યાં લગણુ દર-શબ ખંતે વાર જમતી વખતે તેની પુછપાછ કરવા બૂલતા નહિ. તે વિષે મને ઘણી નવાઈ લાગતી અને હું કોઈ વાર કહેતી કે ‘આ બધા કામોમાં તથા અનેક તરેહના વિચારમાં મન રોકાઈ ગયેલું છતાં, આવી નાની સરખી વાતો વિષે હમેશા બે વખત પુછપાછ કરવાનું કેમ યાદ રહે છે વાડ ?’ ” આ સંબંધમાં તેમણે જણાવેલી કાશીનાથ વિદ્યાર્થીના મંદવાડની હકીકત અને તેની ભયંકર સ્થિતિ વિષે પોતે જમતી વખતે સાંજગતાં તેથી થયેલી લાગણીને લીધે ખાવાનું બંધ કરી હઠી જવાની બીના તેમની એ વિષેની હઠી લાગણીની પૂરતી સાબિતી છે.

શ્રીમાનુ રાનડે શરૂઆતથી બારે પગારના ઓઢા પર ની-માયલા હોવાથી તેમની વાર્ષિક આવક ઘણી સારી થતી હતી. ગૃહકાર્યમાં તથા વ્યવહારાદિકમાં યથા-ઉદારતા થોડા વ્યય કરવા ઉપરાંત તેઓ અન્ય ઘણી રીતે અને વિદ્યાર્થીઓ તરફ પ્રીતિ તેને સદુપયોગ કરતા. વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ, અ-ભિધિઓ વગેરેનો તેમની તરફથી સારો સત્કાર થતો એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ પણ લોકોપયોગી

કામને લક્ષ્મી દીપમાં તેમની તરફની રકમનો સારો આંકડો જોવામાં આવતો. તેમની બહેન દુર્ગા અક્કા તથા ઓરમાન માતૃશ્રી ધર્મશીલ હોવાથી દાનધર્મ સારી રીતે કરતાં. આ ઉપરાંત આપણે આમળ જોઈ ગયા છીએ કે, પૂનામાંથી વિદાય થતી વખતે તે શહેરની જુદી જુદી સાર્વજનિક હિતની સંસ્થાઓને એક રાજને શોભા આપે એવી રૂ. ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો મોટી રકમ બક્ષિસ આપી હતી, અને તે રકમ વધારીને પાછળથી ૫૦૦૦૦ ની કરવામાં આવી છે એમ પણ કહેવાય છે. આવડી મોટી રકમની બક્ષિસ તેમની ઝરાખરીના કાંઈ પણ તવંગર વિદ્વાન કે અધિકારીએ આજ મુઘી ભાગ્યેજ કરી હશે. હાઈ કોર્ટના જજની માયા તે વખતે જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયાં વગેરેને આશ્રય આપવામાં તેમની તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૮૦૦ અર્થવામાં આવતા હતા. તેમણે પોતાની લાઘ્યેરીમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો એકઠાં કરેલાં હતાં, તોપણ ઉત્તેજન નિમિત્ત નવીન પુસ્તકો ખરીદતાં હોવાથી તેની સંખ્યામાં દર વર્ષે મોટો વધારો થયાં જતો. વળી સાર્વજનિક સુખના સાધનો પાછળ તેમણે કરેલા અર્થ વિષે આમળ એક સ્થળે સૂચન કરેલું છે. કોલ્હાપુરમાંના ઉત્તરેશ્વર નામના દેવાલયના અર્થ માટે તેમણે ઉપરની રૂ. ૫૦૦૦૦ ની રકમમાં ગોઠવણ રાખી છે.

શ્રીમાન રાનડે વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફ અતિશય મમતા ધરાવતા હતા, અને તેમના પેટ્રન-મુરબ્બી ગણાતા હતા. તેમને હરેક રીતે સહાય કરવાને તેઓ ચૂકતા નહિ. વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફની પોતાની લાગણીને લીધે તેમના અબ્યાસનો બોજો ઓછો કરવાને યુનિવર્સિટીમાં તેમણે અલાવેલી લકત વિષે આપણે આગળ વાંચી ગયા

૪૧૨ ન્યા. રાનડેડું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]
 છીએ. આ ઉપરાંત તેઓ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં
 રાખીને અથવા નિશાળની શી આપીને અથવા બીજી રીતે દ્રવ્યની
 સારી સહાયતા આપતા. તેમના પિતા ગુજરાતી તેમના ઓર
 માન બાઈઓ તથા માતૃશ્રી વગેરે તેમની સાથે રહેવા ગયાં ત્યારે,
 તેમના બાઈ રા. નીલકંઠરાવ જણાવે છે કે, તેમને ત્યાં ૧૬
 વિદ્યાર્થીઓ રહેતા, જેમાંના કેટલાક તેમના સંબંધીઓ અને કે-
 ટલાક બીજા-સંબંધ વગરના હતા- પૂનામાં અને મુંબઈમાં તેઓ
 વિદ્યાર્થીઓની સારી સંખ્યાને પોતાને ત્યાં જમાડતા. મુંબઈ
 ગયા પછી કંઈ પણ સંબંધ વગરના મરાઠી, ગુજરાતી અને
 અંગ્રેજી બણતા વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં જુદાં જુદાં અભ્યાસનાં
 ધોરણોના પ્રમાણમાં શીના રૂપમાં તેઓ સારી મદદ આપતા,
 જેનો આંકડો ઓછામાં ઓછો દર માસે રૂ. ૧૦૦ નો પતો.
 આવી તથા અન્ય હરેક રીતે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરતા
 હોવાથી, તે મહાપુરુષ તરફ પોતાનો આદર અને પૂજ્યભાવ દ-
 સાવવા સામાન્ય વિદ્યાર્થીવર્ગે પણ કેવી તત્પરતા અને આતુરતા
 બતાવી હતી તે આપણે પાછળ ' અંતકાળ ' ના પ્રકરણમાં જોઈ
 ગયા છીએ.

ન્યા. રાનડે કોઈ પણ જાતની લાગવગથી દોરવાયા વગર
 શુદ્ધ ન્યાય આપવાનું કેટલે બધે દરજ્જે પસંદ
 ન્યાયપ્રણેતા. કરતા તે સંબંધમાં પૂરતી હકીકત પાછળ આ-
 વી ગઈ છે. એમ છતાં, આ માટે તેમને પો-
 તાની કારકીર્દિના છેક આરંભથીજ તીવ્ર લાગણી હતી એ દર્શા-
 વવા એ સંબંધમાં શ્રીમતી રમાબાઈએ તેઓ કોલ્હાપુરમાં ન્યા-

યાધીશ હતા તે વખતના એક પ્રસંગનું આપેલું વર્ણન ખાસ યો-
ગ્ય હોવાથી તેની અત્રે ટૂંક નોંધ લેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

તેઓ કોલ્હાપુરમાં ન્યાયાધીશ હતા તે વખતે તેમના પિતા
કેટલાક વખતથી ત્યાં રાજ્યના ખાનગી કારભારી હતા. આથી
તેમના દ્વારા કેટલેક પ્રસંગે શ્રીમાન રાનડે પર ન્યાયની આજ્ઞા-
માં દયાળુ થાય એ સંભવિત હતું, પરંતુ તેઓ તેમને સર્વ રીતે
નિઃસ્પૃહ અને યોગ્યા હોવાનું જણતા તેથી કોઈને માટે તેમને
કદી ભલામણ કરતા નહિ. એમ છતાં એક વખતે એક મોટા
કુળનો પ્રતિવાદી તેમના વિશેષ જોગખાણવાણે અને સગો હોઈ
માત્ર પોતાના કામના કામજો પુરસદના વખતે તેઓ વાંચી જાય
અને પોતાની સર્વ હકીકત નિરાંતે સાંભળીને પછી બ્યાજખી લાગે
તે નિકાલ કરે, એમ રાનડેને પોતાને કહેવાનો તેણે તેમને અ-
ભિશય કાલાવાલા સાથે આગ્રહ કર્યોથી તેમનાથી ના પાડી શકાઈ
નહિ, અને તેથી તે ગૃહસ્થને લઈ તેમના મેડા પર ગયા. આ
વખતે તેની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ ન થતાં કોઈ રીતે તે પ્રસંગ વટા-
વાને તેના ગયા બાદ પોતાના પિતાને, કોઈ પણ પક્ષકારની હ-
કીકત ખાનગી રીતે સાંભળવી નહિ તેમજ તેનું કામ ધેર જોવું
નહિ એવો પોતાને નિયમ હોવાનું જણાવી એવી ભલામણ કોઈ
પણ વખત ન કરવાની વિનંતિ કરીને, કદાચ તેમ થશે તો તેમને
પોતાને તેથી ત્રાસ પડવા સાથે બીજી જગાએ ખસી કરાવવી
પડશે એમ કહી દમને ભવિષ્યમાં તેવો પ્રસંગ કદી આવવા દીધો
નહોતો. આવી અડગ ન્યાયપ્રિયતાને લીધે હાઈકોર્ટની “પુલ્કનેચ”
માં પણ કેટલીક વખત મતભેદ પડતા બધા જજને એકમતે પો-

૪૧૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

તાની બધાની તરફથી ચુકાદો લખવા તેમને વિનંતિ કરતા એમાં કંઈજ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

પોતાની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ, માત્ર પોતાની અનન્ય પિતૃભક્તિને લીધે પિતાનો આજ્ઞા પાળવા માટેજ, શ્રીમાન રા-
પિતૃભક્તિ. નડેને દ્વિતીય લગ્ન કેવી રીતે કરવું પડ્યું હતું તે

પાછળ આવી ગયું છે. આ સંબંધમાં તેમનાં પત્નીએ પોતાના પુસ્તકમાં ખાસ એક પ્રકરણ રાકીને યથાસ્થિત અને સવિસ્તર દર્શાવેલી હકીકત પરથી, તેમને પોતાના અતિ પ્રિય અને અડગ નિશ્ચયને આ પ્રસંગે કેવળ પિતૃભક્તિને લીધેજ નિરૂપાયે વેમજો મૂકવો પડ્યો હતો એમ માનવા માટે ગમે તેવા વિરોધી મતવાળાને પણ શંકાનું લેશ પણ કારણ રહેતું નથી. આ ઉપરાંત વિખ્યા શાસ્ત્રી પંડિતને તેમણે પુનર્લગ્ન કર્યા બાદ પોતાને ઘેર જમવા તેડવા માટે તેમના પિતાએ સખત વિરૂદ્ધતા દર્શાવી તેને લીધે પોતે કરવીર ચાલ્યા જવા કરેલી તૈયારીના પ્રસંગે દર્શાવેલી નમ્રતા, તથા પોતે પૂનામાં રહેવાનું હાલતું મકાન ખરીદ્યું તે વખતે તેમના પિતાના આગ્રહ મુજબ તેનો દરતાવેજ તેઓ પોતે હયાત હોવાથી તેમના પોતાના નામનો નહિ, પરંતુ પોતાના પિતાના નામનોજ કરાવવામાં તેમણે દર્શાવેલો એક સાચા પુત્રને ખરેખર શોભા આપે એવો આગ્રહ, પિતાના આખર વખતના મંદવાડ વખતે પોતે ઉઠાવેલી સેવા અને નોકરીની અગવડને લીધે માત્ર થોડાકજ દિવસ માટે તેમના થયેલા વિયોગથી તેમને થયેલો તીવ્ર શોક, અને ઓરમાન માતા, તથા જ્યોત્સનાની સંપૂર્ણ સંભાળ લેવા 'હું પુત્રધર્મ છોડીશ નહિ' એવા વચનથી પોતાના પિતાને ખાતરી આપીને પાછળથી તેણે

ગમે તેવા મોટા દરજ્જે ચઢ્યા છતાં પોતાનું વચન સર્વાંશ પા-
ળાને લગભગ પોતાના જેટલીજ વચનાં ઓરમાન માતાની પો-
તાની ખરી માતા જેટલી આમન્યા સાચવવા માટે દરેક પ્રસંગે
દેશાવેલી કાળજી,—એ વગેરે ઉપરથી તેમની અનન્ય અને વિશુદ્ધ
પિતૃભક્તિનું યથાર્થ દર્શન થાય છે. એમની આવી દૃષ્ટાંતિક પિ-
તૃભક્તિનું આપણાં બાળકો સર્વથા અનુકરણ કરે એ કેવળ ઇચ્છ
છે, એમ અત્ર કદા વગર ચાલતું નથી.

શ્રીમાન્ રાનડેના આ સઘળા ગુણો ઉપરાંત તેમનામાં સા-
ધુવૃત્તિનાં ધણાં અગત્યનાં બીજાં ફેટલાંક લક્ષણો
સામાન્ય હતાં. તે લક્ષણો એવી સ્પષ્ટ રીતે તેમના વર્તન
સાધુવૃત્તિ પરથી દીસી આવતાં કે તેમના સંખંધમાં આ-
વનાર મનુષ્યને તેમના માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન
થયા વગર કહેતો નહિ. આ સંખંધમાં રા. અગાશેના શબ્દોમાં
કહીએ તો મિ. ગ્લેડસ્ટનની પેઠે, પોતાના જીવનવ્યાપારમાં, રી-
તભાત, લાગણી, વર્તન અને મનુષ્યના મનુષ્યો પ્રત્યેના સંખં-
ધમાં તેઓ સાદાષ અને સરળતા દર્શાવતા; અને મોજમજ અને
હાહાઉપણાને તથા સઘળી જીભી કરેલી—માની લીધેલી—તંગીઓને
ધિકારતા. જો કે દેશહિતને માટે તેઓ સતત ઉદ્વેગમાં મંડ્યા
રહેતા, તોપણ અહંભાવનો તો તેમનામાં તદ્દન અભાવજ હતો.
ધણી ધણી સંસ્થાઓના તેઓ મુખ્ય પ્રેરક અને સ્થાપક હતા
તોપણ પોતે પાછળ રહી આગેવાન તરીકેનું માન બી-
જાઓને મેળવવા દેતા. ઍન. મિ. ગ્રાખલેએ પોતાના બાપણના
અંત ભાગમાં દર્શાવેલા વિચારો તેમનાં સાધુવૃત્તિનાં ફેટલાંક
લક્ષણો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે તેવા છે, તેથી તેમાંથી થોડાંક

૪૧૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્તજીવન ચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૩ મું.]

અગત્યનો ઉતારો અત્રે આપીશું. તેઓ બોલ્યા હતા કે:—“આખા હિંદુસ્થાન દેશમાંના તેમના દેશી બંધુઓના મોટા સમૂહો તરફથી તેમની મહાન માનસિક દૈવી બક્ષિસો કરતાં પણ વિશેષ કરીને જે ઉમદા સ્વભાવ—જે એક સાધુના જેવા સ્વભાવ—ને લીધે તેમને પૂજ્યભાવ અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત થયાં હતાં તે વિષે એક બે શબ્દ હું ઉમેરીશ. જે યુવાન માણસો તેમના અંગત સંબંધમાં આવતા તેમને જાણે કાંઈ પવિત્ર પુરૂષની સમક્ષ પોતે હોય એમ લાગતું; જેથી કંઈ પણ હલકું વચન તે મનુષ્યો બોલતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેમની સમક્ષ હોઇને અયોગ્ય વિચારને પણ ઉત્પન્ન થવા દેતાં તેમને જાણ લાગતો. આમ કહેવામાં કંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મારા સંબંધના અનુભવમાં, જે બીજા પુરુષે મારા ઉપર આ પ્રકારની અસર ઉત્પન્ન કરી છે, તે ફક્ત મિ. દાદાભાઈ નવરોજી છે. મિ. રાનડેના મહાન ગુણોમાં એક અતિ અગત્યનો ગુણ તેમની સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિનો હતો. મેં આગળ કહ્યું છે તેમ, તેઓ જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાં મગ્યા રહેતા તોપણ પોતાથી થયેલા કાર્યનો જરા પણ સ્વીકાર થયેલો જેવા તેઓ ઇચ્છતા નહિ, અને આ કે તે કામને માટે પોતાને માન મળવા કે ન મળવાનો કદી વિચાર સરખો પણ કરતા નહિ. અરેખર, એકલું રાજ્યકીય નહિ, પરંતુ દરેક જાતનું કામ કાંઈ આગેવાન માણસની પાછળ રહીને કરવા કરતાં બીજા કશાથી તેમને આનંદ થતો નહિ. તેમની મોટી ઇચ્છા તેમને પોતાના કામમાં વધારે માણસો જાળતા અને જાગ લેતા કરવાની હતી. હું નથી મારતો કે કોઈ મનુષ્યે કદી પણ મિ. રાનડેને, ‘મેં આ કંઈ’,

કે 'મેં' તે કંઈ' એમ કહેતાં સંભળ્યા હોય ! જાણે કે તેમના હમેશના વાપરના શબ્દસમૂહમાં પહેલો પુરૂષ એકવચનજ ન હોય એમ હતું. જે નમ્રતાથી તેમણે પોતાના જીવનના છેલ્લા દિવસ પર્વત વર્તવાનો યત્ન કર્યો હતો, તે નમ્રતા તેમની ખીજે મોટા શુભ હતો. તેઓ સ્વભાવથીજ તીવ્ર લાગણીવાળા હતા, અને કાંઈ પણ રૂપે જાણી આવતી તોજાકાંઈ કે અન્યાયને માટે તેમને તીવ્ર લાગણી થતી. પરંતુ પોતાની વૃત્તિને યોગ્ય અંકુશમાં રાખવાના તેમના સતત પ્રયત્નને લીધે તેઓ ગમે તેવા સંકટના સમયે પણ પોતાની શાન્ત સાચવી રાખતા. તેમના મનની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પોતાનાથી થયેલા શુભ કાર્યોના જ્ઞાનથી અને જગત્પ્રવૃત્તાના હેતુ પર નમ્ર શ્રદ્ધાથી ઉદ્ભવતા શાન્ત આનંદીપણાની હતી. જ્યારે તેઓ ગંભીર રીતે નારાજ થયા હોય, અથવા કાંઈ કામથી નિરાશ થયા હોય, કે ખીજાં કાંઈ કારણોને લીધે તેમના મનને સતાપ થયો હોય, ત્યારે પણ તેમની સાથે ગાઢ પારેચ્ય ન ધરાવનાર કાંઈ પણ મનુષ્ય તેમની મુખમુદ્રા ઉપર તેની લાગણીનું ચિહ્ન જોઈ શકતો નહિ. અને કદી પણ કાંઈ મનુષ્યે-તેમની પાસે ને પાસે રહેનાર મનુષ્યોએ પણ-પોતાને અંગત નુકસાન કરનારાઓ સામે દુરિયાદનો એક પણ શબ્દ બોલતા તેમને સંભળ્યા નહિ હોય."

ન્યા. રાનડેનાં આવાં નમ્રતા, નિઃસ્વાર્થતા, નિરંજિમાનીતા આદિ સાધુવૃત્તિનાં અનેક લક્ષણોથી વિદેશીય પ્રોફેસર સેટિમન્ટ અંતઃકરણ પણ આકર્ષાયું હતું. તે વિદ્વાન શુદ્ધ પોતાના ભાષણમાં બોલ્યા હતા કે, " પોતે પાછળ રહીને ખીજાઓને માન મેળવવા દેવાની સંભાળ રાખતા તેઓ જણાતા હતા. લૅડી બેકને પોતાને માટે જે કશું હતું તે તેમને લાગુ પાડીને આગ્રહે કહી

૪૧૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

શકીએ કે, ‘ જો દેવળ બંધાતું જ હોય તો પોતાની પીઠ પર ચૂનો અને ઈંટા ઉંચકી એક મજૂરનું કામ કરવાને તેઓ ખુશી હતા. ’ આગળ વાંચ્યું છે તેમ, પૂનામાં અને અન્ય સ્થળોમાં ઉદ્ભવેલી કેટલીક હીલચાલોના સંબંધમાં, અહારની દુનિયાને જો કે તેઓ માન એક પ્રેક્ષક જેવા દેખાતા હતા, તોપણ ખરી રીતે તો તેઓજ તેમના ઉત્પાદક અને પ્રેરક હતા એવું તેમની સાથે પસારો પરિચય ધરાવનારા મનુષ્યો જ જાણતા હતા; અને તે ઉપરથી ઉપરના પ્રો. સેલ્મિ સાહેબના શબ્દો અક્ષરશઃ સત્ય હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

તેમની સાધુવૃત્તિના સંબંધમાં તેમનાં પત્ની તેમને હાઇ-કોર્ટના જજ તરીકેની નિમણૂકનો હુકમ શેલાપુર મુકામે મળતાં પોતાને થયેલા અનુભવનું નીચે પ્રમાણે રસિક વર્ણન આપે છે. તે પરથી શ્રીમાન્ રાનડેના મનની ખરેખરી સ્થિતિનું યોગ્ય દર્શન થઈ શકે છે, તેથી તેને અત્રે સ્થાન આપવું યોગ્ય છે. તે વિદુષી આજ લખે છે કે, “ હુકમ જોઈ ‘ પોતાના ’ મનને તે વિષે કંઈ ચમત્કાર લાગ્યો ન હોય એમ દેખાયું. બિલકુલ શાન્ત વૃત્તિથી શિરસ્તેદાર તરફ જોઈ કહ્યું કે, હવે આપણને અહિંયાનું કામ જલદીથી પૂર્ણ કરી પૂણે જવું પડશે, એમ લાગે છે. શિરસ્તેદાર ગયા પછી મારી સાથે તે સંબંધે કાંઈ બોલ્યા નહિ, એ જોઈ મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને આગલે દિવસે મને એ બીક* લાગતી હતી તેનું હસવું આવ્યું. હું કેટલી ઘેલી ? કે અહોરાત્ર ‘ પોતા ’ ની

* આ હુકમ મળ્યો તે વખતે એ ત્રણ જિવમથી તેઓ બી-માર હતા. આથી આવી બીમારીના વખતે આટલી બધી ખુશાલી ઉપજાવે એવો હુકમ મળવાથી તેઓનો મંદવાડ વધી જશે એવી આજને આગલી રાતે બીક લાગી હતી તે વિષે અત્રે સૂચન છે.

પાસે ને વાસે હોવા છતાં મને ' પોતાના ' સ્વભાવની અને તેમાં
આવી રહેલા સદગુણોની પરીક્ષા થઈ નહિ ! અને આવી હુકક
બીક લાગી ! જે પુરૂષના ઉપર દુઃખના હુંગર પડે તો પણ
હું નહિ કે સુખની રેલ આવે તો પણ આનંદ થાય નહિ.
તે સુખ કે દુઃખ વિશેષ બારીકાથી નિરીક્ષણ કરી જોનારાં વહાવાં
માણસોનેજ માત્ર સમજ પડે; બીજા કાર્જના લક્ષમાં તે આવે
નહિ. એ ' પોતાનો ' સ્વભાવ મને માલૂમ હતો. છતાં ઘેલી બની
કેમ બહીની ? કાણ જાણે. ”

વળી બીજે એક પ્રસંગે—સ. ૧૮૯૯ માં મહાબળેશ્વર મુ-
કામે વાર્તાપ્રસંગમાં પોતાનાં પત્નીને અતિ ઉત્તમ બોધ આપતાં
ન્યા. રાનડે નીચે પ્રમાણે બોલ્યાનું તેઓ જણાવે છે:—“ જોજી-
અને આપણા તાબામાં ન રાખીએ તો તે મસ્ત બની જાય છે,
અને નમજા દિવસમાં તે આપણું માનતી નથી. માટે હુમેશા
ગમે તે સ્થિતિમાં ચાલે એવીજ દેવો રાખવી. એટલે કાર્જ
પણ સ્થિતિ બારે લાગતી નથી. નહિ તો દરેક માણસ જેમ જેમ
વૃદ્ધ થતું જાય તથા સમજશક્તિ વધતી જાય તેમ આપણામાંથી
પશુવૃત્તિ કમી કરવા તથા દૈવી ગુણ વધારવા તરફ આપણું લક્ષ
રાખવું. સારી વાત સાંધ્ય કરવા બધાં કળે પડે છે. તેથી તેને
મદદ કરવા સાડ આપણે થોડાંધણા નિયમ રાખવા જોઈએ. ”
આ વખતે, ‘ જો આપણે નાનો સરખો નિયમ કરવા જઈએ
તો આ વાત જગત્ પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે, ’ એમ તેમનાં પત્નીએ
કહેતાં તેઓ પોતે બોલ્યા હતા કે, “ તમે સ્ત્રીઓ, લોકોને ખ-
બર પડવા સાડ ને બૂપણ સાડ ચાતુર્માસમાં નિયમ પાળો છે.
આ વાતો કરવા સાડ અમુકજ નિયમ શા સાડ જોઈએ ? મનમાં

૪૨૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

આવે ત્યારે કાંઈ ન બોલતાં એ વાતો આપણાથી બની શકે છે કે કેમ તે કરી જોવું. આ વાતો ખરેખર લોકોને ખબર પાડ્યા વિના છાનામાના બની શકે છે. જે આપણે ખરા દિલથી નિશ્ચય કરીએ કે આ વાત સાધ્ય કરવી છે, તો થોડા ઘણા પ્રમાણુમાં થોડા દિવસમાં આપણે સાધ્ય કરી શકીએ. દૈવી ગુણ વધારનારી અને મનને ઉત્તેજિત આપનારી વાતો આખરે દરેક જણને કલ્યાણકારક જ થઈ પડશે. જે બીજાની આ પ્રકારની વાતો આપણા જાણ્યામાં આવે તો આપણે તે વાત જ્યાં ત્યાં કરવી નહિ; જરૂર પડે તો એક બાજુએ લઈ જઈ પુછવું. આવી વાતો બધાના દેખતાં તથા હમેશા બોલવાની હોતી નથી. આખો દિવસ કામ કાધા પછી સુતી વખતે આજે આપણા હાથથી કેટલાં સત્કર્મો થયાં, તેમજ દુષ્કર્મો કેટલાં થયાં, તેના તાળો મેજાવવો. સારાં કામો વધારવા તરફ આપણા દિલની પ્રવૃત્તિ રાખવી અને દુષ્કર્મો ન કરવા વિષે મનમાં પક્કા નિશ્ચય કરી ઈશ્વરની સહાય માંગવી.* શરૂઆતમાં આ વાતો ઘણી અધરી લાગે છે, ને કેમે કરી ત્યાં આપણું મન ખુશીથી જતું નથી; પણ દંઢતાથી એ ટેવ પાડીએ એટલે આગળ જતાં એ વાત મનને ગમે છે.

આપણે ઈશ્વરના અંશ છીએ, એમ આપણે કહીએ છીએ તો પછી તેના ગુણ દિવસે દિવસે આપણામાં આવવા જોઈએ, એમ તને નથી લાગતું ? જે ભાગ્યવાન પુરોષો અધિકારી છે, તેઓ સખત નિયમો પાળે છે તથા યોગ સાધન કરે છે; પણ અમે તેટલા ભાગ્યવાન નથી. અમે તો હજારો વ્યવસાયમાં નિમગ્ન થઈ

* આ તથા બીજે સ્થળે જ્યાંક ટાઇપ આ લેખકે પોતે મૂકાવેલા છે.

રહેલા છીએ; તેમાં વળી કાને તથા અગ્નિ નખળાઇ તેથી એમના જેટલું અમને સાધ્ય થશે નહિ, તોપણ આપણા સ્વરૂપ સામર્થ્ય પ્રમાણે થોડું ધણું જે કાંઈ બને તે કરવું એટલે બસ. એમાં તે શું પુછવાનું ? ” વાહ ! આ કેટલો ઉત્તમ બોધ હોઈ તેમાં કેટલું રહસ્ય રહેલું છે તે વાંચકને જરા હંડા ઉતરી વિચાર કરતાં અણાઇ આવશે.

આ સધળી હકીકત ઉપરથી ન્યા. રાનડેની સાધુવૃત્તિની સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થાય છે, અને તેથી કહી શકાય કે પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ ભવભૂતનો નીચેનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક તેમને સર્વથા લાગુ પડતો હતો:—

પ્રિયા ન્યાય્યાવૃત્તિર્વિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ ।

મકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ॥

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમવિપર્યાસિતરસમ્ ।

રહસ્યં સાધુનામનુપધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥

અર્થ:—ન્યાયી વૃત્તિ જોને પ્રિય છે, જેની વાણીનો નિયમ વિનય વડે મધુર હોય છે, જેની શુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણકારી છે, જેનો આગળ પાછળનો સંબંધ લગાર પણ નિર્દોષ પાત્ર નથી—એવા સાધુઓના વર્તનનું સદા એકસરખું આનંદદાયક અને વિકાર નહિ પામતું રહસ્ય કાંઈ પણ જાતના વિઘ્ન વિના વિશુદ્ધપણે વિજયી હોય છે—એટલે ઉપાધિ વિના સદાકાળ એવું ને એવું જ રહે છે.

ન્યા. રાનડેના ચરિત્ર ઉપરથી સામાન્ય રીતે મળી

આવતો વિશેષ બોધ અને ઉપસંહાર.

અત્યારસુધીમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સૌકાષ્ટ કહી શ-

૬૨૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

કશે કે ન્યા. રાનડે એક ખરેખરા મહાત્મા હતા, અને તેમનું જીવન અનેક બાબતોમાં અનુકરણીય હતું. તેમના સર્વ ગુણો એવા હતા અને અગત્યના છે કે તેમનું આચરણ કરવાથી નાના કે મોટા, શ્રીમંત કે નિર્ધન, વિદ્યાર્થી કે ધંધે લાગેલા, સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોને એકસરખી રીતે તેમના કામમાં સફળતા અને ૧૫ પ્રાપ્ત થયા વગર રહે નહિ. આ છેલ્લા બે પ્રકરણમાં, વર્ણવેલા તેમના વિવિધ સદ્ગુણો ઉપરાંત, પાછલાં પ્રકરણોમાં આવેલી હકીકત કંઈક સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ધ્યાનમાં લેતાં જણાશે કે બીજા પણ તેમનામાં કેટલાક અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ ગુણો હતા. તેમના કેટલાક અગત્યના ગુણોનું અત્રે સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટીકરણ કરવું ઉચિત જણાય છે.

શ્રીમાન્ રાનડેની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની રહેણી પરથી જણાય છે કે તેઓ વડીલવર્ગની ભારે આમન્યા રાખતા. અભ્યાસમાં સતત ઉદ્યોગથી મંડ્યા રહી પોતાના પિતાએ કેળવણી આપવાને કરેલા દ્રવ્ય અને શ્રમના વ્યયનું તેમણે સર્વોત્તમ રીતે સાર્થક કરી બતાવ્યું હતું. તે સાથે તેમણે વિદ્યાર્થીવર્ગને એક અતિ આત્મિકિત અને પોતાના શિક્ષકોની કૃપાનું પાત્ર થનાર ઉત્તમ અને નમૂનાદાર વિદ્યાર્થી તરીકેનો દાખલો પોતાના જાતિદંડાંતથી આપ્યો છે. સરકારી નોકર તરીકેની તેમની લાગલાગટ કારકીર્દિમાં એક નિષ્ઠા, પ્રમાણિકપણું, અડગ ધૈર્ય, ન્યાયને માટે ઉત્કટ ઈચ્છા, કાર્યદક્ષતા, ગંભીર ન્યાયશુદ્ધિ, સતત ઉદ્યોગ અને પોતાના સંબંધમાં આવનાર મનુષ્યો પ્રતિ યોગ્ય સમ્મતા, એ વગેરે ઉત્તમ ગુણોનું વાંચકને યથાચોગ્ય દર્શન થાય છે. આ સમજના ગુણો ખરેખર એક લાયક સરકારી નોકરના પરમ બૂધણુ રૂપ હોઈ તેની

કારકાર્દિને વિજયી અને યશસ્વી બનાવે તેવા છે. તેમની પૂના શહેરની જેવા પરથી જણાય છે કે, સરકારી નોકરીમાં હોવા છતાં અને વિવિધ પ્રકારની દેશસેવાના મહત્કાર્યમાં મગ્યા રહેવા છતાં તેમના જેવો પુરૂષ પોતાના નિવાસસ્થાનની સેવા પણ ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે, અને તેથી અન્ય મહાન પુરૂષોએ તેમનું દ્રષ્ટાંત લઈ તેમ કરવામાં કોઈ રીતે પાછા હઠવું જોઈએ નહિ. સંસારસુધારાની તેમની હીલચાલ પરથી તેમની હિમ્મત, ગમે તેટલી ઓડયણો વેડીને પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવાની ટેવ, અને પિતૃભક્તિનું સાદું જ્ઞાન થાય છે. હાલના સમયમાં મળતા કેળવણી વગેરેના લાભોથી પોતે વિશેષ વિવેકી, નમ્ર, અને પિતૃભક્તિપરાયણ થઈ શકે તેમ હોવા છતાં, કેટલાક યુવકો પોતાનું તે કર્તવ્ય ભૂલી જઈ ઉલટા માર્ગે ગમન કરે છે, અને ઉચ્છ્રાંખળ બની પોતાના વડીલો તરફ યોગ્ય આદર તથા પૂજ્ય-ભાવ રાખવાને બદલે તેમની આમન્યા ઓળંગી અવગણના કરતા થાય છે. આવા યુવકોએ, શ્રીમાન રાનડેને પોતાના દ્વિતીય લક્ષ વખતે તેમની પોતાની ખુશી હોવા ઉપરાંત આજીઆજીના સંજોગોથી વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની ફરજ પડ્યા જેવું બન્યા છતાં પણ, તેમણે પિતૃભક્તિને વધારે મહત્ત્વની ગણી હતી, એ બીના પરથી જણે અગત્યનો બોધપાઠ શીખવાનો છે. ધાર્મિક વિચારોના પ્રકરણ પરથી જણાય છે કે તેઓ એક સુધારક અને પ્રાર્થનાસમાજના ચુસ્ત અનુયાયી હોઈ માત્ર તે સમાજના નિયમો જ પાળીને બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ ઈશ્વર પ્રતિ પોતાના અનન્ય ભક્તિભાવને લીધે હર વખત તેનું સ્મરણ કરતા અને તે સર્વત્ર હાજરજ છે એ વાત કાણ પણ પોતાના લક્ષ બહાર જવા

૪૨૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

દેતા નહિ. તે સાથે અનેક ધર્મોનાં અને મતોનાં પુસ્તકો વાંચીને તથા ખીજી રીતે પોતાના ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં તેમણે ધ-
ણીજ વધારો કર્યો હતો, અને અન્ય લિજ્જત લિજ્જત ધર્મવાળા મ-
નુષ્યો તરફ તેઓ એકસરખીજ મમતાની લાગણી રાખતા હતા.
તેમની રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિના વર્ણન ઉપરથી તેઓ એક મોટા ને ૧
રાજ્યલક્ષ્મી સરકારી નોકર હોઇ, સરકારને વારંવાર અરજ કરીને
અને સૂક્ષ્મ તપાસ વડે ઉપયોગી ખાતમીઓ આપીને તથા અન્ય
કેટલીક રીતે પોતાનો દેશી લાભઓનું હિત અને ઉન્નતિ કરવા
કેવું મથન કરતા હતા, અને તે સાથે તેઓ કેવા વિવેક અને વિ-
ચારવૃત્તિપણથી કામ કરતા હતા તેનું કંઈક દિગ્દર્શન થાય છે.
વિદ્યાદેવીની વિવિધ પ્રકારની તેમની ઉપાસનાના વર્ણન પરથી મા-
લૂમ પડે છે કે, તેમના જોયે ભારે જંગળમાં પુરૂષ પણ પોતાની
અનેક જંગલોમાંથી અવકાશ મેળવી અથાગ ઉદ્યોગ અને વિશાળ
શુદ્ધિયજ વડે વિદ્યાભ્યાસ રાખીને વિવિધ પ્રકારે સાહિત્યની અને
એકંદરે વિદ્યાદેવીની મોટી સેવા બજાવી શકે છે. વળી તેમનાં મ-
રાહી ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો અને અન્ય લેખો પરથી
દરેક વિષયનું અતિ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી સત્ય શોધી કાઢવાની
અને દાખલા દલીલોથી પોતાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવાની તે-
મની શક્તિનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેમની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ પરથી
* તેમજ તેમની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પરથી તેમના અસાધારણ દેશદાઝગ-
પણાની, ખંતીલાપણાની અને ઉદ્યોગી જીવનની પૂરતી સાબિતી
મળે છે. તેમના ગૃહમંસારના વર્ણન પરથી ઝોરમાન માતા, અને
ઝોરમાન લાઇઓ વગેરે તરફ તેમના અનન્ય પ્રેમ અને કાળ-
જનું દર્શન થાય છે. કેટલાંક સર્ગો-એક માળાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં

જામળહેનો વચ્ચે અતિશય સ્વાર્થીપણાને લીધે એવો કુસંપ જોવામાં આવે છે કે, તેઓ એક ખીખનું સુખ જોવા રાજ હોતા નથી. ખરેખર પોતાના કુટુંબની, સાતિની અને છેવટે પોતાના દેશની ઉન્નતિને આ ઘણુંજ વિઘ્નકર્તા ગણાય. આવાં મનુષ્યોએ જાણી રાખેલા દાખલાનું ખાસ અનુકરણ કરવું જોઈએ છે પોતાના નોકરવર્ગ તરફ તેમનું ક્ષમાયુક્ત અને દયાળુ વર્તન હરેક પ્રકારની સત્તા ધરાવનારા મનુષ્યોએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તેમના પત્ની રમાબાધના સદ્ગુણો અને તેમનું પવિત્ર વર્તન સર્વ સદ્ગુણી અને પતિભક્ત સ્ત્રીઓને માટે ઘણુંજ અનુકરણીય છે. મૃત્યુકાળને લગતા પ્રકરણ પરથી જીવન પર્યંત દેશાન્નતિ માટે અનેક રીતે કાર્ય કરનાર આ મહાન પુરુષ, 'કામ કરતાં કરતાં મરવાનું' ઇચ્છીને છેવટે સુધી કામ કરતા રહી કેવા નિશ્ચિંતપણે મૃત્યુને શરણ થયા હતા, અને સર્વ તરફથી કેવા અમાધારણ માન અને પૂજ્યભાવને પ્રાપ્ત થયા હતા તે જાણી શકાય છે. આ છેલ્લા બે પ્રકરણમાં તેમના મહત્ત્વના સદ્ગુણોના આપવામાં આવેલા સવિસ્તર વિવેચન ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ અતિ સદ્ગુણી અને દર્શાત્મક વર્તનવાળા મહાન પુરુષ હતા. તેમના લગભગ સધળા ગુણો અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જો કોઈ મનુષ્ય તે સધળાનું એકસામટું અનુકરણ કરવા ધારે તો તેમ જાગ્યેજ ખની શકે. આથી સારગ્રાહી જનોએ અને ઉમંગી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની સ્થિતિને અનુકૂળ અને જરૂરના જણાતા ઉત્તમ ગુણોનું, એક સાથે નહિ તો ક્રમે ક્રમે, ખનતે પ્રયત્ને અનુકરણ કરવા ચૂકવું જોઈએ નહિ. તેમ કરવાથી ખરેખર તેઓ પોતાના યત્નના પ્રમાણમાં દેશના કલ્યાણના મહત્કાર્યમાં પોતપોતા કંઈક પણ હિરસો ખજાવી શકશે.

૪૨૬ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

અને તે સાથે પોતાની વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ દેટલેક અંશે સાધી શકશે.

આ સત્રજ્ઞા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ન્યા. રાનડે પોતે અનેક સદ્ગુણોથી વિભૂષિત અને સંપૂર્ણ સાધુ-વૃત્તિવાળા પુરૂષ હોઈને, તેમણે પરોપકારાય સત્તામ્ વિભૂત થઈ એ ઉત્તમ નીતિસૂત્રનું સર્વોંશે પાલન કરી પોતાના જીવન પયેત દેશને માટે તેના એક મહાન દિતચિંતક અને પુનરુદ્ધારક તરીકે અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે; અને તેમ કરીને 'તેઓ ધણાજ ઉચા પ્રકારની શુદ્ધિવાળા પુરૂષ હોઈ આગળ જતાં સ્વાભાવિક રીતે વિચાર અને વર્તનમાં તેમના દેશના નેતા થશે' એવું તેમના પૂજ્ય શિક્ષાગુરુ અને આપણા ઇલાકાના એક માણ ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન, સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ સાહેબે તેમની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં લાખેલું ભવિષ્ય પૂર્ણ રીતે ખરૂં પાડી બતાવ્યું છે. તેમણે માત્ર પોતાના દેશને માટેજ જીવન ધારણ કર્યું હતું એમ કહીએ તો બિલકુલ ખોટું નથી, કેમકે એક આરંભથી તેની વિવિધ સેવા જાગવતા રહીને તેમજ તેમનું જીવન અવસાન પામ્યું છે. તેમણે આ વિશાળ દેશની પ્રજાને એક સમગ્ર પ્રજા તરીકેના પોતાના ધર્મ એટલે પ્રજાત્વ (Nationality) સાચવી રાખવાના તેના કર્તવ્ય સંબંધે સારી રીતે જાગૃત કરી છે, અને એજ તેમની સર્વ સેવાઓના સાર રૂપ સર્વોત્તમ સેવા છે. ઝોન. મિ. ગોખલેએ જણાવ્યા પ્રમાણે, 'પોતાની માતૃભૂમિ માટે કાર્ય અને આત્મભોગ' એ તેમના જીવનનું લક્ષ્ય સ્થાન હતું, જે હિંદના દરેક પુત્રે દેશની ઉન્નતિ માટે ખાસ અગ્નિમાં રાખવા જેવું છે. તેઓ આપણને સર્વેને, અન્ય સઘળા બાબતો કરતાં, મનુષ્ય માત્ર તરફ સંપૂર્ણ સમાન દૃષ્ટિથી વર્તતા અને

મનુષ્યની 'મનુષ્ય' તરીકે સ્વાભાવિક મહત્તા સમજતા થયેલા જોવાને મુશ્કેલતા. તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૬૭ ને રાજ કલકત્તામાં આપેલા ભાષણમાં આ મુદ્દા ઉપર તેમણે જણાવેલા વિચારો સાર્વાજનિક હિતના કાર્યમાં ભાગ લેનાર હિંદુસ્થાનના દરેક પોતાની પોતાની અને સમગ્ર દેશની ઉન્નતિ માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોવા, એટલે શ્રીમાન ગોપ્પલેના શબ્દોમાં કહેતાં, 'પોતાના હૃદયપટ પર કાતરી રાખવા જોવા' છે. તેઓ (ન્યા. રાનકે) આ પ્રમાણે જોત્યા હતા:- "આપણા સઘળા પ્રયત્નોનું મુળ-પ્રેરક કારણ અને ગુરુત હેતુ, જે ઘણે પ્રસંગે આપણે સ્પષ્ટ અનુભવી શકતા નથી તે, મનુષ્યના આત્મગૌરવ અને સ્વાતંત્ર્યની વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ ધીમે ધીમે પ્રગ્નજનોનાં મન ઉપર સત્તા પ્રાપ્ત કરતી જાય છે. તે જીવનની અમુક જામિકાના સંબંધમાં રોકાઈ રહેલી છે એમ નથી. મનુષ્યના આખા જીવન ઉપર તે સત્તા ધરાવે છે, અને તેને એવું સમજતો કરે છે કે, વ્યક્તિની શુદ્ધતા અને સામાજિક ન્યાયવૃત્તિને આપણા સઘળા ઉપર સર્વોપરિ હકો છે (અર્થાત્ આપણા પ્રત્યેક આચરણથી વ્યક્તિઓની આધ્યાત્મિક અથવા નૈતિક પવિત્રતા જળવાવી જોઈએ, અને જનસમાજ પ્રતિના ન્યાયનો ભંગ ન થવો જોઈએ). જો આ જો લક્ષ્ય સ્થાનો પ્રતિ વધારે વખત આંખ આડા કાન કરીએ તો આપણે અધમ પ્રકારના જીવનમાં ધસડાયા વિના રહીએ નહિ... મનુષ્યને શુદ્ધિનું સ્વાતંત્ર્ય આપીને, તેના કર્તવ્યનું ધોરણ ઉઘાડીને, અને તેની સર્વ શક્તિઓને પરિપૂર્ણપણે ખીલવીને તેના (મનુષ્યના) સર્વાશને જાગૃત કરવાનો, વિશુદ્ધ કરવાનો, અને વળી તેને પૂર્ણ કક્ષાએ ચઢાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

૪૨૮ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

આ પ્રમાણે જાગૃતિને પામ્યા વિના, વિશુદ્ધ બન્યા વિના અને પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા વિના, આપણે જેવા આપણા પૂર્વજો હતા તેવા-મહાન કાર્યો કરવાને સરજાયલા અને મહાન કાર્યો જેમનાં હાથે થયાં હતાં એવા-પ્રભુના લાડીલા મનુષ્યોના જેવા મનવાની કદી આશા રાખી શકીશું નહિ. જ્યારે (મનુષ્યજીવનની) આ ઉચ્ચ ભાવનાથી કાર્યકર્તા પુરુષ પ્રેરાય છે, ત્યારે કદ દિશામાં તે ભાવનાનો વેગ વહે છે અથવા કદ રીતે તે ચરિતાર્થ થવા જાય છે એ કંઈ મહત્વનો પ્રશ્ન રહેતો નથી (કેમકે તેવી ભાવનાથી પ્રેરાર્થ મનુષ્ય પોતે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં પ્રાપ્ત બનવાદાર હિતમ રીતે જાળવે છે તો તેના કાર્યમાં અને ચોટા રાજના કાર્યમાં, જીવનના પરિણામી ફળના સંપન્નમાં, કંઈ બેદ રહેતો નથી). સ્વાતંત્ર્ય પામેલા મનુષ્યત્વ વડે, ઉછળતી આશા વડે, કર્તવ્યમાંથી ડગાય નહિ એવી શ્રદ્ધા વડે, સર્વની તરફ એકસરખી પદ્ધતિથી વર્તવાને પ્રેરનારી ન્યાયદષ્ટિ વડે, આવરણ વિનાની જીવિ અને પૂર્ણ રીતે સંસ્કાર પામેલી શક્તિઓ વડે, અને છેવટે, કોઈ રીતે અંકુશમાં નહિ રહેતા પ્રેમ વડે, આમ પુનર્જન્મ પામેલું (ઉપર વર્ણવેલા સર્વાંશી મનુષ્યના સ્વાતંત્ર્યને સમજનારા મનુષ્યોના નીપજવાથી જાગૃતિમાં આવેલું) હિંદુ-સ્થાન દુનિયાની પ્રજાઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. આ આપણું પ્રાપ્તવ્ય (પ્રયત્ન કરીને મેળવવા જેવું) પદ છે, - આ આપણું નિર્દિષ્ટ સ્થાન છે. જેઓ દૂરની દષ્ટિમયાંદમાં તેને જુએ છે (આ બવિષ્યની સ્થિતિ થશેજ એવું જેઓ પોતાની મનોમય દષ્ટિમાં જુએ છે) તેઓ (બવિષ્યમાં આવનારી તે હિતમ સ્થિતિના જ્ઞાનથી) સુખી છે: જેઓને તે સ્થિતિ સત્વર

અકટ થવા માટે ઉદ્યોગ કરવાની અનુકૂળતા મળી છે તેઓ (તે ઉદ્યોગના રસથી) વધારે સુખનો અનુભવ કરે છે; અને જેઓ તે સ્થિતિ પોતાનાં નેત્ર વડે જોવાને અને એવી પાંવત્ર ભૂમિ ઉપર ફરીથી એક વાર ચાલવાને હયાત હશે તેઓ (તે સ્થિતિના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી) સૌથી વધારે સુખી છે. ”

આ ઉદ્દેશ પ્રમાણે ન્યા. રાનડે ખરેખર સંપૂર્ણ રીતે વર્તતા હતા એ નિર્વિવાદ છે. અને આમ વર્તતા પોતાને ભોગવવા પડતાં અનેક જ્ઞતનાં સંકટોને ભાવખ્યની સારી સ્થિતિને માટે તૈયારી રૂપ માનીને તેઓ સંતોષથી ભોગવી લેતા. તેઓ કહેતા હતા કે, “આપણે આપણાં સંકટો ભોગવવાં જોઈએ, પણ તે એટલા માટે નહિ કે તે શાન્તપણે ભોગવવામાં એક જ્ઞતની મધુરતા છે, પરંતુ એટલા માટેજ કે તે ભોગવ્યાથી નીપજતાં પરિણામોની મહત્તા સાથે સરખાવતાં તે દુઃખો અને સંકટો નહિ જેવાં છે. ”

એક ‘ મહાન્ ’ પુરૂષ થવાને અને કહેવરાવવાને મનુષ્યમાં કેવાં લક્ષણો જોઈએ, તે સંબંધે ન્યા. રાનડે પ્રસંગોપાત્ત પોતાનાં ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોમાં ઉપયોગી સૂચન કરતા રહેતા. આ લક્ષણો દર્શાવનારાં તેમનાં કેટલાંક વચનો અત્રે આપવાની આવશ્યકતા છે, જેથી સુઘ વાંચકને તેઓ ખોધ કરતા હતા તે મુજબ કેટલે અંશે વર્તી શક્યા હતા તેનું અનુમાન કરવાનું બની આવે. આ સંબંધમાં તેમનાં મુખ્ય અને આસ અગત્યનાં વિચારસૂત્રો નીચે પ્રમાણે હતાં:—

હેતુની શુદ્ધતા અને પોતે કરેલા નિશ્ચયને આદરપૂર્વક વળગી રહેવાની ટેવ, ‘ મહાન્ ’ પુરૂષના ચારિત્ર્યનો પાયો રચવામાં ખરેખર ધણે દરજ્જે ઉપયોગી ગુણો છે.

૪૩૦ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

મૃત્યુ આ દુનિયાની લાલચોમાંથી મનુષ્યને ખેંચી લે ત્યાં સુધી કોઈ મનુષ્યથી પોતાના વિષે કહી શકાય નહિ, તેમ તેના મિત્રોથી પણ તેના વિષે કહી શકાય નહિ, કે તેના જીવનનો હેતુ તેનાથી પૂર્ણ રીતે સાધી શકાયો છે. *

જે મનુષ્ય પોતે પોતાના માર્ગે એકલો વર્તી કરે, અને જેનાં જાતિદાંડાંત અને ભોક્ષ અન્ય મનુષ્યોનાં અંતઃકરણો અને શુદ્ધિઓને તેના પોતાના લાગણ્ય જતાવવામાં-અર્થાત્ ત-મયતા પ્રકટ કરવામાં-ફાવી શકે નહિ તેને 'મહાન્' પુરૂષ કહી શકાય નહિ. *

આપણે પ્રસંગોપાત્ત શુદ્ધ અને હિમંગી અંતઃકરણવાળા થઈએ ખરા; પરંતુ કાયમની-એક ટેવ તરીકે મેળવેલી-હેતુની શુદ્ધતા અને કર્તવ્યમાં તત્પરતા એ એક એવી બક્ષિસ, મિલકત, અને જાળનો છે, કે જે આપણામાંના ઘણાને મળી શકતો નથી. જેને દુનિયા 'મહાન્' ગણે છે તેવા કોઈ પુરૂષનું ચરિત્ર જુઓ, અને તમને માલમ પડશે કે એવા પુરૂષોમાંના ઘણાકમાં આ લક્ષણો છે.

સત્ય નિષ્ઠા, મહાન્ પ્રેરણાઓ, નૈતિક ધારણાઓ, પ્રીતિ અને સંગતિના પાશથી તે ધારણાઓ અચક્ષ્મમાં લાવવાની સાધનસંપત્તિ-સદ્વર્તનનાં આ લક્ષણો મનુષ્યને 'મહાન્' બનાવે છે. અને જેઓનામાં એ લક્ષણો હિતમ રીતે વિકાસ પામેલાં હોય છે તેઓ સૌથી વધારે પવિત્ર મનુષ્યો હોઈ શકે છે... કર્તવ્યમાં

* 'ખાસ અપવાદ' રૂપે ખરેખરા મહાપુરૂષોના સંખ્યામાં આથી કેવળ હલકી હકીકત હોઈ શકે, એમ 'વિશુદ્ધતમ આંતર દેવાનુભવ' પૂર્ણ ખાતરીથી જણાવે છે. આવા પુરૂષો વ્યવહારમાં રહેવા છતાં ગુપ્ત રહેવાનું પસંદ કરતા હોઈ, ખાસ પ્રયોજન જણાય ત્યારેજ પ્રકટ થાય છે.

આદર, હેતુની સિદ્ધિ અર્થે આતુરતા, પ્રતિભા અથવા નૈસર્ગિક
શુદ્ધિ, કલ્પનાશક્તિ, અને તે સમજના ઉપરાંત લોકચતુર્થક જેવી
આકર્ષક શક્તિ જેને આપણે માણુ-કે આત્મ વિનિમય કહી શ-
કીએ-આ ગુણો મનુષ્યને ‘મહાન્’ બનાવી શકે છે.

પરંતુ આપણે પુષ્કળ દોલત અને માલમિલકતવાળા હોઇએ
કે નહિ, અને દુનિયાની દૃષ્ટિમાં આપણે ‘મહાન્’ ગણાતા હો-
ઇએ કે નહિ, તોપણ આપણી પોતાની ખરેખરી વસ્તુ તો આપ-
ણુને આ જીંદગીમાં જે થોડો અવકાશ મળે છે તેની અંદર આ-
પણી જીવિષ્યની જીંદગી માટે વધારે લાયક બનાવવામાં અમુક
અંશે મળતી ફતેહ છે. આપણે દિન પ્રતિ દિન અને વર્ષ પ્રતિ
વર્ષ આપણી ઉન્નતિ આ ધોરણે જોઈ શકીએ ત્યારેજ, હું માનું
છું કે, આપણુને આપણા કાર્યનો ખરેખરો ખદલો જણાશે.

‘મહાન્પણા’ માં જે જવાબદારી સમાયલી છે તે પોતાના
જીવનની છેલ્લી ધડી પર્યંત પણ પોતે અનુભવમાં હિતારી-અદા-
કરી છે, એવું જે માણસ પોતાના કાર્ય વડે દર્શાવી શકતો નથી
તે માણસ ‘મહાન્’ કહી શકાય નહિ.

ન્યા. રાનડેના ચરિત્રના દરેક નિષ્પક્ષપાતી વાંચકની ખાતરી
અંતરે છે કે તેઓ પોતે સૂચવેલા ‘મહાન્’પણાનાં સર્વ લક્ષણોનું
અર્થાર્થ રીતે અને સંભાળપૂર્વક મનન તથા આચરણ કરી પોતાના
જીવનના આરંભથી છેક અંતની ધડી સુધી વર્તતા રહ્યા હતા.
માત્ર તેમની હાઇકોર્ટના જજ તરીકેની અતિ યશસ્વી કારકી-
દિની લીધે, અથવા તો માત્ર તેમના અનેક સહગુણોને લીધે, તેમના
શુભ નામનું વારંવાર આદરપૂર્વક સ્મરણ કરવામાં આવે છે એમ
નથી. પરંતુ તે સમજના સાથે, પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ, કાર્યદક્ષતા, અને

૪૩૨ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]

ઉત્તમ પ્રકારની કર્તવ્યશુદ્ધિ વડે માત્ર સ્વદેશભક્તિની ઉડી લાગ-
ણીથી દેશોત્થતિ અર્થે, 'ચુનાઇટેડ ઇન્ડિયા' નામના દેશના એક
નામીયા વર્તમાનપત્રે તેના એક લેખમાં તેમના સંખંધમાં જણાવ્યું
હતું તેમ, તેઓએ દેશના જૂદી જૂદી જાતના લોકોમાં એક
તપજ કરવાને, સાંસારિક, રાજ્યકીય, ધાર્મિક વગેરે ખાખટોમાં તે-
મની એકસામટી ઉત્તેજ કરવાને, અને ભવિષ્ય તેમજ ભૂત સમ-
યની ખાખટોમાં માનુષિક શુદ્ધિ જોટલી ઉડી ઉતરી શકે તેટલા,
ઉંડા ઉતરીને ભવિષ્યમાં તેમના (લોકોના) ઉપર આવી પડનારા
મહત્વના પ્રશ્નો માટે મનુષ્યોને તૈયાર કરવાને સમાન ભાવ, સ-
હનશીલતા, હેતુના શુદ્ધતા અને ધારણાની ઉચ્ચતા માટે સતત
બોધ કરતા રહી ભાગીરથ પ્રયત્ન કરે તે; હોવાથીજ તેઓ અટલા
પધ્ધા પૂજનીય અને વદનીય ગણાયા છે; તથા તેમણે ખાખવેલી
આવી ઉત્તમ પ્રકારની વિવિધ સેવાની કદર તરીકે તેમના માટે
સર્વ દિશામાંથી એક સાથે નીકળેલા સિત્ત સિત્ત પ્રશંસાસચક ઉ-
દ્ગારોને તેઓ સર્વથા પાત્ર હતા, એમ તેમના આ ચરિત્રવર્ણન
ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ તેમની વિવિધ પ્રકારની
સેવાઓના સંખંધમાં, મુખ્યપના જણીતા લોકપ્રિય શહેરી અને
૧૭ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ મિ. દીનશાહ એ-
લલજી વાચ્છાએ, મહુમ ન્યા. તેલંગની ૧૦ મી પુણ્યતિથિ
(તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૩) ને દિવસે 'હિંદુ યુનિ-
યન કલપ' સન્મુખ આપેલા ભાષણમાં, ન્યા. રાનડેના મૃત્યુદા
દેશને પડેલી ખોટ વિષે ધણી અસરકારક અને જટાદાર ભાષામાં
સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવની લાગણી વડે તેમની સર્વ પ્રકારની કારકી-
દિમો અતિ અક્ષેપમાં ચિતાર દર્શાવનાર જે ઇલાજ કર્યો હતો તે

અત્રે-પુરુષકના આ અંતભાગમાં ખાસ કરીને નોંધવા જેવો છે. તે મૃદસ્થ બોલ્યા હતા કે:—“ તે સઘળા કરતાં, નિઃસ્વાર્થી અને નિષ્કલંકી રાનડે, ચુસ્ત સ્વદેશભક્ત અને નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકાર રાનડે, અર્થશાસ્ત્રી રાનડે, હૃદયનક-થોક ભુ-સ્સાથી, અને થીક વિચારોથી ભરપૂર, થોક પ્રકૃતિથી ઘડા-યલા અને પ્રાચીન સંકેતીસનું એકી વખતે આપણને સ્મ-રણ કરાવતા તત્ત્વજ્ઞાની રાનડે, અને આપણા જમાનાના ઋષિ અથવા મહાત્મા રાનડે, જેમની તરફ સઘળો આ-ર્યાવર્ત આપણા ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવા પૂજ્યભાવ અને પ્રશંસાભાવથી જોતો હતો—એવા મિ રાનડેના મૃત્યુથી સામ્રાજ્યને એકંદરે બીજી અને વધારે મોટી—અરે, કદી ન પૂરાય એવી—જે ખોટ પડી છે તે કોણ ભૂલી શકે તેમ છે ?”

હિંદુસ્થાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુકુટમાં સૌથી વધારે પ્ર-કાશિત રત્ન કહેવાય છે, અને ન્યાયમૂર્તિ રાનડે હિંદુસ્થાનના મુકુટમાં સૌથી વધારે પ્રકાશિત રત્ન થઈ ગયેલા ગણાય. માનુ-ષિક વિચારની વિવિધ ભૂમિકાઓના આશ્રય લીધા વગર—તેમાં સમજી ક્યાં વગર—શાન્ત ન પામતી મહુમ માનવતા મિ. ઝલ્કરટનના

જેવી તેમની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ; રાજ્યકીય, ધાર્મિક, સામા-જિક, અને અર્થશાસ્ત્રને લગતા અથવા માનુષિક ઉદ્યોગની બીજી કાર્ય પણ શાખાને લગતા દરેક પ્રશ્નને હાલના સમયમાં અનુષમ ગણાય એવી કુશળતા, સૂક્ષ્મતા અને વિશાળ દૃષ્ટિથી પહોંચી વળે એવું તેમનું અમાનુષિક બુદ્ધિબળ; બુદ્ધિમાનના એક લક્ષણ રૂપ ગણાતી અનહદ શ્રમ લેવાની તેમની શક્તિ; ઉપલબ્ધિ તપાસ અને અપૂર્ણ આકાંક્ષા ઉપરથી ઉભી કરેલી ખોટી તકરારો અને હિતાવળે બાધિલા અનુમાનોને, મધમાખી જેમ ફૂલમાંથી તેને ધળ

૪૩૪ ન્યા. રાનડેનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર. [પ્રકરણ ૧૨ મું.]
કર્તા વગર મધ યુક્તી લે છે (આ ગુણ ધણાજ થોડા મનુષ્યોમાં
માલૂમ પડે છે) તેની પેઠે, તેમને રજુ કરનારાઓની લાગણીને
દુખાવ્યા વિના તોડી પાડે એવી શુદ્ધિની ઝીણવટ અથવા કૌશલ્ય
અને તે સધળા કરતાં તેમનું દયાળુ અંતઃકરણ અને દિલસોજી
ભરેલો સ્વભાવ જે તેમનાં સધળાં વચનો અને કાર્યોમાં અતીત
થતો હતો, અને જેને લીધે તેઓ પોતાના ગરીબમાં ગરીબ સ્થિ-
તિના મિત્રોના કામમાં પણ ઉત્સાહથી લાગ લેવા પ્રેરાતા અને
માદાને આનંદ આપતા, દુઃખીને દિલાસો આપતા અને બીડમાં
આવી પડેલાને સહાય કરતા, -એ સધળાનો વિચાર કરીએ છીએ,
તથા અનેક મહત્ત્વસૂચક વિશેષણો અને ઉપનામો સાથે તેમને તે-
મના સમકાલીન મનુષ્યોમાં અતિ ઉચ્ચ પદ અપાવનાર તેમના
હૃદયના અન્ય ભિન્ન ભિન્ન ગુણો ધ્યાનમાં લઈએ છીએ, ત્યારે
ન્યાયમૂર્તિ રાનડે ઓટિશ શહેનશાહતના મુકુટમાં અતિ પ્રકાશિત
રેતન હતા એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ રૂપ નથી એમ સ્પષ્ટ
જણાય છે. ખરેખર છેક આરંભથીજ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના
આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠની પાછળ મૂકેલા શ્લોકોમાં વર્ણવેલી સાત્ત્વિક
પ્રકૃતિના ગુણોથી પોતે યુક્ત હોઈ, સર ભાલચંદ્રે તેમના સ્મા-
રક માટે મગેલી સભામાં સૂચન કર્યા પ્રમાણે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને
તે પવિત્ર પુસ્તકમાં અર્જુનને 'અનાસકતપણે-નિષ્કામવૃત્તિથી કાર્ય
કરવાના' આપેલા ભોધ અનુસાર દરેક કાર્યમાં વર્તીને નમૂના રૂપ
જીવન ગાળવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું
હતું. આવા ઉચ્ચ અને નમૂના રૂપ વર્તનથી તેઓ બેશક એક
પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિના વચન પ્રમાણે, 'કાળ રૂપી સમુદ્રની રેતી
ઉપર પોતાનાં પગલાં મૂકી ગયા છે' એટલે કે પોતાનું અમર
નામ પાછળ મૂકી ગયા છે. અને પોતાના જાતિદૃષ્ટાંતથી પોતાના સમ

યની તેમજ ભવિષ્યની પ્રજા માટે એક વિશુદ્ધ અને મહાન દેશહિતૈષી નરરત્ન ના ઉદાહરણ રૂપી અતિ ઉત્તમ વારસો મૂકી ગયા છે.

આપણી આર્યભૂમિની ઉન્નતિ માટે આવા અનેક રાનડે જન્મવંતી જરૂર છે. પરંતુ આવા પુરૂષો દેશમાં હરવખત જન્મતા નથી. તેઓ તો કાષ્ઠ અમુક સમયેજ ઉતરી આવે છે. ન્યા. રાનડેને ઓળખતા એક વિદ્વાન અંગ્રેજ ગૃહસ્થે આપણા એક દેશી ગૃહસ્થને યથાર્થજ કહ્યું હતું કે, એક રાનડે તો દર સૈકામાં એકજ વખત જન્મે છે. સર ભાલચંદ્રના ગંભીર શબ્દોમાં કહીએ તો, એમની તો આખા દેશને, આપણા જમાનાને અને આવતા જમાનાને પણ ખોટ પડી છે; અને આવી ઉન્નતિ પામેલા જીવનરાજા પુરૂષો અમુક જમાનામાં ઘણીજ થોડી સંખ્યામાં નીપજે, છે, તથા જ્યારે તેઓ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમની ખોટ સહેલાઈથી પૂરી શકાતી નથી. એમ છતાં ન્યાયમુર્તિ રાનડે પ્રતિ અગાધ પૂજ્યભાવથી વહોરી લીધેલા આ તેમના અસ્મિત્વના લેખનકાર્યની પૂર્ણાહુતિના સમયે લેખિનીને વિરામ આપતાં આપણે ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુ પાસે માત્ર એટલુંજ ઈચ્છીશું અને યાચીશું કે, તેની કૃપાથી દેશમાં સર્વત્ર શાન્તિ અને દૃઢ પ્રકારની ઉન્નતિને એક સાથે ચલાનાર મરહુમ માનવતા મહાત્મા રાનડે જેવા બીજા અનેક રાનડે આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિમાં જન્મ ધરે, અને નામદાર બ્રિટિશ સરકારના શીતળ ક્ષત્ર નીચે રહી તેની તરફથી મળતા કેળવણી આદિના લાભો લઈ તે વડે તેઓ આર્ય પ્રજાને અનેક પ્રકારે ઉત્કર્ષ કરે, અને તેને તેની પ્રાચીન ઉન્નત સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાને તથા અન્ય પ્રજાઓની તુલનામાં તેને અતિ હિન્દુ સ્થાન આપવાને શક્તિમાન થાઓ! સદાશુ!!!

વર્તમાનપત્રોના ટૂંક અભિપ્રાયો.

અને તેઓજ તે જીવનચરિત્રને આપણે ધણું કીમતી ગણી
એ છીએ. મુંબઈ સંવાચાર.

પ્રત્યેક પ્રકરણ પોતપોતાના વિષયમાં સારી રીતે લખાયેલું
છે, અને મિ. દેવાશ્રયીએ મિ. રાનાડેના ચરિત્રનો રસાસ્વાદ જુજ-
રાતી પ્રજાને સારી રીતે કરાવ્યો છે. જુજરાતી પ્રજાએ મિ.
દેવાશ્રયીનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. મિ. દેવાશ્રયીની ભાષા ધણી
સરળ છે. લેખનશૈલી પણ સારી છે. જુજરાતી.

આખા ગ્રંથની ભાષા શુદ્ધ, સરળ, અને સંસ્કારી છે,
અને સઘળું કામ ગ્રંથકર્તાએ ઘણી કાળજીથી અને ભક્તિ-
ભાવથી કર્યું છે. વસંત.

સાક્ષર શ્રી સૂર્યરામે આ સર્વ પ્રસંગોને શુદ્ધ, સંસ્કારી,
સરળ, અને રસિક ભાષામાં આલેખવામાં પ્રથમ પારશ્રમ કર્યો છે.
શ્રી મહાકાલ.

કહેવાની જરૂર નથી કે રા. દેવાશ્રયીને તેમના ગ્રમને માટે
આભિનંદન આપવું ઘટે છે. સમાલોચક.

મિ. સૂર્યરામ મિ. રાનાડે જેવા મહાત્માનું જીવનચરિત્ર
પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યની આ શાખાને પુષ્ટિ આપે છે એટલુંજ
નાહિ પણ દેશસેવાનું એક કાર્ય કરે છે તેથી તેમને ધન્યવાદ
ઘટે છે. મિ. સૂર્યરામનું આ પુસ્તક જનસમાજને ઘણું લા-
ભદાયક છે. પ્રભાત.

દેશદાજ જેની રજેરગમાં વ્યાપી રહી હતી એવા મહાન
પુરુષનું જીવનચરિત્ર અમે દરેક વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં જેવા
ધ્વજીશું. આયર્ષર્મ પ્રકાશ.

તે ખોટા આ ગ્રંથ લખીને મિ. દેવાશ્રયીએ પુરી પાડી છે
તથા જુજરાતી જાણનાર પ્રજા ઉપર એક પ્રકારનો ઉપકાર કર્યો છે.
સંવાચાર.

પુસ્તક માલિકાનાં હેતુઓ:—

મુંબઈના એજન્ટ:—મેડર્સ એન્ડ એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

મિ-મેન સ્ટ્રીટ, કાલ્યાણેરી રોડ-મુંબઈ.

વડોદરાના એજન્ટ:—શાહુનસાલ મનસુખરામ શાહ.

બુકસેલર-સહેરીપુરા રોડ.

અમદાવાદના એજન્ટ:—મૈત્રેયર, અડાચતા બુકડેપો, રીંગરોડ.

ખાલા કનુભાન પાસે.

અમદાવાદ.

સુભાષીલા.

}

મહાશક્તિને પાસે.

